

А. ЗУННУНОВ, Н. ҲОТАМОВ,
Ж. ЭСОНОВ, А. ИБРОҲИМОВ

АДАБИЁТ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

Педагогика олий ўқув юртлари ва дорилфунунларнинг
она тили ва адабиёт куллиётлари
талабалари учун қўлланма

*Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги
тасдиқлаган*

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1992

Махсус муҳаррир педагогика фанлари номзоди
доцент *Усмонов Раҳимжон*

Тақризчилар: Филология фанлари номзоди, доцент *Ж. Хўжамқулов*,
М. Бобоҳўжаев, *Х. Оқбўтаев*, *Тожи Қороев*, *М. Жў-
мабоев*, педагогика фанлари номзоди, доцент *Т. Ниёз-
матова*.

Қўлланманинг биринчи, иккинчи, учинчи бўлимларини *А. Зун-
нунов*, тўртинчи бўлимни *Ж. Эсонов*, бешинчи бўлимни *А. Иб-
роҳимов*, «Мактабда адабиёт назариясини ўрганиш» қисmini *Н. Ҳо-
тамов* ёздилар.

З $\frac{4396010300 - 186}{353 (04) - 92}$...67-92

© «Уқитувчи» нашриёти, 1992

ISBN 5-64-01623-8

МУАЛЛИФДАН

Кейинги йилларда жумҳуриятимизда адабиёт ўқитиш билан шуғулланувчи олимлар, тажрибакор ўқитувчи ва методистлар ўқишлар ўзбек тилида олиб бориладиган мактабларда адабиёт ўқитиш усули соҳасида бирмунча ишлар қилдилар. Уларнинг таъаббуси билан мактабда ўзбек адабиёти намояндаларининг ҳаёти ва ижодини, бадий асар тилини, ёзувчи услубини ўрганишга доир қўллашлар яратилди. Шунингдек, мактабда адабиётдан ёзма ишлар ўтказиш, адабиёт дарсида кўргазмалилик, бадий асарни таҳлил қилиш бўйича қўллашлар нашр этилди, ўзбек адабиётини ўқитиш усули тарихидан очерк ёзилди.

Аmmo педагогика олий ўқув юр்தларининг бошланғич таълим усули, она тили ва адабиёт факультети талабалари — бўлғуси ўқитувчилар учун адабиёт ўқитиш усули бўйича узоқ йиллардан бери қўллаш яратилмаганлиги натижасида олий ўқув юр்தларининг ўқитувчилари ишида қийинчиликлар содир бўлмоқда, ўқитувчиларда қўллашга эҳтиёж кучаймоқда. Педагогика олий ўқув юр்தларида адабиёт ўқитиш усулларини ўрганиш учун соатларнинг оширилиши ҳам бундай қўллаш зарурлигини тақозо этмоқда.

Ушбу «Адабиёт ўқитиш усули» аша шу эҳтиёжларни қисман бўлса-да қондириш, муҳтарам ўқитувчиларга кўмаклашиш мақсадида яратилди.

Қўллаш ўрта мактаблар учун яратилган ва эълон қилинган ишларнинг тўлдирилган шакли сифатида бунёдга келади.

Қўллашда тавсия этилган таълим усуллари қатъий, деб тушунамаслик керак. Чунки, ҳар бир фан тажриба ва изланишлар асосида ривожланиб борган каби, адабиёт ўқитиш усули ҳам илгўр тажрибалар, фикр-мулоҳазалар асосида тараққий этиб боради.

Мактабда адабиёт ўқитиш усулларига доир барча масалаларни биргина қўллашда қамраб олиш қийин, албатта. ўқитувчилар мактабда адабиётни ўқитишга ижодий ёндашиб, синфдаги мавжуд шароит ва ҳолатни ҳисобга олган ҳолда, қўллашда баён этилган фикрларни тўлдириб борадилар, деган умиддамиз.

Иш жараёнида пайдо бўлган фикр-мулоҳазалари билан қўллашнинг янада такомиллашувига кўмаклашган касбдошларимизга ўз миннатдорчилигимизни билдирамиз.

КИРИШ

Бадий адабиёт инсон маънавий дунёсини бойитишда муҳим омилдир. Мактабда бадий адабиёт ўқитиш орқали ўқувчиларнинг бадий дини, мустақил ижодий фикрлаш қобилияти, китобхонлик маданияти, Ватан тақдири учун жавобгарлик туйғуси тарбияланади ва камол топади. Муаллим дарёда ёзувчиларнинг ижодини ўрганиш, асарларида таҳлил қилиш орқали ўқувчиларда ўша асарларда қўйилган ахлоқий-нафосат масалаларини билиш ва аниқлашга қизиқиш уйғотади. Ўқувчилар қизиқиш туйғусига эга бўлишлари учун, табиийки, улар турли жанрдаги асарларни, ифодали, адабий ўқиш санъатини, ўқиган асарларнинг мазмунини оғзаки ва ёзма баён этиш, ҳикоя қилиш кўникмасини эгаллашлари, адабиётни сўз санъати, ҳаётнинг бадий ифодаси эканлигини англаб олишлари керак. Бунинг учун муаллим мактаб адабиёт ўқитиш усулларида пухта эгаллаши, илмий, адабий-назарий билимлардан хабардор бўлиши лозим. Зотан, ўзбек адабиётини ўқитиш усули кейинги ўн йилларда педагогика ва психология, тилшунослик, адабиётшунослик, санъатшунослик соҳасида юз берган янгиликлар асосида сезиларли ютуқларга эришди.

1989 йилда нашр этилган V—XI синф адабиёт дастурларида ўқувчилар ўзлаштириши зарур бўлган билим ва кўникмалар ҳажми, мавзуларни ўқишда амалга ошириладиган фанлараро алоқа, адабиёт ўқитишда қилинадиган ишлар тартиби белгиланди. Демак, дастурнинг бу тартибда тузилиши ўқитувчи ва ўқувчининг меҳнатини сингиллаштиради ва унинг самарали бўлишига ёрдам беради.

Адабий билимни турмуш билан боғлаш, адабиётнинг тарбиявий таъсирини ошириш, ўқувчиларнинг англаш фаоллигини ўстириш—булар ўқитувчидан фақат ўз фанини яхши билибгина қолмасдан, балки ўқувчининг маънавий камолотига ҳам эътибор беришни талаб этади. Чунки, ўқувчи фақат таълим олувчи эмас, балки тўла ҳуқуққа эга бўлган китобхон ҳамдир. У ўқитувчига нисбатан кам билим ва тажрибага эга бўлган китобхон,

холос. Уни турли хил кўникмаларга ўргатиш, адабиёт-шунослик фанидан хабардор қилишнинг ўзи етарли эмас. Ўқувчида ақлий, эмоционал ва ижодий фаоллик туйғусини кўзгатиш ҳолат муҳим масаладир. Ўқитувчи бу вазифани ўқув жараёнида изчил амалга оширишга алоҳида эътибор бермоғи талаб қилинади.

Ўқувчилар адабиёт дастурида кўрсатилган мавзуларни ўрганиш орқали тарихий-адабий жараён ва адабиёт тарихи ҳақида билимга эга бўладилар. Бунда энг муҳим масала — мавзуларнинг ўқувчилар ёши ва билим даражасига мос бўлиши ва аниқ адабий ҳодисаларни англаб олишларида восита бўлиб хизмат қиладиган бўлишидир. Шунинг учун ҳам адабиёт ўқитиш усулидан фан олдида бадний асарни таҳлил қилиш йўллари, яъни эгаллаган назарий ва тарихий-адабий билимларни турмушга татбиқ этиш, зарур кўникмаларни эгаллаш йўллари билиб олишларида ўқувчиларга ёрдам бериш асосий вазифа қилиб қўйилади.

Педагогика олий ўқув юртларининг ўқитувчи ва талабалари учун мўлжалланган ушбу «Адабиёт ўқитиш усули» қўлланмаси ҳам ана шу талабларни ҳисобга олган ҳолда ёзилди.

Қўлланма беш асосий бўлимдан иборат.

Биринчи бўлимда адабиёт мактабда ўқув предмети сифатида эканлиги, адабиёт ўқитиш усулидан фан сифатида шаклланиши ва унинг ривожланиш тарихи ҳақида қисқача маълумот берилди. Шунингдек, Ўзбекистонда методик фикр тараққиёти ҳақида ҳам фикр юритилди.

Иккинчи бўлимда мактаб адабиёт курсининг мазмуни ва қурилиши, методиканинг назарий масалалари — адабиёт ўқитиш усуллари ва унга боғлиқ ҳолда ўқитувчи ва ўқувчининг адабиёт маъшулотини жараёнидаги фаолияти баён этилди.

Ушбу ҳар иккала бўлим методика курсининг назарий асоси бўлиб, улар бўлғуси ўқитувчиларга адабиётни педагогика ва психологияга суянган ҳолда ўқитишга, адабиёт ўқитиш усулига доир масалаларни англаб олишларига ёрдам беради.

Қўлланманинг учинчи бўлимда мактаб адабиёт курсининг асоси бўлган бадний асарни ўқиш ва ўрганиш ҳақида маълумот берилди, асар устида иш-лашнинг босқичлари ўзаро бирликда ифодаланди;

асарнинг тур хусусиятига (эпос, лирика, драма) қараб таҳлил қилишнинг усул ва услублари баён қилинди.

Тўртинчи бўлим мактаб адабиёт курсининг тарихий ва назарий-адабий асоси ҳақидаги материаллардан ташкил топди. Бу бўлимда ўқувчилар ўзлаштириши зарур бўлган назарий тушунчалар, ёзувчи ҳаёти ва шахсиятини характерловчи далиллар, шунингдек, адабий танқидчилик ва маълум тарихий даврдаги ижтимоий-адабий ҳаёт ҳақида маълумот берилди. Бу материаллар ўзбек адабиёти маълум тарихий шароитида ривожланган маданиятимиз ифодаси экани ва сўз санъати сифатида ўз қонуниятларига эгаллигини англаб олишга ёрдам беради.

Қўлланманинг сўнгги — бешинчи бўлимида адабиёт ўқитишни ташкил этиш билан боғлиқ бўлган масалалар — ўқитувчининг ишпи ривожлантириш, адабиёт дарси, билимни ҳисобга олиш ва баҳолаш, ўқувчилар нутқини ўстириш, ўқитишда кўргазмалилик, синфдан ташқари ўқиш ва синфдан ташқари ишлар, шунингдек, факультатив машғулотларни ташкил этиш масалалари ёритилди.

Ҳозирги пайтда умумий ўрта мактабларда ахлоқ-одоб, нафосат, инсонпарварлик масалаларига эътиборни кучайтириш, ўзбек миллий анъаналарини тарғиб этиш талаб этилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, таълим ва тарбия сифатини, ўқитишнинг илмийлик даражасини кўтаришни, ўқувчиларни турмуш ва меҳнатда мустақилликка тайёрлашни, ўқитиш усулларини такомиллаштиришни тақозо этади. Бунда вақтни тежаш, ўтиладиган материалларни пухта эгаллаш муҳим аҳамият касб этади.

БИРИНЧИ БУЛИМ

АДАБИЁТ МАКТАБДА УҚУВ ФАНИ СИФАТИДА

Мактабда ўқувчиларга фақат умумий таълим бериш билан чекланилмайди, унда ижодий меҳнатнинг зарурий шarti бўлган мустақил фикрлаш кўникмаси ҳам ривожлантирилиб, ҳар бир ишга ижодий ёндашиш ҳисси шакллантирилади ва камол топтирилади.

Ўқувчиларга таълим беришда асосий мақсад — улар онгига фан асосларини пухта сингдириш орқали уларни диёнатли, эътиқодли қилиб ўстириш, ижтимоий ҳаётдаги ҳар бир ҳодисага онгли ёндашишни тарбиялаш, эгалланган билим ва кўникмаларни ҳаётга татбиқ этиш қобилиятини ўстиришдир. Бу жиҳатдан ҳам адабиёт дарси ёш авлодни жамиятимиз олға сураётган юксак ғоялар руҳида тарбиялаш воситаси ҳисобланади. Шу сабабли ўқитувчининг дарсга тайёрланаётганида ҳал қилиниши зарур бўлган педагогик масалаларни олдиндан аниқ белгилаб олиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Адабиёт ўқув фани сифатида мураккаб, кўп қирралидир. У ўқувчиларни ҳаёт билан таништиради, уларда ҳаётни кўриш ва англашга қизиқиш ҳиссини ўстиради, атроф-муҳит ва инсон характерининг мураккаблигини тушуниш қобилиятини, ватанга, халқига садоқатли бўлиш туйғусини шакллантиради, ривож топтиради.

Адабиётни ўқув фани сифатида ўрганиш асарни таҳлил қилиш, унда ёзувчи қўйган адабий, ахлоқий, фалсафий масалаларни аниқлаш орқали амалга оширилади. Ўқитувчи ўқувчиларга асар қисмларининг ўзаро боғлиқлигини тушуниб олишлари, ўз фикр-мулоҳазаларини далиллар асосида изчил оғзақи ва ёзма баён этишларида кўмаклашади.

Мактабда ўқитиладиган адабиёт дидактик жиҳатдан ишотланган адабиётшунослик фанининг асосий бўлагидан иборат бўлиб, у учта қисмдан ташкил топади: бадний адабиёт, адабиёт назарияси ва адабиёт тарихи, она тили (асосан, лексика, фразеология ва стилистика).

Ўқувчида бадний адабиётга, умуман, санъатга тўғри муносабат унинг назарий, тарихий ва эстетик асо-

сини ўрганиш жараёнида шаклланиб боради. Адабиёт назарияси ва тарихи эса, асарни ўқиш, ўрганиш йўли билан таълим бошқичларида ўзлаштирилади: ўқувчилар V—IX синфларда адабиёт назариясидан дастлабки, X—XI синфларда эса тўлиқроқ тушуничаларга эга бўладилар.

Адабиёт сўз санъатидир. Шу сабабли ҳам она тилини пухта ўзлаштирмасдан туриб, адабиётнинг гўзаллиги ва қудратини англаб бўлмайди. Шунинг учун адабиёт дарсларининг олдида қўйиладиган асосий талаблардан бири — ўқувчиларда сўзга қизиқиш ва унга эътибор ҳиссини тарбиялаш, уларга сўзнинг аҳамияти, турли матнларда тутган ўрнини тушунтиришдан иборатдир. Сўз маъноси, бир ва кўп маъноли сўзлар, сўзларнинг кўчма маънода қўлланиши, омоним, синоним ва антонимлар, ўзбек тилининг луғат бойлиги, унинг бойиш манбалари, умумхалқ ишлатадиган ва шевага доир сўзлар, неологизмлар, касб-ҳунар лексикаси каби тушунчалар ҳам адабиёт билан боғлиқ бўлиб, уларни ўзлаштириш бадний асарларда қўлланган — сифатлаш, ўхшатиш, муболаға, жонлантириш сингари образли тасвир воситаларини, умуман, ўзбек тилининг ифодалилик, ёрқинлик, соддалик хусусиятларини англаб олишни таъминлайди. Дарсда бадний асарлар ўрганилаётганда ўзбек тилининг бойлиги, ривожланиши ва такомиллашиб бориши аниқ мисолларда кўрсатилади. Шунинг учун ҳам асар матни устида олиб бориладиган кузатини тилдан ўтказиладиган ишлар билан узвий бирликда амалга оширилади. Масалан, Махмурнинг «Ҳапалак» шеъри таҳлил қилинар экан, ўқувчилар эътибори қишлоқ вайроналиги ва халқнинг ачинарли аҳволини ифодалашда шоирнинг тилдан фойдаланишдаги маҳоратига жалб этилади. Махмур халқ аҳволини тасвирлаб дейди:

Халқини кўрсанг агар ўласи-ю, қоқу хароб,
Очлигидан эгилиб, қомати мисли камалак...

Махмур ушбу сатрларда «ўласи-ю, қоқу хароб» сифатлаши, «мисли камалак» ўхшатишини қўллаш билан халқнинг оғир, почор аҳволини кўрсатади, шеърда қишлоқ аҳолиси ўртасида энг кўп ишлатиладиган *катак, каталак, қапа, олачуқ, ажриқ, йғур, сумалак, ўласи, қоқу хароб* каби сўзлар ёрдамида меҳнаткаш халқ ҳаётининг ҳақиқий кўринишини тасвирлайди.

Адабиёт дарсида ўқувчиларга фақат асар тилининг хусусияти ҳақида билим беришгина эмас, балки уларнинг дутқини бойитишга, оғзаки ва ёзма нутқларини ўстиришга ҳам алоҳида эътибор берилади. Нутқни ўстиришда эса ўқувчиларга шеърлар ва насрий асарлардан парчаларни ёд олдириш катта аҳамият касб этади.

Адабий ва тарихий далилларни бир-бирига қиёслаш, далиллар ҳақида фикр юритиш ва тўғри хулосалар чиқариш билимни пухта ўзлаштиришда муҳим роль ўйнайди.

Адабиёт ва тарих фани ўзаро яқин туради. Шунга кўра, улар бир-бирига боғлиқ ҳолда ўқитилади.

Юқори синф адабиёт дарсларида ўқувчилар онгида илмий дунёқарашни шакллантиришда уларнинг тарих фанидан олган билимларидан фойдаланиш билан бирга, ҳозирги даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳодисалар ҳам ўрганилади.

Илмий дунёқарашни шакллантирувчи ёрқин тарихий воқеалар, тарихий шахслар образлари ҳам ўқувчиларнинг маънавий дунёсини бойитади, жамиятнинг моддий бойлиги ва маънавий маданиятини ривожлантиришга ўз ҳиссаларини қўшиш туйғусини ўстиради. Шунга кўра адабиёт дарслари тарих дарсидан ташқари, жуғрофия, тасвирий санъат, мусиқа билан ҳам боғлаб ўрганилади. Шу йўл билан ўқувчиларда ижтимоий ҳаёт воқеалари ҳамда адабиёт ва санъат асарларини мустақил англаш малакаси, изчил дунёқараш шакллантирилади.

АДАБИЁТ ФАНИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ВАЗИФАСИ

Мактабда ўқитиладиган адабиёт фани ўқитувчининг кузатиши ва раҳбарлигида маълум режа асосидаги мунтазамлик билан ўқувчининг қалбига таъсир этади.

Адабиёт фани ўқувчиларнинг билими ва ёш хусусияти ҳисобга олинган ҳолда босқичларга бўлинади: ўқувчиларнинг бошланғич синфларда (I—IV) китобхонлик бўйича эгаллаган малакасига суяниб, X—XI синфлар босқичига тайёрловчи V дан IX синфгача бўлган босқичга, адабиётни тарихий-адабий асосда ўрганишни, адабиётни ижтимоий ҳаётдаги, инсон шахси камоллидаги аҳамиятини, адабиёт инсоннинг ўзини англаб олишига ёрдам беришини биллиб олишини таъминлай-

диган X—XI синфлар босқичига бўлинадди. Бу босқичларда бадий адабиётни ўрганиш орқали ахлоқий ва эстетик тарбия амалга оширилади, ўқувчилар назарий тушунчалар — мавзу, мазмун, қурилиш, ёзувчининг услуби, адабий жанр, гоа, шунингдек, адабий оқимлар, анъана, адабий танқидчилик каби тушунчалар ҳақида ҳам билимга эга бўладилар.

АДАБИЁТ ҲҚИТИШ УСУЛИ ФАН СИФАТИДА

Адабиёт ўқитиш усули педагогика фанининг узвий қисми бўлиб, бадий адабиётни тадқиқ этади, адабиёт ўқитиш шартларини ва усулларини илмий асосда ишлаб чиқиш ва татбиқ этиш, синфда ва уйда ўқиш, шунингдек, синф ва мактабдан ташқари машғулотларнинг шакли ва усулларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади. Унинг асосини бадий асарни таълим ва тарбиянинг муҳим воситаси сифатида ўрганиш, ўқувчиларни эстетик тарбиялаш жараёни ташкил қилади. Шу жараёнда ўқитувчи ёзувчи яратган бадий образларнинг аҳамиятини ўқувчилар онгига сингдиради, бадий образнинг моҳиятини очади, ўқувчиларнинг маънавий дунёсини бойитади.

«Таълим методи — бу ўқувчиларнинг билим, малака ва кўникмаларини ўстириш, уларда дунёқарашни шакллантириш, ўзлаштириш қобилиятини ривожлантириш, ўқитувчи қўллайдиган иш усулларидир»¹. Усул амалий машғулотда ўз моҳиятига мос тарзда қўлланилади. Шундагина, яъни аниқ, тўғри белгиланган усул, таълим ва тарбияга кучли таъсир кўрсатади.

Таълим жараёни икки томонлама характерга эга: ўқитувчи ўқитади, ўқувчи ўқийди ва уқади. Табиийки, ўқитувчининг ҳам, ўқувчининг ҳам фаолиятида маълум мақсад бўлади. Уқитувчининг асосий мақсади таълим бериш орқали ўқувчинини тарбиялаш, унда ахлоқий тушунчаларни ривожлантиришдир. Уқувчининг асосий вазифаси эса билимларни эгаллашдан иборатдир.

Уқувчи (айниқса, кичик ёшдаги ўқувчи) ўқитувчи фаолиятидаги мақсаднинг моҳиятини тўлиқ тушунмаслиги, билмаслиги, таълим ва тарбия жараёнини тўлиқ

¹ Педагогическая энциклопедия. В 4-томах, т. 2, М., «Советская энциклопедия», 1965, с. 813.

тасаввур этмаслиги мумкин. Аммо у ўқитувчи топширигини бажариш кераклигини билади, ҳис қилади.

Ўқувчи ўқитувчининг у ёки бу топширигини бажариш билан ўз билими ортиб, ривожланиб бораётганини сезади, лекин ўрганаётган фан усулини эгаллаб бораётганини ҳис этмайди. Шунга кўра, ўқитувчи таълим бериш жараёнида ўқувчиларга адабий материални онгли ва чуқур қабул қилиш услубларини, мустақил вазифаларни бажаришда ундан фойдаланишни ўргатади.

Шунинг учун ҳам ўқитувчи олдига адабиёт усули ва унинг назарий асосларини ҳар томонлама чуқур билиш вазифаси қўйилган. Илғор рус методистларидан В. П. Острогорский сўзи билан айтганда, бадий адабиётда кишилар ҳаёти ва табиатдаги турли ҳодисалар акс эттирилгани учун, ёшларнинг адабий таълимига муваффақиятли раҳбарлик қилишни ўз устига олган ўқитувчи, аввало, маълумотли, ҳар томонлама камол топган бўлиши керак.

Адабиёт ҳақидаги фан — адабиётшунослик билан адабиёт ўқитиш усулининг вазифаси ўртасида фарқ бор. Адабиётшунослик фани бадий адабиётнинг тараққиёт қонуниятларини, бадий асар яратилган даврдаги ижтимоий-сиёсий воқеалар, ёзувчиларнинг таржimai ҳолига доир материаллар, ҳужжатлар, танқидий адабиётларни ўрганади.

Методист олим Н. И. Кудряшев адабиёт ўқитиш усули олдида турган вазифаларнинг аҳамиятини шундай таърифлайди: «Адабиёт ўқитиш методикаси — бу, ўқувчиларни ўқув предмети сифатида тарбиявий аҳамиятга эга бўлган адабиётни ўқитишдаги ижтимоий жараён манбаи бўлган ва унга тўғри раҳбарлик қилиш мақсадида бу жараённинг қонуниятларини очишни ўз олдига вазифа қилиб қўйган хусусий педагогик фандир»¹.

Таълим жараёни ўзаро узвий бирликни ташкил этган уч қисмдан: 1) ўқув предмети ёки таълим мазмуни; 2) ўқитувчи фаолияти — ўқитиш; 3) ўқувчи фаолияти — ўқишдан иборат. Адабиёт ўқитиш усули фан сифатида таълимнинг ана шу қисмлари ўртасидаги қонуний алоқани тадқиқ этини ва шу қонуниятлар асо-

¹ Кудряшев Н. И. Методика литературы, как научная дисциплина. Вопросы методики преподавания литературы. М., 1961, с. 21.

сида ўқитиш ва ўқишга қўйиладиган талабларни ишлаб чиқади, ўқув предметининг мазмунини аниқлайди (дастур ва дарсликлар мазмунини ялмий жиҳатдан асослайди), мақсад ва мазмунига кўра таълим усуллари ва таълим бериш шакллариини ишлаб чиқади, ўқув предметига доир кўргазмали қуроллар яратади, ўқитувчининг мазкур ўқув предметига тайёргарлигига қўйиладиган талабни аниқлаб беради.

Адабиёт ўқитиш усулининг муҳим вазифаси ўқувчиларининг англаш фаолиятини бошқаришнинг самарали йўллариини аниқлашдан иборатдир.

Ўқувчиларни ватанпарварлик, меҳнатга онгли муносабатда бўлиш, ўз она тили ва адабиётини ва қардош халқлар адабиётини севиш, халқлар дўстлиги ва бирдамлиги руҳида тарбиялаш ҳам адабиёт ўқитиш усулининг бирдан-бир асосий вазифаси ҳисобланади.

Адабиёт ўқитиш усулининг мактабда ўқитиладиган бошқа фан билан алоқаси унинг мазмунини белгилашда намоён бўлади.

Адабиёт ўқитиш усулида дидактикадаги каби, ялмий тадқиқот, кузатиш, мактаб ҳужжатларини ўрганиш, тажриба ва таҳлил усулларидадан фойдаланилади, тадқиқ натижаларининг тўғрилиги оғзаки ва ёзма текширишлар ўтказиш орқали аниқланади.

АДАБИЁТ УҚИТИШ УСУЛИНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН АЛОҚАДОРЛИГИ

Ўқувчиларда адабиётга қизиқиш, ўқишга ҳавас уйғотиш мактаб таълими соҳасида олиб бориладиган умумий ишнинг узвий қисми ҳисобланади. Шу боисдан ҳам, усул таълимнинг мақсади, вазифаси, тартиби ва йўллариини ўрганадиган дидактика, ташқи оламнинг инсон фаолияти ва хатти-ҳаракатига, руҳиятига, таъсир этиш қонуниятларини ўрганувчи руҳият шунингдек, бадий адабиётни тадқиқ этувчи адабиётшунослик фанлари билан боғланиб кетади. Бу боғланишлар адабиёт курсининг мазмуни, мақсади ва қурилишини аниқлашда очиқ-ойдин кўзга ташланади.

Адабиёт ўқитиш усулининг руҳият ҳақидаги фан билан алоқаси ўқувчиларнинг бадий ижодида, адабий ривожда ва асарни бадий қабул қилишида, ақлий ва ахлоқий ривожда намоён бўлади.

Руҳият ҳақидаги фан болаларининг руҳиятини ўрга-

нади. Методика ижтимоий ҳодиса сифатида таълимнинг педагогик жараёнини, ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштирилиши, умумий адабий ривожини, билим ва кўникмаларнинг шаклланишини ўрганади.

Мактаб таълимидаги педагогик жараён жуда мураккаб ҳодиса бўлиб, бу жараёнда ўқитувчи берадиган таълим ўқувчиларнинг ўқув машғулоти бажариши билан ўзаро узвий боғланади. Шунинг учун ҳар бир фан, айниқса, ўз хусусиятига кўра бир-бирига яқин фанлар — адабиёт, тил, тарих, музыка, тасвирий санъат — мактабда узвий бирликда ўрганилади.

АДАБИЁТНИ БОШҚА ИЖТИМОЙ ФАНЛАР БИЛАН БОҒЛАБ УРГАНИШ

Адабиётни бошқа ижтимоий фанлар билан боғлаб ўрганишда ўқувчиларнинг фаолият кўрсатиши муҳим аҳамиятга эга. Ўқувчи тафаккур қилиш, фаолият кўрсатиш билан билимларни эгаллайди, унинг онгида билим тафаккур ва фаолият маҳсули сифатида шаклланади ва ривожланади.

Ўқувчиларда англаш фаолиятини ошириш учун уларга таълим усулларини ўргатиш муҳимдир. Таълим усуллари ўқув материални пухта эсда қолдириш фаолиятини ҳам ўз ичига олади. Ўқувчилар таълим усулларини ўрганиш натижасида оз вақт сарфлаб, кўпроқ билим олиш, ўқув материалини онгли равишда ўзлаштириш имкониятига эга бўладилар. Шунинг учун ўқитувчидан ўқувчиларда таълим усулларидан фойдаланиш кўникмасини ўстириб бориш талаб этилади.

Таълим усуллари ўз даражасига кўра, хусусий (фақат битта мавзу ёки битта фанга тааллуқли) ва умумлашган фанлараро усулларга бўлинади. Таълимда бу усулларни қўллаш ўқувчиларда билимни ўстириш ва мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Фанларни ўзаро боғлаб ўрганиш усули у ёки бу фан бўйича ўрганилаётган воқеа ва ҳодиса ҳақида ўқувчида жонли мушоҳада қилиш малакасини ўстиради, бу билан ўқувчи воқеа, ҳодиса ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлади. Ўқитувчи уларда ҳосил бўлган ана шу тасаввурни умумлаштиради, натижада ўқувчиларда у ёки бу фан ҳақида аниқ тушунча шаклланади.

Дарсда ҳар бир воқеа, атрофлича, яъни унга хос белгиларни ўзаро алоқада, бирликда ўрганиш уларни

пухта англашни таъминлайди. Табиатдаги ўзгаришлар ҳақида илмий фикр юритиш воқеликни билишда энг ишончли йўл бўлиб, у ҳар бир фан бўйича тўпланган билимларни тўғри умумлаштириш имконини беради.

Адабиётни бошқа ижтимоий фанларга боғлаш ўзига хос хусусиятга эга. Уқитувчи оғзаки баён, суҳбат, мустақил ишлан усулларидан фойдаланади. Агар дарсни суҳбат билан ўтказиш режалаштирилса, олдин мавзуга оид далиллар тўпланади, у далил мавзуга қиёсланади, қиёслаш йўли билан ўқувчилар ўқитувчининг саволларига жавоб берадилар, ўқитувчи уларнинг жавобини умумлаштиради ва хулосалайди.

Адабиёт дарсида ўқувчиларга берилган билимни мустаҳкамлаш мақсадида ҳам бошқа фанга доир материаллардан фойдаланилади. Бундай вақтда ўқувчиларга асосий мақсад айтилади, таҳлил жараёнида янги мавзу қўшимча материалларга боғлаб ўтилади, кейин материалларнинг қай даражада ўзлаштирилгани аниқланади. Шў йўсинда иш олиб бориш, бир томондан, дарсда ўқувчиларнинг фаоллигини оширади ва уларни янги материални фаол идрок этишга тайёрлайди, иккинчи томондан, ўқувчиларнинг назарий билимларини оширади, материални узоқ вақт хотирада сақлашлари учун замин яратади, уларда билимни ҳаётга татбиқ этиш малакасини ўстиради.

Фанлараро боғланишни тафаккурнинг ривожланишига қиёслаш мумкин. Чунки фанлар ўқувчиларни далил ва ҳодисалар таҳлилин турли усулда уюштиришга ўргатади, бу эса ўқувчиларда қизиқиш ҳиссини, илмий дунёқарашни шакллантириш ва ўстиришга, ақлий фикрлашни фаоллаштиришга ёрдам беради. Демак, ўқувчиларнинг адабиётдан қай даражада чуқур ва пухта билимга эга бўлишлари уларнинг бошқа ижтимоий фанлар бўйича олган билимлари ва ҳосил қилган малака ҳамда кўникмаларига суялган ҳолда иш кўришга кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Адабиёт фани ўқувчиларнинг эстетик ва ғоявий-ижтимоий тарбиясида ҳам ғоят муҳим роль ўйнайди. Адабиёт ана шундай хусусияти билан бошқа ижтимоий фанларга боғланади. Чунки, у эстетик таъсирчанлик хусусияти билан она тили ва психологияга, ғоявий-ижтимоий мазмуни билан тарих ва жуғрофия билан энгизаклир.

Ижтимоий фанлар ўз таркибига она тили, адабиёт,

тарих, муסיқа, ашула, расм фаиларини қамраб олади ва уларни ўзаро бирлаштиради. Аммо уларнинг ҳар бири ўзининг тадқиқ этиш манбаи ва усулига эга. Шу сабабли, мактабда уларни ўрганишда ўқувчиларнинг бу фанлар ўртасидаги ўхшашликни, ҳар бирига хос хусусиятини, ҳар бирини ўрганиш усулларини билиб олишларига эришиш ўқитувчилар олдига асосий вазифа қилиб қўйилади. Ижтимоий фанларни ўрганишнинг асосий шарти ўрганиладиган ҳодиса ва қонуниятларнинг тарихийлик, адабий-бадийлик, тил хусусиятларини бирликда ўрганишда намоён бўлади. Ҳар бир фаннинг ўзига хос хусусиятига эътибор берилмаса, бу — тарихий ва адабий ҳодисаларни ўқувчиларга тушунтиришда сохталикка, чалкашликка олиб келади.

Ижтимоий фанлар ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганилмаса, ўқувчилар онгида ҳар бир фан бўйича бир-биридан ажралган тушунчалар ҳосил бўлади, улар тарихий, фалсафий, адабий далиллар ва қонуниятлар ҳақида бир бутун билимга эга бўлмайдилар. Бу эса ўқувчиларда ижтимоий ҳаёт ва санъат воқеаларини мустақил аниқлаш малакасини ва изчил дунёқарашни шакллантиришга салбий таъсир қилади.

Ижтимоий фанларни, айниқса, адабиёт ва тарихни ўзаро боғлиқ ҳолда ўрганишда ахлоқий, эстетик ва ижтимоий-сиёсий тарбия ҳар томонлама камол топган фаол шахсни шийтириш вазифалари билан уйғунлашиб кетади ва умумийликни ташкил қилади. Бу эса ўз навбатида, машғулотларда ўқувчилар инсон идеаллари фақат назарий тушунча бўлмай, образли умумлашма эканини ҳам билиб олишларига имкон беради.

Фанлараро алоқани амалга оширишда, ўқитувчи ўз фанини яхши билиши билан бирга, бошқа фанлардан ҳам хабардор бўлиши муҳим роль ўйнайди. Уқитувчи, аввало, ўз фанини, ўзи ўқитаётган фанини, унинг асосларини билиши керак. Ў фаннинг моҳиятини, ҳозирги аҳволини, унинг тараққиётидаги асосий босқичларни, унинг бошқа фанлар билан, ижтимоий муносабатлар билан алоқасини билиши, амалиёт билан алоқасини тушуниши керак.

Фанлараро алоқага хос хусусият нимадан иборат? Фанларни ўзаро боғлаб ўрганиладиган дарслар одатдаги машғулотлардан нимаси билан фарқ қилади?

Фанлараро боғланишга хос хусусият, аввало, дарсдан кузатилган мақсад ва вазифаларга қараб белги-

ланади, уларни боғлашдаги муваффақият эса дарснинг тўғри ташкил этилишига, қўлланадиган усулларга боғлиқдир.

Ўқитувчи дастур материалларини ўтишда дарснинг мазмунига, ўқувчиларнинг билим савиясига, ўзлаштириш қобилиятига, ўқув қуролларининг мавжудлигига қараб усулларни танлайди. Шунингдек, ўқитувчи:

1) янги мавзунини ўтишга ажратилган соатни ҳисобга олади;

2) бошқа ижтимоий фанлар бўйича янги мавзунини ўзлаштиришга ёрдам берадиган материалларни аниқлайди;

3) дарсда қўллаш зарур бўлган кўرғазмали қуролларни (жадвал, харита, расм, радиола, магнитофон) тайёрлайди ва улардан фойдаланади;

4) ўқувчиларнинг бошқа ижтимоий фанлардан ўзлаштирган билим ҳамда эгаллаган кўникмаларини аниқлайди ва уларга суянади.

Ўрта мактаб ўқувчиларининг мустақил фикрлаш малакасини ва нутқий фаолиятини ўстиришда, бадний асарни санъат намунаси сифатида англаб олишларида адабиётни она тили билан боғлиқ ҳолда ўқитиш алоҳида аҳамиятга эга.

Ўқувчиларга бадний воситалар — сифатлаш, ўхшатиш, истиhora, жонлантириш, муболага, ифодалаш воситалари — риторик сўроқ, такрор, ундов, инвенсия, мурожаат, шунингдек, омоним, синоним, антоним ҳақидаги маълумотлар, асосан, V—VII синфларда берилади. Масалан, V синфда ўқувчилар Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр» достонини ўрганганда сўзларнинг тўғри ва кўчма маънода ишлатилиши ўхшатиш; Амин Умарийнинг «Ўзум» шеъри билан танишганда сифатлаш («Шарбатли, лаззатли...»); «Чамбил қамали» достонидан олинган парчани ўқиганда диалог; Худойберди Тўхтабоевнинг «Сариқ девни мириб» романидан парчани («Сеҳрли қалпоқча») мутолаа қилганда саргузашт асар; Алишер Навоийнинг қитъа ва фардларини ўрганишда фард; Аҳмад Юғнакийнинг «Ҳибатул — ҳақойиқ» достонини таҳлил қилишда дидактик бадний асар; Бобурнинг «Бобурнома» асари билан танишганда мемуар жанри; Уйғуннинг «Жонтемир» достонини ўрганишда жонлантириш («Ранг-баранг чечаклар тўлғаниб, жозибали кулиб боққандир», «Мўйлов

бураб, жилмайиб тоғлар») ҳақида маълумот оладилар; асарларнинг тил ва бадний хусусиятлари билан танишиш орқали тилнинг моҳияти, услубий, лексик ва фразеологик бойлиги ҳақида тасаввурга эга бўладилар.

Адабиёт ва она тили дарсларини бир ўқитувчи олиб бориши — бу фанларни ўзаро алоқада ўргатишга катта имконият яратади.

Адабиёт сўз санъати бўлганлиги туфайли, она тилини асосли равишда англамасдан туриб, ўқувчилар олдига адабиётнинг гўзаллиги ва қудратли тарбия воситаси эканлигини намойиш қилиш мумкин эмас. Она тили ва адабиёт дарсларида амалга ошириш лозим бўлган асосий масала ўқувчиларда сўзга қизиқиш ва эътибор ҳиссини мунтазам суръатда ўстириб боришдан, уларга сўзнинг аҳамиятини, турли матнларда тутган ўрнини тушунтиришдан иборатдир.

V синф она тили курсининг «Лексика» бўлимида ўқувчилар сўзнинг маъноси, бир маъноли ва кўп маъноли сўзлар, сўзларнинг кўчма маънода қўлланиши, омоним, синоним, антоним тушунчалари билан танишадилар. Ўзбек тилининг лугат бойлиги; ўзбек тили лугатининг бойиш манбалари; умумхалқ ишлатадиган сўзлар; шевага доир сўзлар; касб-ҳунарга доир сўзлар; янги пайдо бўлган сўзлар; эскириб қолган сўзларни ўрганадилар. Бу тушунчаларнинг ҳаммаси адабиёт билан боғлиқдир. Чунки бадний адабиёт ва халқ оғзаки ижоди она тили бойлигини ўзлаштиришда асосий манба ҳисобланади. «Лексика» курси V синфда тугалланса ҳам, уни ўрганиш кейинги барча синф адабиёт дарсларида давом эттирилади.

Юқори синфда бадний асарнинг тили ўрганилаётганда услубий таҳлил машғулотлари ўтказилади. Услуб таҳлилида асарнинг гоъвий мазмунини ифодаловчи тил воситалари аниқланади, муаллифнинг сўз танлаш, гап тузиш маҳорати кўздан кечирилади. Масалан, XI синфда Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи бўйича услубий машғулот олиб борилар экан, ўқувчиларда ёзувчининг сўз танлаш ва сўзларни ўзаро боғлаш усуллари, синтактик қурилишларнинг ўзига хос услубий хусусиятлари, шунингдек, тиниш белгиларининг ишлатилиши аниқланади.

Ойбекда сўз танлашда ўзига хослик бор. У ифодалиликни таъминлаш, услубий равангликка эришиш мақсадида синонимлардан кенг фойдаланади. Ўқитувчи бу

ҳақда гапирар экан, ўқувчиларга «Ўзбек тили дарслиги»да услубий синонимларнинг ёритилишини эслатади.

Ўқитувчи адабиётни она тили билан боғлаб олиб борар экан, янги материални баён қилиш, мустаҳкамлаш жараёнида, шунингдек, такрорлаш — умумлаштириш вақтида у ёки бу мавзу юзасидан ўрни билан боғланишли матилардан фойдаланади. Бундай матилардан фойдаланиш она тилига адабий ўқиш ва адабиёт дарсларини боғлашга, бадиний асар тилининг гўзаллигини ҳис қилиш ва мазмуини пухта ўзлаштиришга ёрдам беради.

Ҳар бир ёзувчининг ҳаёти ва ижоди у яшаб ижод этган даврдаги ижтимоий-сиёсий воқеалар билан чамбарчас боғланган бўлади. Шу сабабли ёзувчининг ҳаёти ва ижоди у яшаган даврдаги тарихий воқеаларга боғлиқ ҳолда ўрганилади, адабий-тарихий жараён эса ижтимоий ва тарихий ҳодисалар инъикоси сифатида тушунтирилади.

Тарихийлик адабиёт ўқитишда асосий шарт ҳисобланади. Ёзувчининг ижодий ривожини тарихийлик асосида ижодий фаолиятининг узвий қисми, асари у ёки бу давр адабиёти тараққиётидаги ҳодиса сифатида ўрганилади.

Дарсда тарихий шахслар (жумладан, ёзувчилар) фаолиятига баҳо беришда уларнинг тарихда тутган мавқеи ёритилади.

V синф адабиёт ва тарих курси бир-бирига жуда яқин туради. Бу синфда Ғайратийнинг «Унутилмас кунлар» қиссасидан олинган парчани ўтишда тарих дарсида Ўзбекистон халқлари тарихи бўйича олган билимлари эслатилади.

X синфда «XIV—XVI асрлар адабиёти», «Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди»ни ўрганишда тарих дарсида ўтилган «XIV—XVI асрларда Ўзбекистоннинг сиёсий аҳволи, хўжалик ва маданий ҳаёти» бўлимидаги «Темур давлатининг ташкил топиши, темурийлар даврида маданий ҳаёт», Фурқатнинг «Суворов» поэмасини таҳлил қилишда ўқувчиларнинг «XVIII асрнинг охирида буржуа Франциясига қарши урушларда чоризмнинг иштироки» ҳақида олган билимларига асосланиш ижобий натижа беради.

Ёзувчи Садриддин Айнийнинг «Қуллар» романини таҳлил қилиш жараёнида «Ўзбекистон халқлари тарихи» китоби асосида ўзлаштирилган билимни эслаш ро-

манда акс эттирилган воқеани чуқур ўзлаштиришга ёрдам беради. Масалан, романининг биринчи бўлимида тасвирланган воқеаларни ўрганишда «Ўзбекистон тарихи» дарслигининг «Феодал зулмининг кучайиши» қисмида баён этилган маълумотни эслатиш (ёки уйда ўқиб келишни топшириш) фойдалидир.

Ўқувчилар XI синфда Фафур Гуломнинг «Турксиб йўлларида» шеърини ўқиб, ўрганиш билан унда тарихий воқеа акс эттирилганини кўрадилар. Шеърда тасвирланган воқеани ўқувчилар 7-синф тарих дarsi орқали билиб оладилар. Бу эса шеър таҳлилини тарихий далилларга боғлаб ўтказишга имкон беради. Бу, ўз навбатида, шеърда ифодаланган фикр, гоёки чуқур англашни таъминлабгина қолмай, дарсда кўргазмалилик вазифасини ҳам бажаради.

Адабиёт дарсларида фойдаланиладиган жуғрофий материаллар ўқувчиларни табиат воқеалари ва ҳодисалари, халқ хўжалиги, кишилик жамиятида бўлиб турадиган ўзгаришлар билан таништиришда муҳим роль ўйнайди, бадний асарларда акс эттирилган воқеани чуқур идрок этишни таъминлайди.

Урта мактаб V—IX синфлар адабиёт курсида мазкур лирикаси салмоқли ўринни эгаллайди. Бу шеърини матнларининг аксариятида воқеа жуғрофий далиллар, ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда тасвирланган.

Бу синфларда Чўлпоннинг «Кўклам келадир», «Баҳорни соғиндим», Ойдиннинг «Қаҳратон қиш», Элбекнинг «Лайлак», Миртемирнинг «Ёз» шеърларини ўрганишда ҳам ўқувчиларнинг жуғрофиядан «Йил фасллари» мавзун бўйича олган билимларига суянилади. Ўқитувчи ушбу шеърларни ўқишда ўқувчиларга «Йил фасллари ҳақида жуғрофиядан нималарни ўргандингиз?» саволини бериб, жавоб олади, сўнгра уларни ўқитади, таҳлил қилади.

Дарсда фақат ёзувчиларнинг асарларини эмас, балки ҳаёт йўлини ўрганишда ҳам жуғрофияга доир маълумотлардан фойдаланилади.

Масалан, ўқитувчи VI—XI синфларда Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Муқимий, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг ҳаёти бўйича уюштирилган машгулотда жуғрофия хариталаридан улар яшаган ва бўлган шаҳарларни кўрсатади. Маълумки, ёзувчи ўзи яшаб, ижод этган воҳа ёки шаҳар ҳаётининг

у ёки бу томонларини таҳлил қилади, ўрганади ва аса-
рида уни ўзига хос йўсинда тасвирлайди.

Муқимий умрини, асосан, Қўқонда ўтказди. Имко-
нийат бўлган вақтларда Қўқоннинг атроф қишлоқлари-
га, Фарғона водийсининг турли жойларига саёҳатга
борди. «Қўқондан Шоҳимардонгача», «Қўқондан Фар-
ғонагача», «Қўқондан Исфарагача» сафар қилиб, Фар-
ғона водийсининг 20 дан ортиқ қишлоқларида бўлди.

Ўқитувчи бу ҳақда «Саёҳатнома»ни ўрганиш олди-
дан қилган кириш сўзида тушунча бераётган «Ўзбе-
кистоннинг табиий жўгрофияси» харитасидан фойда-
ланиши мумкин.

Адабиётни тасвирий санъат, мусиқа каби санъат
турлари билан боглиқ ҳолда ўқитиш мактаб тажриба-
сида бир неча йиллардан буён синаб келинмоқда.
Маълумки, адабиёт дарсларида тасвирий санъат асар-
ларидан турли мақсадда — ўрганилаётган асар ва ун-
даги образларни ўрганиш, ўқувчиларнинг маданий ва
эстетик дунёқарашини ривожлантириш, маънавий дунё-
сини бойитишда фойдаланилади.

Х синфда Фурқатнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маъ-
лумот беришда унинг портрети ва ижодий фаолиятига
доир расмлар шоир ижодини чуқур ўзлаштиришда му-
ҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Р. Аҳмедов чизган «Фурқат портрети» (1959) да
шоир настаккина хонтахтанинг орқа томонида ижодий
ишлари билан банд бўлган ҳолатда тасвирланади. Қўм-
қўк баргли дарахтлар, чамандек очилган майин ва
руҳни кўтарувчи хушрўй гуллар, эрта тонгнинг гўзал
манзараси Фурқатнинг кайфиятига мос. Рассом чизган
бу гўзал манзара шоирга илҳом бағишлаб турибди.
Манзара ва шоир эғнидаги кийимларнинг миллий уй-
ғунликда, ёрқин бўёқларда тасвирланиши портретнинг
чиройли ва мазмунли бўлишини таъминлаган.

Рассом яратган бу портретда Фурқатнинг маълум
даврдаги ҳаёти ва ижоди, руҳияти ифодаланган. Шу-
нинг учун ҳам портретда чизилган табиат манзараси
шоирнинг машҳур «Баҳор айёмида» шеърининг акси
сифатида намоён бўлади.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби
А. Абдуллаев томонидан ишланган ёзувчи «Ойбек пор-
трети»да Ойбек қиёфаси нозик ўхшатишлар билан,
яъни сочлари таралмаган, кенг пешонасига ажин туш-
ган, катта ёрқин кўзлари ўйчан ҳолда ифодаланган.

Рассом Ойбек характериши, ижод пайтидаги ҳолатини тасвирлаган: Ойбек ижодий фикрга берилиб, диққат-эътиборини бир нуқтага қаратиб турибди — унинг ички руҳий кечинмалари, ўтириши, қўли (бир бармоғини китоб орасига тикиб, бошқа бармоғи билан китоб муқовасини чертиб туриши) ва бети (қимтилган лаблари ва няғи, қошларининг маъноли кўтарилиб туриши, фикр-ўй тўла кўзлари) тасвирида ёрқин акс эттирилган.

Муסיқа—ҳаётимизда катта ўрин эгаллаган санъат турларидандир. Муסיқа кишини ўзига сەҳрлаб қўяди, уни тушуниш эса дунёни англамоқ демакдир. Биз мусиқани радио, зангори экран орқали, театр ва концерт залларида, мактаб ва оромгоҳларда — хуллас, ҳамма жойда тинглаймиз.

Н. В. Гоголь мусиқанинг ўзига хос хусусиятини ма-на бундай таърифлаган эди: «У — буткул эҳтирос, у кишини турган заминдан бирданига, бир йўла узиб олади-да, уни қудратли товушлар гулдуриси билан гангитиб қўяди ва шу ондаёқ ўз оламига мафтун қилади»¹. Муסיқа ўқувчиларда адабиётга, меҳнатга, гўзалликни яратишга ҳавас, қизиқиш ҳиссини тарбиялашда муҳим роль ўйнайди.

Масалан, Алишер Навоий шеъриятини ўрганишда «Гулузорим», «Ўлтурғуси», «Ўлмасун», «Бормикан», «Ўн саккиз ёшиндадур» қўшиқларини; Муқимий лирикасини ўрганишда «Сувора», «Бир келиб кетсун», «Мунча ҳам», «Ким десун», «Айрилмасун» қўшиқларини; Фурқат ижодини ўрганишда «Сайдинг қўябер, сайёд», «Истар қўнгил», «Баҳор айёмида», «Ул қаро кўз» қўшиқларини, Ҳамза ҳаёти ва ижоди ўрганилганда унинг хотирасига бағишлаб ёзилган И. Акбаровнинг «Шоир хотираси», Д. Зокировнинг «Ҳамза» симфоник поэмалари, С. Бобоевнинг «Ҳамза» операсидан парчаларни эшиттириш мумкин. Бундай вақтда ўқувчиларга «Бу кимнинг шеъри?», «Қўшиқ мусиқасини қайси бастакор ёзган?», «Ашулани ким ижро этди?» каби саволлар бериб, қисқача суҳбат ўтказилади.

Бу эса, адабиёт ўқитишни мамлакатимизда ижтимоий ва маданий ҳаёт соҳасида юз бераётган ривожланиш даражасига кўтаришда муҳим омилдир.

¹ Н. В. Гоголь. Скульптура, живопись, музыка. Собр. соч. в 6 томах, 6-том, М., Госполитиздат, 1953, 20-б.

Ҳар бир фан соҳасида тадқиқот ишларини олиб борувчи илмий ходим тадқиқотга доир илмий асарларни пухта ўрганиб олиши лозим. Чунки диалектик-материализм борлиқни тўғри англашга, дунё воқсаларини ўрганишга, улар ҳақида тўғри хулосалар чиқаришга ёрдам беради.

Тадқиқот усуллари кузатиш, тажриба, суҳбат, сўроқ варақаси ёрдамида текшириш, тажрибадан иборат.

Бу усулларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга бўлса-да, улар ўзаро бир-бирига боғлиқдир.

· Кузатиш усули

Психологларнинг таърифича, кузатиш маълум соҳадаги ҳодисаларни изчилликда идрок қилишдир.

Кузатишдан асосий мақсад: кузатиладиган ҳодиса юз бераётган шароитни ўрганиш, ҳодисани аниқ тавсифлаш, тушунтириб бериш, яъни кузатилаётган ҳодиса билан у содир бўлаётган шароит ўртасидаги боғланишни аниқлашдан иборатдир.

Кузатиш таълим-тарбиядаги турли алоқа ва боғланишларни кўрсатадиган далилларни тўплашни таъминлаши керак. Бу эса, тадқиқотчидан ана шу боғланиш ва алоқалар ҳақида етарли даражада назарий тасаввурга эга бўлишни тақозо этади. Бунинг учун тадқиқ қилинадиган фанга доир материаллар ўрганилади, илмий-методик адабиётлар, мактаб ва ўқитувчиларнинг амалий ишини кўрсатувчи материаллар таҳлил қилинади.

Методист-олим М. А. Даниловнинг уқтиришича, кузатиш тадқиқотчидан юксак маданиятли бўлишни ҳам талаб қилади. Тадқиқотчи педагогик жараённинг табиий боришини бузмасдан уни тўлиқ ўрганиб олиши, мақсадга мувофиқ томонларига жиддий эътибор бериши керак. У педагогик жараёнда юз бераётган ҳодисаларни мумкин қадар аниқ ва тўлиқ қайд қилиб бориши ва таҳлил қилиши лозим.

Кузатиш таълим-тарбиянинг ўзаро бирлигини кўрсатадиган далилларни тўплашга, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг дарсадаги фаолиятини аниқлашга имконият беради. Тадқиқотчи ўзи олиб борган кузатишларга сунган ҳолда таълим-тарбияда қўлланилаётган усулларнинг фойдали ва заиф томонларини, унинг ўқувчи-

лар ақлий ва жисмоний фаолиятига таъсирини амал-
лайчи.

Кузатишда тадқиқотчи кузатиладиган нарса ёки ҳо-
дисага таъсир кўрсатмайди, кузатишни мавжуд ша-
роитда амалга оширади.

Тадқиқотда ўқувчилар ва ўқитувчининг иш-ҳарака-
ти, ўқувчиларнинг руҳий фаолиятидаги ўзгаришлар,
таълим усуллари ва бошқа педагогик ҳодисалар куза-
тиш манбаи ҳисобланади.

Кузатиш маълумотлар тўплашга қаратилган, қисқа
ва узоқ муддатга мўлжалланган бўлиши, манба миқ-
дорига қараб ўтказилиши мумкин.

Бу кузатишда тадқиқотчи нарса—манбани бевосита
кузатади, ўзи кўрган далилларни (масалан, дарсда
кўрганларини) бевосита ёзиб олади.

Кузатишнинг қисқа ва узоқ муддатли бўлиши ўр-
ганиладиган масалага ва нарсага боғлиқдир. Кузатиш
ўқувчилар билан бирга бир синфда ўтказилади.

Кузатиш муайян талабларга жавоб бериши ва ун-
дан кутилган мақсад аниқ бўлиши керак. Мақсаднинг
аниқ бўлиши кузатиладиган ҳодисани аниқ ўрганишга,
ёзиб боришга имконият яратади, тадқиқотчини куза-
тиш ишларини аниқ ва тўғри йўналишда олиб боришга
мажбур этади. Кузатиш мақсади текшириш вазифаси
асосида юзага келади.

Кузатиш олдиндан ишлаб чиқилган режа асосида
ўтказилади. Режада маълумотлар олишга доир маса-
лалар, синфлар, кузатиш жараёнида ўтиладиган мав-
зулар, олинладиган маълумотларни қайд этиш усуллари,
ўқитувчи ва ўқувчилар билан ўтказиладиган суҳбат са-
воллари, дарсда ўқувчиларнинг билимларини оғзаки
ва ёзма текшириш, текшириш учун бериладиган савол-
лар, олинган маълумотларни ишлаб чиқиш ва умум-
лаштириш усуллари кўрсатилади. Кузатиш режаси
мактаблар ва синфлар билан танишиш асосида тузи-
лади. Кузатиш ишлари олиб бориладиган мактаб ва
синфлар миқдори чекланган бўлади, лекин кузатиш тў-
лиқ ва изчилликда олиб борилади, материалларнинг
ишончли бўлишига аҳамият берилади.

Мактабдаги ҳар бир ҳодиса аниқ шароитда кузати-
лади. Кузатиш ишлари олиб бориладиган дарслар, кун-
лар белгиланади.

Кузатиш жараёнида тўпланган маълумотлар аниқ,
таққосланадиган бўлиши керак. Кузатиш жараёнида

Ўқувчиларнинг билимини баҳолашга алоҳида аҳамият берилади.

Кузатиш муайян синфларда маълум муддатда қайта такрорланади. Кузатишда ўрганилаётган масала, жараён, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг сўзлари, иш-ҳаракатлари, дарснинг бориши турли усуллар билан, масалан, стенограмма қилиш, магнитофон лентасига ёзиб олиш йўли билан ва қарор шаклида акс эттирилади. Ёзувда, масалан, қарорда дарс қисмлари ўртасидаги боғланиш, дарс давомида қўлланган усуллар ва уларни қўллашдаги изчиллик, ўқувчилар руҳиятида юз бераётган ўзгаришлар, ҳаракатлар ўз ифодасини топиши лозим.

Қарор турлича, масалан, қуйидаги шаклда бўлиши мумкин.

Мактабнинг номи №
 Ўқитувчининг ва отасининг исми Синф
 Дарснинг мавзуси
 Дарсда амалга ошириладиган вазифалар
 Дарснинг бориши
 Кузатишдан мақсад

Кун	Ўқитувчининг иш-ҳаракати	Ўқувчиларнинг иш-ҳаракатлари	Эслатмалар

Кузатишда қарор ёзишдан ташқари, кундалик дафтар ҳам юритилади. Кундаликда дарс ҳақидаги қўшимча маълумотлар, кузатиш вазифалари ва тадқиқот ҳақидаги фикр ва мулоҳазалар ёзиб борилади. Кундалик дафтар қуйидаги шаклда бўлиши мумкин:

Кузатилаётган дарс	Дарсда эришилган натижалар	Дарсда амалга оширилган масалалар	Масалани амалга оширилмаганининг сабаблари	Эслатма

Кундаликда кузатилаётган дарсдан олинган таассуротлар, ўқитувчининг хатти-ҳаракати, ўқувчилар жа-

воби ва иш-ҳаракатига доир изоҳлар ҳам ёзиб борилади.

Кузатиш усули таққослаш, таҳлил қилиш, синтез, фараз қилиш, умумлаштириш билан чамбарчас боғлиқдир. Шунга кўра, тадқиқотчидаги дарс жараёнидаги педагогик ҳодисалар ўртасидаги боғланишни аниқ кўрсатиш, ўқитувчи томонидан қўлланаётган усулларнинг ижобий ёки салбий таъсирини, уларнинг сабабини изоҳлаб бериш талаб этилади. Ишнинг самарали бўлиши учун ўқитувчининг иш фаолияти ўқувчилар фаолияти билан боғлиқ ҳолда ўрганилади.

Тажриба усули

Тажриба ўқитувчининг муайян мақсадда ўқувчиларга таъсир этиш жараёнидир. Бу мураккаб жараён бўлиб, у ўқитувчи ва ўқувчининг фаолияти, таъсир этиш воситалари натижасида юзага келади.

Таълим ва тарбия узоқ давом этадиган жараёндир. Маълумки, билим ва кўникма, малака, одат, ахлоқ шартли рефлекслардан иборатдир. Улар узоқ вақт давомнда ҳосил бўлади. Шу сабабли ўқувчиларда уларни ҳосил қилиш ҳам кузатиш ишларини узоқ вақт давом эттиришни талаб этади.

Ўқувчидаги ривожланиш билим олиш, кўникма ва малакаларни эгаллашдан ташқари, руҳиятдаги сифат ўзгаришлари билан боғлиқ ҳолда давом этади, шу асосда ўқувчи тафаккури ва фаолиятида янги, мураккаб ўзгаришлар юз беради, янгиликлар зиддиятлар ва курашлар жараёнида содир бўлади. Тажрибада ўқувчи ривожда ана шу мураккаб диалектик жараён қандай юз бераётганига, уларни ҳал қилишда ўқитувчи қўллаётган усулларга эътибор берилади ва илмий ишда улар аниқ кўрсатилади.

Маълумки, ўқитувчи ўз иш жараёнида турли усулларни қўллаб, синопсис кўради. Ўқитувчи таълимда яхши натижа бермайдиган усулдан воз кечади, самарали усулни танлаб олади ва такомиллаштиради. Шу йўл билан ўқитувчи фаолиятида таълим-тарбия ишининг муайян тартиби юзага келади ва бу тартиб унинг бу йўлда яхши натижаларга эришишини таъминлайди.

Илғор педагогик тажрибани чуқур ўрганиш ва назарий жиҳатдан таҳлил қилиш орқали мактабда таълим-тарбия ишларини янада яхшилашга, муҳим педа-

гогик масалаларни ҳал этишга ёрдам берадиган усуллар ишлаб чиқилади.

Тажриба усулида махсус дарсларда ўқитувчи билан ўқувчиларнинг фаолияти кузатилади. Дарсни тадқиқотчи раҳбарлигида ўқитувчи ўтказади. Бу дарснинг одатдаги дарсдан фарқи шундаки, унда тадқиқот маззун ва фараз билан боғлиқ бўлган, дарсликда бўлмаган материал ўтилади, ўқувчилар томонидан унинг ўзлаштирилиши синаб кўрилади, таълим-тарбиявий аҳамияти аниқланади.

Тажриба назарий жиҳатдан асосланган фаразга мувофиқ ўтказилади, илмий асосда янги педагогик ҳодисаларни вужудга келтириш назарда тутилган ҳолда хулосалар чиқарилади ва бу хулосалар назарий жиҳатдан умумлаштирилади. Тадқиқотчи тажрибада янги натижаларга эришиш учун ўқитувчи фаолиятига раҳбарлик қилади.

Тажриба дарси учун муфассал конспект тузилади. Конспект тузишдан олдин тадқиқотчи ўқитувчи билан биргаликда дарсда ўтказиладиган материални ўрганади, кўрсатмалар воситалар ва ўқитиш усулларини, улардан фойдаланиш йўллари, дарснинг тузилиши ва ташкилий ишларни аниқлайди. Дарс ўқув режалари ва ўқитувчининг кундалик режасига мувофиқ ўтказилади.

Тадқиқотчи тажриба жараёнида ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятини кузатиб боради. Таълим-тарбиядаги илгор тажрибаларни аниқлаб боради, синчиклаб таҳлил қилади, бошқа ўқитувчиларнинг иш тажрибаси билан таққослайди. Таққослаш ўқувчиларнинг билимларини ўзлаштириш жараёнига доир қонуниятларни аниқлаб, билиб олишга имконият беради.

Илгор ўқитувчилар тажрибаларда фаол қатнашадилар. Чунки тажриба уларнинг малакасини ҳам оширишга ёрдам беради.

Тажриба усули ана шу хусусияти ва вазифасига кўра тузатиш усулидан фарқ қилади. Тажриба усули тадқиқотчилар илгор педагогик тажрибани мактаб ҳаётига татбиқ этишни, уни ривожлантиришни тақозо қилади.

Педагогик тажриба усулининг асосий моҳияти шундаки, бу тажрибада ўрганиладиган масаладаги асосий гоя ва фараз амалий иш билан бирлашади, шунда унинг мақсадга мувофиқлиги ёрқин кўрилади.

Илмий фараз (гипотеза) илмий ишнинг энг муҳим

илми бўлиб, у тадқиқотчининг ўз олдига қўйган мақсад ва вазифасига жавоб бўладиган изоҳи ҳисобланади.

Фараз — ҳали илмий асосда тасдиқланмаган асос. Фаразни оддий кузатиш йўли билан исбот қилиб бўлмайди. Аммо фараз фақат баъзи ҳодисаларни изоҳлаб берганлиги сабабли тўғри деб ҳисобланади. Фараз узоқ қидириш ва тажриба ўтказиш натижасида вужудга келади. Фан учун фаразнинг аҳамияти жуда катта, у ташқи борлиқ қонуниятларини билиб олишга қаратилган фикрга маълум йўналиш беради. Ҳар қандай илмий назария, аввало, фараз шаклида вужудга келиб, сўнг бир неча бор исбот қилиниши билан назарияга айланади. Машҳур олимлар фаннинг ривожланишида фаразнинг катта роль ўйнашини таъкидлаб ўтганлар. Фараз фан ва ишлаб чиқариш тараққиётида илмий буртки бўлиб хизмат қилади. Илмий тадқиқот ишлари жараёнида янги фаразлар вужудга келади ва ҳақиқатни аниқлаш, илмий тадқиқотни янада кенгайтириш учун катта имкониятлар очиб беради.

Фаразни тўғри белгилаш учун текшириладиган мумкин аммо ҳақида кенг билимга эга бўлиш, муаммонинг тарихи ва методикаси билан яхши таниш бўлиш лозим.

Педагогика назариясини билиш фаразни тўғри, илмий асосда белгилашга, синашни илмий асосда уюштиришга, натижаларни илмий асосда умумлаштиришга ёрдам беради. Илмий асосда белгиланган фараз далиллар ва илмда кашф этилган қонуниятлар асосида белгилашга, синови аниқ, содда таърифланган ва ҳаётга татбиқ қилинадиган бўлиши керак.

Фаразни белгилашда унинг натижалари бўлишига эътибор бериллади. Фаразда баён қилинган фикр мактаб ҳаётига татбиқ этилганда таълим сифатини кўтаришга ёрдам бериши лозим. Аниқ фаразнинг тажрибада амалга оширилиши тадқиқотчига илмий иш учун керакли далилларни тўплаш имкониятини беради, далиллар эса объектив қонуниятларни аниқ билиш учун зарур.

Сухбат усули

Илмий тадқиқотда сухбат усули бошқа усуллар билан боғлиқ ҳолда ўтказилади. Сухбат усули дастур, дарслик, кўрсатмали қуролларни тажрибада синаб кўришда алоҳида аҳамиятга эга. Маълумки, кўпчилик таълим қитувчилар тадқиқотчи талаб этган далилларни, дастур ва дарслик, кўрсатмали қурол ҳақида ўз фикрла-

рини тўлиқ, тартибли ёзиб боришга қийналадилар. Шу сабабли, далил тўпланда суҳбат усулидан фойдаланилади. Суҳбатнинг самарали бўлиши суҳбат қатнашчиларининг бир-бирини яхши тушунишга кўп жиҳатдан боғлиқдир. Бунда тадқиқотчининг суҳбат учун пухта, муаммоли саволлар тузиши муҳимдир. Суҳбат учун тайёрланадиган саволлар аниқ ва лўнда бўлиши керак.

Саволлар оғзаки берилади. Тадқиқотчи жавобларни ёзиб олади, зарур бўлган тақдирда қўшимча саволлар беради.

Сўроқ варақаси (анкета) ёрдамида текшириш усули

Сўроқ варақаси усули педагогик текширишларда кенг қўлланилади. Сўроқ варақаси турли мазмунда тузилади. Бу усул қисқа вақтда кўп маълумот олишга имконият беради. Бироқ унда фойдаланишга ортиқча берилиб кетмаслик керак. Чунки сўроқ варақаси у ёки бу ҳодисанинг моҳиятини чуқур очиб бермайди. Педагогик текшириш фақат далилларни қайд қилишгина эмас, балки шу далилларни вужудга келтирган ва уларнинг ривожланишига таъсир этаяётган сабабларни аниқлашни ҳам талаб қилади. Сўроқ варақаси ёрдамида тўпланадиган далиллар ёрдамчи материал сифатида тадқиқотни умумлаштиришга ёрдам беради.

Қуйида X—XI синф ўқувчиларининг адабиёт дарси, бадиий асар, адабий қаҳрамон, воқеа ва санъат турлари ҳақидаги фикрларини аниқлаш мақсадида тузилган анкетани намуна сифатида келтирамиз.

Сўроқ варақаси

Хурматли ўқувчи! Адабиётга муносабатинг ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш ва шу асосда дарслик ва ўқув қўлланмалари яратиш учун сенинг фикрингни билиш муҳим аҳамиятга эга. Шунга кўра, ушбу сўроқ варақасидаги саволларга тўлиқ, тўғри жавоб беришга ҳаракат қил. Сўроқ варақасини тўлдиришдан олдин уни эътибор бериб тўлиқ ўқиб чиқ.

Жавобларинг учун олдиндан сенга ташаккур билдирамиз.

1. Исминг, отанингниг исми.
2. Қайси шаҳар (ноҳия)даги мактабда ўқийсан?
3. Нечанчи синфда?

4. Адабиёт дарси сени қизиқтирадими? Нима учун унга қизиқасан (ёки қизиқмайсан)?
5. Дарсда қандай иш тури сени кўпроқ қизиқтиради?
6. Иниё ёзишни севасанми? Нима учун?
7. Қандай китобни (бадий ёки илмий) ўқишни ёқтирасан?
8. Қандай жанрдаги асарларни кўпроқ ўқийсан?
9. Асарда ифодаланган қандай образ ва воқеа сени қизиқтиради?
10. Қайси театр томошаларини, кинони кўргансан? Улардан қайсиларни сenga маъқул бўлди? Нима учун?
11. Тасвирий санъат (рассомлик санъати, графика, ҳайкалтарошлиқ сени қизиқтирадими? Нима учун?
12. Ўқиб чиққан асарларнинг, кўрган кинофильмларинг, театр томошаларинг бўйича суҳбатлашишни истайсанми?
13. Қайси адабий асарни қайтадан ўқиб чиқишни хоҳлайсан?
14. Китобларни ўқиш жараёнида қизиқарли лавҳаларни: севган қаҳрамонларингни, бадий воситаларни қайд қилиб борасанми?
15. Бадий асар муаллифининг таржимаи ҳоли сени қизиқтирадими?
16. Қайси ёзувчиларнинг асари сенда бадий ижодга (ижод қилишга) кўпроқ ҳавас уйғотди?
17. Адабиёт дарсларида, шунингдек, синфдан ташқари машғулотларда қайси асарлар сenga ёқимли кечинмалар бахш этди?
18. Дастурга киритилган асарларнинг барчаси сени қониқтирадими?

Тажриба усули

Тажриба усули педагогик тадқиқотда муҳим ўринни эгаллайди. Тажриба ўтказишдан олдин тадқиқот мавзуи бўйича адабиётлар ўқиб чиқилади. Илғор мактаб ва муаллимлар тажрибаси ўрганилади, таҳлил қилинади, мактабда олиб борилаётган таълим-тарбия ишлари кузатилади.

Тадқиқотчи тажриба усулини қўллаш жараёнида муаллимлар ишига аралашмайди, унинг ўз ихтиёри билан олиб бораётган ишини ўрганади.

Маълумки, бирор ҳодисани маълум шаронгда ўрганиш мақсадида сунъий ўзгартириш ёки уни эса тушириш фанда илмий тажриба деб аталади. Тадқиқотчи

тажриба ўтказиш вақтида ҳодисанинг одатдаги ҳолда боришини олдиндан белгиланган мақсадга мувофиқ ўзгартиради, бунда у ҳодисанинг шароитга мос бўлишига эътибор беради.

Тажриба усулида тадқиқот олдига қўйилган мақсадга мос шароит яратиш йўли билан педагогик ҳодисага таъсир этилади.

Тажриба қўйидаги афзалликларга ҳам эга. У:

1) янги вазият ва ҳодисаларни юзага келтиради;

2) маълум ҳодисанинг бошқа ҳодисалар билан алоқасини аниқлашга ёрдам беради;

3) мўлжалланган ҳодисанинг ёлғиз ўзини кузатишга имконият беради (бу эса ҳодисанинг таҳлилини енгиллаштиради);

4) Тажрибада тадқиқ этилаётган ҳодисани исталган вақтда, бир пайтда, бир неча бор кузатиш имкониятини яратади. Бу эса, оддий кузатишга нисбатан ҳодисани чуқур ўрганишни таъминлайди.

Тажриба табиий ва лаборатория тажрибаларига бўлинади. Табиий тажриба — табиий шароитда — дарс ва синфдан таниқари машғулотда ўтказилади. Лаборатория тажрибаси айрим ўқувчи ёки бир гуруҳ ўқувчилар билан бирга ўтказилади. Тажрибани бу залда ташкил этиш ўқувчининг руҳиятини текшириш учун, аynиқса, муҳимдир. Бу тажрибада ўрганилаётган масаланинг хусусиятига қараб муайян шароитда ўқувчилардаги ўзгариш мунтазам равишда кузатиб борилади. Бу ишдаги энг муҳим масала — ўқувчиларнинг умумий ривожланишига ёрдам берадиган таълим-тарбиянинг илмий асосда бўлишига эришилган ноборатдир.

Тажриба усули дидактик нарий тажриба таркибига киради. Илмий тажриба усулининг хусусияти шундаки, у ўқув фанининг мазмуни асосида амалга оширилади.

Тажриба режасида унинг характери ва уни ўтказиш тартиби кўрсатилади. Тажриба қанча пухта ўйлаб режалаштирилса, у шунчалик ҳолисона бўлади, яхши натижа беради.

Тажрибани режалаштириш материаллар ва воситаларни тайёрлаш билан бевосита боғлиқдир. Тадқиқотчи тажрибани режалаштиришда ўқув дастурининг қайси бўлим ва мавзулари бўйича тажриба ўтказишни, тажриба учун ажратиладиган соатни, ўтказиладиган жойни ва шароитни белгилайди.

Тажриба ўтказиш вақтида натижага жиддий таъ-

сир этадиган ҳоллар ҳам ҳисобга олинади. Бу ҳоллар тахминан қуйидагилардан иборат:

1. Уқувчилар шахсиятига боғлиқ бўлган ҳолатлар (билим ва малака даражаси, ўқишга муносабати, қобилияти, қизиқиши, ёши, жинси, соғлиғи, кайфияти, ижтимоий муҳит, синфдаги аҳвол, уй шароити ва бошқалар):

2. Муаллимнинг шахсияти билан боғлиқ бўлган ҳолатлар (маҳорати, шахсий сифатлари, ёши, руҳий ҳолати, соғлиғи, текширилаётган масалага муносабати ва бошқалар);

3. Таълим жараёни билан боғлиқ бўлган ҳолатлар (ўрганилаётган материалнинг мазмуни ва ҳажми, дарс жадвали, муҳит, синфдаги ўқувчилар сони, сафи, муаллим ва ўқувчиларнинг ўзаро муносабатлари ва бошқалар):

4. Натижаларни назорат қилиш билан боғлиқ бўлган ҳолатлар (оғзаки ва ёзма ишлар, текширилаётган материаллар, уларнинг мақсадга мувофиқлиги ва бошқалар).

Тадқиқотчи тажриба давомидаги кузатишларини кундалик дафтарига батафсил ёзиб боради ёки тажриба ўтказишда қўлланиладиган усулга мувофиқ дарсларни, синфдан ташқари машғулотларни қарорда қайд қилади. Қарорда тажриба материалларида учраган ноаниқликлар ҳам кўрсатилади. Чунки кундалик дафтар тажриба ва текшириш ўтказиладиган синфларнинг муфассал тавсифи ҳисобланади.

Тадқиқотчи юқорида қайд қилинган усуллар ёрдамида мавзу бўйича тўплаган материалларни таҳлил қилади, тартибга солади.

Дарсни кузатиш, таҳлил қилиш педагогик тадқиқот усулининг асосий қисми ҳисобланади, шу сабабли тадқиқотчи дарсни таҳлил қилиш йўллари ҳам мукамал билиши керак.

Маълумки, дарснинг барча қисмлари ўзаро чамбарчас боғланган бўлади. Шунинг учун тадқиқотчи илмий ишда дарснинг, бутун ўқув машғулотининг бир бутунлигини сақлашга ҳам эътибор беради. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, таҳлилни муваффақиятли бўлиши тадқиқотчининг ҳозирги замон дарсига нисбатан қўйилаётган талаблардан хабардорлигига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Ҳар қандай илмий тадқиқотда таҳлил ва синтез ўз-

аро чамбарчас боғланади. Илмий тадқиқотнинг ҳар бир босқичида ҳодисани таҳлил қилиш — айрим қисмларга ажратиш ва олинган натижаларни умумлаштириш — қисмларни янгидан бирлаштиришидир.

Кузатиш, тажриба, суҳбат усуллари, сўроқ варақаси, усули ва бошқалар тадқиқотчига катта ва қимматли материаллар тўплаш имконини беради. Лекин далиллар йиғиндиси ҳали фаини вужудга келтирмайди. Тўпланган аниқ далиллар тадқиқотчининг маълум бўлмаган машқий тафаккури орқали қайта ишлаб чиқилган ва умумлаштирилади.

Тадқиқотчи ўз илмий ишининг ҳар бир босқичида турли йўллари қўллабди. Масалан, дарсда муаллим ва ўқувчиларнинг ҳар бир иш-ҳаракатини алоҳида-алоҳида таҳлил қилиши мумкин. Бундай таҳлил жараёнида ўзи учун зарур бўлган далилларни ажратиб олади.

Ўрганилаётган маъна ва ҳодисанинг моҳиятини билиш учун назарий таҳлилни ўзи кифоя қилмайди. Бирор ҳодиса ва жараённи ўрганишда назарий умумлаштириш ҳам муҳим роль ўйнайди, яъни тадқиқотчи ўрганилаётган ҳодисани бўлақларга ажратиб, таҳлил қилиб бўлгач, уларни бирлаштиради, яхлит хулоса чиқарали.

Назарий таҳлил ва умумлаштиришнинг таъсирчанлиги тадқиқотнинг бошқа усуллар билан боғлиқ ҳолда олиб борилганида ёрқин намойиш бўлади.

Тадқиқотларнинг натижалари амалий ишга кенг жорий этилгандагина, у таълим ва тарбиянинг ривожланишига қўшилган ҳисса ҳисобланади.

ЎЗБЕК АДАБИЁТИНИ ЎҚИТИШ УСУЛИНИНГ ФАН СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Ўзбек адабиётини ўқитиш усули, асосан, 20-йилларда фан сифатида шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Ўзбек адабиётини ўқитиш усулининг мустақил фан эканлиги шундаки, бошқа фанлардаги каби унинг ҳам ўрганадиган, тадқиқ этадиган предмети мавжуд бўлиб, у бадий адабиётдир. Бадий адабиёт ижтимоий-сиёсий аҳамиятга ва ўзига хос тадқиқот усулига эга. Адабиёт ўқитиш усулининг асосий вазифаси адабиёт ўқитиш жараёни қонуниятларини ўрганиш, ёритишдан иборатдир. Адабиёт ўқитиш усули ўрганадиган қонуниятлар адабиётшунослик, дидактика ва психология ўрганадиган қонуниятлардан фарқ қилади.

Адабиётшунослик бадний адабиётнинг ривожланиши қонуниятларини ўрганади, дидактика таълимнинг умумий қонуниятларини, инсон руҳияти, жумладан, болалар руҳияти фаолиятининг қонуниятларини ўрганади. Ўқитиш усули бу фанларга бевосита суянади, улар билан боғланади. Аммо у бажарадиган вазифа адабиётшунослик, дидактика ва руҳият фанлари амалга оширадиган вазифалардан фарқ қилади.

Адабиёт ўқитиш усули жамиятнинг маданий, адабий ҳаётида юз берадиган ўзгаришлар асосида ўзгариб, ривожланиб боради, таълим жараёни қонуниятларини очиш орқали адабиёт ўқитиш усулларини тарбияда қўлланиш мумкин бўлган қоидаларни ишлаб чиқади.

Адабиёт ўқитиш усули «инсонни шакллантиришда муайян мақсад сари қаратилган систематик фаолият тўғрисидаги ҳамда таълим-тарбия беришнинг мазмуни, шакли ва методлари ҳақидаги фан...»¹ бўлиб, педагогиканинг узвий қисми сифатида адабиёт ўқитиш жараёнини ўрганади.

Адабиёт ўқитишнинг ижтимоий моҳияти эса, ёш авлоднинг ахлоқий-эстетик ва ақлий, адабий ривожига асосий восита бўлган бадний адабиётнинг тарбиявий аҳамиятини ёритишда очилади.

Туркистонда мусулмон диний мактаблари бошланғич савод мактаби, далоийхона, қорихона ва мадрасалар иборат бўлиб, мактабларда китоб ўқиш икки усулда — якка ва хор тартибида ўқувчиларга асарни ўқитиш билан бирга, асардан нарчалар кўчиртириш йўли билан чиройли ёзишга ҳам ўргатилган.

Мадрасаларда диний илм, илми аруз, илми баён, маънавий қабил ижтимоий фанлардан ташқари риёзиёт, фалакниёт, ҳандаса, тиббиёт сингари аниқ фанлар ҳам ўқилган, диний китоблар ва адабий асарларни ўқишда ифодали ўқиш, бадний ўқиш, ёддан ўқиш, ҳусниҳат, шарҳли ўқиш усулларидан фойдаланилган.

Эски мактаб ва мадрасалардаги таълимда ушбу усулларнинг қўлланиши ифодали ўқиш, сўзларни тўғри талаффуз қилиш, лингвистик малакаларни эгаллашга ёрдам беради. Талабалар араб ва форс тилларида ёзилган бадний китобларни ўқиш орқали Шарқнинг машҳур классиклари — Саъдий, Ҳофиз, Фузулий, Бедил

¹ Ўзбек совет энциклопедияси. Тошкент, 1976 йил, 8-том, 484-бет.

асарлари билан танинганларки, бу эски мактаб ва мадрасалардаги таълимнинг ижобий томонидир. Аммо эски мактаб ва мадрасаларда ўқиниш муддати расмий равишда белгиланмаган эди. Мактаб ва мадрасаларга махсус ташкилот раҳбарлик қилмас, ўқинишлар ягона ўқув режаси асосида олиб борилмас эди. Мана шу ҳолат ва ўқинишнинг асосан, араб, форс тилларида олиб борилганлиги сабабли кўпчиликни ташкил этган меҳнаткашларнинг болалари саводли бўла олмаганлар.

Узоқ асрлик тарихга эга бўлган ўзбек халқи, ижтимоий-сиёсий, диний тўсиқларга қарамай, Урта Осиёдаги бошқа халқлар каби буюк илгор фикр эгаларини, дунёга машҳур буюк олим, шоир ва санъат аҳлларини отказди, инсониятга илм-фан, санъат ва адабиёт соҳасида ўлмас ёдгорликлар тақдим этди.

Абу Наср Форобий, Юсуф Хос Ҳожиб, Абулқосим Маҳмуд ибн Умар Замахшарий, Алишер Навоий каби олим ва шоирлар ўз асарларида ўша давр мактабларидаги таълим-тарбия, бадий асарни ўқиниш ва ўрганиш ҳақида фикр билдириб, методик фикрнинг ривожига таъсир кўрсатдилар.

Урта Осиёнинг улуг мутафаккири Абу Наср Форобий (873—950) ўзининг илмий ишларида овоз, пуктнинг тарбиявий аҳамиятига алоҳида аҳамият берди, у «Илмларнинг келиб чиқиши» («Ихсоулулум») номли рисоласида бадий асарни ифодали ўқиниш, ўқиганини ҳикоя қилиб бериш зўр санъат эканлигини айтади. Форобийнинг таъкидлашича, ҳикоячиликда (ўқишда) ўткир таъсири бўлган ана шу санъатда ўзига муносиб ўринни эгаллаган кишилар ҳақим дейилади ва ўқиниш, потиқликни эгаллаган санъаткор, файласуф, дошшманд билан тенгдир¹.

Улуг шоир ва мутафаккир Алишер Навоий (1441—1501) ҳам ўз даврида болаларнинг ифодали ўқиниш эгаллашларига алоҳида эътибор берди. Навоий, хусусан, асар мазмунини тушуниб ўқиниш усулини қувватлади. Шоир дейди:

Ёдимда мундоқ келур бу можаро,
Ким туфулнйат чоғи мактаб аро.

¹ Қаранг: М. Хайруллаев. Форобий руҳий процесслар ва таълим-тарбия тўғрисида. Тошкент, 1967, 87-бет.

Қим чекар афтол марҳуми забун,
Ҳар тарафдин бир сабоқ забтига ун.

Эмгонурлар чун сабоқ озоридин,
Ё «Қаломуллаҳ»нинг такроридин.

Истабон ташхиси хотир устод,
Назм ўқутурким равон бўлсун савод.

Насрдин баъзи ўқур ҳам дoston,
Бу «Гулистон» янглигу ул «Бўстон»¹.

Бу парчада Алишер Навоий мактабда Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларининг ўқитилишини маъқуллайди, бу асарлар савод чиқаришда, ифодали ўқишни ўрганишга катта ёрдам беришини таъкидлаб ўтади. Навоий «Маҳбубул қулуб» асарида шундай дейди:

«Хушнавис котиб сўзга оройиш берур ва сўзлагувчига осойиш сткурур»². Улуг шоир хушнависликни тарғиб этиш билан ўқувчини чиройли ёзувчи, ёзма нутқ малакасини эгаллашга ундади.

XV асрдан XIX асрнинг биринчи ярмигача ўтган даврда, айниқса, XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг бошларида Туркистонда педагогик, методик фикр ўсди. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида адабиёт ижтимоий ҳаётнинг марказида турди, энг жонли ва ҳаётий масалаларни ўзида акс эттириб турган жанговар соҳа бўлиб қолди.

XX аср бошларида Туркистондаги ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётда жиддий ўзгариш юз берди: миллий уйғониш, озодлик ҳаракати кучайди, янги адабиёт юзга келди. Умумий сиёсий ҳаётдаги ўзгариш маданий ҳаётнинг ҳамма тармоқларига ўз таъсирини кўрсатди. Бехудий, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода Шибзий, Абдулла Қодирий, Мир Муҳсин Шермуҳамедов, Чўлпон каби шоир ва ёзувчилар ўзбек халқининг маърифатли бўлиши, миллий ва ижтимоий онгининг ўсиши, янги тур ва мазмундаги адабиётни яратиш учун ҳаракат қилдилар. Бу даврда яратилган адабий асар-

¹ Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Асарлар. Ҷн беш томлик. II том, 207-бет.

² Алишер Навоий. Маҳбубул қулуб. Муншаот. Вақфия. Асарлар, Ҷн беш томлик. Т., 1966, 22-бет.

ларда биринчи жаҳон уруши, 1916 йилдаги мардикорликка олиш воқеалари ақс эттирилди.

Беҳбудий «Падаркуш» асарида миллий, инсоний қадриятни англашда маърифатли бўлиш зарурлигини, маърифат ва жаҳолатни — эзгулик ва ёвузлик тимсоли сифатида тасвирлади.

XIX асрнинг II ярмида яшаб ижод этган Муқимий, Комил Хоразмий, Фурқат, XX аср бошларида ижод этган шоир ва адиблар асарларида ифодаланган илғор фикрлар уларнинг ва илғор маърифатпарвар педагоглар — тошкентлик Саидрасул Саидазизов, наманганлик Исҳоқжон Жўнайдуллаев, — Ибрат, самарқандлик Абдуқодир Шакурий, Саидахмад Сиддиқий, Исмаиулла Раҳматуллаев ва бошқалар фаолиятида ҳам ўз ифодасини топди. Улар янги усул; — «Усули савтия»¹ мактабларини ташкил этиб, кенг халқ оммаси ўртасида илм-маданият тарқатиш учун қизгин кураш олиб бордилар.

Абдулла Авлоний «Мактаб ва Гулистон» дарслигида адабий асарларни ифодали ўқишнинг яқка ва кўпчилик бўлиб ўқиш, ифодали ўқиш, диалог, драма ҳолига келтириш турларини кўрсатди.

Авлоний «Адабиёт» китобининг I жузъида болаларни аруз вазнида ёзилган шеърлар билан таништиради. Масалан, «бўлак» радифли шеърни ўрганишдан олдин болалар унинг мазмуни билан танишадилар, сўнгра «фоилотўп, фоилотўп, фоилўн» баҳрини ўқишни ўрганадилар.

Авлоний «Адабиёт» китобининг II жузъида ҳам аруз вазнида ёзилган шеърларни ўқиш йўллариини кўрсатди.

Авлоний хор бирла ўқишга алоҳида эътибор беради ва шунинг учун ўз шеърларини халқ ашулалари куйига уйғунлаштиради. Масалан, шоирнинг «Тўй хусусида» шеъри «реза» куйига солиб ўқилади. Авлоний бу шеърни болаларга ўргатиш учун шеърдан бир байтни бир кишига ўқитиб, кейин кўпчилик бўлиб, созлар жўрлигида иккинчи байтни ўқитишни тавсия этади. Авлонийнинг бу методик кўрсатмаси болаларга кўпчилик бўлиб ўқишни ўргатишда катта роль ўйнади.

Маълумки, болаларга ифодали ўқишни ўргатиш —

¹ «Усули савтия»да, асосан, товушга эътибор берилди, болага олдин товуш ўргатилади, кейин китобдан унинг шакли — ҳарф кўрсатилади.

ўқини дарсининг асоси ҳисобланади. Ифодали ўқишнинг ўрғаниш маъини чуқур тушунишга ёрдам беради. Шунга кўра, янги усул мактаб ўқувчилари савод чиқаришда асарни тушуниб ўқишга ва ифодали ўқишга алоҳида эътибор берганлар.

Ифодали ўқини китобхоннинг жонли нутқи билан узвий равишда боғланади. Хусусан, ривоя шаклидаги шеърлар, прозаик асарлардан олинган парчалар ифодали ўқини учун қулай материаллардир. Шу нуқтан назардан Абдулла Авлоний ҳам бу масалага катта эътибор берган. «Жаҳолат қурбони» каби шеърларини декламация қилиб ўқишни тавсия қилган. Авлонийнинг бу шеъри тили халқ тилига яқин туради. Бу эса ёдлашга, ифодали ўқишга имконият беради. Авлоний «Жаҳолат қурбони» шеърида шундай дейди:

Ёғлиқ ошлар ошар эдим, фароғатда яшар эдим,
Отам, онам иш буурса, бўйин товлаб қочар эдим...
Домламда бор уч газ таёқ, йўгонлиги икки бармоқ,
Подачининг гавронидек бошга тушар тарақ-тарақ.

Қофия ва радифларнинг мухтазамлиги, вазнининг маълум тартибга бўйсундирилганлиги, туроқларнинг маълум изчилликка солинганлиги, тилининг соддалиги бу шеърни ифодали ўқишга қулайлик тугдиради.

Ифодали ўқишнинг муҳим шаклларида бири драма ҳолига келтириб ўқинидир. Абдулла Авлонийнинг «Оила мунозараси» шеърида ота билан она ўз фарзандларини ўқитиш ҳақида мунозара қиладилар.

1910—1911 йилларда Рига шаҳридаги грамофон жамияти вакиллари Урта Осиё шаҳарларига келиб ўзбек, қozoқ ва тожик халқларининг машҳур ҳофизлари ижро этган классик мақом ва кўшиқларни пластинкаларга ёзиб оладилар. Шу мусобабот билан машҳур Мулла Тўйчи ҳофиз ижросида «Нолиш», «Турсуноҳ», «Қашқарча», «Дугоҳ Хусайн», «Ушшоқ», «Янги гиря», «Гиря», «Ҳажрингда эй ёр», «Дилхироҳ», «Авжи янги ушшоқ», «Гул ўйини», «Уфор», «Баёт», «Гулёр», «То ўзингни», «Арзимми айтай сабога», «Савти дугоҳ», «Ашула Мақайхон» каби куй ва мақомлар пластинкага ёзилади. Бу воқеа Мулла Тўйчи ҳофизининг халқ орасида катта обрў қозонишига сабаб бўлади. Бу янгиликни кўриб қувонган Абдулла Авлоний мактабда бадний асарни чуқур ўзлаштиришга эришни мақсадида дарсда пластинкадан фойдаланади. Абдулла Авлоний-

нинг ифодали ўқиш соҳасида қўллаган усуллари, дарс жараёнида техника воситаларидан фойдаланиши эски мактабларда ҳам адабиёт ўқитиш усули соҳасида янгилик эди.

Ҳамза Ҳакимзода 1911 йили Қўқонда Ҳожибек гузариди (ҳозирги Свердлов қўчасида) янги усул мактаби очди ва ўзи ўқитувчилик қилди. У 1914—1915 йилларда бошланғич мактаблар учун «Енгил адабиёт», «Ўқиш китоби», «Қироат китоби»ни ёзди. Энг муҳими, Ҳамза ўз китобларини осондан мураккабга ўтиш асосида тузди. Бошланғич синфлар учун ёзган бу китобларида Ҳамза ифодали ўқиш, матн устида мустақил ишлаш, синфдан ташқари ўқишга эътибор берди.

Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, янги ижтимоий муносабатларнинг юзага келиши билан Туркистонда илгор фикрлар ўсиб борди, янги ижтимоий муносабатлар пайдо бўлди, илгор фикрли зиёлилар — муаллимлар Туркистон мактабларида таълимнинг янги тартибини амалга ошириш учун курашдилар. Натижада таълимда янги турдаги «усули савтия» мактаблари юзага келди. Бу мактабларда она тили (ўзбек тили) асосий ўқув фани сифатида ўқитилди, таълим жараёнида изоҳлаш (шарҳлаш) усулидан фойдаланилди, ўқувчининг билимини ўзлаштиришига, матнни ёд олишига эътибор берилди. Шунга кўра, адабиётда бу таълим «изоҳли ўқув» деган номни олди.

Изоҳли ўқиш жараёни қисмлари ўзининг тузилишига кўра шундай хусусиятга эга эди: кириш маъгулотидида ўқувчиларга билим тайёр ҳолда эмас, балки маъноси ёритилган, шарҳланган, исботланган ҳолда берилади, билим беришда қўрғазмалликдан фойдаланилади. Таълимда бу усулни қўллаш ўқувчида хотира билан бирга, кузатиш ва фикрлаш қобилиятини ривожлантиришга ёрдам беради.

Мактабда таълим бериши бу замида ташкил қилиш, матн мазмунини ўз сўзи билан қайта ҳикоялашни ўқувчидан талаб этишда маърифатпарвар ўқитувчиларнинг хизмати катта бўлиб, бу билан улар таълим жараёнининг ривожига салмоқли ҳисса қўшдилар, уларнинг бу хизмати туфайли ўқувчиларда қайта ҳикоялашга, билишни англаб олишга интилиш ҳисси ўсиб борди.

Илгор ўқитувчилар янгиликни излашда давом этдилар. Улар иш жараёнида янги усул ва йўللارни яратиб бошладилар. Бу йўлда камчиликларга йўл қўйган бўлсалар ҳам, уларнинг методика ҳақидаги ўйлари, бу

Йўлдаги изланишлари бутун ўқув жараёнида кўзга яққол ташланиб турди. Мамлакатимизда методик изланиш, педагогик фикр оммавий тус олди. Илғор ўқитувчилар сафи кун сайин ўсиб борди.

1918 йилда Тошкент эски шаҳар маориф шўъбаси қошида «Макотиб» (методик бирлашма) уюшмаси ташкил этилди ва унга Зуфар Носирий раҳбарлик қилди. Бу ерда Шокиржон Раҳимий, Абдулла Авлоний, Шорасул Зуннун, Қаюм Рамазон, Тўхтаназир Шермухамедов ва бошқа тажрибали ўқитувчи-методистлар она тили ва адабиётни ўқитиш усуллари юзасидан кўрсатмалар бериб туришди. Шунингдек, бу шўъбада хафталик ўқув режаси тузилиб, мактабларда шу режа асосида дарс ўтилди.

Янги ташкил этилган мактабларда таълим-тарбия ишларининг асосий шакли дарс ҳисобланади. Ўқитувчилар дарсда лекция, ҳикоя, суҳбат усулларини қўлладилар. Мактабда синфдан ташқари иш турларидан адабий ва драм, хор, мусиқа тўгараклари ташкил этилди, адабий кечалар ўтказилди.

1917 йилдан кейинги ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаёт, адабиёт соҳасида турли гоявий-бадний оқимларнинг пайдо бўлиши, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Элбек каби адибларнинг янги ҳаёт, маданият, адабиёт раванқи, янгича нафосат мезони қонуниятларини ишлаб чиқиш йўлидаги ҳаракатлари, инқилобий хусусиятдаги асарларнинг яратилиши, адабиётшуносликнинг ривожланиши, маориф соҳасида юз берган ўзгаришлар мактабларда ўзбек адабиётини ўқитиш мазмунига, уни ўқитиш усулларига ҳам таъсир этди, мактабда адабиёт фақини ўқитиш учун замин ҳозирланди. Адабиётшуносликнинг ривожланиши дарсда адабиёт қонуниятларини ёритишга, ёзувчи ижодини аниқ тарихий шароит билан боғлиқ ҳолда, унинг асарларини шакл ва мазмун бирлиги асосида ўрганишга ёрдам берди. Ўқитувчилар ўқув режалари ва дастурлар яратиш борасида ўзбек адабиёти янгиликларидан фойдаландилар, мактабда таълим-тарбия ишларини йўлга қўйишда бирмунча ютуқларга эришдилар, мактабда ўзбек адабиётини аниқ бадний асар намунаси сифатида ўқитишни билан бирга, адабиёт назарияси ҳам ўрганила бошланди.

1918 йилда «Маориф» журналида V—VII синфлар учун она тили ва адабиёт дастури эълон қилинди. Дас-

турда бадий асарни ўқишга эътибор берилди. болаларнинг билим даражаси ва ёнига қараб асарлар таплаш талаб этилди. Дастурда ўқилган асарнинг режасини тузиш, ўз таржимаи ҳолини оғзаки ёхуд ёзма равишда баён қилиш, расм мазмунини оғзаки ёхуд ёзма равишда баён қилиш, ўқиган асари мазмунини ёзиб бериш тавсия этилди.

Дастурнинг «Баённома» қисмида эса адабий асарларни ўқиш, ўқиган асарнинг «нафислигини» очиб юзасидан кўрсатма берилди.

Бу кўрсатма ва тавсиялар, албатта 1918 йил дастурининг ижобий томони эди. Лекин дастур кўпроқ поэтикага асосланган эди. Шунинг учун V—VII синфларда асар билан таништиришдан олдин адабиёт назариясидан маълумот бериш мўлжалланган эди. Масалан, V синфда ҳикоя, ашула, масал, мақол, топишмоқ ҳақида, VI синфда эпик асар, эпос ва унинг турлари, поэма, драма, комедия ҳақида маълумот бериш талаб қилинди. Дастурда бу назарий маълумотларни ўтишда тегишли асарларга суяниш тавсия этилса ҳам, асарлар аниқ кўрсатилмади.

1920 йилда Тошкент эски шаҳар маориф шўъбасининг «мактаблар бўлақчаси» «Биринчи босқич эл ёзоқларининг 920—921 ўқув йили учун сабоқ тузуги (мавзуи)»¹ I—V синфлар учун она тили ва адабиётдан дастур ишлаб чиқади. Бу дастурда асосий эътибор ўқувчиларни меҳнат аҳли қилиб етиштиришга қаратилади ва кириш қисмида мавзуларни синф шаронтига қараб ўтиш, кўргазма қуроллардан фойдаланиш ҳақида кўрсатма берилади.

Ўқиш усули баёнида асарлар мазмунини ўзлаштириш тавсия этилади. Сўзлаш қисмида пۈтқини ўстириш учун мажлисларда бирор масала юзасидан маъруза қилиш, ҳисоб бериш, мажлис ўтказиш йўллариини ўрганиш, адабий кечаларда декламациялар қилиш, ашула айтиш, шеърларни ёддан ўқиш талаб қилинади.

«Ишю ва ёзув» қисмида ўқилган ҳикояларнинг хулосасини ёзма баён этиш, қисқа ҳикояларга тақриз ёзиш, халқ урф-одатларини, театр ва адабий кечалардан олган таассуротларини ёритиш, расмларга қараб, берилган мавзу ва ўз бошидан кечирган воқеалар асосида ҳикоя этиш тавсия қилинади.

«Сабоқ тузуги»да ҳам, 1918 йил дастуридаги каби, ўқиш учун бадий асарлар аниқ равишда тавсия қи-

лимади ва ўқувчиларга бериладиган назарий билимлар кўрсатилмади. Бу нуқсонларга қарамай, 1920 йилларда Туркистон автоном жумҳуриясида янги мактабнинг мустақамлашиб бораётгани, илгор ўқитувчилар сафининг тобора ўсаётганлиги, илгор ўқитувчиларда билимни амалий машғулот билан боғлаб олиб боришга, ўқувчилардаги ижодий қобилиятни ўстиришга, ўқув-ўқитув системасида турли усул ва услубларни қўлланишга интилиш кучаяётгани «Сабоқ тузуги»да ўз ифодасини топади. Шу билан бирга, «Сабоқ тузуги»да ўқувчиларни жамоачилик, меҳнатсеварлик руҳида тарбиялашга ҳам алоҳида аҳамият берилди. Бу эса адабиёт ўқитиш усули соҳасида диққатга сазовор ҳодиса эди. 1922 йилда «Ўзбек билим юртлари учун она тили ва адабиёт дастури»нинг тузилиши мактаблар ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Бу дастур 1923 йилда «Билим ўчоғи» журнаlining 2—3 сонларида эълон қилинди.

Дастур қуйидаги бўлимлардан ташкил топди:

I. Ҳозирлик. 1. Адабий ўқиш ва сўзлаш. 2. Ёзув ишлари. 3. Наҳв. II. Ҳозирлик. 1. Адабий ўқиш ва сўзлаш. 2. Таҳрир. 3. Сарф, наҳв.

Дастурда материаллар курслар бўйича тубандагича тақсимланди:

I. Асос, яъни курс. 1. Адабий текшириш. 2. Таҳрир. II. Асос. 1. Санъат асарлари. 2. Умуман санъат асарларига ва хусусан, шеърий асарларга тарихий жиҳатдан қараш. 3. Асл адабиёт тарихига ҳозирлик маълумоти. 4. Ёзув алифбо, ёзувнинг қандай тугилиши, ёзув «Сабоқ тузуги»да Фитрат, Чўлпон, Элбек, Боту, Шокир Сулаймон, Авлонийнинг асарларидан танлаб ўқитиш, ўқиган асарлари юзасидан режалар ва режасиз ишлар, турли мавзуда мақолалар, иш қогозлари, бир маъноли турли йўللар билан баён эттириш, ўқувчилар ўртасида ўзаро ёзишмалар уюштириш, кундалик хотира дафтари юритиш талаб этилади. Шу билан бирга, ёзма ишларни текшириш йўллари — ўзаро ёки бошқа ўртоқларнинг танқид ва фикрлари билан тузатиш тавсия қилинади.

Абдураҳмон Саъдий ушбу «Сабоқ тузуги» дастурини тузишда ўқувчиларнинг билим савияларига, амалий иш тажрибаларига, ёш хусусиятларига эътибор беради. У ўқувчиларга: «тизма ва сочма услуб билан ёзилган адабий ва шеърий асарлар»ни ўқитиш, ўқувчиларни «енгил, тез ва тасвирий ўқиш»га ўргатишни тавсия этади. У дастурда мустақил ишларга, деклама-

ция ва қайта ҳикоялашга, нутқни ўстиришга эътибор беради. Ёзма ишларда ўқувчиларни имлога кўниктиришни уқтириб ўтади.

Дастурдаги асосий камчилик шундан иборат эдики, унда мактабда ўрганилиши лозим бўлган асарлар номи аниқ кўрсатилмади, адабий материал танлаш ўқитувчига топширилди. Бу эса ўқувчиларнинг билим савияларига, ёшига мос бўлмаган асарларнинг синфга олиб кирилишига сабаб бўлди. Бу, албатта, ўша даврда усулларнинг ғоявий ва назарий жиҳатдан юқори савияга кўтарилмаганлигининг оқибати эди. Айни замонда, у даврда мактабда адабиёт ўқитиш шартлари ҳам аниқ шаклланмаган ва дастур учун бадний асар танлаш меъёри ҳам аниқ эмас эди.

Умуман, 1924 йилдан 1929 йилгача ўтган давр ичида жумҳуриятда иқтисодий ва маданий қурилишда, халқ маорифи соҳасида, адабиёт ва адабиётшуносликда эришилган ютуқлар мактаб таълим-тарбия ишларига, мактаб таълими мазмунига, адабиёт ўқитиш методикаси ривожига таъсир этди, методик ишларнинг юзага келишини таъминлади. Бунга Элбекнинг «Намуна» (I—IV қисм, 1925), Фитратнинг «Адабиёт қоидалари», «Ўзбек адабиёти намуналари» (1928), А. Саъдийнинг «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари» (1925) китоблари мисол бўла олади.

Абдураҳмон Саъдийнинг адабиёт назариясига доир ёзган «Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари» китобининг майдонга келиши ўша давр методикасида ижобий воқеа бўлди. Бу дарслик — қўлланма нашрдан чиқиши билан ёзувчи, адабиётшунос ва танқидчиларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этди, улар ўртасида адабиёт назарияси ҳақида фикр юритишга, мунозараларнинг бошланишига сабаб бўлди.

Саъдий ўз китобида назарий тушунчаларга таъриф бериб, ёзувчилар ижодига муносабат масаласи ва адабий оқимлар ҳақида фикр юритди, халқ оғзаки ижоди, халқ оғзаки ижодининг дoston, эртак, матал, жумбоқ, топишмоқ, қўшиқ, ашула, лапар каби турлари, лиро-эпик, драматик жанрлар ҳақида мулоҳазалар билдирди.

1926 йилда Фитратнинг адабиёт муаллимлари ва адабиёт ҳаваскорлари учун қўлланма-дарслик сифатида «Адабиёт қоидалари» нашр этилди. Дарслик адабиёт назариясидан баҳс этади. Фитрат дарсликда санъ-

и ва адабиёт, услуб, шеърӣй вазилар, адабий тур ва услублар, адабий оқимлар ҳақида тўхталиб, аруз вазнининг яратилши тарихини қисқача баён қилади, уларга таъриф беради, керакли ўринларда Сўфи Оллоёр, Павний, Бобур, Элбек, Чўлпон, Боту, А. Қодирӣй, Солтой каби шоир ва ёзувчиларнинг асарларидан мисоллар келтиради.

20-йилларда адабиёт ва адабиётшуносликда кадрлар сафи ўсиб боргани каби, адабиёт методикаси соҳаси ҳам ёш кучлар — Мурод Шамс, Тўхтағазир Шермухамедов, Олим Шарафутдинов, Усмои Додамухамедов, Халил Қаюмов, Субутой Долимов, Қаюм Ҳакимов ва бошқа ўқитувчилар ҳисобига ўсиб борди. Бу илгор ўқитувчилар мавжуд дастур ва дарсликларга ижодий ёндашган ҳолда мактабда турли жанрдаги асарларни ўқувчиларга ўқитиш орқали янги методикани янги усуллар билан бойитиб бордилар.

Мамлакатимизда ўқитиш усуллари соҳасида излашни, педагогик фикр оммавий тус олдди. Илгор ўқитувчилар сафи кун сайини ўсиб борди.

30-йилларда халқ хўжалигида ўзгаришлар юз берди, ёзувчиларнинг уюнимаси тузилди. Миллий халқлар, уларнинг маданияти, ёзуви, тили ва урф-одати, анъаналарини бирлаштириш сиёсатини амалга оширишга уришилди. Бу сиёсат ўзбек бадий ижодида ҳам ўз аксини топди. Натижада Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирӣй, Элбек, О. Ҳошим, Усмои Носир каби ижодкорларнинг бошига кулфатлар ёғдирилди, қатагон қилинди. Бу даврда социалистик реализм деб номланган сохта бадий усул ижод этилиши оқибатида кўпчилик адиблар ҳаётни ҳаққоний аке этиринидан маҳрум бўлдилар.

Бироқ, шунга қарамай, ўзбек адабиёти тур ва жанр жиҳатдан бирмунча ривожланди.

30-йилларнинг биричи ярмида мактабда адабиёт ўқитиш билан шугулланаётган методистлар, илгор ўқитувчилар, адабиётшунослар, тарбия назарияси билан шугулланувчи олимлар илмий-методик ишларни яхшилаш, барқарор дастур ва дарсликлар яратиш, адабий билим мазмунини адабиётшунослик фаши асосида белгилаб чиқишга киришдилар. Натижада 30-йилларда тўлиққисиз ўрта ва ўрта мактаблар учун адабиёт дастурлари яратилди, шаҳар ва ноҳияларда муаллимлар уюшмалари ташкил қилинди, уюшма аъзолари ўқув-

чиларнинг тажрибаларини ўрганиб, оммалаштиришга киришдилар.

Мактабларда таълим ва тарбия соҳасида эришилган ютуқлар ўқитувчиларнинг 1940 йилда Тошкентда бўлиб ўтган биринчи съездида яқинлаштирилди, энг яхши ўқитувчилар ва мактаблар тажрибаси умумлаштирилди, 30-йилларда ўзбек адабиёти ва адабиётшunosлиги ҳамда халқ оғзаки ижоди соҳасида эришилган ютуқлар дастур ва дарсликларда ўз ифодасини топди, адабиёт ўқитиш методикасида ҳам маълум ривожланиш бўлди.

«Ўрта мактаб дастурлари» дастур яратиш йўлида дастлабки қадам, адабиёт ўқитиш усули ривожидан янги босқич сифатида нишонлайди. «Адабиёт дастури» тарихийлик асосида тузилиб, унда классик ҳамда сўнгги давр адабиётининг йирик намояндалари асарларидан намуналар берилди.

Аmmo, бу дастурлар бўйича адабиёт ўқитишда айрим бадний асарларни ўзлаштиришга эмас, балки ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижодини баён этишга, ижодининг ижтимоий-сиёсий моҳиятини, ёзувчиларнинг синфий мавқеини очишга кўпроқ эътибор берилди.

Партиявийлик шioriининг адабиёт ўқитиш жараёнига ҳукмрон шior сифатида киритилгани мактабларда ўқувчиларга бу фанни ўргатишда бир ёқламалиликка олиб келди. Бу эса V--VII синф ўқувчиларининг адабиётга қизиқишига, мактаб олдида турган таълим ва тарбия вазифаларини амалга оширишга ёрдам бермади.

1938 йилда нашр этилган «Тўлиқсиз ўрта ва ўрта мактаблар учун программалар»да адабий асарни ўқини масаласи биринчи ўринда турди. Шу муносабат билан V—VII синф ўқувчиларида бадний асарни ўқинишга ҳавас уйғотиш, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш асосий вазифа қилиб қўйилди. Аммо, дастурда халқлар ўртасидаги адабий алоқаларга, қардон халқлар адабиётини ўрганишга старли эътибор берилмади. Шунингдек, дастурда адабий ҳаёт, ёзувчиларнинг ижоди, ўрганиладиган бадний асар юзасидан аниқ талаблар қўйилмади. Наттижада, мактабларда ўқитилган адабий асарни ижтимоий заминдан ажралган ҳолда ўрганиш ҳоллари содир бўлди.

1940 йилда тузилган «Ўрта мактаб программалари»да ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстиришга, ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш қобилиятларини

ривожлаштиришга алоҳида эътибор берилди, асарни ифодали ўқиш, савол ва тошшириқ ҳамда машқлар асосида асарнинг гоёвий мазмунини пухта ўзлаштириш тавсия этилди. Синфлар бўйича ўқувчиларнинг ёши ва билим савиясига мос асарлар танланди, уларни жойлаштиришда дидактика талабларига риоя қилинди.

Дастурда адабий материалларни ўрганишни бошқа иш турлари билан узвий боғлаш ҳам назарда тутилди. Аммо, айрим ёзувчилар ижодидаги халқчиллик старли ёритилмади.

Дастурда назарий тушунчаларни беришда болаларнинг ёши ва билим савияси старли ҳисобга олилмади ва назарий тушунчалар синфлар бўйича изчилликда берилмади.

Абдурахмон Саъдийнинг 1934 йилда нашр этилган «Урта мактабларда адабиёт ўқитиш методикасининг асосий масалалари»¹ китоби 30-йилларда жумҳуриятимизда методик қўллашмалар яратиш соҳасида яна бир янги қадам бўлди.

А. Саъдий ушбу китобда мактаб дастурлари ва уларнинг тузилиши, дастур материаллари, бадиий асарнинг мавзуи, гоёси, образ, шеър тузилиши, ифода тартиби, бадиий тил, адабий жанр ва адабий услуб, бадиий ўқини ва бадиий тил маданияти ҳақида тўхталиб, уларни ўқитиш, ўрганиш усулларини баён этди.

А. Саъдий адабиётни ўқитиш, болага билим беришда маълум бир тартиб, қоидага риоя қилишни талаб этди. У бу соҳадаги камчилиكنи ўқувчиларни адабий-бадиий ўқишга ўргатилмаганида кўрди. Саъдий «Адабий-бадиий усталик техникаси» деганда ифодали ўқини техникасини эмас, балки асар тилини ўрганишини назарда тутди.

Й. Султонов ўзининг «Адабиёт назарияси» (1940) дарслигида адабиётнинг ривожланиш жараёни, унинг синфийлик ва партиявийлик характериин ёритди. Шу билан бирга, у дарсликда назарий тушунчаларни, тасвирий ва ифода воситаларини таърифлади.

Ушбу дарсликнинг майдонга келиши билан «адабиёт» сўз санъати маъносида қатъийланди, назарий тушунчаларни турлича таърифлаш ҳолиларига чек қўйилди.

«Адабиёт назарияси» дарслигида берилган дидактик

¹ А. Саъдий. «Урта мактабларда адабиёт ўқитиш методикасининг асосий масалалари». Уздавшашр, Тошкент, 1934.

материаллар — савол ва топшириқлар ҳам мактаб ўқувчиларининг адабий-назарий тушунчаларни ўзлаштириб олишини таъминлади, бадний адабиётнинг хусусиятини англаб олишларига ёрдам берди.

30-йилларда адабиёт, адабиётшунослик ва танқидчиликнинг ўсиб бориши, ўтмиш маданий-адабий меросни ўрганишга киришилиши билан бу даврда яратилган дастур ва дарслиқлар мазмунини ҳам бир қадар ўзгартириб, такомиллаштирди. Шунга қарамай, 30-йиллар адабиёти дарслиқлари мағзи-мағзига хоҳ зарур, хоҳ нозарур бўлсин, ғоявийлик, партиявийлик руҳини сингдириш оdatий талаб бўлиб қолди.

40-йиллар ўзбек адабиётида Ватан уруши, халқнинг меҳнат жабҳаси ва уруш майдонларидаги жасорати акс эттирилди, ўзбек халқининг тарихий ўтмишдаги жанговар анъаналари акс эттирилган асарлар яратилди (Ойбекнинг «Маҳмуд Торобий», Мақсуд Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберди», Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна» асарлари кабилар).

Улуғ Ватан уруши ёш авлодга мактабларда олиб бораётган таълим-тарбия ишларига, мактабларда адабиёт ўқитиш методикасига катта таъсир кўрсатди. Бу йилларда мактабларда адабиёт ўқитиш ёшларни ғоявий жиҳатдан қуроллантиришда, уларни тарбиялашда муҳим роль ўйнади, адабиёт дастурларида асосий ўринини ватанпарварлик ғоялари ифодаланган асарлар эгаллади.

Ҳаёт мактабда адабиёт курсининг юксак тарбиявий аҳамиятга эга эканлигини исбот этди. Классик адабий мерос, айниқса, адабиётнинг ёш авлодларнинг қаҳрамонлик фазилатларини шакллантиришга катта таъсир кўрсатгани амалда кўрилди.

Уруш даврида ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқини ўстириш, билиминини мустаҳкамлаш ва олдин ўтилган мавзуларни тақрорлаш, мустақил иш ва ёзма ишларни ўтказиш усуллари ишлаб чиқишда бирмунча ютуқларга эришилди.

Урушдан кейинги 50—80-йиллардаги ижтимоий-сиёсий ва адабий ҳаётда юз берган ўзгаришлар, шахсга сиғиниш оқибатларининг тугатилиши, маънавий ҳаётни соғломлаштириш йўлида кўрилган тadbирлар адабиётда ҳаққонийлик, нисонпарварлик ғояларининг акс эттирилишида муҳим аҳамиятга эга бўлди; Ойбек, Фафур Гулом, А. Қаҳҳор, Комил Яшин, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Зулфия, Шухрат, Саид Аҳмад каби адиб-

лар ижодида давр руҳи ўз ифодасини топди. Адабиётда Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Уткир Ҳошимов, Худойберди Тўхтабоев каби янги авлод шаклланди. Бу йилларда бадий публицистика, шеърят, наср ва драматургияда гражданлик кенг ўринни эгаллади, ҳаётдаги муҳим муаммолар — табиати муҳофаза қилиш, маънавий-ахлоқий масалаларга эътибор берилди, тарихий мавзуларда асарлар яратилди. Бироқ, 60—80-йилларда жамиятда давом этган турғулик маданият ва адабиётга салбий таъсир этди. Аммо, қийинчиликларга қарамай, чинакам истеъдод соҳиблари ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолишди, жамиятни маънавий жиҳатдан ўзгартиришга ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Бу йилларда дидактика, руҳият фани соҳасида тадқиқот ишлари олиб борган олимлар бутун диққат ва эътиборларини ўқувчиларни меҳнатга тайёрлашга, уларда меҳнат фаолиятини тарбиялашга қаратиб, янги ўқув режалари ва дастурларини ишлаб чиқишда фаол иштирок этдилар. Улар ўқувчиларда фаоллик ва мустақилликни ошириш, ижодкорлик ва билимга ҳавасқизиқиш ҳиссини ўстириш, дарс жараёни ва ўқитиш усуллариини такомиллаштириш, таълимни замон талаблари билан уйғунлаштириш устида иш олиб бордилар.

Урушдан кейинги йилларда мактабда адабиёт ўқитишининг сифатини кўтариш масаласи ҳам ўртага қўйилди, адабий асарни атрофлича ўзлаштириш, уни тўғри таҳлил қила олиш учун адабиёт назариясини эгаллаш зарурлиги талаб этилди.

Шу талаблар асосида ўқитувчилар ўртасида ўз ишига ижодий ёндашиш, иш жараёнида эришган ютуқларини матбуот орқали ўртоқлашишга интилиш сезиларли даражада ўсди, маҳаллий педагогик матбуотда ўқитувчиларнинг халқ оғзаки ижодини, бадий асар ва унинг тилини, бадий образни, ёзувчи таржимаи ҳолини ўрганиш, иншо ва ижодий иншо ўтказиш, ифодали ўқиш, изоҳли ўқиш, бадий асар матни устида суҳбат ўтказиш, синфдан ташқари машғулотларни ташкил қилишдаги илғор тажрибалар ёритилган мақолалар эълон қилинди. Эълон қилинган мақолалар мактабларда адабиёт ўқитиш сифатини кўтаришга, методиканинг ўсишига ёрдам берди.

1952 йилда ўзбек тилида С. Долимов, Х. Убайдуллаевнинг «Адабий ўқиш методикаси» китоби майдонга

келди. Китобни ёзишда муаллифлар V—VII синфларда адабиёт ўқитишнинг асоси бўлган адабий ва ифодали ўқинишга алоҳида аҳамият бердилар.

Муаллифлар қўлланмада ифодали ўқинишнинг таълим-тарбиявий аҳамиятини кўрсатиш билан чекланмай, мактабларда ифодали ўқиниш соҳасидаги камчиликларнинг сабабини ҳам кўрсатиб ўтдилар.

Қўлланмада ифодали ўқиниш дарслари, ифодали ўқинишнинг турлари ва қисмлари ҳақида ҳам мулоҳазалар баён этилди.

Аmmo, қўлланмада адабиёт назарияси ва уни мактабда ўрганиш юзасидан аниқ методик кўрсатма берилмади.

Умуман, ўзбек адабиёти методикаси урушдан кейинги 50-йилларда сезиларли ютуқларга эришди, V—VII ва VIII—X синфлар учун асарлар танлаш бўйича талаб ишлаб чиқилди. Ана шу талаб асосида мактаб курсига 1917 йилдан олдинги ва 20-йиллар адабиётининг энг яхши асарлари киритилди, адабиёт фани асослари бўйича бериладиган маълумот доираси аниқланди, илгор методик меросдан кенг фойдаланган ҳолда, асарларни ўргатишнинг усуллари ишлаб чиқилди. Бадний асарни ўқиниш ва таҳлил қилиш методикада таълимнинг асоси бўлиб қолди. Шунингдек, методикада ўқувчиларнинг оғзаки, айниқса, ёзма нутқларини ўстириш ва синфдан ташқари ишларни ўтказиш масалалари устида ҳам иш олиб борилди.

50-йилларнинг охири ва 60-йилларнинг бошларида ўқитувчи-методистлар адабиёт ўқитишда давом этиб келган камчиликларни тугатиш юзасидан марказий ва маҳаллий матбуот орқали ўз фикр-мулоҳазаларини билдирдилар. Адабиёт ўқитишдаги камчиликларни бартараф этиш тўғрисида 1960 йил июль ойида бўлиб ўтган Бутуниттифоқ ўқитувчилар съездида фойдали фикрлар баён этилди. Съездда адабиёт ўқитишда адабий асарнинг гоёвий мазмунини тўлалигича ўқувчиларга етказиш, уларда бадний дидли ўстириш, бадний ҳис қилиш қобилиятини мустаҳкамлаш ҳақида ҳам гап бўлди.

60-йилларнинг биринчи ярмида илгор ўқитувчилар тажрибасини ўрганиш ва оммалаштиришга кўпроқ эътибор берилди.

К. Жўраев яратган «Мактабда Ойбек ижодини ўрганиш» (1961) қўлланмасида атоқли адиб Ойбек ижо-

дини, унинг «Қутлуг қон» романини 10-синфда ўрганиш усули ёритилди. Мазкур қўлланма насрий асарни ўрганишга бағишланган биринчи китоб сифатида методика тарихига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Қўлланмада «Қутлуг қон» романи, ундаги образлар, эзувчи ва эзилувчи синф ўртасидаги курашни, асар композицияси, тили, бадий хусусиятини кўргазмали асосда ўрганиш усули кўрсатилди, Ойбек ижоди бўйича ўтказиш ва уюштириш лозим бўлган ёзма ишлар мавзуи, синфдан ва мактабдан ташқари иш шакллари тавсия этилди.

Қудрат Аҳмедов «Ҳамза Ҳакимзоданинг «Бой ила хизматчи» драмасини ўрганиш» (1963) номли қўлланмасида драматик асарни ўрганишда унинг саҳнага қўйилиш тарихи, образларни саҳнада ижро этган артистлар ҳақида маълумот бериш, асар матни устида ўқувчиларнинг мустақил ишларини уюштириш усуллари баён этилди.

Қ. Аҳмедовнинг қўлланмада тавсия этган усуллари «Бой ила хизматчи» драмасини, унинг гоаявий-бадий хусусиятларини англаб олишга, уни санъат намунаси сифатида идрок қилишга ёрдам бериши.

У. Холматовнинг «Саккиз йиллик мактабда ўзбек халқ оғзаки ижодини ўрганиш» (1963) қўлланмасида саккиз йиллик ва ўрта мактабларнинг 5--6-синфларида ва синфдан ҳамда мактабдан ташқари машғулотларда ўзбек халқ оғзаки ижодини ўрганишнинг усуллари ёритилди.

С. Долимов ўзининг «Таълимий баён ва иш» (1964) китобида V—VII синфларда баён ва иш ёзишга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш усулларини, баён турлари ҳақида фикр юритди. Қўлланмада билимни текшириш мақсадида ўтказиладиган баён билан таълимий баённинг хусусиятини ва уларнинг бир-биридан фарқини мисоллар орқали кўрсатди.

Ҳ. Зуннуновнинг «Баёнлар тўплами»да (1978) V, VI, VII синфларда ўтказиладиган баённинг ҳажми, мазмуни ҳақида фикр юритилди.

Мазкур сатрлар муаллифнинг «Мактабда Гулханий ва Муқимий ижодини ўрганиш» (1965) номли қўлланмаси мактабда ўзбек классик адабиётини ўрганиш соҳасида дастлабки тажриба сифатида майдонга келди.

Қўлланмада муаллиф Гулханийнинг ҳаёти ва «Зарбулмасал» асарини, Муқимийнинг ҳаёти ва ижодини

Ўрганиш усуллариини тавсия этди. Гулханий ва Муқимий асарлари юзасидан ўтказиладиган ёзма ва сифдан ташқари ишлар ҳақида фикр юритилди.

Қўлланмада таҳлил қилинган асарларнинг хусусияти, жанр турига қараб ўқувчиларга назарий тушунчалар — масал, лирика, сатира ҳақида маълумот берилди. Гулханий ва Муқимий ижоди бўйича ўтказиладиган ёзма ишлар — ишро мавзулари тавсия этилди.

60-йиллар бошидан бошлаб мактабларда адабиёт ўқитиш усуллариини такомиллаштиришга киришилиши муносабати билан, дарсда кўргазмалиликка, адабиёт хонасида ўтказиладиган машғулот ва ташкилий ишларни яхшилашга ҳам аҳамият берилди.

Ушбу сатрлар муаллифи «5—10-синфларда адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш» номли қўлланмасида назарий тушунчалардан бадий тил, турли адабий жанрдаги асарларни ўрганиш, адабиётнинг халқчилиги, ёзувчининг услуги, бадий образ ва адабий тип, адабий тип турлари каби назарий тушунчаларни ўрганиш усуллариини ёритди.

Раҳимжон Усмонов ўзининг «Юқори синфларда ёзувчи биографиясини ўрганиш» номли методик қўлланмасида ўрта мактабнинг юқори синфларида ёзувчиларнинг таржиман ҳолини ўрганиш йўллариини мисоллар билан кўрсатди, ёзувчилар таржиман ҳоли юзасидан ўқувчиларга бериладиган савол ва топшириқлар ва таржиман ҳоли баён этишида фойдаланиладиган далиллар, яъни замондошлар билдирган фикрлардан намуналар берди.

Ф. Бадрисвнинг «Юқори синфларда адабиётдан синфдан ташқари ишлар» (1969) қўлланмасида бу ишга раҳбарлик қилиш йўллари ифода этилди.

С. Долимов, Х. Убайдулласв, Қ. Аҳмедовнинг «Адабиёт ўқитиш методикаси» қўлланмасида назарий масалалар билан бирга, амалий ишларга ҳам эътибор берилди, кириш машғулотининг турлари, дарсда уларни ташкил қилиш йўллари ўқитувчининг тажрибаси асосида кўрсатилди, асарни мазмун ва шакл бирлигида ўрганишининг аҳамияти ва уни ўрганишининг усуллари ёритилди. Лекин, қўлланмада ўзбек мактаблари учун яратилган дастур ва дарсликлар етарли таҳлил қилинмади. Ёзувчининг ўзига хос маҳорати, услуги каби назарий-адабий тушунчалар ва уларни ўрганиш ҳақида старли кўрсатма берилмади.

С. Исмаилов яратган «Мактабда Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш» номли қўлланмада ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёти ва ижоди, «Асрор бобо» ҳикояси ва «Синчалак» қиссасини ўрганишнинг усуллари баён этилди, уларни ўрганишда кўргазмали қурооллардан фойдаланиш, ҳикоя, қисса жанрларини ўрганишда образларнинг руҳий ҳолати, ички кечинмаларини очиш усуллари кўрсатилди.

70—80- йилларда адабиёт ўқитиш усулининг ривожига ютуқ сифатида ўрта мактабда назарий тушунчаларни, ёзувчи услубини, ўзбек классик адабиёти вакиллариининг ижодини ўрганишга доир методик қўлланмалар, ўзбек адабиёти методикаси тарихига доир асарларнинг яратилишини кўрсатиш мумкин.

Масалан, бу йилларда «Мактабда бадий асар тилини ўрганиш» (Ж. Эсонов), «Адабиётни бошқа гуманитар фанларга боғлаб ўрганиш» (А. Зуннунов, А. Алиев), «Адабиёт назарияси» (А. Зуннунов, Н. Ҳотамов), «Мактабда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш» (А. Ҳасанова, А. Зуннунов), «Мактабда Гулҳаний адабий меросининг ўрганилиши» (Ф. Исҳоқов), «Мактабда адабиёт ўқитиш методикаси» (А. Зуннунов, Ж. Эсонов), «4—8- синф адабиёт дарсларида кўргазмалилик» (М. Мирфаёзов), «10- синфда Комил Яшиннинг «Йўлчи юлдуз» драмасыни ўрганиш» (А. Иброҳимов), «Бадий асар таҳлили методикаси» (А. Зуннунов) каби қўлланмалар, ўзбек адабиёти методикаси тадқиқ этилган «Ўзбек адабиёти методикаси тарихидан очерклар» (А. Зуннунов) нашр этилди.

«Адабиётни бошқа гуманитар фанларга боғлаб ўрганиш» қўлланмасида адабиётни бошқа ижтимоий фанларга боғлаб ўрганишнинг мақсад ва вазифалари, ижтимоий фанларни узвий бирликда ўрганишнинг илмий асослари, шартлари, адабиётни она тили, тарих, жуғрофия, жамиятшунослик, тасвирий санъат, мусиқага боғлаб ўрганиш орқали кўрсатилди.

Акбар Алнев ўзининг «Мактабда ёзувчи услубини ўрганиш» номли қўлланмасида адабиёт ўқитиш методикасида энг муҳим масала бўлган ёзувчи услубини ўрганиш усуллариини ёритди, ёзувчи услубининг назарий асосларини, IV—VII синфларда ва юқори синфларда услубни ўрганиш усуллариини ўзбек адабиётининг йирик намояндаси Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи мисолида баён этди.

Мактабда ўзбек классик адабиётини пухта билишнинг шартларидан бири классиклар яратган шеърий асарларнинг вазни — аруз вазни ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлишдир. Классиклар шеърий асаридаги ўлчов тартибининг асосий хусусиятларини, баҳр, вази, руқнларни яхши ўзлаштирмай туриб, асар мазмунини, уни ўқиш қондаларини, гоёвий-бадий аҳамиятини тўлиқ англаб олиш мумкин эмас. Чулки, ҳар бир сўз санъаткори ўз гоёвий нияти, яратган асари жанри, мазмуни, образларига қараб вазн таплайди. Бинобарин, классик адабиётдаги услуб масалалари, ҳар бир шоирнинг ўзига хослиги, у яратган асарларнинг бадийлигини таҳлил қилиш учун ҳам аруз вазни қонуниятларини билиш керак. А. Ҳожиаҳмедов ўзининг «Мактабда аруз вазнини ўрганиш» қўлланмасида дастурга суялган ҳолда, ўзбек классик ва замонавий шоирларнинг шеърий асарлари мисолида аруз вазни илмининг асосий қонуниятларини, мактабда аруз вазнини ўрганиш йўлларини кўрсатиб берди.

Мактабда адабиёт ўқитишдан мақсад — ўқувчиларга борлиқ ва одамлар ҳақида билим бериш, уларни гоёвий-эстетик ва ахлоқий тарбиялаш, ҳар томоплама камол топган киши қилиб етиштиришдир. Бадий асарнинг таъсир кучини намойиш этиш эса кўп жиҳатдан ўқитувчининг ўз шогирдларидаги эстетик қарашларга, уларнинг ҳаётини ва китобхонлик тажрибаларига таяниб иш кўришига, бу тажрибаларни ривожлантириб боришига боғлиқ. Адабиёт ўқитувчиси ўқувчиларнинг фақат адабиёт бўйича билимга эга бўлишларига эмас, балки санъатнинг бошқа турлари бўйича ҳам маълум тушуничага эга бўлишлари ҳақида ғамхўрлик қилади.

Адабиётнинг таълим-тарбиявий аҳамияти ўқувчиларнинг китобхонлик маданиятини эгаллаб боришида, бадий асарни ифодали ўқиш санъатини ўзлаштиришида, уларда мустақил фикрлаш, ижод этиш кўникмасини ривожлантириб боришида намоён бўлади. Ўқувчилар адабиётни ўрганиш принципи ва қонуниятларини адабиёт методикасини эгаллаб бориш билан ўзлаштирадилар. Шунга кўра, ўқитувчидан дарсда фақат билим бериш билан чегараланмай, ўқувчиларнинг билимларни эгаллаш, ўзлаштиришларига эришиш ҳам талаб этилади. Бунинг учун унинг ўзи адабиёт ўқитиш методикаси, назариясидан хабардор бўлиши керак.

А. Зулмунов, Ж. Эсоновнинг «Мактабда адабиёт

Ўқитиш методикаси» деб номланган асарда юқориди қайд қилинган масалаларни амалга оширини йўллари баён этилди. Қўллапмада бу масалалар мактабда адабиёт ўқитишнинг таълим-тарбиявий аҳамияти, IV—VII синфлар ва VIII—X синфларда адабиёт курси, адабиёт дарсларида ўқувчилар нутқини ўстирини, синфдан ташқари ишларни ташкил қилиш йўллари ҳақидаги кўрсатмаларда ёритилди.

«Ўзбек адабиёти методикаси тарихидан очерклар» китобида А. Зуннунов Ўзбекистон мактабларида ўзбек адабиётини ўқитиш методикаси тарихини ўқитувчиларнинг амалий тажрибаларини илмий асосда таҳлил қилиш орқали баён этади, методика тарихини халқ маорифи ва маданиятининг ажралмас қисми сифатида, адабиётшунослик, адабиёт назарияси, тилшунослик ва ижтимоий фанлар билан алоқада ёритди.

Ўзбек адабиётини ўқитиш усулининг фан сифатида шаклланиши ва ривожланишида 70—80-йилларда мактаб кутубхонаси ва болалар кутубхонаси учун материал сифатида жумҳуриятимизда биричи бор Алишер Навоий, Ойбек, Гафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Зулфия ҳаёти ва ижоди ёритилган альбом — кўргазмалар, ўқув ва диафильмларнинг яратилгани муҳим воқеа бўлди.

Бироқ 60- ва 70—80-йилларда адабиёт ўқитиш усулларининг ривожиди бирмунча ютуқларга эришилган бўлса-да, жамиятимиз иқтисодий ва сиёсий ҳаётида юз берган турғунлик бу даврларда яратилган ўқув қўллапмаларида ҳам ўз аксини топди. Қўллапмалар, гарчи, муаллимларга адабиёт ўқитиш усулларини эгаллашда ёрдам берган бўлса-да, уларда бадний асарнинг баднийлиги, адибларнинг санъаткорлиги етарли ёритилмади, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг тасвирига кўпроқ эътибор берилди.

И Қ Қ И П Ч И Б У Л И М

МАКТАБДА АДАБИЙ ТАЪЛИМНИНГ МАЗМУНИ ВА ҚУРИЛИШИ

Адабиёт дастури

Адабий таълим мазмуни ва қурилиши давлат дастурида белгиланади, унда мактабда адабиёт ўқитишга нисбатан қўйиладиган илмий-педагогик талаблар қисқача баён этилади, мавзулар ва уларни ўрганиш тартиби белгиланади.

Дастурда таълим шакллари, усуллари, такомиллаштириш, адабиётни бошқа ижтимоий фаолларга ва тасвирий санъатга боғлаб ўрганиш назарда тутилади.

Бола мактабга келгунга қадар китобхон сифатида ҳаётга қадам ташлайди. Агарда у болалар боғчасида тарбияланаётган бўлса, алоҳида дастур бўйича сўз санъати билан танишади. Боғча дастурида «Нутқ ўстириш», «Бадний адабиёт» деган бўлимлар бор. Уларда болаларда китобга муҳаббат, эртак, ҳикоя ва шеърлардаги образли нутқни эркин тушуниш ва ҳис этиш қобилиятини тарбиялаш вазифаси амалга оширилади. Шунингдек, болалар ифодали ўқишга ва ҳикоялашга ўргатилади.

Умумий ўрта мактабнинг бириинчи босқичи бўлган I—IV синфлар дастурида ўқувчиларда китобхонлик маданияти ва нутқини ўстиришга алоҳида эътибор берилди, бадний асар билан ишлаш кўникмасини тарбиялаш ва ўстириш назарда тутилади.

I—IV синфлар дастурида бадний асарни тўғри, тез ва ифодали ўқиш кўникмасини тарбиялаш ва ривожлантириш йўли билан ўқувчиларда асар устида мустақил ишлаш ва ўқиш малакасини ўстириш асосий вазифа қилиб қўйилади. Бу синфларда ўқувчилар бадний ва илмий-оммабоп асарлар мазмунини тўлиқ тушунишга одатланидилар, яъни асарнинг таъсирчанлигини, образлилигини ҳис эта бошлайдилар. Шу асосда уларда ахлоқий, эстетик, образли таассурот таркиб топади.

I—IV синфларда ўқувчилар эртак, ҳикоя, шеърларни ўқиш орқали уларда ифодаланган воқеа ва образлар, уларнинг хулқ-атвори билан танишадилар, ўқиган асарларига баҳо беришни ўрганадилар, асарнинг

тили, услуби, ёзувчи қўллаган тасвир ва ифода воситалари ҳақида дастлабки тасаввурга эга бўладилар.

Ўқувчилар асар мазмунини ўзлаштириш билан унда баён этилган асосий фикрни аниқлаб олишга, фикрлар ўртасидаги боғланишни белгилашга ўрганадилар. Бу — уларда мантиқий тафаккурни ривож топтиришда муҳим аҳамиятга эга.

I—IV синфларда бадий асарни ўқиш билан болаларда ўзларини ўраб турган муҳит, Ватан ва унинг табиати, кишилар меҳнати ҳақида ҳам тасаввур ҳосил бўлади.

Дастур талабига кўра, IV синф ўқувчиси ўқилган асар режасини тузиши, асосий фикрни аниқлаши, унда акс эттирилган образлар ҳақида ҳикоя қилиши, уларнинг хулқ-атворини баҳолаши, уларга ўз муносабатларини билдириш учун асардан мисоллар ажратишни билиши керак.

IV синф дастурида асарлар мавзулар бўйича гуруҳларга бўлинади. Бу гуруҳлар бадий асар, илмий-оммабон мақола ва қиссалардан ташкил топади, уларни ўқиш ва ўрганишдаги асосий вазифа ушбу асарлар нима, ким ҳақида ёзилганини ўқувчиларнинг билиб олишларига эришишдан иборатдир.

1989 йилда адабиёт бўйича тузилган «Ўрта мактаб программалари»да ўқувчиларнинг ёш хусусияти ҳисобга олиниб, V—XI синф мунтазамлилик курси икки босқичга—V—IX синфлар ва X—XI синфларга бўлинди.

V—IX синфлар курси

V—IX синфлар курси олдига ўқувчиларда ўқишга ҳавас, адабиётга муҳаббат туйғусини ўстириш орқали уларнинг китобхонлик қобилиятларини ва турмуш ҳақидаги тасаввурларини ривожлантириш, шу асосда уларда гўзал ахлоқ ва бадий дидни шакллантириш асосий вазифа қилиб қўйилди. Тез ва ифодали ўқиш кўникмасини эгаллаш ва бадий асарни таҳлил қилиш малакасига эга бўлиш бу босқичда адабиётни ўрганишнинг асосий шарти ҳисобланади.

V—IX синфларда ўқувчилар III—IV синфлардагига нисбатан мазмунан мураккаб мавзуларни аста-секин ўзлаштириш билан ахлоқий масалаларни — Ватанга ва унинг табиатига муҳаббат, ижтимоий хулқ, бурч, меҳнат, адолат, қаҳрамонлик, қатъий продаллик, катталарга ва ўртоқларига яхши муносабатда бўлиш каби

масалаларини англаб оладилар. Шу асосда улар ўзларининг адабиёт ҳақидаги билим ва тасаввурларини боғдирдилар.

V—VI синфларда, асосан, ифодали ўқиш машгулоти ўтказилади.

V синфда адабиётни мунтазам суратда ўрганишга киришиш билан ўқувчилар адабий жанрларнинг хилма-хиллиги, мавзун, асарда ифодаланган масалалар билан амалий танишадилар, ўзларини ўраб олган борлиқ ва ўз-ўзини англашда китобнинг аҳамиятини билиб бордилар.

VI синфда ўқувчиларнинг адабиётда инсон ва унинг ички олами, хатти-ҳаракатининг бадий акс эттирилиши устида олиб борган кузатишлари назарий жиҳатдан умумлаштирилади. Бу синфда бадий асарда тасвирланган қаҳрамонлар характерининг шаклланишига, қаҳрамон ва муҳитнинг ўзаро таъсирига эътибор берилди.

VII синфда ўқувчилар бадий асарларнинг мазмунини, ўзига хос бадийлигини ўзлаштириш билан бирга, адабиёт назариясидан берилган мураккаб тушунчалар билан ҳам танишадилар. V—VI синфларда адабиёт назариясидан берилган маълумот VII синфда бирмунча чуқурлаштирилади.

VIII синфда ўқувчилар бадий адабиётнинг образлилик хусусиятини англаб оладилар, адабиёт халқлар ҳаётининг бадий ифодаси экани ҳақида билим ва тасаввурга эга бўладилар.

IX синфда ўзбек адабиёти ўзбек халқи тарихи ва унинг озодлик ҳаракати билан боғлиқлигини англаб оладилар. IX синф курси тарихий-адабий асосдаги адабиёт тарихи курсига ўтиш босқичидан иборат бўлади.

X—XI синфлар курси

Тарихий-адабий асосдаги курс X—XI синфлар дас-туридан ўрин олган. Бу босқичда ўқувчилар тарихий изчилликда жойлаштирилган бирмунча мураккаб асарларни ўқийдилар, асарни ёзувчининг дунёқараши ва ижодининг характерли хусусияти, маълум даврдаги ижтимоий ҳаёт, адабий жараён билан боғлиқ ҳолда ўргандилар. Адабий асарни таҳлил қилишда, асосан аниқ тарихий воқеани, ўтмиш, давр учун характерли, шу билан бирга, бугунги давр учун аҳамиятли бўлган ахлоқий-эстетик масалаларни ёритишга эътибор берилди. Бадий асарни ўрганишда ўқувчиларни бадий ижод оламига

олиб киришга, уларда ватанимиз маданияти, адабиёти, санъатини ўрганишга қизиқиш ҳиссини, ёзувчининг ватанимиз маданияти ривожига қўнган ва қўшаётган ҳиссаси билан фахрланиш туйғусини шакллантиришга алоҳида эътибор берилади.

X—XI синфлар дастурига мустақил ўрганиладиган обзор, ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги мақолалар — монографик мавзулар киритилган. Улар ўзаро узвий бирликда ўрганилади. Мавзуларни бу тартибда ўрганиш орқали ўқувчилар фақат сўз санъатининг энг яхши асарлари билан танишибгина қолмай, балки уларнинг бадний адабиёт тараққиётида тутган ўрни, ўтмиш ва ҳозирги давр учун аҳамияти ҳақида ҳам аниқ тасаввур ҳосил қиладилар.

Ҳар бир монографик мавзунинг ўтишида ёзувчининг ҳаёти ва ижоди ёритилади, санъаткор ижодининг ўзига хослигини англаб олишга ёрдам берадиган бир ёки бир неча асари ўрганилади.

Ўрта мактабда адабиёт назарияси алоҳида курс сифатида эмас, балки адабиёт курсига боғлаб ўрганилади. Шунинг учун X—XI синфларда адабиёт назарияси обзор ва монографик мавзуларга боғлаб берилади.

Ўқитувчи ўқувчиларга адабиёт назариясидан билим бериш билан бирга, улардан олинган назарий билимларини амалий ишда, айниқса, адабий-танқидий асарларни ўқиш жараёнида ишлата олиш қўникмасини ҳосил қилади. Ўқувчиларнинг назарий тушунчалари узоқ вақт давомида шаклланиб боради. Шунинг учун, улар эгаллаган назарий билимларни вақт-вақти билан такрорлаб, мустаҳкамлаб борилади.

X—XI синфларда ўқувчиларда халқчиллик, усул ва услуб каби тушунчаларни шакллантиришга алоҳида эътибор берилади. Ўқувчиларда адабиётшунослик тушунчаларини шакллантириш — адабиёт ва адабий танқидчилик масалалари тўғрисидаги асарлар устида ишлашларига ёрдам беради.

X—XI синфларда ўқувчилар адабиёт курсини ўрганиш давомида адабий асар тилининг хусусиятлари билан танишадилар, бадний асарларда барча воқеа-ҳодисалар бадний тил орқали ифодаланишини пухта англаб борадилар. Шунинг учун, бадний асарларни ўқиш-ўрганиш вақтида ўзбек тилининг бойлиги, таъсирчанлиги каби хусусиятлар асарда қанчалик тўғри ва аниқ акс эттирилганлигига алоҳида эътибор берилади, ўқувчи-

ларнинг эътибори ҳар бир ёзувчи ижодининг ўзига хос хусусиятига, унинг ўзбек тили бойликларидан қанчалик маҳорат билан фойдаланганлигига жалб этилади.

Ўқувчиларнинг ўзбек тилини пухта билиб олишларини, таъминлаш, уларнинг нутқ маданиятини такомиллаштириш, фикрларини ўз она тилида равон ва мантиқан тўғри, мазмунли ва ифодали баён этишга одатлантириш, уларда турли хил иншоларни ёза олиш кўникмаларини ҳосил қилиш адабиёт курсининг муҳим вазифасидир. Биргина бу эмас, ўрта мактабни тугатаётган ўқувчи қадимий ва бой она тилиснни қадрлайдиган, унинг келгуси ривожини учун курашувчи киши бўлмоғи лозим. Зотан, адабиёт курсининг муҳим жиҳатларидан бири ана шу долзарб масала билан алоқадордир. Ўқувчиларнинг ёзма ишлари ҳаёт билан, уларнинг меҳнат фаолияти билан боғланган бўлиши керак.

V—XI синфлар курсига киритилган чет эл адабиёти вакилларининг айрим асарларини ўрганиш ўқувчиларнинг дунёқарашини кенгайтиришга, адабиётимизнинг у билан алоқада эканини англаб олишларига, уларни халқлар дўстлиғи руҳида тарбиялашга ёрдам беради. Бу ўриндаги муҳим масалалар ўқувчиларнинг ушбу алоқаларнинг моҳиятини тушуниб олишларига эришишдан иборатдир.

Адабиёт курси синфдан ташқари ўқиш билан тўлдирилади. Чунки синфдан ташқари ўқишсиз таълим-тарбия самарадорлигини ошириш ва ўқувчиларнинг адабий-назарий билимини ошириш ҳақидаги вазифани бажариш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам, ўқувчиларнинг синфдан ташқари ўқишларига раҳбарлик қилиш мактабда адабиёт ўқитишнинг энг муҳим масалаларидан ҳисобланади.

Синфдан ташқари ўқишни мунтазам олиб бориш ўқувчиларда гўзал ахлоқ ва характери шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Синфдан ташқари ўқиш ўқувчиларнинг бадний адабиёт, умуман ҳаёт ҳақида фикрлаш доирасини кенгайтиради, маданий савиясини ўстиради. Шунга кўра, адабиёт ўқитувчиси ўқувчиларнинг қандай китобларни ўқиётганини кузатиб бориши, кўшимча китоблар тавсия этиши лозим.

V—XI синфларда дарсда техника воситаларидан фойдаланиш адабиётни чуқур ўзлаштиришни, уни аниқ идрок этишни таъминлайди. Аммо бу воситалардан фойдаланишни бадний асарни ўрганиш билан алмаш-

тириб юбормаслик, сўз санъатини бадний идрок этишга путур стказмаган ҳолда улардан фойдаланиш лозим.

Қайта қурини, демократия ва ошкоралик сиёсати мактаблар ҳаётига миллий руҳни сингдиришни тақозо этаётир. Биз шу кунга қадар ҳам ўзбек адабиётидан кўра европа ва бошқа халқлар адабиёти материалларини дастурларимизга кўр-кўрона, тўғрироғи, ҳадиксираш касали оқибатида керагидан ортиқ даражада киритиб келдик. Оқибатда ёшларимиз ўз миллий адабиёти, маданияти ва тарихидан етарли маълумот ололмадилар, уларда ўз халқининг жуда бой адабий мероси — бойликлари билан фахрланиш ҳисси, миллий гурур ҳиссини тарбиялаш ишига бошқача назар, тўғрироғи унга миллийчилик деб қаралди. Ҳатто, Улуғ Ватан урушидан кейин тузилган адабиёт дастурларига ўтмиш илоҳийлаштирилган деган тамгалар босилди, дастур муаллифлари беасос жабр кўрдилар.

Шу нарса ҳақиқатки, миллийликдан ҳеч қачон воз кечиб бўлмайди. Зотан, миллийликдан маҳрум бўлиш, миллатдан ҳам маҳрум бўлиш демакдир. Шу нуқтан назардан қараганда мактабларни миллийлаштириш руҳи дастлаб яратилажак ўқув дастурлари ва дарсликлариди, таълим ишнини қайта қуришнинг бутун жабҳасида сезилиб турмоғи лозим.

ЎҚУВЧИЛАР УЧУН ЯРАТИЛАДИГАН АДАБИЁТ ДАРСЛИКЛАРИ ВА ҚўЛЛАНМАЛАР

Ўқувчиларнинг ўрта мактаб адабиёт курсини пухта ўзлаштиришлари кўп жиҳатдан дарсада ва уйда дарслик ва қўлланмалардан мустақил фойдаланишларига боғлиқдир.

Маълумки, мактабда адабиёт икки асосий босқичда ўрганилган. Шунга кўра, дарсликлар ҳам икки турда: V—IX синфлар учун «Ватан адабиёти» дарслик-хрестоматия, X—XI синфлар учун «Ўзбек адабиёти тарихи» ва «Ўзбек совет адабиёти» дарслиги тузилган.

Дарслик-хрестоматия дастурда матнини ўрганиш тавсия этилган асарлардан (тўлиқ ёки қисқартирилган) ташкил топади. Бу дарслик-хрестоматияда ёзувчи ҳақида маълумот, назарий-адабий тушунчалар, ўқувчилар учун савол ва топшириқлар, расмлар берилади.

Юқори синфлар дарсликлариди адабиёт курси изчилликда баён этилади, ҳар бир даврдаги адабиёт та-

раққиёти обзор тарзда ёритилади, ёзувчининг ҳаёт ва ижодий йўли, айрим асарлари таҳлил қилинади, ўқувчилар учун савол ва топшириқлар, адабиётшуносликка доир лугат, асарларга тегишли расмлар берилади.

Ўқитувчи адабиёт ҳақидаги биринчи илмий китоб ҳисобланган ўрта ва юқори синф дарсликлари билан ишлаш, ундаги фойдаланиш йўллариини ўқувчиларга ўргатади.

Ўқитувчи ўқув йилининг бошида ўқувчиларни дарслик ва унинг мазмуни, қурилиши билан таништиради, дарслик дарс жараёнида фаол ишлари, бадий асарларда ифодаланган воқеалар, образлар ҳақида билимга эга бўлишлари, эгаллаган билимларини мустаҳкамлаш ва умумлаштириш учун зарурлигини уларга тушуштиради, мавзулар бўйича режа тузини, кўчирма олишга ёрдам беришини айтади. Ўқитувчининг дарслик хусусидаги бу тушунчаси у берадиган топшириқларнинг ўқувчилар томонидан сифатли бажарилишида, уларнинг бадий асарни чуқур англаб олишларида, бадий камол топишларида муҳим аҳамиятга эгадир. Ўқувчилар дарслик ва унинг моҳияти ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш билан, дарслик ўзлари учун суҳбатдош, маслаҳатчи эканлини англаб оладилар.

Агар ўқувчилар дарсликдан эркин фойдалана олиш кўникмасига эга бўлсалар, дарслик уларнинг ижтимоий ҳаёт ҳодисалари билан адабий ҳаракат ўртасида узвий алоқа мавжудлигини билиб олишларига, сўз бойликларининг ошишига, илмий ифодаларни ўзлаштиришларига, асарни таҳлил қилиш ва шарҳлаш, маъруза, ишро тайёрлаш малакасини эгаллашларига ёрдам беради.

Дарсликлар таълим-тарбия соҳасида умумий ўрта мактаб олдида турган вазифаларни муваффақиятли ҳал қилиш — ўқувчиларнинг билимларни изчил, мустаҳкам ва онгли ўзлаштиришларига, уларда илмий дунёқарашни шакллантиришга, она-Ватанга ва халққа чексиз садоқат чинакам миллий гурур руҳида вояга етказиш каби масалаларни муваффақиятли ҳал этишга хизмат қилади.

Дарсликда илмий асосда баён қилинган далиллар, тушунчалар, қонуниятлар ўқувчиларнинг ташқи борлиқ қонуниятларини тушуниш ва англаб олиш, билимнинг аҳамиятини тушуниб етишларига катта ёрдам беради.

Мактабда адабиёт курсини илмий асосда баён этиш, биринчи галда далилларни ва улар ўртасидаги муно-

сабат ва алоқаларни ҳозирги замон илм-фани ютуқларига суянган ҳолда тўғри ва етарли далиллар билан исботлаб бериш талаб қилинади.

Дарсликларда бериладиган материаллар хусусияти ва ҳажми жиҳатидан ўқувчиларнинг ёши, умумий савияси ва билим даражасига, адабиётга яқин фанлар бўйича эгаллаган билимларини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Дарсликларда ҳар бир мавзу таҳлили мантиқий жиҳатдан ўзаро боғланган, маълум тартибда, ҳар бир илмий тушунча ўзидан кейин келадиган тушунчага узвий боғлиқ ҳолда, тадрижий ҳикоя қилинади.

Дарслик ўқувчиларла идрок қилиш қобилиятини ривожлантириш учун зарур бўлган заминни яратади, ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини, назарий тушунчаларни бойнатади.

Дарсликлар ўзининг қурилиши ва билимларни баён этиш усуллари билан ўқувчиларни баддий сўз оламига олиб киради, уларнинг дунёни англаш, ҳаётни идрок қилишдан асосий мақсад ва вазифа нимадан иборат эканлигини англаб олишларига ёрдам беради.

Дарсликларда жамият тараққиёти ва табиатни кўриқлашда меҳнатнинг ролини очишга катта эътибор берилади.

Дарсликларда мавзуларни ёритишда бутун дунёда тинчлик учун кураш ғоясининг таъна қилишини кўрсатишга ҳам аҳамият берилади.

Дарсликларда бир-бирига яқин ўқув фанларининг ўзаро алоқада бўлишига эътибор бериб, асосий назарий тушунчаларни изчиллик билан баён этиш орқали ҳам, ўқувчиларда илмий дунёқараш шакллантириб борилади.

Дарсликлар ўзининг методик тузилиши билан ўқувчиларга билим беришда, уларда мустақиллик фаолиятини тарбиялаш ва ўстиришда, уларга таълим бериш характер ва усулларини белгилаб олишда ўқитувчига ҳам шароит яратади.

Дарсликларда илмий жиҳатдан асосланган тушунчалар, қонуниятлар, назарий-адабий тушунчалар баён этилади, назарий-адабий тушунчаларни ўқувчилар онгига сиғдириш ва амалда қўллаш йўллари ҳам кўрсатилади.

Ўқувчиларнинг билимларни пухта ва чуқур ўзлаштириши учун дарсликларда асарни ўрганишда олдинга

олишига эришиш марказий ўрнини эгаллайди. Асарнинг таҳлили унинг жанрига, қурилиши, услуби, ҳажми, шунингдек, ўқувчиларнинг ёши ва билим даражасига мослигига қараб турли хилда ўтказиладди. Шу билан бирга, таҳлил, вақт ҳисобга олинган ҳолда, ихчам шаклда уюштирилади, асар ва образ атрофлича, яъни кенг равишда таҳлил қилинмайди.

Асарни тўғри ва чуқур ўрганишнинг муҳим шартини — ўқувчиларнинг қизиқишини мунтазам суратда ривожлантириб боришдан иборатдир.

Ўқувчилар V—IX синфларда у ёки бу бадий асарни ўрганиш жараёнида уни таҳлил қилишнинг асосий йўллари ва усулларини амалий равишда ўзлаштирадилар. X—XI синфларда эса ўзбек классик ва XX аср адабиёти асарларида ифодаланган воқеа-ҳодисалар, образлар ҳақида назарий жиҳатдан ҳам тўлиқ тасаввурга эга бўладилар.

Ўқувчилар бадий адабиётнинг борлиқини бадий акс эттириш ва гоёвийлик хусусиятига эга эканлигини англаш орқали тарихийлик асосларини ўзлаштирадилар. Шунинг учун адабиёт дарсларида бадий адабиётнинг ўзига хос хусусиятларини ёритиш, ўқувчиларда бу хусусиятлар ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш ўқитувчи зиммасидаги муҳим вазифадир.

Ўқитувчи ўз шахсияти ва назарий тайёргарлиги билан ўқувчиларнинг адабий билимларни эгаллаб олишларида ва ахлоқий тарбиясида ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бадий адабиётга ҳавас ва қизиқиш, эстетик дид ва ахлоқий поклик, асар ҳақида аниқ ва мустақил фикр юритиш қобилияти, оғзаки ва ёзма нутқ маданиятига эга бўлиш, ўқувчини севиш ва ҳурмат қилиш — буларнинг ҳаммаси адабиёт ўқитувчисини учун энг зарурий фазилатлардир.

ТАЪЛИМ УСУЛИНИ АСОСЛАШ НЕГИЗЛАРИ

Ўқитувчи ўқув жараёнини турли хил таълим усуллари ёрдамида ташкил этади. «Таълим методи, бу — ўқувчиларнинг билим, малака ва кўникмаларини ўстириш, уларда дунёқарашини шакллантириш, ўзлаштириш қобилиятларини ривожлантириш — ўқитувчи қўллайдиган иш усулларидир»¹. Усул амалий машғулотда ўз мо-

¹ Педагогическая энциклопедия. Изд. «Советская энциклопедия», М., 1966, том 2, стр. 813.

ҳиятига мос усуллар орқали қўлланади. «...таълим ва тарбия приёмлари маълум шароитда ўз таъсир доирасини кенгайтиради, таълим ва тарбияга кучли таъсир кўрсатади. Бундай вақтда биз айрим приёмдан метод сифатида фойдаланамиз, ёки бошқача айтганда, приём методга айланади»¹.

Таълим жараёни икки томонламалик характерига эга: ўқитувчи ўқитади, ўқувчи ўқийди. Табiiйки, ўқитувчининг ҳам, ўқувчининг ҳам фаолиятида маълум мақсад бўлади. Ўқитувчи фаолиятидаги асосий мақсад — таълим бериш орқали ўқувчини тарбиялаш, яъни унга билим бериш, унда англаш кўникмасини ҳосил қилиш, ҳис этиш маданиятини, ахлоқий тушунчаларни ривожлантириш, уни маънавий пок киши қилиб вояга етиштиришдир. Ўқувчи фаолиятидаги асосий мақсад — ўқитувчининг топширигини бажариш, ўқув жараёнида бериладиган билимни ўзлаштиришдир.

Ўқувчи, айниқса, кичик ёшдаги ўқувчи ўқитувчи фаолиятидаги мақсаднинг моҳиятини тушунмаслиги, таълим ва тарбия жараёнини тўлиқ тасаввур қила олмаслиги мумкин. Аммо у ўқитувчи топширигини бажариш кераклигини билади, ҳис қилади.

Ўқувчи ўқитувчининг у ёки бу топширигини бажариш билан ўз билими ортиб, билиш фаолияти ривожланаётганини сезади, лекин ўқиётган фани усулини эгаллаб бораётганини ҳис этмайди.

Шунга кўра, ўқитувчи таълим бериш жараёнида ўқувчиларда англаш фаолиятини ҳосил қилиш, уларга адабий материални онгли ва чуқур қабул қилиш йўлларини, мустақил вазифаларни бажаришда бу йўллардан фойдаланишни ўргатиши лозим.

ТАЪЛИМ УСУЛЛАРИНИНГ ТАРТИБИ

Адабиёт ўқув фани сифатида мураккаб, кўп қиррали мазмунга эга бўлганлиги сабабли, дарсда ўқувчиларнинг эстетик, ахлоқий ва ақлий тараққиётига, билимларни онгли, чуқур ва пухта эгаллашларига, уларда билиш ва англаш кўникмаларини ўстиришга ёрдам берадиган усул ва услублар қўлланилади. Масалан, ўқитувчи, ижодий ўқиш, эвристик (изланиш), тадқиқот, репродуктив усулларини қўллайди.

Адабиётни ўқув фани сифатида ўрганишнинг бирин-

¹ Основы дидактики. М., 1967, стр. 439.

чи босқичи — бадний асарни ўзлаштиришдир. Уқитувчи ўқувчини бадний асар орқали ҳаёт билан таништиради: унда ҳаётни кўриш ва англашга қизиқиш ҳиссини ўстиради. Кўриш ва англаш асарни чуқур, ижодий ўзлаштиришнинг зарурий шартидир.

Уқувчининг шахсий ижодий тажрибаси, ижоди ўқиш усули бу шартларни амалга оширишга катта ёрдам беради. Бадний асарни ўқиш илмий ва публицистик асарларни ўқишдан сифат жиҳатдан фарқ қилади. Ижодий ўқиш сўзга, жумлага, вазига алоҳида эътибор беришни талаб қилади.

Ижодий ўқиш усули

Ижодий ўқиш усули адабиётга хос усулдир. Чунки адабиёт фанининг муҳим қисми сўз санъатидир. Уқувчида бадний асар воситасида бадний дидни ривожлантириш, бадний кечимма ва қобилият ҳосил қилиш ва ўсатириш ижодий ўқиш усулининг асосий хусусиятидир. Уқувчи бадний сўзни тинглашни, қадрлашни, унда завқланишни, ифодали сўзлаш ва ёзишни билишни кераклик. Ижодий ўқиш ўқувчиларда ана шу кўникмаларни ўсатиришни таъминлайди.

Бадний қабул қилиш, эстетик завқланиш адабиётни илмий асосда англашда биринчи ва муҳим босқич ҳисобланади. Чунки бадний қабул қилиш ва эстетик завқланиш орқали асар образлари, тил хусусияти ўзлаштирилади.

Ижодий ўқиш усули қуйидаги таълим усулларида қўлланади.

1. Уқитувчининг ифодали ўқишида, бадний сўз усулларининг ўқишида, актёрларнинг пьесада айрим парча, кўринишларни ижро этишида (грампластинка ёзувларида, радио ва телевидение орқали ўқишида).

2. Уқувчиларнинг ифодали ўқишида, ўқитувчининг бадний асарни шарҳ билан ўқишида (шарҳли ўқиш) ва асардаги нафосатни кўрсатиш мақсадидан қилладиган қисқача нутқида.

3. Асарни ўқиш билан ўқувчиларда ҳосил бўлган тасаввурни фаоллаштириш мақсадида суҳбат ўтказишда.

4. Асарни ўқиш натижасида юзага келган ва ўқувчиларнинг англаш фаоллигини ривожлантириш ниятида қўйилган масалаларни (бадний, ахлоқий, ижтимоий сий) муҳокама қилишда.

5. Асар таҳлилидан кейин ўқувчининг бадий тасаввурини кучайтириш ёки умумлаштириш мақсадида ўтказилган суҳбатда, ўқитувчининг яқунловчи нутқида.

6. Ҳаётий кузатишлар ва асар матни бўйича ижодий топшириқларни муҳокама қилишда.

Бу услублар ўқувчиларнинг ўқиш фаолиятида қуйидаги иш турларини фаоллаштиришни тақозо қилади:

— бадий асарни синфда ва уйда ўқиши;

— асарни унинг хусусиятига эътибор берган ҳолда ифодали ўқишни, ёддан ўқишни;

— лавҳаларни жопли, образли тушунишга ёрдам берадиган сарлавҳа топиш ва режа тузишни;

— матнга яқин қилиб қайта ҳикоялашни, бадий ҳикоялашни;

— сценарийлар тузиш, ўқилган асар мазмунига доир раемлар чизишни;

— ўқилган китоб, кўрилган кинокартина, театр, телетомоша ҳақида қисқача тақриз ёзишни;

— асарга доир расмлар ҳақида фикр билдиришни, расм, хотира асосида турли жанрда ишро ёзишни.

Дарса қўлланадиган ҳар бир усул ўқувчилар фаолиятида у ёки бу иш турини юзага келтиради, ўқитувчи ўқувчилар фаолиятида юзага келган бу иш турининг тартибли ривожланишига раҳбарлик қилади.

Адабиётни ўқув фаши сифатида ўрганишнинг кейинги иккинчи босқичида ҳам бадий асар асосий материал сифатида ўрганилади. Аммо бу босқичда асар танқидий материаллар, шу синф дастурида кўрсатилган назарий ёки тарихий материалларга боғлиқ ва ўқувчиларнинг ёши, билим даражаси ҳисобга олинган ҳолда таҳлил қилинади, асарни ўзлаштириш, унинг таҳлили ёзувчи қўйган адабий, ахлоқий, ижтимоий, фалсафий масалаларни ҳал қилиш орқали амалга оширилади. Бу босқичда ўқитувчининг вазифаси асарда ёзувчи қўйган масалаларни аниқлашда, уларни ҳал қилиш йўллариини белгилашда, асар таркибий қисмларининг ўзаро узвий боғлиқлигини тушунишда, ўз фикр-мулоҳазаларини изчилликда, далиллар асосида огзаки ва ёзма баён этишда ўқувчиларга кўмаклашиш, асарни таҳлил қилишни ўргатишдан иборат бўлади. Бу ишда эвристик (излаиш) усули унга катта имконият беради.

Изланиш (эвристик) усули

Эвристик усул қуйидаги таълим усуллари орқали юзага келади:

1) ўқувчилар фикрини асар таҳлилига йўналтирадиган, билимни мустақил эгаллашга, эгаллаш усулларини ўргатишга ёрдам берадиган, мантиқий жиҳатдан аниқ саволлар тузиш (бадий асарни таҳлил қилиш, танқидий мақолалар, назарий ёки тарихий-адабий материаллар бўйича);

2) бадий асар матни ёки танқидий мақолалар бўйича бутун синф ёки бир гуруҳ ўқувчилар учун топшириқлар тузиш (ўқувчилар топшириқларини оғзаки ёки ёзма равишда бажарадилар);

3) тўпланган материаллар асосида мустақил суратда ўқувчилар қиладиган оғзаки баён ва ёзадиган ишро мавзуларини белгилаш (бу ишни бажаришда ўқувчилар қийналиб қолсалар, уларга ўқитувчи кўмаклашади);

4) ўқувчиларнинг ўзларига асарни таҳлил қилиш учун саволлар тузишни, асарлар ва улардаги образлар, лавҳаларни таққослашни таклиф этиш;

5) ўқитувчи (ёки ўқувчилар) қўйган масалалар бўйича суҳбат уюштириш (суҳбатда бу масалалар, агарда, ўқувчиларда қизиқиш ва янги фикрлар қўзғатса, навбатдаги дарсда шу масала бўйича мунозара уюштириш мумкин).

Изланиш усули ўқувчиларга адабиётшунослик фаинни яхши ўзлаштиришга ёрдам беради, яъни ўқувчилар бу усул орқали адабий асарни таҳлил қилиш йўллари ва усулларини, назарий тушунчаларни, тарихий-адабий далил ва қонуниятларни билиб оладилар.

Изланиш усули ўқувчиларда танқидий фикрлаш қобилиятини ривожлантиради, билимларни ўзлаштиришга ўргатади, адабий асар, танқидий мақола ва бошқа материаллар устида ишлаш кўникмаларини ўстиради.

Изланиш усулида ўқувчилар қуйидаги иш турларини бажарадилар:

— ўқитувчи қўйган масала, мавзу бўйича бадий асар, дарслик ва бошқа ўқув қўлланмалардан материаллар тўплайдилар (танқидий мақолалардан кўчирмалар оладилар);

— ўқитувчи берган савол, топшириқ бўйича асарда ифодаланган айрим лавҳаларни ёки бир бутун асарни (кичикроқ асарни) таҳлил қиладилар;

— асар ёки унинг бирор бўлими қурилишини, услуб хусусиятини, асарда ифодаланган лавҳа ва табиат манзараларини, қаҳрамонларни қиёсий ўрганиш режасини тузадилар;

— асарни таҳлил қилиш, турли жанрдаги асарларни қиёсий ўрганиш натижасида чиқарган хулосаларини баён қиладилар;

— асарни фақат адабий манбалар ёрдамида эмас, балки адабиётга яқин бошқа санъат асарларига боғлиқ ҳолда таҳлил қиладилар;

— мунозараларда сўзга чиқадилар;

— ҳажм жиҳатидан кичик ва умумлаштирувчи мавзуда иншо ёзадилар ва ҳ. к.

Тадқиқот усули

Адабиётни ўрганишнинг учинчи босқинчи — иккинчи фикрлашни ривожлантиришга, тадқиқотчилик фаолиятини эгаллашга қаратилган мустақил ишларни бажариш орқали бадий асар моҳиятини очиш, таҳлил қилишдан иборатдир.

Бадий асарни бу тартибда ўрганишда тадқиқот усули юзага келади. Тадқиқот усулидан кузатилган мақсад — адабиётнинг ўзига хос хусусиятини кенгроқ ёритиш, ўқувчиларни адабий асарни мустақил таҳлил қила билишга тайёрлаш, уларда асарнинг гоёвий ва бадий аҳамиятини баҳолаш кўникмасини ўстириш, уларнинг бадий дидини такомиллаштиришдан иборатдир.

Тадқиқот усули, ўз вазифасига кўра, изланиш усулига яқин турса-да, ундан фарқ қилади: изланиш усулига ўқитувчи ўқувчилар олдига вазифалар қўйиб, иш услубларини ўргатади, тадқиқот усулида эса, иш услубларини эгаллаган ўқувчилар билим ва билганларини амалда қўллаш орқали муҳим масалаларни ҳал қиладилар.

Тадқиқот усули қуйидаги услублар орқали амалга оширилади:

1) ўқитувчи семнаар машгулотни учун мавзулар тавсия қилади, ўқувчилар ўзларини қизиқтирган мавзунини танлаб оладилар;

2) ўқитувчи бутун синф ўқувчиларни олдига масалалар қўяди, ўқувчилар уни кўнчилилик ёки яқин ҳолда ишлайдилар;

3) ўқитувчи дастурга киритилмаган бирор асарни мустақил таҳлил қилишни топширади ёки таҳлил учун ўқувчиларнинг ўзлари асар танлайдилар;

4) ўқитувчи адабий мавзуда эстетик, адабиётшунослик, ахлоқий масалалар бўйича ижодий характердаги мавзуларни тавсия этади.

Ўқитувчи вазифалар тоншириш билан бирга, маслаҳатлар уюштириб, мураккаб масалаларни ҳал қилишда ўқувчиларга кўмаклашади, шу йўл билан ўқувчилар ишининг мазмунли, тўғри, ғоявий пухта бўлишига эришади.

Тадқиқот усулида ўқувчилар фаолияти қуйидаги турларда бўлади:

— ўрганиладиган асарни ёки унинг бир қисмини, унда тасвирланган бир лавҳани мустақил таҳлил қиладилар;

— икки ёки бир неча асарни мавзу бўйича, ғоявий, адабий-назарий, тарихий-адабий режа ёрдамида таққослайдилар;

— адабий асарни саҳналаштирилган нусхаси билан таққослайдилар;

— асар (пьеса) образларини саҳнада ижро этган актёрларнинг ижодий маҳоратига баҳо берадилар;

— кўрган кинокартиналари, тасвирий санъат кўргазмалари, телевидение кўрсатувлари ҳақида фикр билдирадилар.

Айрим ҳолларда ўқувчиларда ўз фикр-мулоҳазаларини маъруза сифатида тайёрлаб, семинарларда ёки одатдаги синф машғулотларида, бошқа синф ўқувчилари ўртасида сўзлаб берадилар, иншо тарзида ёки мактаб деворий газетаси, адабий журнал, ноҳия ёки шаҳар рўзномаси учун мақола шаклида тайёрлайдилар.

Ўқувчилар ўқитувчининг раҳбарлигида бу ишларни бажариш билан адабиётшунослик фани усулини ҳам эгаллайдилар.

Умуман, эвристик ва тадқиқот усуллари ўқувчиларнинг фикрини ривожлантиради, уларда мустақил фикрлаш кўникмасини ўстиради.

Бироқ, фақат бу усулларни қўллаш билан ўқувчиларнинг билимларни тартибли эгаллашини таъминлаб бўлмайди. Чунки, биринчидан, барча зарур билимларни мустақил ўзлаштириш умумий ўрта таълим мактабида ажратилган соатга нисбатан кўп вақтни талаб қилади;

иккинчидан, фикрлаш йўли билан эришиш мумкин бўлмаган айрим илмий масалалар (масалан, тарихий-адабий масалалар, далиллар) борки, уларни илмий асарлардан билиб олишни ўқувчиларнинг ўзига топшириб қўйиш мақсадга мувофиқ бўлмайди. Шунинг учун ундай масалаларни ҳал қилишда ўқитувчининг ҳикоясига ёки содда тилда қиладиган баёнига, аввало, дарсликка мурожаат этиш зарурати тугилади. Ўқувчиларнинг билимини бевосита ўқитувчидан, дарслик ва бошқа ўқув қўлланмалардан олишларида эса, репродуктив усул муҳим аҳамият касб этади.

Репродуктив усул

Репродуктив усул ўқувчилардан билимини қуруқ ёдлашни эмас, балки уни онгли ўзлаштиришни талаб қилади. Бундан ташқари, билимини мустаҳкам эгаллаш фақат ёдлашга эмас, балки фикрлаш қобилиятига, фикрлаш тезлигига боғлиқдир. Репродуктив усулда ўқитувчи ўртага муҳим масалани қўйиб, материални баён этади, масаланинг моҳиятини ёритади, шу орқали унинг ҳал қилинишига эришади, ўзлаштирилишини таъминлайди, ўқувчилар фикрини бойитади ва ривожлантиради.

Ўқитувчи репродуктив усулдан фойдаланишда ўқувчиларга билим берибгина қолмай, уни эгаллаш йўлини ҳам кўрсатади. Ўқитувчи бу усул билан у қадар катта бўлмаган асарни (масалан, шеърни) ёки асардаги бирор лавҳани, қаҳрамонни таҳлил қилар экан, ўқувчилар эътиборини таҳлил қилиш усулига жалб этади, сўнгра ўқувчиларга бошқа асар, лавҳа, образни таҳлил қилишни топширади.

Репродуктив усулнинг аҳамияти ўқувчиларга фақат янги билимини баён этишда эмас, балки ўқитувчининг ўқувчилар олган билимларни умумлаштиришида, адабиётнинг аҳамияти ва келгуси ривожини ҳақида қиладиган баёнида намоён бўлади.

Репродуктив усул қуйидаги ўринларда қўлланади:

- 1) ўқитувчининг ёзувчи ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳикоя қилишида;
- 2) ёзувчининг ижодий йўли ҳақидаги ҳикоясида;
- 3) обзор мавзуларни қўшимча материаллар, кўрғазма қуроллар, техника воситалардан фойдаланиб маъруза қилишида (ўқитувчи ўз маърузасининг режасини доскага ёзиб қўяди);

4) ўқувчилар тўплаган кўргазма материаллар бўйича топшириқлар беришида.

Репродуктив усулда ўқувчилар фаолияти қўйиладиганлардан иборат бўлади:

— ўқитувчи маърузасининг режасини, ундан керакли ўринларни дафтарларига ёзиб оладилар;

— дарсликда асар ҳақида берилган маълумот ва танқидий мақолалардан кўчирма оладилар;

— ёзувчининг ҳаёти ва асарлари яратилган йиллар кўрсатилган жадвал тузадилар;

— ўқитувчининг маърузаси, дарслик, ўқув қўлланмалари материали бўйича оғзаки жавоб беришга тайёрланадилар;

— ўқитувчи ёритган мавзу ёки масала бўйича тўплаган материаллари асосида умумлаштирувчи характерда маъруза тайёрлайдилар, ишро ёзадилар.

Репродуктив усул орқали берилган билимнинг онгли ва мустақкам ўзлаштирилганлиги ўқувчиларнинг асар, танқидий мақола устида мустақил ижодий ишлаш олишларида кўринади. Репродуктив усул ўқувчилар фикрини ривожлантиради, фаоллаштиради, ўқувчиларни асар ва мақола устида ишлашга ўргатади, билимни қуруқ ўзлаштиришдан сақлайди.

Юқорида кўрсатилган усуллар IV—VII синфларда ҳар бир синф курси мазмуни ва ўқувчилар билим даражасига қараб қўлланади. Ҳар бир усул ўқувчиларнинг англаш фаолиятини оширишда, уларнинг ўзлаштириш кўникмалари ривожидида ўзига хос ўринни эгаллайди.

УСУЛЛАРНИНГ УЗАРО БОҒЛАНИШИ

Маълумки, таълим ва тарбия жараёнида барча усуллар ўзаро алоқага киришади. Бу алоқа фақат алоҳида мавзуларни ўтишда эмас, балки ҳар бир дарсда ҳам юзага келади. Ўқитувчи уларни материал мазмуни ва ўз олдига қўйган мақсадига қараб қўллайди.

Машғулот, дарс мазмуни адабий материалнигина эмас, балки ўқувчиларнинг фикрини, фикрлаш қобилиятини, нутқи ва бадний дилини, эстетик ва ахлоқий маданиятини англаш ва билиш кўникмасини ривожлантиришни ҳам ўз ичига олади.

Ҳар бир усул машғулот мазмуни ва мақсадга мос равишда қўлланган тақдирдагина яхши натижа бера-

ди. Шунга кўра, усул машғулот мазмуни ва мақсадига қараб танланади.

Масалан, X синфда Алишер Навоий ғазалларини ўрганишда ўқитувчи дарс мазмуни ва ўз олдига қўйган мақсадига қараб турли усулларни қўллаши мумкин. Ўқитувчи агарда ўқувчиларнинг завқланиб ўзлаштиришини, эстетик ва ахлоқий ҳиссиётига таъсир этишни асосий мақсад қилиб қўйган бўлса, у вақтда ижодий ўқиш усулини қўллаб, ғазални ўқитади. Агарда, ўқитувчининг мақсади ўқувчиларни асар устида ишлаш, асарнинг ғояси ва бадий моҳиятини очиш бўлса, изланиш усулини қўллайди, ўқувчиларга асарни таҳлил қилиш намунасини кўрсатиш мақсад қилиб қўйилган бўлса, репродуктив усулга мурожаат қилади.

Ана шу уч — ижодий ўқиш, изланиш ва репродуктив усуллар орқали ўқувчилар Алишер Навоийнинг ғазали билан танишадилар. Аммо, ҳар бир ўқувчининг ғазални англаш, қабул қилиш, ўзлаштириш фаолияти турли хилда бўлади: ижодий ўқиш орқали ўқувчиларда ғазални бевосита қабул қилиш, ҳис этиш маданияти ривожланади, эвристик усулда ўқувчиларнинг ғазални, умуман шеърларни мустақил таҳлил қилиш малакаси ўсади, репродуктив усулда эса ғазал, умуман, шеърини асарларини таҳлил қилишнинг назарий асосларини ўзлаштириш енгил кўчади.

Таълим усулларининг самарали бўлиши бадий асарнинг мазмунан мураккаблигига ва усулларнинг тарбиявий жиҳатдан мақсадга мувофиқ танланиши ва қўлланишига боғлиқдир.

Бир неча соатга мўлжалланган бир асар бир неча усуллар бирлигида ўрганилиши мумкин. Масалан, XI синфда ўқитувчи Ғафур Ғуломнинг «Сен етим эмасан» шеърини ўрганишда унинг яратилиш тарихи, шеърнинг халққа ва жангчиларга кўрсатган таъсири ҳақида маълумот беради (репродуктив усул); ўқувчиларнинг ҳаяжонланиб қабул қилиши учун шеърни ўқитади (ижодий ўқиш усули); саволлар бериб, ўқувчилардан жавоб олиш йўли билан шеърни таҳлил қилади (эвристик усул); тили ва бадий тасвир воситаларини аниқлаш мақсадида мустақил ишлар уюштиради (тадқиқот усули); ўқувчиларда ҳосил бўлган кечинма ва ҳаяжонни янада ривожлантириш учун дарс охирида шеърни қайта ўқитади (ижодий ўқиш усули).

Бир дарсда бир асарни ўрганишда ҳам турли усул-

лар қўлланади. Масалан, VII синфда Мақсуд Шайхзоданинг «Муҳаммад тўлчи» қасидасини ўрганишда ўқитувчи олдин унинг яратилиши ҳақида қисқача маълумот беради (репродуктив усул), ўқувчиларда ҳаяжон қўзғатиш мақсадига қасидани ўқитади (ижодий ўқиш усули), савол ва топшириқлар орқали таҳлил қилади (эвристик метод), таҳлидан кейин қайта ўқитади (ижодий ўқиш усули), ва ниҳоят, дарсни якунлайди (репродуктив усул).

Дарсда усуллари узвий бирликда қўллаш ёшига кўра ўқувчиларга турлича таъсир этади. Ўқувчилар қанчалик ёш бўлса, уларнинг диққат-эътибори ҳам шунчалик тор бўлади, улар бир хилдаги иш турида тез толиқадилар. Шунинг учун V—VII синфларда бир дарсда бир неча тур усул қўлланади, бири иккинчисининг ўрнини эгаллайди, тўлдиради ва алмашиб туради.

Методист М. А. Рибникова айтганидек, V—VII синфларда, жумладан, V синфда бир соат давомида ҳам гапириш, ҳам ўқиш, ҳам ёзиш керак бўлади. Бир дарсда бир неча иш турини қўллаш ўқувчиларнинг иш қобилиятини оширади.

Мавзунини ўрганишга ажратилган соат миқдори таълим усулларини танлаш ва уларни узвий бирликда қўллашда муҳим аҳамиятга эга. Репродуктив усулни қўллашда эвристик ёки тадқиқот усулига нисбатан вақт тежалани. Шунинг учун ҳам, ўқитувчилар кўпинча керагидан ортиқ даражада шу усулга мурожаат қилиб, мустақил ишларни уюштиришга етарли эътибор бермайдилар. Бунинг оқибатида ўқувчилар тўлиқ билимга эга бўлмайдилар, уларда шаклланиши зарур бўлган англаш, билиш кўникмалари ривожланмай қолади. Шу сабабли, ҳар бир ўқитувчидан дарс жараёнида адабий таълим усулларини тўғри ва мақсадга мувофиқ танлаш, уларни машғулот давомида бир-бирига боғлиқ ҳолда қўллаш талаб этилади.

АДАБИЁТ ҲЎҚИТУВЧИСИ

Адабиёт ҳўқитувчиси ўзини ўқувчиларга бахшида этиши, ўзи бажараётган ишнинг халқ маънавий ҳаётидаги аҳамиятини, ҳар бир инсон баъдий адабиётсиз камолотга эриша олмаслигини ўз ўқувчилари онига, қалбига сингдириши лозим. Ҳўқитувчилик касби ҳар бир адабиёт ҳўқитувчисидан ўзини доимий суратда камол

топтириб, ўзида бадийликка мойилликни ва ижодкорликни ўстириб боришни талаб этади. У эгаллаган касб жамиятдаги ижтимоий тузум, идеология ва маданий ҳаётга боғлиқ ҳолда янги маънога эга бўлиб боради. Адабиёт ўқитувчиси деган шарафли ном эгасининг меҳнати бадий адабиёт билан узвий боғлиқ бўлгани сабабли, бу касб эгасидаги инсонпарварлик асрлар давомида яшаб келмоқда.

Туркистонда давом этган озодлик ҳаракати йилларида адабиёт ўқитувчиларидаги педагогик фаолият инсонпарварлик, адолат, озодлик идеаллари билан суғорилди. Аммо, бадий адабиётни ўқув фани сифатида севган, унга содиқ бўлган ўқитувчи Чор Россиясининг мустамлакаси бўлган Туркистонда шубҳали киши деб ҳисобланди ва унинг тақдири кўпинча хавф остида бўлди, айримларининг тақдири фожиали тугалланди. Бироқ, шунга қарамай, илғор фикрли ўқитувчилар (олимлар, шоирлар ҳам) ёш авлоднинг тарбияси ҳақида қайғурдилар, уларда адабиётга ҳавас туйғусини тарбиялашни давом эттирдилар.

Машҳур мутафаккир олим Абу Наср Форобий (873—950) «Илмларнинг келиб чиқиши» («Ихсоулулум») рисоласида бадий асарни ўқиш юксак санъат эканини айтиб, ўқиш санъатини эгаллашда муносиб ўришни эгаллаган кишиларни ҳақим деб атади, ёшларга бадий асарни ўқишни тавсия этди.

Улуғ Алишер Навоий (1441—1501) болаларнинг бадий асарни ифодали ўқишига эътибор берди, асар мазмунини тушуниб ўқиш кераклигини айтди.

Истабон ташхиси хотир устод,
Назм ўқутурким равон бўлсин савод.
Насрдин баъзи ўқур ҳар дoston,
Бу «Гулистон» янглиғу ул «Бўстон»¹.

XIX асрнинг бошларида Туркистон ўлкаси озодлик ҳаракатларининг таъсирида маданий, адабий ҳаётда кескин ўзгариш юз берган даврда Саидрасул Саидазизов, Абдулла Авлоний, Исҳоқжон Жунайдуллаев — Ибрат, Абдуқодир Шукриий, Саидахмад Сиддикий, Исмаилла Раҳматуллаев, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий каби

¹ Алишер Навоий. Лисонут-тайр. Асарлар. Ҷи беш томлик. 11-том, 237-бет.

маърифатпарвар педагоглар тил ҳақидаги билимларни, адабиёт тарихини ўрганиб, она тили ва адабиёт ўқитишда ифодали ва изоҳли, ёддан ўқиш ва ҳикоялаш усулларини қўллаб, бадний асар мазмуни ва гўзаллигини очишга ҳаракат қилдилар, шу асосда ўқувчиларда бадний адабиётга қизиқиш, ҳавас туйғусини тарбияладилар. Уларнинг ҳар бири жамиятдаги воқеаларга, озодлик ҳаракатларига турлича муносабатда бўлишларига қарамай, ўзлари она тили ва адабиётни севиб ўргандилар, адабиёт таъсирида ўсиб, камол топдилар. Шунинг учун ҳам илғор фикрли фуқаролик бурчини ҳис этиш уларнинг ахлоқида, маънавиятида асосий белги бўлди.

Адабиёт ўқитувчиси фаолиятига нисбатан талаблар

Она тили ва адабиёт ўқитувчиси касбига кўра ва яхши педагог бўлиши учун, аввало, ўқитаётган фанини, унинг асосини, у фanning моҳиятини, аҳволини, ривожланиш жараёнини, бошқа фанлар билан алоқадорлигини, ижтимоий ҳаёт билан боғланишини, ... билим бериши усулларини эгаллаши, боланинг фикрлаш хусусиятини, ҳаётий тажрибасининг ҳажми ва хусусиятини ўрганиши керак.

1917 йилдан кейинги даврда ўқитувчилик касби ҳақида илмий тадқиқотлар ҳам олиб борилди. Ўқитувчининг фаолиятига доир бадний асарлар (масалан, П. Турсуннинг «Ўқитувчи» романи) яратилди, илғор ўқитувчилар тажрибаси ёритилган мақолалар, «Отахон мураббий» (Ҳ. Зуннун), «Умр сабоқлари» (С. Долимов), «Ҳаёт сабоқлари» (С. Нишонова) каби рисоалар эълон қилинди.

Ўқитувчи ўз фанини, мактаб ва ўқувчини билиши, билиш билан бирга, давлатнинг мактаб олдига, ўқитишга қўйган талаби ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши, таълим ва тарбия вазифаларини ҳал қилишнинг йўл-йўриқларини яхши билиши, ўз фани табиатидан келиб чиққан ҳолда, ўқувчи шахсиятидаги ривожланиш қонуниятларини аниқлашга қаратилган аниқ бир усул ва тартибда иш олиб бориши лозим.

Педагогика ва меҳнат психологиясига доир тадқиқотларда кўрсатилганидек, адабиёт ўқитувчисининг фаолиятидаги муҳим белгилар қуйидагилардан иборат:

— тадқиқотчилик (тил ҳодисаларини, адабиёт ва санъат асарларини таҳлил қилиш, илмий асарлар ва

қўллашмалардан фойдаланиш, ўзи ва ўқитувчилар фаолиятини, касбдошлари тажрибасини ўрганиш);

— амалий ишчанлик (ўқитиш, сиф ва сифдан ташқари машгулотларни ўтказиш тартибни ишлаб чиқиш, ўқувчилар фаолиятидаги ривожланиш жараёнини кузатиш, ўқувчилар бажарадиган иш тури ва шакллари аниқлаш);

— ташкилотчилик (тузилган режаларда белгиланган тадбирларни амалга ошириш, ўқувчилар гуруҳини, айрим ўқувчиларни ўқув ва ўқишдан ташқари ишларга жалб этиш);

— мулоқотчилик (ўқувчилар билан мулоқотда бўлиш, ифодали ўқиш ва ҳикоялаш, матн ва кўргазма қурол, техника воситаларидан фойдаланиш).

Ўқитувчи амалга оширадиган барча ишлар ўзаро боғланган, узвий бирлиكنи ташкил этган, таълимга ва тарбияга, ўқувчилар ривожига қаратилган бўлади. Шунга кўра, адабиёт ўқитувчиси ҳам, жамият талаби ва идеалдан келиб чиққан ҳолда, ўз ўқувчиларининг ақлий фаолиятига раҳбарлик қилади, маънавий жиҳатдан камол топтиради. У ўз тарбияланувчисини сўз санъати билан таништиради, шу йўл билан уларнинг илмий дунёқарашига ва эътиқодига таъсир этади, нутқини ўстиради, уларда асарни бадий қабул қилиш қобилиятини шакллантиради ва ривожлантиради, уларнинг она тили ва адабиётининг асосий қонуниятларини англаб олишларига кўмаклашади.

Адабиёт ўқитувчисининг фаолиятида тадқиқотчилик алоҳида ўрин тутади. Чунки, тадқиқотчилик малакасини эгаллаган ўқитувчи бадий асарни таҳлил қилиш, ўқувчиларнинг асардаги бадийликни англаб олишларига, уларда гўзалликка ҳавас, гўзаллик яратишга интилиш туйғусини — ижодкорликни, адабий нутқини ўстиришга эришади.

Маълумки, ўқитувчи билан у ўқитадиган фан ажрашмас бирлиكنи ташкил этади. Адабиёт ўқитувчиси дарсга кўтаринки руҳ бахш этиши билан ўқувчида руҳий тетиклик, шодлик, орзу-истак уйғотади. Унинг етуклиги, юксак маданият соҳиблиги ана шунда намоён бўлади.

Олий ўқув даргоҳида таълим олаётган талаба ўқитувчилик касбини пухта эгаллаш учун турли билим ва кўникмаларни эгаллаши лозим. Шундагина у ўқувчиларга раҳбарлик қилиш, уларни адабиёт — нафосат

оламига олиб кириш бахтига муяссар бўлади. Ҳақиқий адабиёт ўқитувчиси бўлиш учун бутун ҳаёти давомида билим ва малакасини ошириб, бойитиб бориши шарт. Унинг шахсий фаолияти ўтказган қизиқарли дарсларидагина эмас, балки ўқувчига, асарга муносабатида, ўз номининг мактабни битирган ўқувчилар хотирасида умрбод сақланишида кўринади. Ҳақиқий ўқитувчи адабиётни севади, ундан завқланади, адабиётни ўқув фани сифатида жонли, қизиқарли, жозибали қилиб ўқитади. Шу билан у ўзининг шахсий педагогик ва фуқаролик бурчини ҳам адо этади.

ЎҚУВЧИ. ЎҚУВЧИЛАРНИНГ БАДИИЙ АСАРНИ ЎЗЛАШТИРИШ ХУСУСИЯТИ.

ЎҚУВЧИЛАРДА АДАБИЙ ТУШУНЧАЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Ўқитувчи ўқувчилардаги адабий тушунчаларнинг ривожланиш bosқичларини билмасдан туриб, таълимда усулларни қўллашда самарали натижаларга эриша олмайди. Психолог олимларнинг фикрича, ўқувчи ўз ривожига турли bosқичларни — кичик (10—12 ёш), катта (13—14 ёш) ва ўспиринлик (15—17 ёш) даврини бошдан кечиради.

Ўқувчиларда адабий тушунчаларнинг ривожланиши маълум синфда ўқишига ҳам мос бўлади. Яъни кичик ўсмир V—VII синфларда, катта ўсмир VIII—IX ва ўспирин X—XI синфларда ўқийди.

Ўқувчилар ўсмирлик даврига кўра шартли суратда гуруҳларга бўлинади. Чунки шунда маънавий ривожланиш бир меъёрда давом этмайди. Унинг ички ривожига фақат ёшига эмас, балки у тарбияланаётган ижтимоий, оилавий муҳитга ва унинг шахсий хусусиятига ҳам боғлиқдир.

Маълумки, ҳар бир синфда адабиётни турли даражада ўзлаштирувчи ўқувчиларни учратиш мумкин; айрим ўқувчиларнинг адабиётни ўзлаштириш қобилияти бошқаларга қараганда яхши ривожланган, айримларида бўш ривожланган бўлади. Аммо бир хил ёшда ва бир синфда ўқиётган ўқувчиларнинг бундай хусусиятга эга бўлишидан қатъи назар, уларнинг хусусиятида умумийлик ҳам мавжуддир. Бу умумийлик уларнинг адабиётни ўзлаштириб боришлари давомида унга

бўлган муносабатларида, бадий асарда акс эттирилган қаҳрамонларга баҳо беришларида кўринади.

Кичик ёшли ўқувчи — китобхон сифатида

Кичик ўсмирнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у ўзини бу ёшда бола деб ҳисоблайди. Лекин унинг бу болалик хусусияти хулқ-атворида, хатти-ҳаракатида сақланса ҳам, у ўзини катта бўлгандек ҳис қилади ва катталарга ўхшаб ҳаракат қилишга интилади. Бу даврда уларда санъатга, айниқса, кино ва бадий адабиётга қизиқиш бошланади. Улар ҳаёлий эртақ, қаҳрамон ва жасур, шафқатли, оқ кўнгил одамлар ҳақидаги асарларни ўқишга ошиқадилар. Бу ошиқиш, қизиқиш ҳислатлари уларда турмуш ҳақида ўз билимларини оширишга интилишларининг ўсиб бориши натижасида пайдо бўлади. Улар бу ёшда китобни турмушнинг акси, унда тасвирланган воқеаларни ҳақиқат деб биладилар.

V—VII синф ўқувчилари санъатнинг моҳияти ҳақида чуқур тушунчага эга бўлмасалар ҳам, гўзалликни ҳис қила бошлайдилар. Китоб ўқиш уларга ором бағишлайди. Масалан, денгизни, ўрмонни кўрмаган ўқувчи китоб ўқиш билан шоир, ёзувчи тасвирлаган денгиз, ўрмон ҳақида тасаввурга эга бўлади ва ўзича уларни қоғозда акс эттиришга ҳаракат қилади. Натижада уларда асарда тасвирланган воқеа, қаҳрамон ҳақида ўзларида пайдо бўлган фикрни ўз сўзлари билан баён этиш истаги кўзғалади.

V—VII синф ўқувчилари ёзувчининг баёнини жўшқин нутқ деб қабул қиладилар, ўзларини табиат, борлиқ қўйнида юргандек ҳис қиладилар. Улар асарни ўқиганларида, одатда, қаҳрамонлар хусусиятига эътибор бермаган ҳолда, ўзларига кучли таъсир кўрсатган бир-икки қаҳрамон образининг хатти-ҳаракатига аҳамият берадилар. Улар қаҳрамонларнинг кураши, руҳий кечинмалари имо-ишораларида, нутқларида намоён бўлишини етарли англамайдилар. Уларни кўпроқ асарда тасвирланган болалар образи қизиқтиради. Катта ёш кишилар образининг болаларга гамгинлик келтириши, шафқатсизлик қилиши кичик ўсмирга кучли таъсир этади.

V—VII синф ўқувчилари ҳамма нарса аниқ ва тез бўлишини хоҳлайдилар. Шунда уларда жиддийлашиш аломати содир бўлади. Ўсмир ўз сўзининг ҳаққонийлигига ишонгани учун жиддийлашади. Шу сабабли

ҳам, ҳар бир ўқитувчи ва методистдан ўсмирнинг бу хусусиятига эътибор бериш, сабр билан уларда китобхонлик маданиятини ривожлантириш талаб этилади. Ўсмирда асарни эстетик қабул қилиш, у ҳақда мулоҳаза юритиш, ўқиган ва ўзлаштирганларини хотирада сақлаш, мантиқий фикрлаш қобилиятини узлуксиз ўстириб бориш, яъни уларни адабий фикрлашга ўргатаб бориш керак.

Катта ёшдаги ўсмирларда адабий ривожланишнинг ўзига хослиги

Педагог ва психолог олимларнинг фикрича, VIII—IX синф ўқувчиларида адабиёт ҳақидаги тушунча V—VII синф ўқувчиларининг тушунчасига нисбатан ривожланган бўлади. VIII—IX синфларда ўқувчилар санъат, адабиётга гўзаллик намунаси сифатида муносабатда бўла бошлайдилар, китобни бадийий бойлик манбаи деб билдилар. Шунга кўра, улар кўпроқ ўзларини қизиқтирган китобларни ўқийдилар. Асар қаҳрамонларининг кечинмалари, мураккаб ҳиссиётлари ўсмирнинг ўз-ўзини, ўз шахсиятидаги хусусиятларни англаб олишига, ўз идеалларини шакллантиришига ва рўёбга чиқаришига ёрдам берувчи восита бўлиб хизмат қилади. Катта ўсмир ўз ички олами ҳақида фикр юрита бошлайди, асардан ўзига маъқул бўлган воқеа ва образларни ажтаради.

VIII—IX синфлардаги айрим ўқувчиларда ўз қарашларини, фикр-мулоҳазаларини баён этишга иштиёқ кучаяди, асарни таҳлил қилиш кўпинча шахсий мулоҳазаларни ёки қизиқарли мавзунини таҳлил қилиш билан алмашади. Санъат, адабиётга бундай шахсий муносабатда бўлиш барча ўқувчиларда бир хилда бўлмайди, албатта: айримларда бундай муносабат сезиларли, айримларда кучсиз, бошқаларда сезилмайдиган даражада бўлади. Шунга кўра, VIII—IX синфларда, ўқувчилардаги бу хусусият эътиборга олинган ҳолда, уларнинг асарга берадиган шахсий баҳолари, билдирадиган мустақил фикрларининг ҳолис бўлишига аҳамият берилди. Шу йўл билан уларда китобхонлик қобилияти назарий-адабий тушунчалар ёрдамида ривож топтирилади.

VIII—IX синфларда вазият педагогик жиҳатдан бир хил бўлса ҳам, ўқувчилар ўз характериға кўра бири-биридан фарқ қилади. Бу синфларда ҳар бир ўқувчи

шахсиятидаги ўзига хослик ўқиган асарлари ҳақида билдирадиган мулоҳазаларида, билим даражаларида, нарса ва воқеаларга қизиқиши ва муносабатларида намоён бўлади. Шу туфайли, ўқувчилар билан шахсий муносабатда бўлинади, шахсий кечинмалари ҳисобга олинган ҳолда, айрим ўқувчининг асар ҳақида ҳолис фикр билдиришига ёрдам берилади; образли фикрлаш қобилиятига эга бўлган ўқувчида адабиётга мустақил ёндашиш қобилияти ўстирилади. Аммо, ҳар вақт барча ўқувчиларнинг маданий нутқини ривож топтиришга аҳамият берилади.

Х—ХІ синф ўқувчиларида адабий тушунчаларнинг ривожланиши

Дастлабки ўсмирлик даври — инсоннинг маънавий ва жисмоний камол топиш давридир. Бу даврда унда дунёқараш ривожланади, ҳар бир ҳодисага ишонч билан қараш кучаяди, севги ҳисси уйғонади, ўзига ва атрофдагиларга, атроф-муҳитга ёндашиш даражаси, санъатга, адабиётга муносабат онгли тус олади. Уларда санъатга қизиқиш VIII—IX синф ўқувчиларидагига нисбатан ортиқроқ бўлади ва мунтазамлилик касб этади.

Дастлабки ўсмирлик йилларида ўқувчиларда санъатга, адабиётга гўзаллик намунаси сифатида муносабатда бўлиш мустаҳкамланади. Уларда адабиётни тушуниш қобилиятининг ривожидида сифат жиҳатдан янги босқич бошланганлиги бадий асарга бўлган муносабатларида кўринади.

Х—ХІ синфларда ҳам, адабиёт олдинги синфлардаги каби ўқувчининг шахсий кечинма ва мулоҳазаларини бойитади. Бу синфларда ўқувчилар асардаги ўзларини қизиқтирган воқеаларни осойишталик билан баён этишга ҳаракат қиладилар. Улардаги бу хусусиятнинг психолог олимлар инсоннинг ўсмирликдан ўспиринликка ўтиш давридаги ўзгариш деб изоҳлайдилар.

Х—ХІ синф ўқувчиларининг атроф-муҳитни англаши ва ҳаётда ўз ўринларини топиб олиш истаги адабиёт курсини ўтиш жараёнида сезилиб туради. Бу синфлардаги ўқувчиларни ўз истақлари ва орзуларини амалга оширишга ёрдам берадиган бадий юксак асарлар қизиқтиради.

Х—ХІ синфларда адабий тушунчалари камроқ ривожланган ўқувчилар ҳам, асарнинг фоявий мазмунини

Ўзлаштириш билан, уни ўзларига ором бағишловчи гўзаллик намунаси деб ҳис қиладилар. асар қаҳрамонини маълум тарихий давр маҳсули сифатида қабул қиладилар.

Шунга кўра, қаҳрамонга баҳо беришда улар кўпроқ унинг хулқ-атвориغا эътибор берадилар.

X—XI синфларда асарни баҳолашда асосий мезон унинг ўқувчига бевосита кўрсатадиган завқланиш таъсиридир.

Умуман, адабиёт ўқитувчиси V—VII, VIII—IX ва X—XI синф ўқувчиларининг руҳий ҳиссиётлари хусусияти ва бу хусусият уларнинг адабиётга бўлган муносабатларида қандай акс этаётганини билиши керак. Бунинг учун ўқитувчи адабиёт ўқитиш жараёнида тadbиркорлик, сезгирлик, моҳирлик билан ўз шогирдларини ахлоқий жиҳатдан камол топтириб боради.

У Ч И Н Ч И Б У Л И М

БАДИЙ АСАРНИ УРГАНИШ — МАҚТАБ АДАБИЕТ КУРСИНИНГ АСОСИ.

МАҚТАБДА БАДИЙ АСАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ЙЎЛЛАРИ

Мақтабда бадий асарни таҳлил қилиш йўллари — уни ўрганишнинг умумий йўналишини, ўқитувчи бажарадиган ишнинг режасини белгилаб олиш йўлидир. Таҳлил усуллари эса, бадий асарни тушуниш ва ҳис этиш, унинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаб олиш ўқитувчининг ҳар бир машғудотда қўллайдиган иш усулидир. Таҳлил усуллари дарс жараёнида адабий асарни ўрганишда ўқитувчи билан ўқувчилар бажарадиган ишларни муайянлаштирадн. Бинобарин, бу усуллар дарснинг барча босқичларида — ифодали ўқиш ва қайта ҳикоялаш, матнни изоҳлаш ва қиёслаш, ёзувчига эргашиб таҳлил қилиш, асар образлари тартибни аниқлаш ва асарни муаммоли таҳлил қилишда фаол қўлланади.

Адабий асар матнини ўрганиш усуллари тушунчаси таълим усуллари тушунчасига гисбатан бирмунча чегараланган бўлади. Масалан, бадий асарнинг сюжети, композицияси бўйича жадвал тузиш асарни ўрганишда энг қизиқарли ишлардан ҳисобланади. Бу усул ёзувчи таржимаи ҳолини ўрганишда ҳам, адабий матнни таҳлил қилишда ҳам, обзор мавзуларни ўтишда ва синфдан ташқари машғулотлар жараёнида ҳам қўлланади. Чунончи, «Фарҳод ва Ширин» достони бўйича тузилган жадвал ўқувчилар кўз ўнгиди асар муаллифи қиёфасини, ҳаётга бўлган муносабатини яққол гавдалантириши билан бирга, муаллифнинг ғояси ва дунёқарашини чуқур англашга ёрдам беради.

Асарни таҳлил қилиш усуллари, кўпинча, маъруза ва суҳбат ёки ўқувчиларнинг мустақил иши шаклида амалга оширилади. Масалан, асарни ҳаётий воқеалар билан қиёслаш маъруза, суҳбат ёки ўқувчилар бажарадиган мустақил ишларнинг асосий мавзуи бўлиши мумкин.

Ўқувчиларнинг асарни идрок қилиш қобилиятларини тараққий эттириш учун зарур бўлган усулларни, асарларнинг хусусиятига таянган ҳолда ўқитувчининг ўзи танлайди. Ўқитувчи учун бадий асарни ўрганиб,

Энг зарур ва қулай усуллари танлаш ва уни муваффақият билан амалда қўллаш ижодий иш саналади. Бинобарин, руҳшунослик ва адабиёт ўқитиш усули ҳаммиша ўқитувчининг ҳамроҳи, ёрдамчиси бўлса ҳам, ундан ҳамма вақт адабиёт ўқитиш жараёнида янги-янги усуллари ўйлаб топишни, доимо ижодий фаолият кўрсатишни тақозо этади.

Ўқитиш жараёнида бадний асарни идрок қилишни кучайтирувчи мақбул таҳлил усуллари танлаш мураккаб масала бўлиб, жуда кўп вақтлардан буён ўқитувчилар диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Методистлардан М. А. Рибникова, В. В. Голубков, Н. И. Кудряшев, В. А. Никольский, ўзбек методист олимларидан А Зуннунов, С. Долимов, Қ. Аҳмедовлар таҳлил усуллари устида қунт билан ишладилар ва маълум даражада муваффақиятларга ҳам эришдилар.

Мактабда бадний асарни ўрганишда ўқувчиларнинг бадний асарни ҳис этиши ва унга бўлган муносабати асар муаллифи тутган йўлга уйғулаштирилиши лозим. Ўқитувчи мактабда бадний асарни ўзлаштириб олиш жараёнини яратади. Бунда ўқувчиларнинг билимни қандай ўзлаштирганликларини билиш билан бирга, уларга бадний асарни англаб олиш йўллари тана билиш, адабий матни мустақил таҳлил қилиш қобилиятларини ривож топтиришга ҳам алоҳида эътибор берилади. Зеро, мактабда бадний асарни таҳлил қилишдаги вазифа — ўқувчиларнинг сўз санъати билан самарали мулоқотда бўлишларига эришишдан иборатдир. Бу вазифа амалга оширилиши билан ўқувчиларнинг адабий матни ижодий жараён сифатида завқ билан ўрганишга рағбатлантирилади.

Ўқитувчи мактабда ўқувчиларни асарни ўрганишга қизиқтирибгина қолмай, таҳлил жараёнида ёзувчининг гоёвий ниятини билиб олишларига, асар мазмунини тасаввур қилишларига, уларда асарни эстетик баҳолаш кўникмаларини ўстиришга, эгаллаган билимларини ақл-заковат, ҳис-ҳаяжон билан ифодаланиши билишларига ҳам аҳамият бериши лозим. Бу ўқитувчидан катта ижодий изланишни талаб этади, албатта. Ижодий изланиш эса, мактаб таҳлили тўғрисида тўлиқ тасаввурга эга бўлишни, бадний тафаккур қонуниятларини билишни тақозо этади. Ўқиш ҳам ижоддир. Ўқиш санъатни ҳис этиш қонуниятлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Бадий ижод қонуниятлари билан китобхоннинг қабул қилиши ўртасида умумийлик мавжуд бўлса-да, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга.

Ёзувчи асарни яратар экан, воқеликка боғлиқ ҳолда образлар, лавҳалар яратади ва ўқувчининг эътиборини уларда ифодаланган фикрларга жалб этади. Китобхон ижоди учун асосий материал — санъаткор тасвирда мужассамлаштирилган ҳаётий воқеалардир. Китобхон асарни ўқиш билан улар ҳақида тасаввурга эга бўлади. Асарни ўқиш жараёнида ўқувчи унга нисбатан жиддий муносабатда бўлиши керак. Ўқувчининг асарга жиддий муносабати унинг бадий адабиёт билан тўғри мулоқотда бўлишида, ўқилган асар самараси ўлароқ, янги билим ва тажрибага эга бўлганлигида ўз аксини тошади.

Мактабда бадий асар ўқувчининг қабул қилиш қобилияти ва бадий тафаккур қонуниятларига асосланган ҳолда ўрганилади ва таҳлил қилинади. Бу, ишнинг қанчалик самарали бўлганлиги асарни чуқур ўрганиш, уни фаол ҳис этиш орқали ўқувчида пайдо бўлган изланишларда намоён бўлади. Масалан, Муқимийнинг «Танобчилар» сатирасини ўрганишда ўқувчилар «Асарда қандай воқеа акс эттирилган?» деган саволга «Асарда меҳнаткашларнинг ўтмишдаги оғир аҳволи ва уларнинг маҳаллий амалдорлар томонидан таланиши акс эттирилган» деб осонгина жавоб берадилар. Улар Махмурнинг «Ҳапалак» шеъри, Завқийнинг «Аҳли раста» сатираси каби асарлар юзасидан берилган саволларга ҳам шу мазмунда жавоб беришлари мумкин. Табиийки, бундай осон жавоб ўқувчининг асарни чуқур ўрганганлигини билдирмайди. Бинобарин, ўқувчиларнинг ҳар бири асарда акс эттирилган воқеани умумий тарзда баён қилмасдан, унинг мазмуни, ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда жавоб беришлари лозим. «Танобчилар» сатирасини ўрганиш жараёнида маҳаллий амалдорлар — Ҳакимжон билан Султоналихўжаларнинг ғазабини, деҳқонларнинг улар олдида қақшаб, титраб туришларининг сабабини англаганларидагина, Муқимийнинг ҳис-туйғуларини аниқ тасаввур қиладилар. Демак, асарда баён қилинган воқеаларнинг ўқувчи онгига сингиши учун, у асар мазмунини мантиқан ҳис этиши лозим.

Бадий ижод қонуниятларига таяниш зарурати, ҳис-ҳаяжонни кучайтириш, тафаккурни ривожлантириш, айшиқса, драматик асарларни ўрганишда аниқ сезилади. Саҳнада ижод этишга мўлжалланган асар ўқувчи онгини фаоллаштиради, ҳис-туйғуларини кучайтиради. Ҳар бир қаҳрамон ўз нутқи, сўзлаш усули, хатти-ҳаракати билан ўқувчининг кўз ўнгиде яққол гавдаланади, ўқувчилар артист ва режиссёр фаолиятига тааллуқли бўлган бадий ва ижодий вазифани ҳам англаб оладилар.

Образлиликни, жозибалиликни, изчилликни, ҳаяжонланишни идрок этиш — буларнинг ҳаммаси ёш китобхоннинг тасаввурига таъсир этувчи бадий тилнинг гўзаллигига тааллуқли бўлиб, булар асарни чуқур ҳис этишларига ёрдам беради. Шу боисдан мактабда адабий асарни таҳлил қилишда ўқувчиларнинг ижодий идрок этиш қобилиятини ривожлантириш энг муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Мактаб таҳлилин бадий тафаккур қонуниятларига яқинлаштириш зарурати ёзувчининг ғоявий нияти, унинг китобхон олдига қўйган вазифасидан келиб чиқиб ҳал этилади.

Мактабда бадий асар таҳлили унинг жанр хусусиятига ҳам қараб ўтказилади. Масалап, нозик ҳис-туйғулар ифодаланган лирик шеърлар насрий асарларга нисбатан бошқача таҳлил шаклини қўллашни талаб этади. Драматик ҳолат, хаёллар заминиде бунёдга келган насрий асарлар эса, драматик, лирик асарларга нисбатан бошқача таҳлил усулларини қўллашни тақозо этади. Чунки насрий асарларда образлар, табиат манзараси ёритилгани сабабли, ўқувчи ёзувчи томонидан яратилган лавҳаларга фикран қўшилади, муаллифга эргашади.

Умуман, мактабда ўтказиладиган таҳлил бадий ижод билан боглиқ бўлгани сабабли, адабиёт санъат сифатида, санъатнинг қошун-қоидаларига суянган ҳолда ўрганилади. Шундагина ўқувчилар бадий асарни санъат намунаси эканини англаб оладилар.

Асарларни таҳлил қилишнинг мақсад ва асослари

Мактабда адабиётни сўз санъати сифатида ўқитиш ўқувчиларда уни жозибали қабул қилиш, мустақил фикрлаш қобилиятини камол топтиришни тақозо этади.

Уқувчида ҳаётни, ҳаётний воқеа-ҳодисаларни биллиш, одамлар ва уларнинг руҳиятини англашга эҳтиёж тугилиши билан адабиётни англашга қизиқиш пайло бўлади. Уқитувчи бадий асарни ўқитиш орқали ўқувчиларда ҳосил бўлган ана шу қизиқишни ривож топтиради, уларни санъат оламига олиб киради, ёши, билим даражасини ҳисобга олган ҳолда, уларнинг бадий дидини ўстиради. Уқувчиларнинг адабий билиминини оширмасдан, тарихий далилларни ўзлаштиришларига, жамият тарихини англаб олишларига эришмасдан туриб, бадий сўз санъатини англаб олишларига эришиб бўлмайди. Уқувчилар бадий адабиётни сўз санъати сифатида англаб олишлари учун, унинг гўзаллигини ҳис этишлари керак. Шундагина улар бадий асарни чуқур ўзлаштирадилар.

Мактабда бадий асарни таҳлил қилиш ўқитувчидан адабиётшунослик фанини, шунингдек, педагогика ва болалар психологияси илмларидан хабардор бўлишни, ижодкорликни, илғор тажрибаларни узлуксиз ўзлаштириб боришни талаб қилади.

V—IX синфларда бадий асарни таҳлил қилиш

Уқувчилар синфда, уйда ифодали ўқиш билангина бадий асарни ўзлаштирадилар, деб бўлмайди, уларда маълум масала бўйича ўқитувчига мурожаат этишга эҳтиёж тугилади, албатта. Чунки асарни ўқиш билан ўқувчида тўлиқ тасаввур ва ҳис-ҳаяжон уйғонмайди. Шу жиҳатдан ҳам асар синфда таҳлил қилинади, у ҳақда суҳбат уюштирилади. Шундагина ўқувчилар ёзувчи тасвирлаган воқеа-ҳодисаларни, чизган манзараларини, уларнинг моҳиятини тушуниб оладилар, асар нафосат намунаси эканини ва унинг мазмунини англаб оладилар. Шундагина уларда асарга қизиқиш, уни эътибор билан ўқишга ҳавас, асарда ёзувчи тасвирлаган воқеалар, образларни, уларнинг хатти-ҳаракатини билиб олишга иштиёқ ортади, улар асарни бадий ҳикоя қилиб бериш кўникмасини эгаллайдилар.

Уқувчиларнинг бадий асарни пухта англаб ва ўзлаштириб олишлари учун, у ифодали ўқилиши билан бирга, таҳлил ҳам қилинади, кириш ва якунловчи машғулотни ўз ичига олган суҳбат ўтказилади. Мактабларда олиб борилган кузатишлар, ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатадики, V—IX синфларда асар ўқилгандан кейин кириш машғулоти уюштириш самарали натижа

беради. Асарни ўқишга қизиққан ўқувчилар ўқитувчининг асар ва унинг муаллифи ҳақида қилган кириш сўзини зўр эътибор билан тинглайдилар ва суҳбатга фаол қатнашадилар, бунда ўқитувчи кириш сўзининг мазмуни, таъсирли бўлиши, ўқувчиларнинг ёзувчи тасвирлаган воқеаларни пухта англаб олишларида муҳим ўринни эгаллайди.

Масалан, 5-синфда шоир Амин Умарийнинг «Узум» шеърини ўрганиш асосида, табиийки, ифодали ўқиш туради. Шеър ўқилгандан кейин суҳбат йўли билан унда ифодаланган асосий ғоя, шоир айтмоқчи бўлган фикр аниқланади. Суҳбатда ўқувчилар куз фаслидаги узум узини воқеаси шоирнинг ички кечинмалари, қувончи, ҳаяжони, Ватанимиз табиатига муҳаббати билан узвий бирликда тасвирланганини ўзлаштириб олишлари керак.

Тошкент вилояти Тошкент ноҳиясидаги 36-мактаб ўқитувчиси М. Исмоилова «Узум» шеърини ўрганишда ўқувчиларга гўзал табиат шоирнинг шахсий шодлиги ва ҳаяжонининг ифодаси бўлиб хизмат қилганини тушунтирди, суҳбатда улардан шоир қандай ҳиссиётга берилганини сўради. Ўқувчилар саволга жавоб бериб, табиат шоирга хурсандлик, қувонч бахш этганини, ҳаяжон уйғотганини айтдилар. Ўқитувчи шеърдан фикрни тасдиқловчи сатрларни ўқишни талаб этди. Ўқувчи ўқиди:

Узумлар,
Узумлар,
Узумлар...
Лаззатли, шарбатли, қанд, асал.
Бол каби чакиллаб томай деб,
Шохларда туриши бир гўзал...

Қарсиллама ширин донаси
Асал шарбатларга чўмилган...
Тилла, кумуш ранглар касб этиб,
Тонгги шабнамларда ювилган.

Ўқитувчи суҳбатни давом эттириб, шоирга шодлик бахш этган бу гўзалликни кимлар яратганини ва у қайси сатрларда ифодаланганини сўради. Ўқувчи гўзалликни колхозчи боғбонлар яратганини айтиб, қуйидаги сатрларни ўқиди:

Бу — гўзаллик, асалликларни..
Туғдиргандир шарафли меҳнат,
Туғдиргандир ирода, қудрат,
Жўралашган ҳалол муҳаббат.

Ўқитувчи ўқувчининг жавоби ва келтирган мисолини маъқуллаб, ҳар бир гўзаллик инсон меҳнати туфайли бунёд бўлишини ва бунинг учун кишида кучли ирода, сабр-тоқат, меҳнатга муҳаббат, кишилар ўртасида ўзаро аҳиллик бўлиши кераклигини тушунтирди. Ва яна у ўқувчиларга «Шеър сизларда қандай таассурот қолдирди, қандай ҳиссиёт уйғотди?» саволи билан мурожаат қилди. Ўқувчилар бир овоздан шеър бизда шодлик ҳиссини уйғотди, ўзимизни узумзорда тургандек ҳис этиямиз, бизда ҳам шоир ифодалаган узумзордек боғлар яратиш, асалдек ширин узум етиштириш ҳаваси қўзғалди, Ватанимиз гўзаллигини сезяпмиз, деб жавоб бердилар. Шундан кейин ўқитувчи шеърни икки ўқувчига қайта ўқитди ва уни ёдлашга топширди.

Ўқитувчи раҳбарлигида ўтган бу суҳбатда ўқувчилар манзара «Узум» шеърининг лирик қаҳрамони — шоирга кучли таъсир этганини, ҳар бир яхши иш, гўзаллик инсоннинг ҳалол меҳнати билан юзага келишини англаб олдилар.

VII сиф «Ватан адабиёти»дан ўрин олган Абдулла Ориповнинг «Онажон» шеъри ўзбек адабиётида оналар мадҳиясига бағишланган энг гўзал асарлардан бири ҳисобланади.

«Онажон» шеърининг таҳлили қуйидагича қисқа кириш сўзи билан бошланиши мумкин: А. Орипов «Онажон» шеърини унга ҳаёт бағишлаган, уни вояга етказган меҳрибон онасига бағишлайди.

Шеърда ўзининг фарзандлик бурчини тўла адо эта олмаган шоирнинг ўкинчи, изтироблари самимий ифодаланган. «Онажон» шеърда ўғлининг шоир бўлишини орзу қилган, унинг муваффақиятидан доимо қувонган она абадийлаштирилган. Шоир шеърда ўз кўксига аламли изтиробларни ифодалайди, ўзининг ҳаёти давомида эришган барча ютуқларини, шуҳратини онасига бағишлайди.

Шеър ўқилгач, таҳлил тубандаги савол ва топшириқлар асосида ўтказилиши мумкин:

1. Шоир шеърнинг биринчи қисмида нималар ҳақида сўзлайди?

2. Шеърнинг иккинчи қисми ҳақида ўз фикрларингизни баён қилинг.

3. Шеърнинг учинчи қисмидаги қайси сатрлар сизда алоҳида таассурот қолдирди ва нима учун?

4. Шеърдаги:

Балки сарсон-аросатда
Қолиб кетмас бу таним.
Қамолимни кўрар балким,
Юртим, она-Ватаним

сатрларни мазмунига шoirнинг қандай фикр-ўйлари сингдирилган?

5. Шеър сизда оналар ҳақида қандай ҳис-туйғулар уйғотди? Сўзлаб беринг.

Сўхбат жараёнида ўқувчиларнинг шеър тузилиши, мазмуни, тарбиявий аҳамияти ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлишларига эътибор берилади.

«Онажон» шеъри уч қисмдан иборат. Биринчи қисмда шoirнинг муътабар онасидан ажралган дастлабки дамлардаги изтиробни ифодалаган. Шoir ўз онасидан ажраганига ҳали ишонмайди, ишонгани ҳам хоҳламайди. Шу билан бирга, онасининг вафот этганига ишонмаслик ҳам мумкин эмаслигини тап олади. Натижада унинг қалбида мураккаб, бир-бирига қарама-қарши ўйлар курашади:

Гарчи фано ҳар кимсага
Азалий бир қисматдир.
Лекин, она тириклик ҳам
Билсанг, ярим ҳикматдир.

Бу мисраларда ҳар қандай инсоннинг ҳам ҳаёти абадий эмаслигини, айни пайтда, онасининг ўз орзу-умидларига етолмай вафот этиши табиатнинг адолатсиз ҳукми эканини ички қайғу, изтироб билан ифодалайди.

Иккинчи қисмда онанинг ҳар қандай мушкул дамларда ҳам ўғлини ўйлаши тасвирланади. Она соғлиғи ёмонлашгандан кейин ўғлининг онасиз ўтадиган ҳаётини кўз олдига келтиради, фарзандининг етимлик кунларида ўқимаслиги учун чора излайди. Ёстиғи остида йиғилган пул ўғлининг ўйланиш тўйига асқотиши мумкинлигини ўйлайди. Пулни Абдулланинг тўйига сарф-

лашни васият қилади. Сўнги нафасига қадар ўғлининг бахтини ўйлаган онанинг бу қарори шоирни даҳшатга солади, уни телба қилади. Чунки фақат энг олижаноб онагина ўз ҳаётининг охириги дамларигача фарзандлари ҳақида ғамхўрлик қилади. Шоир оналик меҳри олдида тиз чўқади, лол қолади.

Шеърнинг учинчи қисмида онанинг ўғлига қилган васияти ҳикоя қилинади. Турли ҳолатда ҳам она ўғлининг шоир бўлишини орзу қилади.

А. Орипов биринчи шеърини тўплами билан онанинг орзусини амалга оширади. Она бу тўпламни энг муқаддас китобдек ёстиғи остида асрайди. Шоир умр бўйи онасига содиқ фарзанд бўлишга сўз беради.

А. Ориповнинг «Онажон» шеъри ҳар бир ўғил ва қизга қарата улуг, табаррук оналарни эъзозлаб, номларига доғ туширмай, уларга абадий содиқ бўлиш зарурлиги ҳақида қилинган даъватдир. Шоирнинг ўз меҳрибон онасига бўлган садоқати, ҳар бир ўқувчи учун ибратдир.

Ёзувчи Саид Аҳмаднинг «Қирқ беш кун» романидан олинган парчалар (VII сиф) таҳлили унда ифодаланган воқеаларда иштирок этган кишилар ҳақида маълумот бериш, парчани сифда ва уйда ўқиш билан бошланади.

Саид Аҳмад яратган «Қирқ беш кун» романининг қаҳрамонлари Ўзбекистонда амалга оширилган катта қурилишларга раҳбарлик қилган, уларда фаол иштирок этган ва қаҳрамонлик кўрсатган кишилар — Йўлдош Охунбобоев, Беляевский, ёзувчи ва шоирлар — Ойбек, Ғафур Гулом, Ҳамид Олимжон, санъат вакиллари — Ҳалима Носирова, Мукаррама Турғунбоева ва бошқалар, меҳнат аҳли — Дўнан Дўстмуҳамедов, Жўра полвон, Лутфиниса, Азизхонлардир. Роман муаллифи Саид Аҳмад ҳам ана шу кишилар билан бирга Фарғона канали қурилишида иштирок этади, қурилишда кишилар кўрсатган қаҳрамонликларнинг шоҳиди бўлади.

Саид Аҳмад «Қирқ беш кун» романида ҳаётини воқеалар — ўттизинчи йиллар охирида қурилган Фарғона каналининг ўзбек халқи ҳаётидаги оламшумул аҳамиятини, юзлаб кишиларни тарбиялаб, уларнинг ҳаётига янги маъно бахш этганини бадий тасвирлаган.

Ўқитувчи булар ҳақида қисқача тушунча берар экан, асарни ўқиш жараёнида Азизхон билан Лутфиниса образига, Азизхон характерининг ўзгаришига, унга хос

хусусиятларнинг очилишига эътибор беришни таъкидлайди. Чунки асарда олдинга сурилган асосий гоя Азизхон образида ифодаланган.

Парча ўқиб бўлингач, ундаги образлар қуйидаги савол ва топшириқлар асосида таҳлил қилинади:

1. Норин дарёсининг хусусияти ҳақида сўзланг.
2. Азизхоннинг ёшлик чоғларидаги хатти-ҳаракати ҳақида сўзлаб беринг.
3. Нима учун Азизхон канал қурилишига боради?
4. Азизхон билан Лутфиниса ўзаро қандай муносабатда бўладилар?
5. Лутфиниса образини оғзаки тавсифланг.
6. Азизхон канал қурилишида қандай қаҳрамонлик кўрсатади?
7. Инженер Беляевский Фарғона канали қурилишида қандай фаолият кўрсатади?
8. Нима учун Азизхон юксак мукофотга сазовор бўлади?
9. Нима учун Азизхон Акбарни ўлдирмади?
10. Сиз Азизхоннинг қайси хусусиятларини олижаноблик, юксак фазилат деб биласиз?
11. Романда Лутфинисанинг ориятли, иродали қиз эканлиги қандай ҳаракат ва сўзларида ифодаланган?
12. Лутфиниса ўлимидан кейин Азизхоннинг руҳиятида юз берган ўзгариш ҳақида сўзланг.
13. Нима учун ёзувчи воқеани Норин дарёсини тасвирлаш билан бошлайди? Норин дарёси тасвири билан Азизхон образи тасвири ўртасида қандай боғланиш бор?
14. Азизхон образида Саид Аҳмад қандай фикр-гояни ифодалаган?

Савол ва топшириқлар асосидаги таҳлил жараёнида ўқувчилар қуйидаги маълумотларга эга бўлишлари лозим.

Азизхон — асардаги бош қаҳрамонлардан бири. Саид Аҳмад Азизхонни фавқулудда куч-қувватга эга қаҳрамон сифатида тасвирлайди. Азизхон — афсонавий қудратга эга бўлган, гайратли, шу билан бирга, ориятли йигит. Асарда бу ундаги хислатлар халқ қудрати, гайрати, орияти билан уйғунликда ифодаланган.

Азизхон ёшлигида жуда шўх бўлади, кучини қасрга ишлатишни билмайди. Дам уйдан қочиб кетади, дам ерга ётиб олиб устидан от-арава ўтказди. Ёзувчининг таърифича «Азизхон тошқин сувга ўхшайди. Уни жиловласа, хоҳлаган томонга, далаларга, чорбоғларга

бошлаб борса бўлади. Агар жилов солмаса, у қирғоқларни бузиб, экинларни пайҳон қилади».

Аmmo у доимо қизларни эр болалар шилқимлиги, камситишларидан ҳимоя қилади, қизларни хафа қилганларни уради. Севган қизи Лутфиниса билан турмуш қуришга ота-онасининг қаршилиқ қилганини билгач, уни қирғиз ўтовига олиб қочиб келади. Бу ердаги одамларнинг меҳрибонлиги, инсонпарварлиги унга кучли таъсир қилади, вақти келганда уларга яхшилик қилиш истаги уйғонади. Шу ерда ўтқазган умрига назар ташлайди, энди бир ўзи эмас, балки Лутфиниса учун ҳам меҳнат қилиш кераклигини, унинг тақдири учун жавобгарлигини ҳис қилади.

Бир кун тасодифан аэропландан ташланган варақалардан бири қўлига тушиб қолади. Унда кишилар Фаргона канали қурилишига таклиф этилганини кўриб, ўша тарафларга боришга, кетмоннинг белини букиб ер қазиб, иш кўрсатиш ҳаммани ҳайратда қолдиришга аҳд қилади.

Азизхон қурилишга келганда Усмон Юсупов унга: «Уғлим, кучингни юрт ишига сарфла»,— дейди. Азизхон полвонларга хос ғайрат билан ишга киришади, тупроқ қазийди, гўё тупроққа қоришиб кетгундай бўлиб ишлайди, мусобақада илғорлар сафидан ўрин олади, мукофотлар олади, таптанали йиғилишда Усмон Юсупов унга Самарқанддан келтирилган қорабайир отни ҳаля қилади.

Азизхон ўзига нисбатан кўрсатилаётган ҳурмат-эҳтиромни кўриб, эл-юрт манфаати учун хизмат қилиш ҳар бир инсонга шон-шухрат келтиришини англайди. Ёзувчи Саид Аҳмад Азизхон характери ва онгида пайдо бўлган бу ўзгаришларни кўрсатиш билан унда янгича онг, ҳис-туйғу шакллангани ва ривож тошганини ифодалайди.

Азизхон канал қурилишида ҳалол меҳнати билангина эмас, балки камтарлиги, ўз устозларига нисбатан ҳурмат сақлаши билан ҳам шухрат қозонади. Буни биз ўзига нисбатан кўксига рашк сақлаб юрган Эш полвонга айтган сўзларида кўрамыз. «Эш ака,— дейди у,— хафа бўлмайсиз. Сизга тан бераман. Сиз менинг устозим бўласиз....»

Азизхон Лутфинисани қалбдан севади. У Лутфинисани шу қадар севадики, бирор кишининг унинг дийдорига тикилиб қарашини, ҳатто Лутфинисанинг расмга тушишини ҳам ёқтирмайди.

Азизхон Лутфинисага ҳурмат ва эҳтиром билан муносабатда бўлади. Ҳозир у билан бахтиёр ҳис қилади.

Саид Аҳмад Азизхоннинг Лутфинисага бўлган муҳаббатини қуйидаги лавҳаларда кўрсатади.

Бир куни Лутфиниса ўзи билан бирга турган аёллар уйидан нарсалар келтириляётганини, унинг уйдан эса ҳеч ким ҳеч нарса олиб келмаётганини айтганда, Азизхон дейди: «Қўя бер, эртага ҳамма қарзларингни узамиз». Орзихон аяниқидан нон, Қуйганёрдаги дўқондан ўн бешта атир, «Гулжаҳон» деган совун, қўнғина дастрўмол, кабобпаздан анчагина кабоб олиб келиб, «Қирғиз овул»га келтириб, кабоб тўла тоғорани, дастурхондаги нонларни сўрига қўйиб, совун-атирларни, дастрўмолларни хотин-қизларга улашади, уларни хурсанд қилади. Келтирган қўйлагини Лутфиниса кийганда, унинг қадди-қоматига, юз-кўзларида яшпаган қувончига қараб Азизхоннинг дили ёришиб кетади.

Саид Аҳмад Азизхон ва Лутфиниса қалбларида жўш урган севгини улар учрашиб турадиган пайтнинг гўзал тасвирида ҳам ифодалайди. «Уларнинг бу дамлари,— дейди у,— тирик қўшиқ эди. Бу нурдан, қўшиқдан, камалакнинг етти хил рангидан, баҳор ёмғиридан, кўз очган чечаклар бағридан тошқин сувларга тўш уриб учаётган қалдирғочнинг оппоқ кўксидан, юроста гўдакнинг нафасидан яралган онлар эди. Бироқ бу икки бахтиёр ошиқ-маъшуқ олдида тақдирнинг қандоқ ўйинлари борлигини билишмас, ҳозир азим чўққилар сари сузиб бораётган бир товоқ қаймоқдек оппоқ ой эртага яна чиқадими, Лутфинисанинг сочларига, елкаларига яна кумуш ёғдуларини сочадими, бу уларнинг хаёлларига асло келмасди. Улар бир-бирларининг нафасларидан, маст, сархуш эдилар».

Асарда Азизхондаги муҳаббатнинг кучлилиги акиси томонидан ўлдирилган Лутфиниса жасадига кўксини қўйиб ўкраб йиғлаётганда Орзихон аянинг одамларга қарата айтган сўзларида янада ёрқин ифодаланади: «Майли,— дейди Орзихон ая,— қўйиб беринглар, улар бамисоли Лайли ва Мажнун эдилар. Майли, йиғласин, тўйиб йиғласин, армонларини тўкиб йиғласин».

Азизхон Лутфиниса ўлими туфайли қанчалик алам чекмасин, қайғурмасин, ўзидаги инсоний фазилатни сақлайди. У ўзининг иродалилигини, нозик ҳиссиётлар-

га эгалигини одамларга яна бир бор намоёиш қилади. У Лутфинисанинг қотили — Акбарга қараб ғазаб билан: «Номард, жаллод!.. Ахир Лутфиниса марҳум ота-онангдан ёдгор эди-ку! Уз қонишгни ўзинг тўқдингни, ифлос!»— дейди.

Азизхон Фарғона канали қурилишида кўп одамлар билан учрашади. Усмон Юсупов, Йўлдош Охунбобоев, инженер Беляевский, Қирғиз чўпон меҳридан баҳраманд бўлади, улар Азизхоннинг йигитлик балогатига эришувида, онгнинг ўсишида мураббийлик қилдилар.

Азизхон Фарғона канали қурилишида қирқ беш кун ичида ўлимни ҳам, севгини ҳам, обрўни ҳам, таъналарни ҳам, юрт муҳаббатини ҳам, ота-она меҳрига зорликни ҳам кўради. Ҳаётни бир ўйин, эрмак деб тушунган ўт-олов бола юрт кўзи олдида жамиятнинг фаол қурувчисига айланади.

Санд Аҳмад Азизхоннинг меҳнат қилишга интилишини, меҳнатга меҳр қўйишини энг яхши инсоний фазилат, инсондаги олижанобликнинг энг гўзал белгиси деб билади. Шу маънода у «Қирқ беш кун» асарининг қаҳрамони Азизхон образида меҳнат одами гўзал қилади деган ғояни илгари суради. У Азизхонни экинзорларни пайҳон қилган, кўпириб-тошиб оқаётган Норин дарёсига қиёс қилган ҳолда, кўпчилик меҳнати билан шу икки кучнинг Ватанга, эл-юртга фойдали кучга айланганини тасвирлади.

Лутфиниса Фарғона канали қурилишида «Қирғиз овул» участкасида ишлайди. У ўзининг одоби, меҳнатни севиши, ор-помусилиги билан аёллар, умуман қурувчилар ўртасида обрў қозонади. Одоби ташқи қиёфасига мос бўлгани учун ҳам барча унга ҳавас билан назар ташлайди.

Лутфинисанинг ориятли қиз экаплиги асарда Азизхон билан қилган суҳбатида ҳам ифодаланади. Бир кун у Азизхонга дейди:

— Сизга бир гап айтмоқчи эдим. Кеча Орзихон ая бир гап айтдилар. Ҳайрон бўлиб қолдим.

— Нима дейди?— деди қизиқиб Азизхон.

— Маҳаллада кўни-кўшнилардан хижолат бўляпман. Никоҳсиз остона ҳатлаб кириб-чиқишларнинг қандоқ бўларкин, гап-сўзга қўймаглар мени,— дедилар.

Азизхоннинг бу гапдан дили ёришиб кетди.

— Аянинг гаплари тўғри. Никоҳни ўқитиб қўяйлик, тўй қочмайди.

Лутфиниса келгусида қилинадиган ишлар ҳақида, келгусидаги ўз тақдирлари ҳақида ўйлаб фикр юритиш каби хислатларга ҳам эга бўлиб, бу соҳада Азизхонга ҳам маъқул маслаҳатлар берар эди. Азизхон қурилиш тугагандан кейин каналда қолишларини айтганда, Лутфиниса унга шундай деди: «Олдиндан ҳовлиқманг-да, Эшон ака билан маслаҳатлашинг. У киши сизга ота ўрнида оталик қиляптилар. Ҳар қанақа иш бўлса, у кишининг чизингидан чиқманг».

Лутфиниса Азизхонни самимий севади, унинг қаҳрамонона ишларидан қувонади. Ундаги бу ички тугён, ўз севгилиси билан фахрланиш ҳисси Орзихон аяга тўлқинланиб айтган сўзларида ифодаланган.

— Аяжон, сув иситиб берсангиз, бош ювиб олардим. Бугун Куйганёрда метрика бўлади. Азизхон акамларга Усмон ота от миндирадилар. Ушанга бораман.

Саид Аҳмад Лутфинисанинг портретини қарашлари, сўзлаш манерасини шоирона тасвирлаб, дейди: «Лутфиниса оппоқ, юрса сўлқиллайдиган, икки қошининг учи бир-бирига туташ, бўйи сал пастроқ, тўлагинна қиз...

Лутфинисанинг авжи гулга кирган баҳори эди, кўзлари ҳам аллақандай мастона... овози титраётгандек потекис чиқарди».

Лутфиниса Орзихон аянинг уйига кириб атлас кўйлак, амиркон шиппакларини кийиб чиқади. Куйганёр томондан одамларни митингга чақирган карнай овозини эшитади. У томонга боришга ошиқади. Аммо шу вақт эшикдан кириб келган акаси Акбар унинг кўксига пичоқ санчиб ўлдиради.

Лутфинисанинг ўлими фақат Азизхонга эмас, канал қазувчиларга ҳам кучли таъсир этади.

Лутфинисанинг ўлими Азизхонга шунинг учун кучли таъсир этадики, улар бир-бирлари билан топишгунга қадар кўпгина қаршиликларга учраган, оғир кунларни бошдан кечирган эдилар, севгилари мураккаб синовлардан ўтган эди.

Саид Аҳмад асарда Азизхонни ҳам, Лутфинисани ҳам, Беляевскийни ҳам уларнинг ҳар бирига ҳос хусусиятлари, хатти-ҳаракатлари, нутқларини ифодалаш билан индивидуаллаштиради. У Азизхоннинг камол топиш жараёнини санъаткорона тасвирлайди. Масалан,

Азизхон ота-онаси яшаган қйшлоқ муҳитига сйгмайди. Унинг шаклланиб бораётган характери кенг, катта майдонни — муҳитни талаб этади. Азизхон тор муҳитдан кенг майдонга чиқишга интилади. Қирғиз чўпони яшаб турган бағри кенг ўтов ҳам унга торлик қйлади. Шунинг учун у Фаргона канали қурилишига — катта майдонга кетади, ўз характерига мос муҳитни толади.

Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема» қиссаси ҳам ажойиб намунали асарлардан биридир. Қиссада эзулик ва ёвузлик, софлик ва иллат, инсонийлик ва ваҳшийлик, гўзаллик ва хунуклик тўқнашади. «Оқ кема» қиссасида тасвирланган воқеа Қирғизистоннинг Сантош дарасида бўлиб ўтади. Ёзувчи бу воқеани ўрмон қоровули Урозкул, унинг хотини Бекей хола, қайнотаси Мўмин бува, Мўмин буванинг набираси — Бола, ўрмон ишчиси Саид-аҳмад ва унинг хотини Гулжамол, машина ҳайдовчи Қулибек, Урозкулнинг ошнаси Кўкатоё ҳамда Жаласойдаги муаллима образлари орқали баён этади. Қиссада Мўмин бува, Бола, Қулибек бош ижобий қаҳрамонлар, Урозкул ва унинг ҳамфиқрларини салбий образлар сифатида тасвирлайди.

Қисса етти қисмдан иборат бўлиб, унда қирғиз халқининг тарихи, эрк ва мустақиллик учун олиб борган кураши табиатга боғлиқ ҳолда ифодаланган.

Қиссадаги Шохдор она буғу шу она табиатнинг фарзанди, эртанин асосий қаҳрамони ва гўзаллик рамзи сифатида тасвирланади. Мўмин бува ўз набирасига Шохдор она буғу ҳақида эртани сўзлаб беради.

«Оқ кема» эртаги соф эртани эмас, балки Боланингни хаёли, тасавури, ҳаётий орзуларидир. Бу хаёл ва орзулар Болада Сантош дарасидаги Қоровул тоғи чўққиларидан Иссиқкўлни томоша қилганда туғилади.

Қиссада гўзал ва хунук томонларни ифодаловчи кучлар бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Бир томонда Мўмин бува, Бола, Қулибек, муаллима аёл, иккинчи томонда эса Урозкул, Кўкатоёллар туради.

Урозкул — жаҳолат, тубанлик, ваҳшийлик, разолат, подонлик ва ёвузлик рамзи. У бепарзанд. Шундай бўлса-да, Болага бир оғиз илиқ сўз айтмайди. Нега шу бола меники эмас, деган ҳасад исканжасида қийналади. Ҳасад, ҳаттоки уни ййглашга мажбур қйлади.

Урозкул бемехр бўлгани учун, Мўмин бува Болани Жаласойдаги мактабга ўқишга берганда, унинг устидан кулади. Мўмин буванингни Болани мактабдан олиб ке-

либ, сўнгра ишни давом эттириш ҳақидаги таклифидай газабланади. Уни қабиҳ сўзлар билан ҳақоратлайди.

Урозқул хотини Бекей холани ҳақорат қилади, хўрлайди, уради. Қайнотаси Мўмин бувани руҳан эзиб, азоб беради. Чингиз Айтматов «Бундай кишиларни кечириш керак эмас. У паст, ярамас одам. Урозқулдай кишини аллақачон дарёга ташлаш пайти келганлигини ҳеч ким пайқамайди»,— деб афсусланади. Бу — ёзувчининг Урозқулга берган ўз баҳосидир.

Қиссада Чингиз Айтматов Урозқулга ўхшаган ёвуз ниятли одамлар гўзал қалбли одамлар устидан ҳукмрон бўлганликлари учун уларни йўқотиш қийинлигини айтади. Чиндан ҳам Урозқул кабилар яхши одамларни оёқ ости қиладилар, масхаралайдилар. Бунга сабаб шуки, Урозқуллар Мўмин бува каби яхши ниятли кишилар ҳали курашиш қобилиятига эга эмасликларини яхши биладилар. Чингиз Айтматов қиссада Мўмин бува сингари кишиларнинг ҳаддан ташқари мўминлигини алам билан тасвирлайди.

Мўмин бува меҳнатсевар, инсонпарвар, меҳрибон, олижаноб ва ўта содда инсон рамзидир. Мўмин бувадаги бу фазилатлар Бола қалбидаги эзгу орзу-ниятларни, Урозқул каби ёвуз ниятли кимсаларга нисбатан қаҳр-газаб ўтини уйғотади.

«Оқ кема» қиссасида Қулибек образи адолатсизликка қарши дадил курашувчи киши сифатида тасвирланади. Шу хусусияти билан у Болада Урозқуллар устидан ғалаба қозониш муқаррарлигига ишонч ҳосил қилади. Қулибек Шохдор она буғу авлодининг вакили сифатида Бола билан бирга яшаб, бир умрга шу авлодининг давомчиси бўлиб қолади. Бола ёвузликка зарба берадиган кучни Қулибекда кўради. Унинг тасавурида Қулибек қўлида автомат милтиқ билан пайдо бўлади-да, Урозқул ва унинг ҳамтовоқларини уйдан ҳайдаб чиқаради. Урозқулни эса отиб ташламоқчи бўлади. Урозқул унинг олдига эмаклаб, инграб бориб: «Ўлдирма мени, менинг ҳеч кимим йўқ-ку, ахир. Оламда танҳоман. На ўғлим бор, на қизим....»— дейди. Чингиз Айтматов бу тасвирда Урозқулнинг ёлғизликка маҳкумлигини кўрсатади

Болада олижаноблик ва инсонийлик кучли бўлганлиги сабабли, у Урозқулни ўлдирмасликка рози бўлади. Лекин унинг «бу ердан кетишини ва ҳеч қачон қайтиб

келмаслигини» талаб қилади. Чунки «у — бу ерда керак эмас». Урозқул қўрқа-писа лўкиллаб қоча бошлаганда, Қулибек уни тўхтатиб: «Тўхта! Сенга айтадиган охиригиз сўзимиз бор. Сенда ҳеч қачон бола бўлмайди. Сен ёвуз ва ярамас одамсан. Сени бу ерда ҳеч ким ёқтирмайди. Урмон ҳам, бирорта дарахт ҳам, ҳатто бир дона гиёҳ ҳам сени севмайди. Сен фашистсан. Сен бу ердан умр-бод кет. Қани, тезроқ бўл!»— дейди. Урозқул олди-кетига қарамай югуради. Қулибек унинг орқасидан: «Шнель! Шнель!»,— дея хахолаб кулиб, уни яна ваҳимага солиш учун милтиқдан ҳавога қараб ўқ узади.

Урозқулнинг фарзанд кўрмаслиги унинг ёвузлиги ва «фашистлиги» нинг оқибатидир. Урозқулнинг фарзандсизлиги салбий кучларнинг ёлғизлик рамзи ҳамдир. Урозқулнинг адолат зарбидан қочиши салбий кучларнинг мағлубиятини, Қулибекнинг қаҳқаҳаси эса Мўмин буваларнинг ғалабасини ифодалайди. Бу — Боланинг хаёли. Аммо бу хаёл амалга ошиши мумкин бўлган хаёл эди. Чунки, Қулибеклар ҳаётнинг чинакам қаҳрамонларидир.

Чингиз Лйтматов «Оқ кема» қиссасида биринчи синф ўқувчиси етти ёшли боланинг руҳиятини юксак бадий маҳорат билан тасвирлаган. Айниқса, Бола учун муқаддас бўлиб қолган Шохдор она буғунинг одамлар томонидан ўлдирилиши унинг мурғак қалбига кучли таъсир этади. Шу сабабли, Бола ўзи яратган оламга, ўз эртагига сузиб кетади. Мана шу ҳолат ёзувчи томонидан асарнинг хотимасида санъаткорона ҳал этилган. Бола ўз-ўзини ҳалок қилмайди, балки ўз атрофидаги мараз ва иллатлардан қочиб, ўзини сувга ташлайди ва балиқдек сузиб кетади.

Бола асарда ижобий кучлар тимсоли сифатида тасвирланган. Адиб бутун борлиқни, табиатни, бўлаётган воқеаларни унинг номидан баҳолайди. Боланинг ўлими гўзаллик, ҳаёт ва нафосатни тасдиқлашга, ижобий кучлар ғалабасини тасдиқлашга хизмат қилади.

«Оқ кема» қиссасида асосий ғоя унинг хотима қисмида Болага қарата айтилган қуйидаги сўзларда ифодаланган: «Энди шунга айтиш керакки, сенинг гўдак қалбинг нимани нохуш кўрган бўлса, ҳаммасини рад этдинг. Менинг овунчим ҳам, менинг қувончим ҳам шунда-да. Сен бир чақнаб сўнган яшил каби ҳаёт кечирдинг. Чақмоқларни само чақади. Само эса абадийдир.

Менинг овунчим ҳам, менинг қувончим ҳам шунда-да. Инсондаги гўдаклик виждони худди уруғдаги куртакнинг ўзгичаси, куртаксиз уруғ униб чиқмайди. Биз оламга келмасдан илгарийёқ, токи туғилиш ва ўлиш бор экан, ҳақиқат тантана қилиб келмоқда».

«Оқ кема» қиссасининг бадийлиги шундаки, унда қаҳрамонлар образида қирғиз халқига хос хусусиятлар ифодаланган. Масала, Мўмин бува қирғизча қалпоғини кийиб юради ва уни ўрмончиларнинг қалпоғидан афзал кўради. Шохдор она буғу инсонлар учун ўз шохиди қайиндан ясалган бешик келтиради. У икки гўдакни Иссиқкўл соҳилларига келтириб, уларга бахт тилаб дейди: «Мана шу янги Ватанингиз бўлади... Минг йиллар тинч-тотув яшаглар... Ҳа, сизларнинг авлодингиз яшайди, кўпаяди. Сизлар келтирган тилни авлодлар унутмайди. Уларга ўз она тилларида сўзлаш ва куйлаш ёқимли бўлади. Инсонларга қандай яшаш лозим бўлса, шундай яшаглар».

Чингиз Айтматов «Оқ кема» асарида бойни дафи этиш маросимини тасвирлашда азалдан давом этиб келаётган йиғлаш ва қирғизча айтишувга алоҳида тўхтаб, бахшилар тилидан халқнинг ахлоқий ва гўзаллик ҳақидаги ғояларини баён этади. У «Одамлар ақл ўрнига бойлигини кўз-кўз қилишса, қандай ярамаслик. Ҳофизлар ҳамду сано ўқишда баҳслашишса қандай ярамаслик, улар қўшиқчидан қўшиқ кушандасига айланишади». «Бойлик такаббурликни, такаббурлик эса телбалликни туғдиради». «Пул ҳукмрон бўлган жойда эзгу сўзга ўрин йўқ, гўзалликка ўрин йўқ»,— дейди.

Умуман, «Оқ кема» қиссасида Чингиз Айтматов халқнинг гўзаллик ҳақидаги орзуларини умуминсонийлик масалалари билан боғлиқ ҳолда тасвирлайди. Шунинг учун ҳам бу асар ҳаёт ва нафосат рамзи бўлиб қолди.

Х—ХІ синфларда бадий асарни таҳлил қилиш

Х—ХІ синфларда бадий асарни таҳлил қилиш ҳам амалий, ҳам пазарий жиҳатдан муҳим масала ҳисобланади. Бадий асарни таҳлил қилиш орқали ўқувчиларда илмий дунёқарашни шакллантириш, уларни ҳаётда ўз ўринларини топиб олишга тайёрлаш мактаб олдида

турган асосий вазифа ҳисобланади. Бу вазифа юқори синфларда адабиётин тарихий изчилликда, мунтазам суратда ўрганиш орқали амалга оширилади.

Маълумки, бадий асар ўқувчиларнинг руҳиятига суянган ҳолда ўрганилади. Бу жараён уч босқичдан иборат бўлади: биринчи босқичда бадий асар ўқувчиларнинг ҳиссиётига, эгаллаган билимига, амалий тажрибасига, адабий ривожига; иккинчи босқичда ўқувчиларнинг ўқилган асар ҳақидаги фикр-мулоҳазасига, бадий асарни англашига; учинчи босқичда ўрганилаётган асарга, ўқувчиларнинг ҳаётий тажрибасига суянган ҳолда ўрганилади. Биринчи босқичда асарда тасвирланган воқеа ва образлар асар ёки унинг бирор нарчасини ифодали ўқиш, ёддан ўқиш (жаъри ва ёзувчининг услубини ҳисобга олиб) асосида ўрганилади. Бадий тасвирни ёрқин тасаввур қилиш, бу — ёзувчи чизган манзарали ҳис қилиш, кечинмаларга берилиш демакдир. Ўқувчиларни ёзувчининг фикр-ўйлари, у яратган образларни, композицияни кузатишга ўргатиш асарни таҳлил қилишнинг асоси ҳисобланади. Таҳлилнинг вазифаси ёзувчининг фикр-ўйларини, у яратган образларни матидан ажратмаган ҳолда ёритишдан иборатдир: Бошқача қилиб айтганда, таҳлил асарни бир бутун ҳолда ўрганишидир. Таҳлил асарда акс эттирилган қарама-қаршиликни аниқлашда муҳим ўрин тутаяди. Қарама-қаршиликни таҳлил қилиш ечимдан бошланади, чунки ечимда қаҳрамон характери ва асар гоёси тўлиқ очилади. Таҳлил эса асарда ифодаланган воқеа-ҳодиса ва образларни ёритиш йўли билан турмушга боғланади.

Ўқувчиларда руҳий жараён, тасаввур қанчалик чуқур бўлса, улар асарни шунчалик қизиқиб ўқийдилар, унда акс эттирилган ҳаётий воқсаларни чуқур ўзлаштирадилар. Шу сабабли юқори синфларда мавзун, қаҳрамонлари, жанр хусусиятига қараб бадий асарлар қиёслаш йўли билан ҳам ўрганилади. Чунки қиёслаш ўқувчилар эгаллаган билимни умумлаштиришга, ҳаётга боғлашга имкон беради.

Бадий асар, бадий образлар асарнинг сюжети, композицион қурилиши ва унинг тасвирий — ифода воситаларидан ажратилмаган ҳолда ўрганилади, шундагина ўқувчилар бадий асарни пафосат намунаси сифатида ўзлаштирадилар.

Асар қисмлари бир бутун ҳолда гоёвий ва эстетик

аҳамият касб этади ва бадий асар қурилишини тайин қилади, уларда ёзувчининг воқеа-ҳодисалар ҳақидаги қарашлари гоъвий-бадий ифодаланади. Шу сабабли, бадий асарни таҳлил қилишда унинг ҳар бир қисми гоъвий-бадий мазмунни ифодаловчи восита сифатида ўрганилади. Ёзувчининг образлар характерини очишдаги бадий услуби асарни мазмун ва шакл бирлигида таҳлил қилиш орқали ёритилади. Шу сабабли ҳам юқори синфларда бадий асар таҳлили фақат ифодали ўқиш билангина эмас, балки адабий-назарий тушунчалар билан ҳам узвий бирликда олиб борилади.

Машҳур олим Л. И. Тимофеев айтганидек, мактабда адабиёт ўқитишда унинг моҳияти ўқувчилар онгида ижтимоий онг шаклида шаклланади, шу асосда улар воқеликка эстетик муносабатда бўладилар, бадий асарда турмуш маълум ижтимоий идеаллар асосида акс эттирилганини англайдилар, санъаткор ижодида ҳаётий ҳақиқат бадий умумлаштирилганлиги, индивидуаллаштирилганлиги ва ифодаланганлигини билиб оладилар.

Ўқувчиларда ҳаётий ҳақиқат ва идеал ҳақидаги билим ва тасаввур бадий таҳлил қилиш жараёнида шаклланади. Бадийлик даражасини аниқлаш учун эса ўқувчилар, биринчи навбатда, бадий шаклни — образлар тартиби, асар композицияси ва тилини аниқлаб олишлари лозим. Улар бадий шаклнинг ҳар бир бўлаги асар мазмунини очиш учун хизмат қилишини билиб олишлари керак. Шундагина улар санъаткорона ишланган шакл ҳақида чуқур тасаввурга эга бўладилар.

X—XI синфларда V—IX синфлардагига нисбатан мураккаб назарий тушунчалар тарихий йўналишда ўрганилади, ўқувчиларнинг V—IX синфларда эгаллаган назарий билимлари мустаҳкамланган ҳолда, уларга адабий йўналиш, адабий жанр, адабиётнинг халқ озошлик ҳаракатлари билан боғлиқлиги, халқчиллиги, адабий усуллар, ёзувчининг услуби ҳақида билим берилди. Ўқувчилар бу назарий тушунчаларни аниқ асарлар мисолида ўзлаштирадилар.

•Қуйида юқори синфларда турли жанрда яратилган асарларни ўрганишга доир айрим намуналар келтирилди.

X синфда Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони тўлиқ ўрганилади. «Хамса»га кирган бошқа

достонлар юзасидан умумий маълумот бериш тавсия этилади. Шу талабдан келиб чиққан ҳолда «Лайли ва Мажнун» достони хусусида сўз юритилганда, асосий этиборни Лайли ва Мажнун образлари, улар ўртасидаги самимий муносабат, инсоний фазилатлар ёритилгани мақсадга мувофиқдир. Бу маълумот қуйидагича берилиши мумкин:

Алишер Навоий бу достонида бир-бирини севган икки ёшнинг бошдан кечирган қайғу-аламларини, эҳтирос ва руҳий кечинмаларини тасвирлаш орқали ўзи яшаган даврдаги ижтимоий-сиёсий масалаларни олдинга сурди, ўша давр учун муҳим бўлган гояларни баён этди.

Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун» достонида қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларини мунгли ва гоят гўзал лирик шаклда тасвирлайди. Шоир қаҳрамонлар чеккан қайғуни, ҳижрон ва дарду аламни ифодалаш орқали XV асрда ҳукм сурган адолатсизликни, феодал урф-одатининг даҳшатли оқибатини кўрсатади, феодал зулми ва истибдоди натижасида Лайли ва Мажнун ҳалок бўлганликларини кўрсатади.

Ўқитувчи бу ҳақда маълумот бергач, ўқувчилар хрестоматияда дostonдан берилган бобларни ўқийдилар, мазмунини оғзаки ҳикоя қиладилар ва ўзлаштирадилар.

Табииyki, хрестоматияда берилган бобларни ўрганиш, уларнинг мазмунини ўзлаштириш ўқитувчидан луғат устида ишлашни ҳам талаб этади. Шунга кўра, ўқитувчи матнни ўқишга киришишдан олдин ўқувчиларга ундаги тушунтириш қийин сўзлар маъносини тушунтиради. Шундан кейин дostonнинг ўн олтинчи боби — Мажнуннинг Навфалдан айрилиб, биёбонга кетгани, Зайдга йўлиқиб аҳволни айтгани, унинг бошига тушган кулфатдан Зайдга алам етгани ва Зайднинг Лайли қабиласига жўнагани ўқилади. Аммо парчани ўқишдан олдин ўқувчиларга уни ўқиш қоидалари тушунтирилади, бунинг учун ўқитувчининг ўзи ўқиш намунасини кўрсатади. Матннинг қийинчилигини назарда тутиб, ўқитувчи уни бир марта ўзи ўқиб бергани маъқул. Ўқитувчининг ўқиши шартли ўқиш бўлиб, у ўқиш давомида ҳар бир байтнинг насрий ифодасини ҳам бериб боради. Ана шундан сўнг ўқувчиларга ўқитади.

Тажриба шуни кўрсатдики, ўқитувчи берган саволларга жавоб бергунга қадар нарча мазмуни ва ундаги

образлар ҳақида маълум тушунчага эга бўлган бўлсалар ҳам, нарчада самимий муҳаббат, дўстлик, бировга яхшилик қилиш қандай тасвирланганини, айниқса, нима учун Алишер Навоий Лайли Мажнун ва Зайди ижобий образ сифатида тасвирлаганини, шу образлар орқали ўз даврига қандай муносабатда бўлганини сўзлаб беришга бирмунча қийналадилар. Шу сабабли, ўқитувчи бу ўрнида ўқувчиларга кўмаклашмоғи лозим. Яъни ўқувчилар парчадан Лайлининг Мажнунга бўлган севгисинифодаланган қуйидаги ўринларни белгилайдилар:

Лайли чу анинг сўзин эшитти,
Кўнгли темурин дами эритти.

Жони аро андоғ ўт тутошти,
Ким, дуди анинг бошидин ошти.

Гиссиму эрди анбар олуд,
Ё чиқмиш эди бошига ул дуд.

Гиси киби печу тоб топти,
Тоб ичра ўзин хароб топти.

Ўқитувчи бу мисраларда Лайлининг Зайддан Мажнун ҳақидаги хабарни эшитиб қаттиқ изтироб торганини, Мажнунга бўлган самимий муҳаббати тасвирланганини айтади.

Шундан сўнг ўқувчилар Мажнуннинг мишиб юрган ўз отини ва эғнидаги кийимларини Зайдга берганинифодаланган ўринларни кўрсатадилар.

Йиғлаб деди: «Эй рафиқи мажруҳ,
Нетгай сенга айласам фидо руҳ?»

Жоним баданинг шифоси бўлсун,
Бошим қадаминг фидоси бўлсун,

Навфал элидин не бўлса ҳодис,
Мажнун анга ўлгон ўлса боис,

Мажнун мени тийра рўзмен бил,
Тиф ол, неки хотиринг тилар қил.

Жисмим тилаганча айла ёра,
Кўнглимни худ айла пора-пора.

Ваҳм этма бу ишда танг дилмен,
Ким ҳар неки айласанг билҳилмен,

Гар қатлима айламассан оҳанг,
Ким олам элигадур бу иш нанг.

Ҳам нақдинг учун эваздур отим,
Ҳам ўзга жиҳотинга жиҳотим».

Доб ҳар неки киймиш эрди сўйди,
Мажмуин анинг қошига қўйди.

Кейин Зайднинг Мажнун сўзларини Лайлига отказ-
гани ифодаланган мисраларни ўқийдилар:

...Ул лаҳзаки Зайд бўлди қосид,
Лайли сари топибон мақосид.

Хай ичида чун қарор топти.
Хилватда ул ойга бор топти.

Ул пардалар ичра гунча кирдор,
Бу ташқари бўлди анга сирдор.

Неким билиб эрди ёрдин сўз,
Девонаи беқароридин сўз.

Кўргузди демакда ихтимомин,
Арз айлади олдида тамомин.

Мажнун — шоир, ақлли, идрокли, ўқимшли, инсон-
парвар йигит. У ҳақиқий ошиқ. Қайс — Мажнун ўзида-
ги юксак фазилатлари билан ўз даврининг савиясидан
юқори кўтарилган ва севги бобида ягона шоир ва олим-
дир. Мажнундаги инсонпарварлик бутун асар давоми-
да қизил индай сезилади. Буни биз унинг ота-она хо-
ҳиши билан муқаддас ҳисобланган жойга боришида,
Навфал қизига уйланишга розилик беришида, сўнг қиз

истагига қулоқ солиб никоҳ кунини унинг ташлаб чиқиб кетишида, Зайдга жон фидо этишида яққол кўрамиз.

Лайли севгида вафодор, одобли, ақл ва гидрокда «ҳам суврати, ҳам сийрати гўзал қиз тимсолидир». У хижрон азоби, даврнинг қайғу-аламларини қанчалик кучли бўлса-да, ҳаммасига бардош беради, чунки у ҳаётини севади, ўлимидан кейин ҳам ҳаётнинг мангу яшашини орзу қилади.

Гул борса чаманга бўлмасун дард,

Кун ботса фалакка стилсун гард,— дейди Лайли.

Алишер Навоий Зайдни Мажнун билан Лайли ўртасида алоқани боғловчи шахс сифатида дostonга киритган. Зайд одамларга ёрдам бериш, яхшилик қилишнинг инсоний фазилат деб билади. Шунинг учун ҳам ҳар икки ошиқнинг — Лайли билан Мажнуннинг мактубларини бир-бирларига етказиб туради.

Алишер Навоийнинг Мажнун, Лайли ва Зайд образларини яратишдаги бадий маҳорати шундаки, у бу образларнинг руҳий ички кечинмаларини гоё усталик билан кўрсатади, шу мақсадда диалог усулидан моҳирона фойдаланади.

Бадий асарда инсон ва унинг ҳаёти, табиат тасвири билан бирга, лирик ифода ҳам мавжуд бўлиб, у асарга гўзаллик бахш этади, китобхонда адибдаги каби ҳис-туйғу уйғотади.

Лирик асарда ёзувчи атроф-муҳит, турмуш ҳодисалари таъсири натижасида ўзида пайдо бўлган ҳис-туйғу, ички кечинмаларни ифодалайди. Бу ички кечинмалар ижтимоий аҳамиятга эга бўлиб, шоир яшаган даврга, воқеа-ҳодисаларга, маълум гуруҳ одамларга хос бўлган хусусият ҳисобланади. Шунга кўра, лирик асар таҳлил этилаётганда унда ички кечинмаларнинг ифодаланишига алоҳида аҳамият берилади.

X—XI синфларда ҳам асарни, жумладан, лирик асарни таҳлил этишда ифодали ўқиш асосий ўринда туради, таҳлил қилиш ва ифодали ўқиш жараёнида айрим сўз, ибора, воқеаларга изоҳ берилади. Аммо бериладиган изоҳ ихчам бўлиб, лирик асарнинг таъсирчанлиги ва бадий гўзаллигига салбий таъсир этмаслиги керак. Асосий эътибор лирик қаҳрамон кечинмаларини, дунёқарашини, шоир қўллаган тасвир воситаларини аниқлашга, асарнинг асосий ғоясини очишга ёрдам берадиган воқеаларга қаратилади.

Масалан, X синфда Фурқатнинг «Сайдинг қўя бер, сайёд» лирик шеърини таҳлил қилишда ундаги образлар — сайёд ва сайд ҳамда шоирнинг уларга бўлган муносабати, ички кечинмалари аниқланади.

Тошкент шаҳридаги 84-мактаб ўқитувчиси М. Мир-аҳмедов ушбу шеър таҳлилини қуйидагича уюштирди:

Шеър таҳлили ўқитувчининг қисқача кириш сўзи, ифодали ўқиши ва ўқувчиларга ўқитиши, айрим сўзларга изоҳ бериши (сайд—ов, сайёд—овчи, сайёра—сайр этувчи, дом—тузоқ, нигун—этилган, букилган, паст, ришта—ип, пайваста—қўшилган, побаста—оёғи боғлиқ) билан бошланди. Ўқувчилар образларни таҳлил қилишга қадар шеърнинг мазмуни билан танишдилар, тоғда сайр қилиб юрган кийикнинг овчи тузоғига илиниб қолганини, овчи уни ўлдиришга чоғланганини англаб олдилар. Образлар суҳбат асосида таҳлил қилинди.

Ўқитувчи ўқувчилардан образлар ҳақида сўзлашни талаб қилди. Ўқувчилар жавоб бердилар:—Шеърда сайд, сайёд, лирик қаҳрамон — шоир образлари ифодаланган. Шеърдаги овчи—эзувчи синф вакили, кийик эзилган меҳнатқашлар вакили образидир. Лирик образ — шоир Фурқатнинг ўзидир. Шеърда овчи эркинлик, озодлик душмани, кийик эса эркинликни севувчи, озодликка интилувчи, кимсасиз, чорасиз киши сифатида тасвирланган. Овчи кийикнинг қўлини, бўйини боғлаб, ҳар томонга судраб унга азоб беради. Лирик қаҳрамон — шоир унинг бу қилмишини кўриб, ундан нафратланади, кийикнинг аҳволига ачинади, раҳми келади, овчидан кийикни озод қилиб юборишни сўрайди. Буни қуйидаги мисраларда кўриш мумкин:

Сайдинг қўя бер, сайёд, сайёра экан мендек,
Ол домини бўйнидап, бечора экан мендек,
Ўз ёрини топмасдан овора экан мендек,
Иқболи нигун, бахти ҳам қора экан мендек,
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек,
Куйган жигари-бағри садпора экан мендек.

Шеърдаги асосий ғоя золимлар зулмига, тутқунликка қарши норозилик, эзилганларнинг аянчли аҳволига ачиниш, эркинлик ва озодликка даъватдир.

Бутун ҳаёти азоб-уқубат ва таъқиб остида ўтгани учун ҳам Фурқат «Сайдинг қўя бер, сайёд» шеърда ўз аҳволини бераҳм овчи тузоғига илинган оҳу — кийикнинг аҳволига ўхшатади:

Ҳижрон ўқидин жисми кўн ёра экан мендек,
Куйган жигари-бағри садпора экан мендек.

Шоир ўз аҳволини шеърдаги ҳар бир банднинг 5—6 мисраларида ифодалаган. Унинг кийинка бўлган муносабатидан нисонпарварлик ва демократик гоялари, қарашлари ўз ифодасини тошган.

Шундан сўнг ўқитувчи шеърда шоир қўллаган бандий тасвир воситалари ва уларнинг моҳиятини аниқлашга киришди: ўқувчиларда шеърдаги тасвирий воситаларни топишни талаб этди. Ўқувчилар V—IX синфларда олган назарий билимлари асосида «Сайдинг қўя бер, сайёд» шеърда шоир сифатлаш (иқболи паст, бахти қора, куйган жигари-бағри), ўхшатиш (сайёра экан мендек, бахти қаро экан мендек, куйган жигари садпора экан мендек, лола каби), истиора (бечора, сайёра) каби тасвирий воситалардан фойдаланганини айтдилар, «иқболи паст», «бахти қора», «куйган жигари-бағри» каби сифатлашлар кийинкинг оғир аҳволини, жабр-зулм остида чекаётган азобини, «сайёра экан мендек», «бахти қора экан мендек» ўхшатишлари кийинкинг, шу билан бирга, шоирнинг аҳволи, руҳиятини англаб олишда муҳим роль ўйнаганлигини қайд этдилар.

Табийки, ўқувчилар «лола каби» ўхшатишини дарҳол тушунишлари қийин. Шунга кўра, ўқитувчи бу ўхшатишни шарҳлаб берди. Шоир баҳор вақтида қип-қизил бўлиб очилган долаларнинг қора қисмини доғ деб билади. Шу сабабли, «Кўксини жафо бирла лола каби доғлабсен» мисрасида сайёд сайдга жафо қилиб, унинг кўксига доғ солаётганини ифодалайди.

Шундан кейин ўқитувчи *бечора*, *сайёра* истиоралари шеърда нима мақсадда қўлланганини ўқувчилардан сўради.

Ўқувчилар бу сўзларнинг маъносини, ишлатилиш сабабини кийиналмай айтиб беринди: *бечора* сўзи аҳвол оғир, чорасиз кишиларга нисбатан айтилади. Шоир шеърда «бечора» сўзи — истиорани овчи томонидан азобланаётган кийинкинг аҳволи ва ўзининг ҳам ўша даврда чорасиз бўлганини ифодалаш учун ишлатган, *сайёра* сўзи сайр қилиб юрган маъносини билдиради. Фурқат кийинки тузоқдан озод этишини сайёд — овчидан сўрайди. Шоир «сайёра» истиораси орқали ўз аҳволини ҳам нэҳор этади: ўз ватаида эркин яшай ол-

магани туфайли, у ўзга ўлкаларга кетинга мажбур бўлади, кийик ҳам ўзи каби «сайёра экан»лигини айтади.

Бу ўринда ўқитувчи «Сайдинг қўя бер, сайёд» шеърда ишлатилган тасвирий воситалар Фурқатнинг сайд — кийикка бўлган муносабати — меҳр-шафқати, сайёд — овчидан порозилигини англаб олишга ёрдам берганини қайд қилди ва кийик образда шоирнинг ички кечинмалари ҳам ифодаланганлигини таъкидлади.

XI синфда Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романини таҳлил қилишда ўқувчилар қуйидаги масалалар ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлишлари керак:

- 1) романда акс эттирилган тарихий воқеалар;
- 2) бир-бирига қарши икки синф ўртасидаги кураш;
- 3) ижобий қаҳрамонлар — Анвар, Ратно, Султонали, Сафар бўзчи ва уларга хос юксак инсоний фазилатлар, улар ўртасидаги дўстлик, садоқат;
- 4) салбий образлар — Худоёрхон, Солиҳ маҳдум, Абдурахмон домла ва уларга хос ғайринисоний хислатлар;

5) романинг «Меҳробдан чаён» деб номланиши;

6) Абдулла Қодирийнинг образларни тасвирлашдаги услуби, унинг эстетик қарашлари;

7) ёзувчининг образ яратиш, воқеаларни тасвирлашдаги бадний санъаткорлиги.

Юқоридаги масалаларни ёритишда ўқитувчи романдан парчалар ўқитади, образлар устида суҳбат уюштирилади, ижобий ва салбий образларни, масала, Анвар билан Абдурахмон домлани қиёслатади, уларнинг ҳаёт йўли ва фаолиятини оғзаки ҳикоя қилдиради. Мана шу ишларни амалга ошириш билан ўқитувчи ўқувчиларнинг асар ва унинг образлари ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлишларига эришади.

«Меҳробдан чаён» романини таҳлил қилиш унинг мавзун ҳақида Абдулла Қодирийнинг ўзи айтган қуйидаги маълумотни ўқиб беришдан бошланади.

«Туркистон феодалларининг кейинги вакили бўлган Худоёрхоннинг ўз хоҳиши йўлида деҳқон оммаси ва майда хунарданд-косиб синфини қурбон қилишчи, мамлакат ҳотин-қизларини истаганча тасарруф этиши, бунга қарши келгувчиларга, тиласа ким бўлмасин, раҳмсиз жазо бериши романинг мавзундир».

Абдулла Қодирий романда икки қарама-қарши куч-

лар ўртасидаги низони акс эттирар экап, Худоёрхон ва унинг амир-амалдорларининг ички ва ташқи қиёфасини, ахлоқий бузуқлигини фош этади, камбағалларнинг оғир аҳволи, ахлоқий поклиги, ўзаро самимийлиги, ўзбек хотин-қизларининг аянчли аҳволи, санъатдаги истеъдодини тасвирлайди.

Абдулла Қодирий чинакам сўз заргари. У ҳар бир сўз, ҳар бир ибора ва ҳатто, тишиш белгисига моҳирлик билан «юк» ортади. Унинг Анвар ва Абдураҳмон домла қиёфасини китобхон кўзи олдида гавдалантириш учун тизган сатрлари бу фикрга ёрқин мисол бўла олади. Анвар муаллифнинг меҳр қўйган, эъзозлаган қаҳрамони. У Анварнинг ахлоқан гўзаллигини самимийликда, жасоратда, қалби покликда кўради. Буни китобхонга англатиш инияти эса, Анварнинг разолат тимсоли бўлган Абдураҳмон билан тўқнашувларида бағоят санъаткорона ҳикоя қилади.

Ўқитувчи мана шу масала хусусидаги маърузасини қуйидаги мазмунида баён қилиши мумкин:

Анвар 1267 ҳижрийда (1851 йилда) Қўқоннинг Бахмалбон маҳалласида камбағал оилада дунёга келади. Камбағаллик туфайли унга ном қўйиш ота-онанинг эсига ҳам келмайди. Йигирманчи куни опаси Нодира унга Анвар деб ном қўяди.

Анварнинг ёшлигида ота-опаси вафот этади. Анвар 11 ёшлик Темир ва 9 ёшлик Қобил акалари билан опаси Нодиранинг тарбиясида бўлади. Нодира оиладаги қийинчилик туфайли Темир билан Қобилни ўғилликка сўраганларга беради, Анварни эса ўқитиш орзуси билан ўз тарбиясида қолдиради. Кейинчалик Анварни маҳдумнинг уйига олиб келади, домланинг опаси Моҳлар ойимга ўз саргузаштларини баён этиб, укасининг бошини силашларини ундан илтимос қилади. Нодиранинг саргузашти Моҳлар ойим билан келини Нигорага кучли таъсир қилади, шу онда Моҳлар ойим мактабхонада ўқиб турган болалар орасидан Анварни чақиртиради, унинг келишганлигини, дўндиқлигини кўриб: «Домласи мақтайдиган, ўзимнинг зеҳнлик болам-ку!», — деб Нодирага таскин беради: «Хўб, қизим, хўб, поччаси боқмаса боқмасин, мен ўзим боқаман, ўқитиб катта мулло қиламан!» — дейди. Воқеага тушунган Анвар бошини дастга этади, Абдулла Қодирий Моҳлар ойимнинг Анвар билан қилган суҳбатини ва суҳбат вақтидаги ҳолатини шундай тасвирлайди:

— Отинг нима, катга йигит?

— Анвар.

— Оҳ, отинг ҳам ўзингга ўхшаш чиройли экан... Мано-нови дўндиқ қизни танийсанми?..

— Раънохон!

«Бор, Анвар акангга салом қил!»

Раъно Анварга салом қилди ва Анварнинг яқинига бориб тўхтади. «Кўриш, Анвар!»— деди Моҳлар ойим. Анвар Раънони бағрига олиб қучоқлайди. Моҳлар ойим кулиб, дейди: «Агар ўлмасам, шу дўндиқ қизимни бериб, Анварни ўзимга куёв қиламан!» Анвар уялиб бағридаги Раънони қўйиб юборади, хотинлар кулишадилар.

Ушбу суҳбатда Анвар билан Раъно ўрталаридаги кейинчалик пайдо бўлган самимий муҳаббатнинг даслабки — биринчи даври ифодаланган.

Анвар махдум домла уйда яшайди, мактабида ўқиб, форс ва араб тилларини ўрганайди, яхши билимли бўлиб етишади.

Анвар ёшлигидан мўмин эди. Мактабдошлари билан кам алоқада бўлади, ортиқча ўйнаб-кулмайди, кўзи муңгли, ўзи доим маънос юради. Аммо ёш бўлса ҳам, у жиддий ва мулоҳазали бўлиб, бошқалар бошига тушган бахтсизликдан қайғуради. Анвар ёшликдан гулзорларни яхши кўради. Шунинг учун ҳам махдум домла ҳовлисидаги гулзорни ўзи парвариш қилади, болаларнинг ёрдамида гулзорни турли хил капалак ва тилла қўнғизлар билан безатади.

Анвар ҳамма билан бир хилда муомалада бўлади. Аммо унинг хуш кўрганларидан биринчиси Раъно, иккинчиси мактабдоши Насим исмли бола эди. Насим 15 ёшида оғир касалга учраб вафот этади. Насимнинг ўлими Анварга кучли таъсир этади. Анвар унга бағишлаб марсия ёзади, барча маъракаларида иштирок этади, хизмат қилади. У кўрсатган садоқат Насимнинг дадаси Муҳаммад Ражаб пойгачини ва оила аъзоларини ҳайратда қолдиради. Муҳаммад Ражаб Анвардаги истеъдодни чуқур ҳис қилади. Шунга кўра, у Анварга оталик қилмоқчи бўлади: домла ёллаб, унга ҳисоб, ишро (тахрир) қоидаларини ўргаттиради, ўрдага хизматга олади, бир йил давомида ўз ёнидан маош тўлаб туради. Анвар бир йил ичида ўрдадаги дафтардорлик, форсча, туркча номанавислик малака-

ларини тўлақ эгаллаб олади. Иккинчи йилдан етти тилла маошлик мирзолар қаторига ўтказилади.

Анвар ўз петельоди, қобилияти билан хон саройида катта обрў қозонади. Муҳаммад Ражаб вафотидап кейин Анвар унинг ўрнига бош мушый этиб тайинланади. Анвар бу мансабни ўзи истамаган ҳолда қабул қилади. Анварнинг бош мушыйликка хоҳиши бўлмаганлигини Абдулла Қодирий унинг Солиҳ махдумга берган жавоби ва Раъно билан қилган суҳбатида кўрсатади. Анвар Солиҳ махдумнинг таклифини рад этиб, дейди: «Ҳақнинг ҳақсизликдан ғолиб эканини оғиздан эшитсам ҳам, шу чоққача амалда кўролмадим, ... масалан, мендан ҳам ўзингизга равшандирким, мирзолардан Сайидхон, мулла Сиддиқ ва Мўмишжонларнинг бошига қандай фалокатларни солмадилар, ҳолбуки, ҳақикатда улар хон ўйлаганича хиёнатчи кишилар эмас, фақат бу учовининг ёмонликлари бир неча адоватли мирзоларнинг тўқима тўхмат ва бўҳтонлари эди. Айниқса, ўзим бир неча йиллардан бери ўрдада ишлаб, шунингдек, ўзаро фиқу фасодларни ҳар кун учратмакдаман ва унинг учун булганч бир муҳитда бундай талашлик вазифани ўз устимга олишдан ҳазар қиламан!»

Анварнинг бу жавобида унинг хонлик тузумига, саройида ҳукм сурган адолатсизликдан, амалдорлар ўртасидаги инзолардан нафратланиши ифодаланган. Раъно билан бўлган суҳбатида Анварнинг бош мушыйлик ҳақидаги фикри аниқ сезилади. У дейди:

«Мирзобошлик — ифлос иш. Агар бошқа касб топсам, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим... Мен бекночча бўлолмайман, Раъно. Ўрдадаги тўкилиб турган гуноҳсиз қонлар, доим теваракдан эшитилиб турган оҳу зорлар менинг юрагимни эзади, тинчлигимни олади. Яна мен мирзобоши бўлиб қолсам, бу оҳу зорларнинг, тўкилган маъсум қонларнинг ичида билфетъл сузарман. Бу вақт менинг азобим бевосита бўлур. Балки бунда иштирақ ҳам қилурман. Чунки хонга яхши кўришни учун кўп ишларни унинг истагича кўрсатиш, зулм илчогини қайраб бериш шу мансабда узоқ яшамоқнинг асосий шартидир. Лекин мен бундай виждонсизлик учун яратилмаган ўхшайман. Мадҳу сапо, олқиш ва дуо замирига яширинган зулмдан фарёд, ҳақсизликдан дод маъноларига малҳам бўлиш, албатта, менинг қўлимдан келмас».

Анвар саройда мирзолик вазифасида ҳам, бош муштийликни бажариб турган вақтида ҳам камбагалларга ён босади, уларни тухматчи, солиқ йиғувчилар — закотчилар тухмати, зулмидан ҳимоя қилади. Ундаги бу хусусият Сафар бўзчига нисбатан бўлган муносабатиди, у билан дўстлашувида ёрқин кўринади.

Анвар саройдаги бошқа ходимларга ўхшаб «қалам учи» олмайди, таъмини, адоватни, хуфия ишларни ёқтирмайди, ўзига топирилган вазифани ҳалол, сидқи дилдан адо этади, мазлумлар арз-додини хонга эшиттириш, уларнинг арзини яхши натижа билан ҳал қилишга уринади.

Анвар камтарин бўлиб, мақтовни, хушомадгўйликни ёмон кўради, бошқалардан ўзига нисбатан самимий муносабатда бўлишларини талаб қилади. «Буқун мен,— дейди у ходимларига мурожаат қилиб,— расман сизларга бошлиқ бўлиш мажбуриятида қолган эканман, яна ҳеч аҳамияти йўқдир. Мақсад: бундан кейин ҳам менга кечаги Анвар каби тақаллуфсиз муомалада бўлишларингиз ва ҳурматлар билан мени ранжитмасликларингиздир. Чунки содда муомала яқинлик ва меҳрибонлик белгисидир!»

Анвар қўл остидаги мирзолар, ҳатто ўзига душман бўлган Шаҳодат муфти, Калоншоҳ, Абдурахмон домлалар билан ҳам самимий муомалада, муносабатда бўлади.

Султонали Абдурахмон домлани саройдан четлаштиришни маслаҳат берганда, Анвар жўнатиш осон эканлигини айтиб, «бироқ осон ишда лаззат йўқ»,— дейди.

Анвар иродаси кучли йигит. Унинг бу хусусияти Султонали ва Тунқотарнинг Раънони хонга унаштирилгани ҳақида хабар берганларида, уларга оҳисталик билан айтган сўзларида ўз ифодасини топган. У Султоналига «зарари йўқ» деб, Тунқотарга мажҳул оҳангда кулиб «арзимаган гап» деб жавоб қилади.

Унинг жавобини эшитган Султонали кўнглида «йигит» сўзини такрорлайди. Анварнинг кўнгли ёлғиз муҳаббатгагина эмас, муҳаббатдан ғайрифазилатларга ҳам қобил эканлигини англайди.

Анвар Раънони қалбдан севади. Шу туфайли у опаси Нодиранинг: «Мен сени опамнинг уйига чирогчи бўларсан, деб севинган эдим, ўз истиқболнинг учун қайғурмай... юришинг ақлли йигитларнинг иши эмас»

деган таъналарига чидайдн. Махдум уйдан — Раъно олдидан кетмасдан ўзи тиламаган вазифаларни ҳам бажаради.

Анвар истиқболни муҳаббатда кўради. Ота-онанинг чирогини ёқиш учун, аввало, ўзига бир шамъи ҳаёт топмоқчи ва ўзи шамчироқ топмай туриб, ота-онага чироқ ёқишни тасаввур қилолмайди. У Солиҳ махдум хонадоннда ўзини Раъно билан бахтиёр ҳисоблайди. Унга эришишни ўзи учун бахт, истиқбол деб билади.

Анвар Раънони фақат у гўзал бўлгани учун эмас, балки ақлли, одобли, зийрак, меҳрибон, билимли, жасур бўлгани учун севади, охирида унинг истагини адо этиш учун бош муншийликдан ҳам воз кечади. Анвар Раъно юборган хатни ўқиб, чуқур ҳиссиётга берилади, хатдаги хитоб сўзларининг ҳар қапдай андишани енгувчилик ва йигитлик шаънини сақлашга даъват этувчилик қудратини ҳис қилади, Раъно айтган жойга боришга қатъий қарор қилади.

Анвар ҳақиқий ишқни инсоний камолотга эриштирувчи куч деб билади. У Раънонинг таклифига бўйсунгани ва тунда у билан яширинча Султоналининг уйига келади, шу воқеалар жараёнида Раънонинг жасур қиз эканлигига қатъий ишонади. Анварнинг дўстларга муносабати, уларнинг тақдири учун ўзини фидо этиши Султонали уйдан кетишида кўринади. Анвар Раъно билан Султоналининг уйда туриши дўстининг бошига фалокат келтириши мумкинлигини ўйлаб, Раъно билан қочганлигини хабар қилиш учун Султоналини хоп саройига юборади, ўзлари қўшни ҳовлига ўтиб яширинишади. Бу кичик бир лавҳада Анварнинг тadbиркорлиги ҳам акс эттирилади.

Душман иғвоси билан Султонали бош муншийликдан олиниб, ўлимга маҳкум этилганда, Анвар ўз севгилисн билан хайрлашиб, дўстини ўлимдан қутқариш учун хон саройига дадил кириб боради.

Абдулла Қодирий Анварнинг хон билан учрашган пайтда саройда юз берган ҳолатни шундай тасвирлайди.

«..кўзи қонланган Анвар, икки қўлини ёнига ташлаб Худоёр қаршисида туриб қолди, ҳамма сукутда. Шундай фурсатларда гуноҳкорни одобсиз сўзлар билан сўкиб турувчи Худоёр ҳам жим. Чунки аён назарида ҳар бир одобсизлигига Анвар тарафидан кучли бир ҳақорат олиш эҳтимоли бор. Шайх Саъдий айтганча, дунёда ҳаётдан қўл юувчидек тили узун киши бўл-

мас. Дарҳақиқат, инсонни разолатга солувчи унинг манфаати тақозоси, қолаверса, ўлимдир. Бу иккисидан кечгувчига эса на подшоҳнинг қаҳри ва жаҳаннамнинг қатъи фарқсиздир».

Абдулла Қодирий Анвар билан Худоёрнинг тўқнашувида бир-бирига душман икки рақиб ўртасида бўлиб ўтган диалог орқали Анварнинг жасоратини, унинг Худоёрга бўлган нафратини кўрсатади, хоннинг маънавий тубанлиги ва шафқатсиз золимлигини фош этади.

Дор тагига келиб, қўлини боғлашга берган Анвар илжайиб турган Абдурахмонга кўзи тушади ва истехзо билан дейди: «Кулишга ҳаққингиз бор, домла, чунки ўч оласиз!.. Фақат сиз ифлослик натижасида куласиз, мен тўғрилиқ самарасини ўраман, сиз ифлос виждон билан голибсиз, мен соф виждон билан мағлубман... Мени дор остига ким келтирди? Виждон эмасми, тақсир? Сизни бу ерда ким томошабин қилди? Ифлослик эмасми, тақсир?»

Романда Анварнинг бу истехзоли, аламли сўзлари орқали Абдурахмоннинг ҳақиқий насткашлиги фош этилади.

Анвар образи таҳлили ўқитувчи томонидан қуйидаги мазмунда яқуллабди:

Анвар — «Меҳробдан чаён» романининг бош ижобий қаҳрамони. Абдулла Қодирий асарнинг асосий ғоясини ҳам Анвар образида ифодалаган. Ёзувчи Анвар образининг тадрижий суратда камол топишини реал воқеалар асосида кўрсатади.

Анвар Солиҳ махдумнинг уйда ўқиб, ҳаёт кечириб юрган пайтларида махдум ва у каби домла, дин аҳллариининг маънавий тубанлигини кўради, унда уларга нисбатан нафрат туйғуси пайдо бўлади. Анвар эзилган халққа жабр-зулм қилаётганлар дин пешволари ва хон амалдорлари эканини тушунади. Анвар муншийлик мансабини эгаллаганда хон саройидаги мансабдорлар ўртасидаги ўзаро зиддиятларни пайқаб олади, ўзи билан улар ўртасидаги ижтимоий тенгсизликни чуқур ҳис қилади, улардан нафратланади.

Анвар истеъдод эгаси бўлгани туфайли муншийлик даражасига кўтарилади, инсоний фазилатга эга бўлгани учун меҳнат аҳли ўртасида катта обрў қозонади. Анвар ўзида инсоний фазилатларни сақлаган ҳолда Худоёрхон бошлиқ феодалларни лаънатлайди.

Абдулла Қодирий романда Анвардаги юксак инсо-

нийликни, хонлик муҳитига бўлган нафратни санъат-корона тасвирлаган.

Абдулла Қодирий романда асосий салбий образлардан бири Абдурахмон домла образини яратишда ўзининг сатирик маҳоратини яққол кўрсатган. Абдулла Қодирий Абдурахмоннинг бутун сир-асрорини фош этиш учун китобхонни, аввало, унинг ижтимоий чиқиши билан таништиради. У Абдурахмоннинг Анварга ҳасад қилиши, Анварнинг бошига турли хил кулфатлар солиши, уни ўлимга рўбарў қиллишининг сабабларини изчиллик билан ёритади. Шунга кўра, таҳлилда унинг маънавий тубандлигини очиб, жирканч қиёфаси ўқувчилар кўз ўнгига гавдалантирилиши керак. Романда кўрсатилишича, Абдурахмоннинг бобоси уламо наслдан бўлган. Аммо бу касб унинг отасига насиб қилмаган. У ўлгандан кейин Абдурахмон амакиларининг қўлида тарбияланади. У 15 ёшгача Солиҳ махдум мактабида, сўнгра Бухорода амакиси мударрислик қилаётган «Хўжа нарсо» мадрасасида ўқийди. Мадрасада ахлоқи бузилганини сезган амакиси ўз ёнидан пул сарфлаб, хатм тўйи қилиб, уни Қўқонга юборади. Қўқонда у ўйлагандек, Бухоро мадрасасида ўқиган домла, «олим» сифатида иззат-ҳурмат билан кутиб олинмайди. Бу — унинг учун биринчи зарба бўлади. Унинг уйига у кутган бекзодалар, бойлар табриклаб келмайдилар. Бу — унинг учун иккинчи зарба бўлади. Унинг уйма-уй зиёфатларга юриш ҳақидаги орзулари ҳам амалга ошмайди. Бу — унинг учун учинчи зарба бўлади.

Абдурахмон уйланмаганлиги туфайли маҳалла имомлигига ҳам ўта олмайди. Шунда Раънога уйланиш ниятида махдум уйига совчи юборади. Аммо улардан рад жавобини олади, Раъно Анварга «фотиҳа ўқиб» қўйилганини эшитади. Анварнинг Раъно каби бир қизни ўзиники қилиб олиши — Абдурахмонда аламзадалик ҳиссини кучайтиради. Абдурахмондаги Анварга нисбатан душманлик Сафар бўзчининг «... сиз шунча йил Бухорода ўқиб келиб, ниҳоят маҳаллага имом бўлдингиз...» деган сўзлари билан яна авж олади.

Таҳлилда Анварга нисбатан ҳасад қўзғатган асосий сабаб қайд қилингач, шу воқеадан кейин Абдурахмоннинг Анварга қарши иш кўра бошлагани ва қабиҳликларни ёритилади.

Маълумки, Абдурахмон мансабдорларга, бойларга хушомат қилиш йўли билан бир савдогарнинг қизига уйланади. Шундан кейин бой қайин ота ёрдамида мадраса мударрислари билан танишади, улар орқали ўрдага яқинлашиш йўлларини излайди.

Абдулла Қодирийнинг таъриф қилишича, Абдурахмон «ўзининг яқин мазисиди усти шунингга беланган от тезакдан бошқа бир нарса кўрмаганидек, истиқболда ҳам эпақалик бир ҳол тасаввур қилолмас эди». Шу туфайли у мунофиқликка, насткашликка кўпроқ берилади. Ёзувчи ундаги бу мунофиқликни маҳитда ваъхонлик қилаётгандаги икки юзламачилиги орқали очади. Абдурахмон «...кучангандан кучанар, айниқса, орада хонга тегишлик ҳукуматдор беклардан кўриниб қолса, жаннат ва жаҳаннам устидаги масалани дарҳол хонга итоат, бекларга ҳурмат билан айирбошлаб...» юборарди. У «ҳаммабон бўлишга қараганда, айниқса, хонбон бўлишга тиришар эди».

Абдурахмон фақат Солиҳ маҳдум воситачилигидагина хон ўрдасига ишга киришга муваффақ бўлади. Ана шу ерда туриб, Шаҳодат муфти, Калоншоҳ кабилар билан бирлашади, Анварга қарши курашни давом эттиради.

Абдулла Қодирий Абдурахмоннинг хулқ-атвори, ҳаракатларини ифодалар экан, «Абдурахмон каби кишиларнинг табиатига тушуниш албатта қийин ва тушулмаган маъқул»,— дейди.

Абдурахмон Анвар бош мушшыйликдан бўшатилгач, курашни янада кучайтиради, ниҳоят, алдаш йўли билан Гулишан воситасида Раънонинг хонга улаштирилишига, бош мушшыйликка кўтаришга Султонанининг қамалиши ва ўлимга рўпара бўлишига, Анварни бош мушшыйликдан кетказиш ва дор тагига келтиришга, ўлимга бош эгдиришга муваффақ бўлади. Ниҳоят, Абдурахмон «манфур кўзини мойлантириб» Анварнинг қўлини жаллодга бериб турганини томоша қилиб туради ва ўз голиблигидан хурсанд бўлгандек кулиб туради.

Аммо унинг қабиҳ нияти амалга ошмайди, тўпланганлар орасидан кимдир уни кучли шапалоқ билан уради, бошидаги салласи чувалашиб ерга ағдарилади.

Абдурахмон домла образини таҳлил қилишда Абдулла Қодирийнинг бу образни яратишдаги санъаткор-

лик маҳоратини очинида, асосан, қуйидагиларга эътибор берилади:

Абдулла Қодирий романда ярамас, қабиҳ ниятли одамларда бўлган ёвузлик хислатларини Абдураҳмон домлада умумлаштирган, уни соф қалбли кишилар бошига жафо, кулфатлар солувчи, ўлимга дучор қилишдан завқланувчи меҳробдан чиққан ҳақиқий чаён сифатида гавадалантиради. Абдураҳмон Шаҳодат муфти, Қалоншоҳ каби жирканч ниятли амалдорлар, дин аҳллари билан биргаликда ўзларининг ёвуз мақсадларига эришиш учун мачит-мадраса меҳробида тўғри келган соф кўнгилли кишиларга заҳар сочадилар. Абдулла Қодирий романда уларни реакция кучларга хос барча ғайринсоний хислатларини ўзларида мужассамлаштирган шахс сифатида ифодалаган.

Муаммоли таҳлил — асарни ўрганиш усуллари

Муаммоли ўқитиш таълимни илмий асосда ташкил этишдир. Синфда юзага келтириладиган муаммоли вазият вақтида воқеа-ҳодисаларнинг ўзаро боғланиши, уларнинг содир бўлиш сабаблари аниқланади. Шу жиҳатдан муаммоли таълим узлуксиз ўрганиш, изланиш хусусиятига эгадир.

Ҳар бир дарсда пайдо бўлган муаммоли вазият ўқувчиларда асарни бир бутун таҳлил қилишга истак қўзғатади, таҳлил қилишда фикрни фаоллаштиради, узлуксиз таҳлилни юзага келтиради. Муаммоли таҳлилда ўқитувчининг ўртага қўядиган саволидан ташқари, асар юзасидан ўқувчилар ҳам саволлар берадилар. Саволлар асосида қилинадиган таҳлилнинг афзаллиги шундаки, биринчидан, ўқувчилар таҳлилда қийинчиликни ҳис этадилар ва уни енгишга иштиладилар, иккинчидан, таҳлил бир мақсад томон йўналтирилиб, ўқувчилар умумий масалани ҳал қилишга имконият берадиган йўлни топишга ҳаракат қиладилар. Шу зайдда таҳлилда бир бутунлик ҳам юзага келади. Масалан, М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиасини ўрганишда ўқитувчи ўқувчиларнинг фожиани ўқиб, ундан олган таассуротларини аниқлагач, тахминан қуйидаги саволларни ўртага қўяди: «Олим Улуғбек билан шоҳ Улуғбек ўртасида қандай тафовутлар бор?». «Мирзо

Улуғбек» асарининг ҳозирги давр учун ғоявий-эстетик аҳамияти нимада?», «Нима учун Абдулатиф ўз отаси Улуғбекни қатл этди?» ва бошқалар.

Муаммоли таҳлил асарни ўрганишга бағишланган дарсларнинг энг юқори босқичи ҳисобланади. Бу босқич асарнинг асосий хусусиятини, унда ифодаланган асосий фикрни ўрганиш, аниқлаш машғулотиدير. Масалан, Анвар ва Абдурахмон домла, Йўлчи ва Мирзакаримбой образларини ўрганишга, улар ўртасидаги зиддиятларни очишга бағишланган дарсларни «Меҳробдан чаён», «Қутлуғ қон» романлари, Фарҳод ва Хисрав образлари, улар ўртасидаги диалог ёритилган дарсларни «Фарҳод ва Ширин» достони бўйича ўтказилган машғулотларнинг юқори босқичи дейиш мумкин.

Муаммоли таҳлилда қўлланиладиган усулларнинг узвий бирлиги, мунтазамлиги асар хусусиятига, синф шароитига, ўқувчиларнинг тайёргарлигига, ўқитувчининг ижодий иш услубига, маҳоратига боғлиқдир. Адабиёт ўқитишда ана шу масалалар ҳисобга олинган ҳолда ўқувчиларни изланишга, фикрлашга мажбур этадиган, уларни фаоллаштирадиган муаммоли саволлар тузилади ва ўртага қўйилади. Шу йўл билан синфда фаол вазият юзага келтирилади. Бироқ муаммоли саволларни тузиш билан муаммоли ўқитиш ҳал қилинди, деб бўлмайди. Синф ўқувчилари олдига қўйиладиган муаммоли саволлар адабиётшунослик характерида бўлиб, асарни бир бутун англаш, унинг бутун мураккаб томонлари ва моҳиятини билиб олишни таъминлашни назарда тутмоғи лозим. Адабиётшуносликка мойил саволлар эса, ахлоқий ва фалсафий, сиёсий ва эстетик хусусиятга эга бўлган саволлардан, масалан, «Ўтган кунлар» романида ўзбек миллий урф-одатлари қандай акс эттирилган?, «Қутлуғ қон» романида ўзбек халқининг XX аср бошлари ҳаётининг қайси томонлари акс эттирилган?, «Қутлуғ қон» романидаги асосий муаммо нимадан иборат?» каби саволлардан ташкил топади.

Муаммоли таълим ўқувчиларни воқеаларни ўзаро алоқада, ривожланишда англашга ўргатади, уларда ташқи дунёни англаш, воқеалар ҳақида мустақил фикр юритиш қобилиятини ўстиради.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, айрим мактабларнинг юқори синфларида ёзувчилар, уларнинг асарлари

бир-биридан ажралган ҳолда ўрганилади, ҳар қайси асарнинг ўзига хос баднийлиги очилмайди, мазмунига боғлиқ равишда ёритилмайди. Кўпчилик ҳолларда ёзувчи услубининг ўзига хослиги нимадан иборат эканлиги, асарда ўтмиш адабий анъаналарининг давом эттирилиши, бадний асарнинг адабиёт тараққиётидаги аҳамияти эътибордан четда қолади. Ваҳолокин, таҳлилда бу масалаларга эътибор бериш муаммоли ўқитишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ҳамид Олимжон ўзбек адабиётининг ўлмас сиймоси Алишер Навоий анъаналарида ижодий фойдаланган. Буни «Зайнаб ва Омон» достони мисолида кўриш мумкин.

«Зайнаб ва Омон» достони Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достонига фақат мавзуи томондагина эмас, балки тасвирланган лавҳалар жиҳатидан ҳам яқин туради. «Лайли ва Мажнун» достонида Навфалнинг қизи никоҳ қилинган кечаси Мажнунга мурожаат қилиб, ўз севгани борлигини айтади:

Қилмай мени эл аро фазихат,
Қўйсанг, доғи айласанг азимат...
Бу нав мурувват ўлса сендин,
Изҳори футувват ўлса сендин...

Мажнун Навфал қизининг сўзини тинглаб, сирдан хабардор бўлгач, унга самимий жавоб беради:

«Аё рамида пайванд!
Бул ишқу муҳаббатингга хурсанд,
Ёрингга вафо шиоринг ўлсун.
Ким тангри ҳамиша ёринг ўлсун.
Мен худ тушубоп ичимга андуҳ
Қилгум эди азми водию кух...».

«Зайнаб ва Омон» достонида Зайнаб Собирнинг ҳузурига келиб, Омонга кўнгил қўйганлигини билдиради:

Баҳор пайти отлар чошилур,
Сен деганда бир ёр топилур...
Қутқар мени, келдим ўзингга,
Муҳтождурман сенинг сўзингга.

Собир Зайнабни қуйидаги ёқимли сўзлари билан хурсанд қилади:

Менинг ҳам бир суйган гулим бор,
Менинг ҳам бир ўз булбулим бор...
Бор, азизим, ёш кўнглинг тўлсин,
Бор, суйганинг ўзингга бўлсин.

Юқорида келтирилган икки лавҳада, асосан, муҳаббатда кўнгли хоҳиши биричи ўринга қўйилади: Навфал қизининг гўзаллиги Мажнунни, Собирнинг илмлилиги Зайнабни қизиқтирмайди. Бундан ташқари, бу икки асарда воқеа тугуни бир хилда ечилади: Мажнун Навфал қизининг, Собир Зайнабнинг илтимосини қабул қилади.

Ҳамид Олимжон ўз ижодий фаолиятида, жумладан, «Зайнаб ва Омон» достонида Алишер Навоийнинг воқеа ва образларни тасвирлаш усулларида ҳам ижодий фойдаланган. Бунга Анор хола ва Зайнаб диалоги билан «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Хисрав ва Фарҳод ўртасидаги диалог ёрқин мисол бўла олади.

«Фарҳод ва Ширин» достони билан «Зайнаб ва Омон» достонида мисралар яратиш, жумлалар қуриш, ички қофиялар яратиш жиҳатидан ҳам ўхшаш томонлар борки, бунини тубандаги мисолда кўриш мумкин.

«Фарҳод ва Ширин»да Алишер Навоий:

«Дилорому Дилорою Дилосо,
Гуландому Суманбую Сумансо,
Паричехру Паризоду Париваш
Парирайкар зихи ўн исми дилкаш»,—

мисраларини бунёд этган бўлса, Ҳамид Олимжон «Зайнаб ва Омон» достонида:

«Ҳалимахон, Назирахонлар,
Надиммахон, Қариммахонлар
Қушдай енгил учар эдилар.
Оқ булутдай қучар эдилар»

мисраларини яратган. Ушбу мисолда шоирнинг мисралар, ички қофиялар яратишда Алишер Навоийга хос бўлган усулни қўллаганлиги, шу йўл билан вази раволигини ҳам таъмицланганлиги кўзга ташланиб туради.

Ҳамид Олимжон тасвирий воситалар — ўхшатишлар, муболаға, сифатлашдан фойдаланишда ҳам Алишер Навоий усулини ижодий қўллаган.

Алишер Навоий ижодига хос хусусиятлардан бири шундаки, у нарса ва воқеаларни баён этишда тасвирий воситалардан бўлган тасдиқ ва инкор усулидан фойдаланади. Бунда шоир нарса ва воқеани ўхшатиш, муболаға, сифатлаш каби воситалар орқали олдин бир мисрада изоҳлаб, кейинги мисрада шу изоҳни инкор этади, сўнгра навбатдаги мисрада янги тасвирий воситалар ёрдамида уларни янгича тасвирлайди, шу тариқа тасдиқ ва инкор алмашилиб туради. Улуғ шоир шу тасвирлаш усули билан китобхон қалбига кучли таъсир кўрсатади. Масалан, Алишер Навоий ишқни тасвирлаб, шундай дейди:

Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасин,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасин.

Ҳамид Олимжон Омонни шундай тасвирлайди:

Омон топди бунда парча нон,
Нон демаким, Омон топди жон.

Ҳамид Олимжон ижодида классик адабиётдаги каби биринчи мисрадаги сўзларга иккинчи мисрадаги сўзлар тартибли қофияланиб келади, бу усул шеър вазнининг раволиғи, оҳангдорлигини таъминлайди. Масалан, Алишер Навоий «Адл айлаки» рубойида:

Адл айлаки, ул халқ ҳаёти бўлмиш,
Хуш ул кишиким, адл сифоти бўлмиш,
Ҳам мулк била адл жиҳоти бўлмиш,
Ҳам адл билан мулк саботи бўлмиш,—

деса, Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» достонида Омон ўз кечинмаларини Зайнабга изҳор қилиб дейди:

Кечир, Зайнаб, сўзломмас тилим,
Кечир, Зайнаб, чидолмас дилим.

Юқори синфларда адабиёт ўқитишда ёзувчининг ўзига хос бадиий услубини ўрганиш орқали ўқувчилар

адабий жараён билан танишадилар. Муаммоли таҳрир, аввало, ана шу адабий жараён билан боғланади. Дарсда у ёки бу асар устида иш олиб борилаётганда, олдин асосий муаммо аниқлаб олинади. Бу муаммо бадий усулнинг ўзига хослигини ўрганиш билан боғлиқ бўлган масала ҳисобланади. Бадий усул ёзувчининг дунёқараши, асарнинг ғоявий-бадийлиги, бадий маҳорат каби масалаларни ўз ичига олади ва бу масалалар ёзувчи ижодини ўрганишга бағишланган барча дарслар давомида ёритиб борилади. Масалан, «Қутлуғ қон» романини ўрганишда ижтимоий воқеа, ижтимоий гуруҳ вакилларининг бир образда умумлаштирилиши, «Синчалак» қиссасини ўрганишда образлар руҳиятини тасвирлаш, Гафур Ғулом шеърлари таҳлилида кўтаришчилик, эҳтирослилик, воқеликни чуқур ифода этишлик, Шайхзода асарларида фалсафий мушоҳаданинг кенглиги, Абдулла Орипов шеърини асарларининг таҳлилида шоир ижодига ҳаётбахшлик, кўтаринки ва дадил овоз, руҳий тетиклик мавжудлиги асосий масала қилиб қўйилади ва уларга хос услуб бутун машғулот давомида ёритилади.

Адабиёт дарсида ўқувчи асарни ҳаяжонланиш билан қабул қилиши, чуқур ва нухта англаб олиши лозим. Адабиётни ўрганишнинг муаммоли тусда бўлиши учун бадий асар матни устида, асосан, синфда иш олиб борилади, бир неча дарслар ўқишга, грамматика ёзувларини тинглашга бағишланади. Агар асар фақат уйда ўқишга топширилса, ўқувчилар кўп нарсани англаб ололмай қоладилар.

Юқори синфларда асарни ўқиш орқали ва унга шарҳ бериш йўли билан ўқувчилар асосий муаммоли масалаларни англашга, ҳал қилишга тайёрланадилар, ёзувчи яратган асарни ҳаяжонланиш билан қабул қиладилар. Масалан, «Фарҳод ва Ширин», «Зайнаб ва Омон» дostonларини, «Қутлуғ қон» романидаги ҳар бир образни ҳаяжон билан ўзлаштириш, боблар ва баандлар ўртасидаги боғланишни, уларда ифодаланган қарама-қаршиликларни тўғри тушуниш учун асар қурилиши устида кузатиш ишлари олиб борилиши керак. Шундагина ўқувчилар бу асарларнинг бадий гўзаллиги ва уларда ифодаланган фикрларнинг муҳимлигини чуқур ҳис қиладилар ва англаб оладилар.

АДАБИЁТ ДАРСИДА ЎҚУВЧИЛАРНИ ИНСОНПАРВАРЛИК РУҲИДА ТАРБИЯЛАШ

Мактабда инсонпарварлик тарбиясини амалга оширишда, аввало ўқитувчининг ўзи инсонпарварлик тушунчаси ҳақида кенг ва тўлиқ билимга эга бўлиши, шу билан бирга, ўқувчиларнинг кишилар ўртасидаги ўзаро алоқа, инсонпарварлик тўғрисидаги тасаввурлари, кишилар хатти-ҳаракатининг уларга кўрсатаётган таъсири ҳақида аниқ маълумотга эга бўлиши керак. Шундагина у, инсонпарварлик тарбияси соҳасида олиб борадиган ишининг самарали бўлишига эришади.

Инсонпарварлик — одамларга меҳр-муҳаббат билан қараш, уларни ҳурмат қилиш, инсоннинг моддий фаровонлигини ошириш ва кишиларда юксак маънавий фазилатларни ривожлантиришга ғамхўрлик қилиш гоялари билан суғорилган дунёқарашдир. Ҳақиқий инсонпарварлик тарихий маънафақат асосланади. Шу жиҳатдан ҳам инсонпарварлик тарихий даража ҳисобланади.

Ўтмиш ноёб санъат асарларининг мазмунини инсон, унинг қадр-қиммати, ижтимоий ҳаётда тутган ўрни, маънавий гўзаллиги ташкил этади. Илғор адабиёт ҳамма вақт ўз олдига инсоннинг ички оламини очишни, гўзаллигини ва камолотини кўрсатишни асосий мақсад қилиб қўйган, инсонни улуғлаган, унинг эрки ва бахтини ҳимоя қилган.

Ўрта Осиёнинг буюк шоир ва мутафаккирлари Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Улуғбек, Алишер Навоий каби улуғ мутафаккирлар ўз асарларида инсон эркинлигининг камситилишига, унинг қадр-қиммати оёқ ости қилинишига қарши чиқдилар, инсонпарварлик гояларини тарғиб этдилар. Буюк сўз санъаткори Алишер Навоий энг қимматли нарса инсондир, деган фикрини илгари сурди, бутун мавжудот, борлиқ инсонга, унинг бахт-саодатига хизмат қилиши кераклигини айтди.

Мактабда ўтиладиган адабиёт дарси ана шу ўтмиш классик, шунингдек, замонавий ёзувчилар асарлари асосида ўқувчиларда инсонпарварликни тарбиялашга, маънавий бойликни тушунишни, кишилик ва табиат оламида юз бераётган ҳодисаларни ҳис қилишни, садоқатлилиқ ва меҳрибонлик, разилликка қарши нафрат туйғусини ривожлантиришга даъват этилган. Мак-

таб дастуридан ўрин олган халқ оғзаки ижоди, ёзма адабиёт асарлари қаҳрамонлари бу вазифаларни амалга оширишда ўқитувчига ёрдам беради, бу соҳада олиб борадиган тарбиявий ишларига самарали таъсир кўрсатади.

Масалан, V синфда ўрганиладиган халқ ижодининг энг яхши намунаси, гўзал хулқ, фазилатнинг ёвузлик устидан галабаси акс эттирилган «Зумрад ва Қиммат» эртагининг ўқувчилар маънавий юксалишига кучли таъсир этиши, инсон ҳаётида тўғрилиқ, меҳнат, ҳушмуомалалиқнинг аҳамияти, инсон ва табиат ўртасида узвий бирлик мавжудлиги, уларнинг гўзаллигини аниқлаб олишларига ёрдам бериши табиийдир.

Мактабларда ўтказилган кузатишлардан ушбу эртани таҳлил қилишга киришишдан олдин унинг асосида расмлар чиздириш яхши натижа бергани кўрилади. Ўқувчилар чизган расмларида ўрмон манзарасини, Зумраднинг ёқимли ҳид таратиб турган гуллар оралаб кетаётганини, томга қўнган қўшларни, чолнинг севинч билан Зумрадни бағрига босиб туришини акс эттиришган, Қиммат ва онасини ҳунук қиёфада кўрсатганлар. Таҳлил жараёнида ўқитувчи фойдаланган ушбу расмлар ўқувчиларнинг ахлоқ ва гўзаллик тушунчаларини англаб олишларида, эртани инсоний гўзаллик намунаси сифатида қабул қилишларида қўшимча восита бўлиб хизмат қилди, дарснинг таъсирчан бўлишини таъминлади.

X синфда ўрганиладиган «Фарҳод ва Ширин» достонида Алишер Навоий яратган Фарҳод инсонпарварликни ўзида мужассамлаштирган қаҳрамон образидир. Шу сабабли ҳам уни таҳлил қилишда унга хос инсонпарварлик фазилатларини очишга эътибор берилади.

Фарҳод халқпарвар, ватанпарвар инсон бўлгани учун доимо юртнинг обод бўлиши, халқнинг фаровон яшаши учун хизмат қилди. У шохнинг ўғли. Лекин умум манфаатини ўз манфаатидан устун қўяди, мазлумлар аҳволига ачинади, уларга мададкор, ҳамдард бўлишни ўзининг бурчи деб билади:

Бировким зор йиғлаб, йиғлаб ул зор,
Топиб кўнгли эл озоридан озор...
Бўлиб эл андуҳидин кўнгли гамнок,
Яқо чокни кўриб, кўксин қилиб чок...

Фарҳод Арманистонда халқнинг сувсизликдан қийналишига, ариқ қазишдаги аҳволига ачинади, эгаллаган илм ва ҳунарини шу ўлкада қўллаб, уларга ёрдам беришни инсонийлик деб тушунади:

Деди: «Бу неча мазлум ситамкаш,
Фалак бедодидин бўлгон аламкаш.
Ки вайронлигларида юз халалдур,
Агар қилсам мадад, воқеъ маҳалдур.

Фарҳод арман халқига сув — ҳаёт бахш этади, арман халқининг душманлари — ёвуз кучларга қарши курашади, юртни Хисрав ҳужумидан ҳимоя қилади.

Фарҳод Ширида инсоний фазилатларни кўргани учун уни севади, Ширин ҳам Фарҳодни инсон бахти учун курашувчи инсон деб билади, шу туфайли унга меҳр қўяди.

«Фарҳод ва Ширин» достонидаги Ширин, Меҳинбону, Шопур ҳам инсон бахти, тинчлиги, ўзаро дўстликни қадрлайдилар. Уларда ҳам чинкакам инсонийлик мужассамланган. Шу туфайли ҳам халқимиз, инсоният уларни севади, номларини ҳурмат ва меҳр билан тилга олади.

«Фарҳод ва Ширин» достонидаги Хисрав образи — худбишлик, золимлик, босқинчилик, қаллоблик, айёрлик каби ғайриинсоний хислатларни ўзида мужассамлантирган шоҳлар тимсолидир. Ундаги бу хислатлар хатти-ҳаракати, Арманистонга бостириб кириши, инсоний ишқ-муҳаббатдан маҳрумлиги, у билан Фарҳод ўртасидаги бўлган диалогда, Фарҳодни ҳийла билан қўлга тушириш йўллари баёнида очилади.

Шеруянинг разиллиги тож-тахтни эгаллаш, сохта севги баҳонаси билан ўзининг қабиҳ ниятига эришиш учун ўз отаси — Хисравни ўлдиришида маълум бўлади.

Хисрав ҳам, Шеруя ҳам инсонпарварлик хислатларидан маҳрумлиги, нопок хулқи билан китобхонда нафрат туйғусини уйғотадилар.

Дарсда, юқорида қайд қилинганидек, ҳар бир образни ўрганишда, энг муҳим масала улардаги хатти-ҳаракат, хулқ-атворнинг шаклланиши ва ривожланиши сабабларини ёритишдир. Уқитувчи бу масалани ҳал қилиш билан ўқувчиларда ҳақиқий инсонийлик ва ғайриинсоний сифатлар ҳақида тасаввур, инсоннинг инсонийлиги, унинг қадр-қиммати киңилар бахти ва қела-

жаги учун қиладиган меҳнати, бу йўлда кўрсатилган қобилиятига қараб белгиланишига ишонч ҳосил қилади.

Мактабда адабиёт дарсларида инсонпарварлик тарбиясини амалга оширишда ўқувчиларнинг ҳар бири ва ўқувчилар гуруҳи билан суҳбатлар ўтказиш, саволларга улардан ёзма жавоб олиш, аниқ мавзулар бўйича мунозаралар уюштириш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Суҳбат ва мунозара бадий адабиёт, тасвирий санъат, ҳайкалтарошликда акс этирилган образлар ҳақида бўлиши мумкин. Бу машғулот турлари ҳар бир ўқувчини ўзига назар ташлашга, ўз хатти-ҳаракати ва хулқи ҳақида ўйлашга мажбур қилади. Зотан, хоҳлаган санъат асарининг киши онги ва руҳиятига кўрсатилган беқиёс таъсир кучи ҳар бир китобхон чиқарадиган мантиқий хулосаларда ўзини кўрсатади.

АДАБИЁТ ДАРСИДА НАФОСАТ ТАРБИЯСИ

Меҳнат — инсон ҳаётининг, унинг ўсиб, камол топиши ва нафосат ҳақидаги ҳиссиётининг, эришган моддий ва маънавий бойликларининг асосий манбаидир.

Инсонда сезиш қобилияти ва дид унинг ижтимоий меҳнат фаолияти жараёнида юзага келади. Инсон меҳнатининг асосий хусусиятларидан бири, унинг фикр юритиш, ижод қилишга мойил ва қодирлигидир. Инсон буюм-нарсаяратар экан, у авваламбор ўзининг моддий ва маънавий эҳтиёжини қондиради, қолаверса, яратган нарсаси ўзининг ташқи кўриниши ва гўзаллиги билан бошқалар диққат-эътиборини ўзига қаратиб, уларнинг ҳам моддий ва маънавий эҳтиёжини қондириш мақсадини кўзлайди.

Меҳнат жараёнида ўқувчиларнинг меҳнат гўзаллигини ҳис этишини ривожлантириш тарбиявий ишнинг муҳим томони ҳисобланади. Нафосат ҳақидаги диди юксак бўлган инсон яхши фазилатлар эгаси, инсонпарвар, меҳнатсевар, даврнинг илгор ғояларини чуқур ўзлаштирувчи, шу ғояларнинг ривожига ўз ҳиссасини қўшишга интилувчи бўлади, ижодий меҳнат кишига шон-шуҳрат бағишлайди. Ижодий меҳнат инсон ҳаёти учун шундай аҳамиятга эгаки, меҳнатсиз инсон ҳаёти ўзининг бутун қимматини ва бутун фазилатини йўқотади. Меҳнат фақат инсоннинг камол топиши учунгина эмас,

балки ҳатто у эришган инсонлик ҳислатларини мазкур даражада сақлаб туриш учун ҳам зарурий шартдир. Инсон меҳнат қилмай туриб, илгари бора олмайди. Инсон ўз табиатига кўра санъаткордир. У ҳаёт гўзалликларидан илҳомланиб, ўзи ҳам гўзаллик яратишга интилади, шу қобилияти билан ёзувчиларда ҳам ҳайрат, ифтихор ва қувонч ҳиссини уйғотади.

Бадий адабиёт ўқувчиларнинг маънавий ҳаётини шакллантириш ва тўғри йўлга йўналтиришда, қилаётган меҳнатининг маъноси ва моҳиятини англаб олишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Мактабда адабиётни ўрганиш, бадий асарни ўқиш ўқувчилар маънавий ҳаётида асосий ўринни эгаллайди. Меҳнат тарбиясининг замини ҳам ўқишдир. Тафаккур, мушоҳада, дунёни билиш, билимларни эгаллаш, улар асосида ўз дунёқараши ва эътиқодини шакллантириб бориш — буларнинг ҳаммаси ўқувчилар меҳнатидир. Аммо, бу ақлий меҳнатнинг яратувчилик меҳнатига айланиши учун ўқитувчи асарларда тасвирланган меҳнат гўзаллигини ёритиш орқали ўқувчиларда меҳнатни севиш ҳиссини тарбиялаши ва ривожлантириши керак. «Тарбия фақат одам ақлини тараққий эттириб ва унга маълум бир ҳажмда маълумотлар берибгина қолмай, балки жиддий меҳнатга қаттиқ ҳавас ўтини ҳам ёқиши керак, бундай меҳнатсиз одам инсон шаънига ярашадиган ҳаёт қура олмайди ҳам, бахтли ҳаёт кечира олмайди ҳам... меҳнат инсоннинг туғма эҳтиёжидир»¹ — дейди Ушинский.

Ўқувчиларга меҳнатнинг гўзаллигини кўрсатиш — меҳнатда инсоннинг ўсиши, ақлий, ахлоқий ва жисмоний томондан камол топишини, инсондаги гўзалликни, ижод шодлигини намоён этишдир.

Улуғ Алишер Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонининг бош қаҳрамони Фарҳоднинг арман ўлкасида ариқ қазиш, «Баҳрун нажот» («Нажот денгизи»)ни барпо этишда кўрсатган қаҳрамонлиги ва меҳнат зафарини шундай тасвирлайди:

¹ К. Д. Ушинский. Танланган педагогик асарлар. Ўзбекистон ССР давлат ўқув-педагогика нашриёти. Тошкент, 1959 й., 152-бет.

Ариғ жавфин алар қилгунча холи,
Бу олиб тешасин илгига холи.
Ариғнинг қилғоли малса харошин,
Қилибон тешанинг пайдо тарошин.
Йўнарға тешани илгига олса,
Қилиб юз-юз қори харони малса.
Мусай қал айлабон кўзгу масаллиқ,
Ки анда юз кўрунуб сув масаллиқ.

Мазмуни: улар (яъни тошчопарлар) ариқнинг ич-ни тозалаётганларида, Фарҳод тешасини қўлида бўшгина ушлаб, ариқнинг ғадир-будур ерларини силлиқлар, тош йўниш учун у тешасини қўлга олганда, юз-юз қулоч ерларни силлиқлаб чиқар эди. Унинг силлиқлаган ерлари кўзгудай сайқалланган, унда одамнинг юзи сувда кўрингандай кўринарди.

Фарҳод қазиган ариқдан келган сув билан «Баҳруи нажот» ҳовузи тўлади. Ҳовуз ёнида у қурган қаср одамларни ҳайратда қолдирди. Халойиқ шоду хуррам бўлади, Фарҳодга офаринлар айтишади.

«Ким ул қозиб ариғе поку сода,
Печа ишлар доғи айлаб зиёда.
Ясаб ул навъ қасри чарх монанд,
Ки топиб кунгури гардунға пайванд,
Бу янглиғ килк ила таҳрири онинг,
Бу янглиғ нақш ила тасвири онинг,
Қилиб ишларки, қилғай одамизод,
Бўлуб кўрмакдин они одами шод».

Яъни, Фарҳод ариқни жуда тоза ва силлиқ қилиб қазийди. Бунинг устига талай ишларни ҳам қилади. У осмонга ўхшаш шундай бир қаср қурадики, унинг кунгураси кўк билан туташади. У ўз қалами билан ғоят гўзал нақшлар солади, расмлар ҳам чизади.

Фарҳод кишиларни хурсанд қиладиган баҳодирона ишларни амалга оширади. У бажарган ишлар ҳақидаги хабар Ширинга ҳам бориб етади. Ширин Меҳинбону билан бирга келиб, Фарҳод қилган ишларни, унинг ақл-идроки, жасорати билан бунёд бўлган ҳовузини ва ажойиб, гўзал кошонани кўриб ҳайратда қолади.

Демак, Фарҳод ёшликда эгаллаган билимларини, тош йўниш, нақш чизиш, бино қуриш бўйича эгалла-

ган ҳунарини халқнинг бахт-саодати учун, унинг орзу-истагини амалга ошириш учун сарфлайди. Унинг меҳнати, жасорати халққа шоду хуррамлик бахш этади. Фарҳод меҳнатининг гўзаллиги ҳам шунда кўринади. Бу гўзалликдан Фарҳоднинг ўзи ҳам мамнун бўлади.

Меҳнат гўзаллигини намойиш қилиш ўқувчиларнинг эстетик диди ва ижодий қобилиятини ўстиради. Мактабда ўқувчилар меҳнатини санъат намунаси даражасига кўтариш орқали, уларда санъатни англаш ва тушуниш қобилияти тарбияланади, ўқувчилар меҳнат орқали гўзаллик яратишга, гўзалликни севиш ва ардоқлашга, гўзаллик учун курашишга ўргатилади; ўқувчиларда меҳнатга ижод намунаси сифатида муносабатда бўлиш хислати тарбияланади.

Шоир Гафур Гулом ишон гўзаллигини, халқ фаровонлигини, ҳаёт гўзаллигини, эркин, ижодий меҳнат шарофати деб биледи. Шунинг учун уни мадҳ этади:

Гўзаллик — ишлайиш,
Манглайни терлатиш,
Гўзалдир унган иш,
Мақтанса ярашар!

Шоир Миртемир ижодий меҳнат гўзаллигини шеърят гўзаллигида ҳам, ҳаёт фаровонлигида ҳам, халқимиз ҳаётининг гўзаллигида ҳам кўради, гўзаллик яратаётган ижодий меҳнат эгаларини шарафлайди:

«Меҳнат—шеър, нафосат ва яратувчи...
Бахт-саодат чашмалари оқади меҳнат туфайли,
Ҳақиқат—ўз чироқларини ёқади меҳнат туфайли...
Меҳнат!
Мен сени қучай!..
Юксакларга учай!..
Шеър сочай!..
Табиатнинг яширин сирларини очай!
Меҳнат!
Ҳаётнинг, борлиқнинг шеъряти — меҳнат!
Юрагим, дўстим, ишончим, толейим — сен!
Сен мен-у, мен сен!..
Қел, гавҳар кўзларингдан ўнай —
Чўлларга ҳаёт сепай
Сенинг қудратинг билан, эркин меҳнат!

«Гўзаллик,— деб таърифлайди Н. Г. Чернишевский: — кишида ҳосил қиладиган ҳис, ёрқин қувонч, севга: кишимиз ёнимизда қалбимизни қандай қувонч билан тўлдирса, худди шундай чексиз қувонч туйғусидан иборатдир. Бу гўзалликни беғараз севамиз, уни кўриб қувонамиз, севган кишимизни кўриб, қандай хурсанд бўлсак, гўзалликни кўриб, шундай хурсанд бўламиз»¹

Меҳнат гўзаллиги ҳам инсонда ана шундай ҳис-туйғу ҳосил қилади.

Меҳнатнинг гўзаллик хусусияти — инсон ҳиссиётига, ҳиссиёти орқали онги ва хулқига таъсир этишидир. Меҳнатнинг гўзаллик хусусиятини эса меҳнат жараёни гўзаллиги, меҳнат шароити гўзаллиги, меҳнат натижалари ва ишлаб чиқариш билан банд бўлган инсон гўзаллиги ташкил этади. Таълимда ана шу масалаларга, яъни меҳнат жараёнининг, шароитининг ва меҳнат натижаларининг гўзаллиги жиҳатидан мақсадга мувофиқ бўлишига эътибор берилади. Шундагини тарбия ўқувчини турмуш меҳнатига тайёрлайди, унда меҳнатни одат қилиб олиш ва меҳнатни севиш каби ҳислатларни ўстиради, унга турмушда ўзига мўпосиб, ўзи истаган касбни, меҳнатни аниқлаб олиш имконини беради.

Меҳнат жараёнида ишнинг маълум бир маромда бажарилиши муҳим аҳамиятга эга. Инсон бир маромда ишлашни ўрганиш билан ўз ҳаракатини бошқа одамлар ҳаракати билан мослаштиради, натижада жамоа бажараётган ишда ҳам уйғун маром юзага келади. Меҳнат қилаётган одам ҳаракатидаги маромнинг ундаги жисмоний куч билан мос бўлиши унинг гўзал дидини, гўзалликка қизиқишини оширади, унга гўзаллик бахш этади, маълум маромга туширилган меҳнат инсонда ахлоқий гўзал ҳис-туйғуларни ўстиради, унинг жисмонан бақувват бўлишини таъминлайди.

Ёзувчи Ойбек «Қутлуг қон» романида Йўлчининг Мирзакаримбой боғидаги тўнкаларни қазишдаги ҳаракатини шундай тасвирлайди: «Йўлчи ишга разм солиб, қайдан бошлаш кераклигини ўйлади. У аввал катта кундаларнинг теварагини кетмон билан чопишга бошлади... Биринчи кўпоргандан кейин, ишнинг тилни тушунади... Йўлчи катта тўнкани яланғочлаб, илдиз-

¹ Н. Г. Чернишевский. Эстетические отношения искусства к действительности. М., Госполитиздат, 1955, 10-бет.

ларини, йўғон томирларини болта билан уриб, ердан айиради.

Йўлчи олдин ишни бажариш йўлларини ўйлаб, белгилаб олади, сўнг ишга киришади: «Қетмон ерга, нақ тошга урилгандай тегади. Ер ушалиб, тош парчалари сингари атрофга сачрайди... Ер бора-бора кучга бўйсунди. Йўлчининг зарбаси остида тўнкалар яланғочлана, ўзининг қўпол, баҳайбат гавдасини кўрсата бошлайди».

Йўлчи меҳнатда Арслондай кўркам гавдали, кенг кўкракли бўлиб етишади, қўллари бақувватлашади. Бажарган ишларини кўрган, куч-қудратини пайқаган кишилар «девкор йигит», «темирдай чидамли йигит», «олов йигит», «мард йигит» деб унинг номини ҳурмат билан тилга оладилар. Йўлчининг меҳнати унга гўзаллик бахш этади, меҳнат аҳлида унга нисбатан ҳурмат, ҳавас ҳиссини уйғотади. Йўлчи меҳнатигаги маром фақат кучни сарфлаш меъёригина эмас, балки ўз ишдан мамнун бўлиш, қониқиш маънаси сифатида ҳам кўзга ташланади, маром меҳнатнинг сифатли, унумли бўлишини таъминловчи шартлардан бири бўлиши билан бирга, меҳнат гўзаллик, яратувчилик маънаси ҳамдир.

Ҳар бир халқ, ҳар бир инсон ҳаётга қайси соҳада бўлмасин, ўз эзгу ниятлари, орзуларига ижодий меҳнати туфайли эришади. Тошкент шаҳаридаги Алишер Навоий номидаги опера ва балет театри биноси ҳам ўзбек халқининг ижодий меҳнати туфайли барпо бўлган муҳташам ёдгорлик, меъморчилик санъатининг энг гўзал намунасидир. Бу ҳашаматли, кўркам бинода ўзбек халқининг маданияти ёрқин ифодаланган.

Бинонинг биринчи қаватидаги томошабинлар дам оладиган марказий жойда (фойеда) шарқнинг тўрт гўзал қизи сиймоси акс эттирилган. Улардан бири ўйинга тушмоқда, бири чолғу чалмоқда, бошқаси расм чизмоқда. Бинонинг иккинчи қавати — Алишер Навоий номи билан аталган қаватнинг тўрт деворига шoirнинг «Хамса»сига кирган «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин», «Сабъай сайёр» ва «Садди Искандарий» достонларининг қаҳрамонлари — машҳур ҳунарманд Моий, наққош ва рассом, тоштарош ва меъмор Фарҳод, арман маликаси Ширин, ишқ ўтида азоб-уқубат чеккан Мажнун, оқила ва севгида садоқатли Ди-

лором тасвирланган. Ширин ўз канизақлари билан баҳодирлиги ва ҳимматини кўриш учун Фарҳод иш лаётган жойга келган. У от устида, Фарҳод меҳр в ҳаяжон билан унга ва у минган саман отга термили турибди. Ширин ҳам меҳр ва муҳаббат тўла кўзлари билан унга қараб турибди.

Расмда Ширин ўз қалб сўзларини изҳор қилаёт гандек чизилган. Деворда сурати чизилган Ширин Фарҳод, Мажнун, Моний ва канизақларининг руҳий ҳо лати, Садди Искандарий барпо этган иншоотларни қурувчилар ва уларнинг хатти-ҳаракати жозибали тас вирланган. Улар ўзбек халқининг наққошлик санъати ни ўзида тўлиқ намоён этган ганчкорлик намуналари га уйғун равишда нафис ишланган.

Театрнинг томоша зали ҳам ғоят гўзал. Зал шарқ қа хос безақлари, кўркам ва чиройи билан кишига ором бағишлайди. Томошабин шундай гўзалликни ижод этган меъморларга — санъат аҳлига, рассом Чингиз Аҳмаровга таҳсин ўқийди, уларнинг меҳнати нақадар машаққатли ва бу меҳнат туфайли бунёдга келган гўзаллик — нафосатни чуқур ҳис этади.

БАДИЙ АСАР МАТНИ УСТИДА ИШЛАШ БОСҚИЧЛАРИ

Бадий асарни таҳлил қилиш усуллари унинг устида олиб бориладиган ишларнинг умумий йўналишини белгилаб беради. Бу йўналишлар асарни ўрганish жараёнида бир-бири билан боғланган, ўзига хос тузилишга эга бўлган мустақил туркумларга бўлинади. Туркумлар кириш, асар устида ишлаш, ўқиш ва таҳлил қилиш, яқунловчи машғулотдан таркиб топади.

Кириш машғулоти

Кириш машғулотида ўқитувчининг вазифаси — асарни ўқишдан олдин ёзувчининг қиёфасини ўқувчилар кўз ўнгига яққол гавдалантириш, ҳаёти ва ижодининг муҳим томонларини мазмунли ва қизиқарли баён этиш, бу билан унинг асарларига ўқувчиларда қизиқиш туйғусини уйғотишдир.

Маҳорат билан ташкил этилган ҳар бир кириш машғулоти навбатдаги машғулотни муваффақиятли ўтказишга замин яратади, ўқувчиларни асарни бадий идрок этишга тайёрлаш, уларда ўрганилаётган маса-

лага писбатан қизиқиш туйғусини қўзғатиш учун муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Кириш машғулотларига ажратиладиган вақт синфларга қараб турлича бўлади: V—VII синфларда материал ҳажми ва хусусиятига қараб 5—15, VIII—IX синфларда 15—30, X—XI синфларда 45 ва ундан ортиқ минут бўлиши мумкин. Қуйида мактабларда кенг қўлланилаётган кириш машғулотлари ҳақида тўхтаб ўтамиз.

Кириш машғулотларини ташкил этиш усуллари материалнинг, бадий асарнинг ўзига хос хусусиятлари, ҳажми, мазмуни, таълимий ва тарбиявий вазифалари, ўқувчиларнинг билими ва ёш хусусиятларига кўра турлича бўлади. Уларнинг самарали бўлиши ўқитувчининг маҳоратига, чуқур билимга эга бўлишига боғлиқдир.

Кириш машғулотини муайян шарт-шароит ва унга ажратилган вақтга кўра қуйидаги турларга бўлиш мумкин.

1. Асарнинг яратилиши ёки унда акс этирилган тарихий даврни тушунишга ёрдам берадиган кириш машғулотини.

2. Адабий асар ёки унинг мавзуи ҳақида ўқувчиларда таассурот ҳосил қилишга мўлжалланган кириш машғулотини.

3. Ўқувчиларнинг шахсий таассуротлари ёки амалий кузатишлари асосида ўтказиладиган кириш машғулотини.

4. Таржимаи ҳолга доир кириш машғулотини.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, тажрибали ўқитувчилар бадий асарларда кўтарилган асосий масалаларга ўқувчилар эътиборини жалб этиш, уларда қизиқиш туйғусини ўстириш мақсадида кириш машғулотини қуйидаги қисмларга бўлиб ўтказмоқдалар:

1. Ўқитувчининг кириш сўзи.

2. Ўқувчиларни суҳбатга тайёрлаш.

3. Асарни бадий идрок этишга бағишланган кириш машғулотини¹.

4. Тарихий шароит ҳақида маълумот бериш.

5. Асарнинг юзага келиши ҳақида маълумот бериш.

¹ Бу турни таниқли олим Н. И. Кудряшев бир неча турларга бўлади. Қаранг: Кудряшев Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. М., 1981, с. 168—172.

6. Ёзувчи таржимаи ҳоли ҳақида маълумот бериш.
 7. Тушунилиши қийин сўз ва ибораларни изоҳлаш.
 8. Расмлардан фойдаланиш.
 9. Мавзуга тааллуқли ўқув фильмларидан фойдаланиш.
 10. Ёзувчи ва асар қаҳрамонларининг граммафон, пластинка ва магнитофон ленталарига ёзиб олинган нутқ ва монолог, диалогларини эшиттириш.
 11. Табиатга, тарихий-адабий санъат музейларига, ёзувчининг уй-музейига ва бошқа турдаги жойларга боришни уюштириш.
 12. Кириш машғулотларида тасвирий санъат, меъморчилик, ҳайкалтарошлик асарларидан, замондошлар хотирасидан, тарихий ҳужжатлардан фойдаланиш.
 13. Уқувчиларнинг шахсий таассуротларига асосланиш.
 14. Иншо ва баён режасини тузиш ва бошқалар.
- Ўрганилаётган асар мазмунини, жанр хусусиятига кўра кириш машғулотини — дарсининг жозибали, қизиқарли бўлишини таъминлайдиган усулларни ўқитувчининг ўзи белгилаб олади. Аммо, у кириш машғулотларини қайси турда ташкил қилмасин, асосан, ўқувчиларда мавзуга, асарга қизиқиш ҳиссини уйғотишга, асарда акс эттирилган даврни, образлар хулқ-атворини ёритишга эътибор беради.

Асарни ўқиш — уни ўрганишининг асоси

Асарни ўқиш — уни англаш, завқланиб ўзлаштириш таҳлил қилишнинг муҳим воситасидир. Асарни ўқиш ўқувчилар нутқини ўстириш билан бирга, унинг фикрини, тасаввурини ривожлантиради, уларда образли тушунча ҳосил қилади ва фикрлаш қобилиятини ўстиради.

Асарни ўқиш тингловчининг ёзувчи тасвирлаган манзараларни аниқ тасаввур этишига ёрдам беради, ўқувчилар онгда ёзувчи яратган образлар ҳақида ёрқин тасаввур ҳосил қилади.

Асарни ўқиш ёддан ўқишни ҳам ўз ичига олади, унинг мазмунини пухта ўзлаштиришни таъминлайди. Ёддан ўқишда ўқувчи, асосан, асар мазмунини ўзлаштиришга эътибор беради. Шу орқали у, асарни пухта ўзлаштиради. Ёддан ўқиш билан ўқувчи асарда тасвирланган воқеаларни чуқур тасаввур этади, воқеа ва образлар унинг кўз олдида намоён бўлади. Ёддан

Ўқиш асар гоёвий мазмуни ва шаклини узвий бирликда ўрганишда асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Ёзувчи ҳаётни ўрганиш ва акс эттириш билан бирга, уни эстетик баҳолайди ва ёрқин образлар яратади. Шунга кўра, ўқувчидан асарни ўқиш жараёнида ундаги образлиликни англаб олиш талаб этилади. Чунки асарни равои ўқиган ўқувчидан ёзувчи тасвирлаган воқеани, ғояни тингловчи онгига етказиш ҳам талаб этилади, асарни ўқиган ўқувчида, шунингдек, тингловчиларда ёзувчи яратган образлар, уларнинг хатти-ҳаракатлари, кечинмалари, фикр-ўйларини билиш туйғуси ҳосил бўлади. Уқитувчи асарни ўқишни амалга ошириш билан ўқувчиларнинг ифодали ўқиш санъатини эгаллашларига эришади.

Ифодали ўқиш товуш кўрғазмалилигидир. Асарни ифодали ўқиган ўқитувчи ёки ўқувчи асар билан тингловчи ўртасида воситачи, бадий матнни талқин қилувчи ҳисобланади, ўзининг жарангдор товуши билан бадий асарнинг ғояси ва таъсирчанлигини намоён этади.

Асарни ўқиш уни мазмун ва шакл бирлигида ўрганишни, бадий таҳлил қилишни таъминлайди.

Ҳаётда содир бўладиган воқеа изчилликда давом этади, унда маълум бир мантиқ бўлади. Бадий асар шу ташқи воқеликнинг инъикоси бўлганлиги туфайли, уни тасвирлашда ҳам изчиллик, мантиқ мавжуддир. Шу сабабли асарни ўқишда ҳам изчиллик, мантиқ бўлиши керак. Бунга эришиш учун, аввало, асарнинг мантиқий асосини, унда ифодаланган ҳақиқатни аниқлаб олиш, ўқишда ана шу ҳақиқатни ёритишга эътибор бериш керак. Шундагина ўқувчи асардаги изчилликни, оҳангни, умуман, ундаги гўзалликни аниқ ҳис этади.

Асарни ўқиш жараёнида китобхон унда тасвирланган манзара ва ҳодисаларни бир бутун ҳолда, бирданига кўз олдига келтира олмаслиги мумкин. Одатда, бадий асарда ифодаланган манзара ва ҳодисалар ўқувчи кўз олдида бирма-бир, босқичма-босқич гавдаланади. Зотан, адиб ҳам воқеани, нарсани тасвирини бирич-кетин баён этади. У бирор воқеани тасвирламоқчи бўлса, аввал бирор муҳим ҳодисани ёритади, кейин иккинчисига, учинчисига ўтиб, бутун манзара яратади. Бунга Фафур Фуломнинг «Турксиб йўлларида» номли машҳур шеъри ёрқин мисол бўла олади.

Бу шеърда қадим ўтган султонларнинг золимлиги, меҳнаткаш омманинг ночор, қашшоқ ва аянчли ҳолати, дин аҳлларида айримларининг талончилиги, золим хон ва султонлардан қолган даҳшатли хотиралар, шоирнинг тарихга мурожаати, кимсасиз ва сокин чўл манзараси, Турксиб йўлларида йўқсилларнинг биринчи дафъа шукуҳ билан мағрур ўтиши, халқимиз учун абадий обида бўлган темир йўл, унинг аҳамияти, қурилиш бошлиғи Шатовнинг гурур ва қувонч билан нутқ сўзлаши бандма-банд тасвирланган. Бу бандлар бири-бирига узвий боғланиб, бир бутунликни ташкил этади. Шеърни ўқишда ана шу изчиллик ва теранлик ўз ифодасини топиши керак.

Маълумки, бадий асарларда қайғу-аламли, кулгили воқеа, ҳолатлар ҳам акс эттирилади. Уқишда ана шу ҳолатларга ҳам эътибор берилади.

Ёзувчи бирор манзара ёки ҳодисани тасвирлар экан, шу тасвирда маълум фикрни мужассамлантиради. Шунга кўра, асарни ўқишда ёзувчи баён этган фикрга, шунингдек, асарда тасвирланган шарт-шароитга, образларнинг руҳий ҳолатига ҳам аҳамият берилади.

Маълумки, асар мавзусини унинг ғоясидан ажратиб бўлмайди. Чунки ёзувчи тасвирлаган масала асар мавзуси бўлса, ғоя ёзувчининг шу масалага муносабати, унга берган баҳосидир. М. Горькийнинг уқтиришича, мавзу муаллиф тажрибасида бунёдга келган, ҳаётнинг ўзи кўрсатиб берган, аммо муаллиф тасаввурида ҳали тўла-тўқис шаклланимаган ҳолда сақланиб, образларда гавдалантиришни талаб қилиб, муаллифда ишлашга майл уйғотадиган ғоядир.

Демак, асарни ўқишда мавзу ва унинг ғояси ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмай туриб, ўқишнинг мазмунлилигига эришиб бўлмайди.

Асарнинг ғоясини аниқлаш жараёнида ўқувчи руҳан уни ўқишга тайёрланади. Асар ғоясини белгилашда эса, асар ёзилган давр, тарихий шароит, ёзувчининг ижодий мавқеи каби ҳолатлар назарда тутилади.

Асарни ўқишда унда ифодаланган ҳар бир воқеани, ёзувчи қўллаган ҳар бир ибора ва ифоданинг мазмунини аниқ билиб олиш талаб этилади.

Маълумки, ҳар бир асар ўз хусусиятига кўра турлича шарҳлашни талаб этади. Масалан, Муса Жалилнинг «Маобит дафтари» шеърини тўпламидаги ҳар бир

шешърнинг асл моҳиятини тасаввур этиш учун шоир бу асарларни қандай вазиятда яратганини шарҳлаб бериш керак. Чунки бу шешърлар минут сайин ўлимдан хабар бериб турган Маобит концлагерида, урушнинг тақдири қандай ҳал бўлиши маълум бўлмаган бир даврда ёзилган. «Маобит дафтари»даги шешърларни талқин этишда қаҳрамонлик, садоқат, ватанпарварликни мадҳ этган шоирнинг матонатига алоҳида эътибор берилади.

Шешърий асарлар, одатда, банд ва қисмлардан иборат бўлади ва уларда маълум фикр, воқеа ифодаланади. Шунга кўра, асарни ўқиндан олдин унинг қисмлари, уларда ифодаланган фикр ва воқеа аниқлаб олинади.

Уқитувчининг кириш сўзи

Кириш машғулотида ўқитувчининг кириш сўзи ўқувчиларнинг фикрини, диққат-эътиборини бир нуқтага тўплаш, уларда ўрганилаётган масалага нисбатан қизиқиш ҳиссини уйғотишда муҳим аҳамиятга эга. Унинг кириш сўзи (кириш машғулоти) дарснинг энг муҳим қисми бўлгани сабабли, мазмунли, ихчам (мухтасар), тушунарли, «ширин, болалар учун ҳалвофуруш каби ёқимли»¹ ва таъсирчан бўлиши керак.

Уқитувчи кириш машғулоти жараёнида ўқувчиларнинг ёзувчи ҳақида бериладиган маълумотни, асарни пухта, онгли равишда билиб олишларига аҳамият беради. Унинг баъзи мазмунли, илмий, маънавий жиҳатдан изчил, тартибли, пўтқ маданияти даражасида, дадил ва кўргазмали бўлиши керак.

Уқитувчининг пўтқида ҳар бир сўз ўз ўрнида бўлиши ва тўғри талаффуз этилиши, жумлалар маънавий қан бир-бирига узвий боғланган бўлиши керак. Чунки ўқитувчининг изчил, равои пўтқи ўқувчилар учун оғзаки баънининг ёрқин намунаси бўлиб хизмат қилади. Шу сабабли ҳам ўқитувчидан грамматика қоидаларига, айниқса, лексикага, сўзлардаги урғуга, гаплардаги маъно урғуларига риоя қилиш, архаик ва вульгар, ортиқча сўзларни ишлатмаслик талаб этилади.

Уқитувчининг пўтқи қанчалик мазмундор, равои,

¹ Қаранг: А. Навоий, «Маҳбуул-қулуб», Тошкент, 1981, 73—74-бетлар.

гушунарли, далилларга бой бўлса, ўқувчиларга шунчалик кучли таъсир этади ва уларда ўрганилаётган материалга нисбатан қизиқиш уйғотади.

В. Г. Белинский номидаги Тошкент давлат кечки педагогика олий даргоҳининг собиқ талабаси, филология фанлари номзоди, доцент А. Ашрапов Мақсуд Шайхзода ва Ҳамид Сулаймоннинг муаллимлик талантини эслаб, шундай дейди:

— Шоир Мақсуд Шайхзода ўзбек классик адабиётидан маъруза қилар эди. Унинг, айниқса Алишер Навоий ижоди ҳақидаги маърузаси ички бир туйғу билан йўғрилган бўларди. Алишер Навоий асарларининг ғоявий-бадний хусусиятларини, образлар яратишдаги санъаткорлигини очишда Мақсуд Шайхзода тафаккурининг илмий қудрати яққол сезилиб турар эди. У Алишер Навоий асарларини деярли ёддан билар, гўзал оҳангда ифодали ўқир эди. Биз Фарҳод, Ширин, Мажнун, Лайли, Искандар, Навфал...ларни кўз олдимизда тургандек ҳис этар эдик.

Фарб адабиётидан маъруза ўқиган Ҳамид Сулаймон ўзининг гўзал диди, равон ва чиройли нутқи, хотирасининг кучлилиги, шу билан бирга, яхши расом ва хаттотлиги билан ҳам талабалар ҳурматини қозонган эди. Мигель де Сервантес Сооведранинг «Дон Кихот», Данте Алигьсерининг «Илоҳий комедия», Софоклнинг «Шоҳ эдип», Вильям Шекспирнинг «Ҳамлет» асарларини таҳлил қилганда, унинг ўзи асар қаҳрамонларидек ҳаракат қилар, товушлари ҳам ўзгариб турар эди.

Мақсуд Шайхзода ва Ҳамид Сулаймоннинг помларини ҳамон ҳурмат билан хотирлайман.

Ўқитувчи кириш сўзи жараёнида қўллаши зарур бўлган расм, техник воситалар ва улардан фойдаланиш йўлларини олдиндан белгилаб олиши керак.

Ўқувчиларни суҳбатга тайёрлаш

Ўқувчиларни суҳбатга тайёрлаш материални ўрганишга киришишда муҳим босқич ҳисобланади. Суҳбатга тайёрлашдан асосий мақсад — ўтиладиган мавзуга нисбатан ўқувчиларда қизиқиш, уни билиш ва тушуниб олишга интилиш ҳиссини тарбиялашдан иборатдир.

Ўқитувчи тайёргарлик кўришда ўқувчиларнинг билим даражалари, турмуш тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда, уларга саволлар билан мурожаат қилади,

мавзу мазмунини чуқур тушунишлари ва яхши ўзлаштиришларига ёрдам берадиган маълумотларни баён этади. Аммо, кузатишлар шунни кўрсатадики, мактабларда ўтказиладиган кириш машғулотларида ўқитувчилар ёзувчиларнинг мустақил ёки синфда ўқилган асарларини эга тушириш ва уни янги мавзу билан боғлашга кўпроқ эътибор берадилар, «Ёзувчининг қандай асарларини ўқигансизлар?» каби ўйлашга мажбур этмайдиган саволлар билан ўқувчиларга мурожаат қиладилар.

Саволлар қуйи синфда ўқилган асарлар, шунингдек, тарих дарсидан олинган маълумотлар билан боғлансагина, ўқувчилар фикрини қўзғатиши, ўйлашга даъват этиши мумкин.

Масалан, VII синфда А. Қаҳҳорнинг «Тешиктош» ҳикоясини ўқишдан аввал, «Ўғри» ҳикоясида тасвирланган камбағал халқнинг 1917 йилга қадар бўлган огир аҳволини, амалдорларнинг порахўрлигини эслатувчи саволлар ёрдамида суҳбат, кириш машғулоти уюштирилса, ўқувчилар Қобил бобо билан Бабар тақдирининг бир-бирига ўхшашлиги, уларнинг содда бўлишларига сабаб бўлган ижтимоий-сиёсий муҳит ҳақида аниқ тасаввурга эга бўладилар, асардан таъсирланадилар.

V синфда «Уч оғанини ботирлар» эртагини ўрганишдан олдин икки-уч ўқувчидан ўз ота-оналари, буви ва боболаридан қандай эртақлар эшитганликларини сўраш мумкин. Уларнинг жавобидан кейин эртақларнинг яратилиши, уларда акс эттирилган воқеалар ҳақида сўз юритилади. Шунингдек, «Ойгул билан Бахтиёр» эртагини ўрганишда эса, олдин ўқувчилардан оналари ёки бувиларидан эшитганларини сўраш, кейин Ҳамид Олимжоннинг ҳам ўзи тинглаган эртақлари таъсирида асарлар яратгани тўғрисида сўзлаган маъқул.

Бу хилдаги суҳбатларнинг таъсирчан бўлиши учун улар турли шакл ва усулларда, аниқ ва пухта тузилган режа асосида ташкил этилиши керак.

АСАРНИ БАДИИЙ ИДРОҚ ЭТИШГА БАҒИШЛАНГАН КИРИШ МАШҒУЛОТИ

Кириш машғулотларида ўқувчиларни ўрганилаётган масалаларга қизиқтириш, асарларни бадий идрок этишларига эришиш назарда тутилади.

Кириш машғулоту ўқитувчининг суҳбат асосидаги маърузасидан иборат бўлади. Усул жиҳатдан тўғри уюштириладиган 45 минутлик кириш машғулоту мунозара тарзида ҳам бўлади.

Қуйида бу хил машғулот турларидан мисоллар келтирамиз.

Биринчи тур

Х синфда Алишер Навоийнинг таржимаи ҳоли ва ижодини ўрганишга бағишланган кириш машғулотида ўқитувчи Навоий фақат шоир эмас, балки йирик олим, мутафаккир ва йирик давлат арбоби сифатида ҳам эл-юрт ҳурматига сазовор бўлгани, мамлакатда катта шухрат қозонгани ҳақида маълумот берилар экан, «Алишер Навоий асарлари асрлар оша кейинги авлодларга манзур бўлиб келаётганининг сабаби нимада?» саволи билан ўқувчиларга мурожаат қилади. Ушбу савол бўйича уюштириладиган суҳбат, мунозарада Алишер Навоий асарларининг моҳиятини очиш мақсадида, ўқитувчи, аруз вазнига риоя қилган ҳолда, намуна сифатида газал, рубоийларидан айримларини ёддан ўқийди. Шу билан бирга, шонрнинг VI—VII синфларда ўрганилган шеърларини ёддан ўқиб беришни ўқувчилардан талаб этади. Сўнгра, машҳур артистлар ва сўз усталари ижросида лента, пластинкага ёзиб олинган Алишер Навоий газалларини магнитофон орқали эшиттиради.

Бу тур машғулотларнинг муваффақиятли бўлиши учун ўқувчиларда шеърхонлик малакасини ҳосил қилиш, шеърхонлик машғулотларини мунтазам равишда ўтказиб туриш керак бўлади.

Иккинчи тур

Бу тур машғулотда ўқитувчининг тавсиясига биноан, ўқувчилар Алишер Навоийнинг газаллари, рубоийлари ва ўз истакларига кўра, «Фарҳод ва Ширин» достонидан айрим лавҳаларни ёд оладилар, уларнинг бадийлиги, жанр жиҳатдан хилма-хиллиги ҳақида фикр билдирадилар. Ўқитувчи уларнинг шеърда ифодаланган шоир ҳиссиётини тасаввур қилишларига, оҳанг ва ургу тушган сўзларни талаффуз этишларига, асар мазмунини тушунишларига қараб билимларини баҳолайди. Бу тур машғулотларнинг самарали, қизиқarli, таъсирчан бўлиши кўп жиҳатдан ўқитувчининг

шеърхонлик санъатини эгаллаганлиги билан ўқувчиларга намуна бўлишига боғлиқдир. Акс ҳолда ўқувчилар Алишер Навоий асарларини қизиқиб ўқиш, уларни бадий идрок этиш малакаларини пухта эгаллай олмайдилар.

Учинчи тур

Бу тур кириш машғулоти Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли ва ижодий фаолиятига доир кинофильмлар ва бадий асарлар асосида уюштирилади. Бу машғулотда «Алишер Навоий» номли кинофильмдан шоирнинг Хусайн Бойқаро билан бир мактабда ўқиган даври, шоҳ саройида ўтказилган мушоира, ўз уйларида бўлиб турадиган шеърхонликка Алишер Навоийнинг иштирок этиши, китобларни севиб ўқиши, Фаридиддин Атторнинг беш минг мисрадан иборат «Мантиқут-тайр» асарини ёдлаши, Машҳаддаги ҳаёти акс эттирилган лавҳалар намойиш этилади ва бу тасвирлар синфдан ташқари пайтларда Ойбекнинг «Навоий» романи, Уйғун ва И. Султоннинг «Алишер Навоий» драмасида акс эттирилган лавҳалар билан қиёсланади, қиёслашда лавҳалар ўртасидаги ўхшаш ва фарқ қиладиган томонлар ҳақида суҳбат уюштирилади. Бу суҳбатнинг ўқувчиларда Алишер Навоий шахсияти ва ижодига кучли қизиқиш, ҳавас уйғотиши табиийдир.

Бадий ўқиш, дарс-концерт машғулотлари ҳам Алишер Навоий асарларини чуқур идрок этишга ёрдам беради.

Асарнинг юзага келиши ҳақида маълумот бериш

Давр, тарихий шароитга бериладиган тавсиф билан асарнинг яратилишига сабаб бўлган воқеа ҳақида бериладиган маълумот бир-биридан фарқ қилади. Давр тавсифида маълум даврдаги тарихий воқеа, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, вазият ҳақида, асарнинг мазмуни билан боғлиқ бўлган ҳаётий ҳодисалар тўғрисида қисқача тушунча берилди.

Асарнинг юзага келиши ҳақида берилган маълумотда асарда ифодаланган гоя ва образлар тартиби, ўқувчиларнинг мавжуд ҳаётдаги ўхшаш образларни тушуниш ва идрок этишларига ёрдам берувчи, асарнинг ёзилишига сабаб бўлган сабаб, воқеа ҳақида маълумот берилди.

Масалан, VII сифда «Жонтемир» достонининг яратилиши ҳақида Уйғуннинг ўзи ёзган хотирани ўқиб бериш ёки оғзаки ҳикоя қилиш мумкин: «Мен Тошкент яқинидаги бир колхозда собиқ чўпон билан танишдим. Унинг исми Жонтемир бўлиб, исми жисмига мос тушган эди. Унинг қуёш иссиғидан бронза тусига кирган юзи, ўзига жуда ярашган йирик ва салмоқли гавдаси худди темир қолига қўйилиб ясалгандек кўзга ташланиб турарди. У жуда ҳам камгап бўлиб, сокин мустаҳкам ҳайкалга ўхшаб жим турар эди. Аммо унинг хотиржамлик ва вазминлик билан айтаётган тежамли нутқи киши эътиборини ўзига тортар эди. Мен унинг ҳаёт йўлини ўргандим. Саводсиз бу чўпон қишлоқ халқининг хат саводли бўлишини ҳақиқатга олиб борувчи йўл деб биларди. Уқишни жуда зарурлигини табиат берган ёрқин ақл билан бовар қиларди. Ярим камбағал бу одам умум маънафати учун ўз маънафатларининг баҳридан кеча биларди. Жонтемир камбағалларнинг ташкилотчиси сифатида кўпгина аччиқ, аммо самарали, фойдали ўзгаришларга бошчилик қилди. У одам сифатида бутун умр давомида ҳеч кимни хўрламаган, шаънига тегмаган... Бир оз вақт ўтгандан кейин, шаҳарда тўсатдан, уни яна эслаб қолдим ва менда уни янги асаримнинг қаҳрамони қилиб олиш орзуси пайдо бўлди. Бошида мен қандай жанр, қандай ўлчовда асар яратишни аниқламай, айрим-айрим парчалар, хомаки мисраларни ёзиб, столимнинг тортмасига қалаштириб ташладим. Натижада, шу парчалардан, мисралардан ўсиб катта қисса — достон ҳосил бўлди. Мен ўз достонимда унинг номинигина эмас, у ҳақида нимаики билсам, ҳаммасини сақладим.

Мен унга муносабатимни ҳужжатлар асосида романтик тарзда ҳикоя қилдим»¹.

XI сифда Ғафур Ғуломнинг «Турксиб йўлларида» шеърини таҳлил қилишдан олдин унинг яратилишига сабаб бўлган қуйидаги воқеа ҳикоя қилинади:

Сибирь, Қозоғистон ва Ўрта Осиёни иқтисодий, маданий жиҳатдан янада ривожлантириш мақсадида қурилган темир йўл 1930 йил биринчи майда фойдаланишга топширилади. Уни фойдаланишга топшириш маросими қурилишига бошчилик қилган Шатовнинг

¹ Биография замысла. Беседы с мастерами узбекской литературы. Ташкент, 1974, с. 95—96.

рапорти билан очилади, табрик телеграммаси ўқиб эшиттирилади. Маросимда иштирок этган бир мўйсафид Ғафур Ғуломнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этади. Мўйсафиднинг кўзидан тушаётган ёш томчилари шоирни ҳайратга солади. Бу кўз ёшлар Ғафур Ғуломга асрлар давомида тортилган дард-алам гардларини мўйсафид юзидан ювиб тушираётгандек туюлади, шоир Туркистон-Сибирь темир йўли меҳнаткашларга шодлик бахш этаётганини кўради. «Турксиб йўлларида» шеъри ана шу унутилмас воқеа таъсирида яратилади.

Тарихий шароит ҳақида маълумот бериш

«Ўрта мактаб дастурлари»га киритилган тарихий мавзудаги асарларда акс эттирилган маълум даврдаги тарихий шароит, тарихий воқеалар ҳақида ўқитувчи берадиган маълумот ҳам дарс самарадорлигини оширади.

Маълумки, ҳар бир бадний асарда маълум даврдаги ижтимоий ҳаёт, тарихий воқеа, кишиларнинг ижтимоий-маданий турмуши акс эттирилади. Лекин ўқувчилар ҳамма вақт ҳам уларни осонлик билан тўлиқ англаб ололмайдилар. Шундай пайтларда ўқитувчи биринчи маслаҳатчи бўлади. Масалан, V—VII синфларда ўқиладиган А. Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясини ўрганишдан олдин ўтмишдаги синфий тенгсизлик, ҳақиқий «ўғрилар», Қобил бобо каби содда кишилар яшаган муҳит, Муқимийнинг «Саёҳатнома»си, Махмурнинг «Ҳаналак» асарларини ўтишдан аввал ўзбек халқининг 1917 йилдан олдинги турмуш тарзи тарихий жиҳатдан шарҳлаб берилса, ўқувчилар бу асарларда ифодаланган воқеалар ва ёзувчининг ғоявий нияти ҳақида аниқ тасаввурга эга бўладилар.

Эркин Воҳидовнинг «Нидо», С. Аҳмадининг «Қирқ беш кун» асарларининг моҳиятини ёритиш ҳам тарихий шарҳ беришни талаб этади.

Ўзбек халқининг чет эл босқинчиларига қарши олиб борган кураши акс эттирилган бадний асарларни ўрганиш ўқувчиларда миллий ифтихор, ватанпарварлик ҳиссини тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Масалан, «Тўмарис», «Широқ» қаҳрамонлик ҳикояларини, «Чамбил қамали» достонини, «Жалолиддин Мангуберди», «Муқанна» асарларини ўрганишда уларда ифодаланган тарихий воқеа ҳақида тушунча бериш ўқувчи-

ларда оташин, фидокор ватанпарварларнинг улуғвор, сўнмас образлари, уларнинг Урта Осиё халқларининг ўтмишида чет эл босқинчилари—Аҳмонийлар шоҳи Кирга, Эрон шоҳи Дорога, араб босқинчиларига, Чингизхонга қарши курашларда кўрсатган қаҳрамонликлари ҳақида ёрқин тасаввур қилишни таъминлайди.

Халқимизнинг ватан уруши йилларида фашист босқинчиларига қарши мардона кураши тасвирланган «Муҳаммад тўпчи» асарини ўтишида ватан уруши ҳақида қисқача шарҳ бериш ўқувчиларда уруш мавзуйида ёзилган бадий асарларни ўқишга қизиқиш уйғотишга ёрдам беради, ўқувчиларда миллий ифтихор, ватанпарварлик туйғуси тарбияланади.

V синфда Ғайратийнинг «Унутилмас кунлар» қиссасидан олинган парчани таҳлил қилишга киришишдан олдин унда акс эттирилган даврдаги шароит — 20-йилларда халқ бошига оғир кулфатлар тушгани ҳақида тушунча бериш, бу курашларда қаҳрамонлик кўрсатган Майна Ҳасанова, Абдулла Набиев каби қаҳрамонлар жасорати ўқувчиларда ватанпарварлик ҳиссини тарбиялашда муҳим роль ўйнайди.

Тушунилиши қийин сўз ва ибораларга изоҳ бериш

Бадий асардаги айрим тушуниш қийин бўлган сўз, ибораларга изоҳ бериш ўқувчиларнинг ўрганилаётган асарнинг ғоявий мазмунини чуқур англаб олишларига, сўз бойликларини оширишга, турмуш ҳақидаги тушунчаларни ўстиришга, уларда борлиқни идрок қилиш қобилиятини камол топтиришга ёрдам беради.

Мақтаб тажрибасидан маълумки, ўқувчилар архаик — истеъмолдан чиқиб бораётган сўзлар, неологизмлар — тилимизга кириб келган янги сўз ва ибораларни, айрим мақоллар мазмунини тушуниб олишда қийналадилар. Бу соҳада уларга ёрдам беришнинг мақсадга мувофиқ йўли луғатлардан архаик сўзларнинг синонимини — эквивалентини топиб, уларни изоҳлашдир.

Ёзувчининг таржимаи ҳоли ҳақида маълумот бериш.

Ёзувчининг таржимаи ҳолини ўрганиш кириш машғулотининг энг муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланади. Ёзувчининг таржимаи ҳоли бир синфда эмас, балки бир неча синфда ўрганилади, бироқ улар ҳақида бериладиган маълумот ҳамма синфда айнан такрор-

ланмайди, синф босқичига қараб таржимаи ҳол ҳақида бериладиган маълумот янги-янги далиллар билан тўлдириб борилади. X—XI синфларда ёзувчининг таржимаи ҳоли ҳақида V—IX синфлардагига нисбатан кенг маълумот бериледи. Юқори синфларда ўқувчилар мазмунан мураккаб асарларни ўрганадилар, илмий-тадқиқот ишларини бажарадилар: ёзувчининг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида қўшимча материаллар тўплайдилар, сўзлаган нутқлари, маърузалари ва ижодий ишлари билан танишадилар, шу асосда синф ва уй ишларини ҳам ёзадилар. Юқори синфларда таржимаи ҳол ҳақида бериладиган билим ҳажми, мазмуни, даражаси ёзувчининг бадиий адабиёт ривожидида тутган ўрни, мактаб дастурига киритилган асарлари билан белгиланади. Шу туфайли, айрим ёзувчиларнинг таржимаи ҳоли фақат бир синфда ўрганилади, бошқа синфларда ҳаётининг муҳим қирраларигина ёритилади. Чунки барча синфларда ёзувчининг таржимаи ҳоли ҳақида сўз юритилаверса, бир хил маълумотни такрорлаш бўлиб қолади. Шу сабабли, айрим вақтларда ёзувчининг таржимаи ҳоли асарида ифодаланган ҳаётига доир лавҳалар билан боғлаб тушунтирилади. Масалан, V синфда «Ўғри» ҳикоясини ўқишдан олдин А. Қаҳҳорнинг ёшлигида ўзи кўрган, бошидан кечирган ҳаяжонли воқеалар (Уста Абдуқаҳҳор уйига бир неча марта ўғри киргани, севимли синглиси Улмасой ва укаси Умарали ва бошқа яқин қариндошларининг касал бўлиб вафот этганликлари)¹ ҳақида ҳикоя қилинади. «Ойгул билан Бахтиёр», «Шум бола», «Кечмиш ва кечирмишларимдан», «Тешиктош», «Сариқ девни миниб» асарларини ўрганишда ўқувчилар Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Худойберди Тўхтабосвнинг ҳаётига доир лавҳалар ҳақида маълумотга эга бўладилар.

Ёзувчининг таржимаи ҳоли ҳақидаги маълумот ўқувчиларда дунёқарашни шакллантиришга, ахлоқий фазилатларни камол топтиришга имконият яратади.

Маълумки, ёзувчи ўз жамиятининг илғор аъзоси ҳисобланади. Ёзувчининг таржимаи ҳоли ижодини, ижоди эса, ҳаёт йўлини билиб олиш учун муҳим далилдир. Бинобарин, ёзувчи фақат ўз асарлари билан ёш-

¹ А. Қаҳҳор. Утмишдан эртаклар. Т., 1983, 18, 35, 56, 86, 87—88-бетлар.

ларга таъсир этибгина қолмай, босиб ўтган ҳаёт йўли билан ҳам уларга таъсир кўрсатади, ўзининг энг яхши фазилатлари, характери билан ёшларни тарбиялайди.

Атоқли ёзувчиларнинг таржимаи ҳолларини ёришида уларнинг шахсиятидаги инсоний фазилатлар, ёшлик ва ўсмирлик даврларидаги ибратли хислатлари, ўзаро дўстона ҳамкорликларига ҳам эътибор берилди. Бу эса таълим ва тарбияда муҳим аҳамиятга эга. Масалан, улуғ Алишер Навоий Марв шаҳрида «Тухфатул-афкор» асарини тугатиб, уни қадрдон дўсти ва ўстози Абдурахмон Жомийга юборгани ҳақида шундай деб ёзади: «Бир кун ул ҳазрат хизматида эрдим ва ҳар навъ назмдин сўз ўтар эрди. Сўз орасида Мир Хисравнинг «Даръён аброр» отлиғ қасидаси мазкур бўлди. Бу фақир гўё анинг таъсирида муболаға қилдим ва муҳиқ эрдим. Невчунким, Мир Хисравдек кишидин мундоқ машҳурдуким, демиш булғайким: Агар афлоқ ҳаводиси ва рўзгор навоийдин менинг барча назмим замони саҳифасидин маҳв бўлса ва бу қасидам қолса менга басдур, нечунким, ҳар киши ани ўқиса билурким, назм мулкида менинг тасарруф ва иқтидорим не мартабада эркандур. Аммо неча доғи мундоғ бўлса, бу фақирдин ул ҳазрат мажлисларида таърифда ифрот муносиб эрмас эди. Ул ҳазрат ҳеч нима демадилар, то мажлис тарқади.

...Иттифоқо неча кундин азимат бўлди. Фақир ул ҳазратдин ижозат тилаб хизматларига бордим. Истижозадин сўнгра фотиҳа ўқуб, руҳсат бердилар, дағи қўйюларидин бир жуз чиқориб, фақирга иноят қилдилар. Олиб очдим, эрса «Даръён аброр» жавоби «Лужжатул асрор» эрднки, ҳамул кунларда айтиб эрдилар... Ниёзмандлик қилиб, қулоқ тутиб, отланиб, манзилга таважжуҳ қилдим ва манзил тўққиз работ эрди. От устида қасидани ўқуб, хушхоллик билан борурда хаёлга «Тухфатул-афкор» қасидасининг матлаи келди. Манзилга тушгандин сўнгра битиб, бир бекдан ул ҳазрат хизматларига йиборилдиким, агар тугатурга лойиқ бўлса ва ишорат бўлса мажбуллуқ қилайин, йўқ эрса хайр.

Ул ҳазрат руҳбаларида таърифлар қилиб, муболағалар айтиб эдиларким», «албатта тугатсун», деб.

Фақир Марвга боргунча, ани ул ҳазрат атиғи тугат-

дим ва Марвдин ул ҳазрат хизматларига битиб йиборилди»¹.

Бу мактубда Алишер Навоийнинг камтарлик, ўз устозига нисбатан ҳурмат ва эҳтиромда бўлишлик фазилати кўринади: у ўз асарини яратиб учун Абдураҳмон Жомийдан рухсат сўрайди, ўз қасидаси «Тухфатул-афкор»ни устознинг асари «Лужжатул-асрор»га нисбатан бир байт кам, яъни 99 байтдан иборат қилиб яратади.

Дарсда Алишер Навоийнинг покиза қалбли, муруватли улуғ инсон бўлгани ҳақида сўзланар экан, ундаги бу олижаноб хислатлар лирик асарларида ҳам ўз ифодасини топгани мисоллар билан кўрсатилмоғи керак. Масалан, «Истадим» ғазалида Алишер Навоийнинг позик ҳис-туйғу эгаси бўлганлиги сезилиб туради:

Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим,
Лекин ул камроқ топилди, гарчи бисёр истадим.
Кимгаким жоним фидо айлаб соғиндим ёр эрур,
Эрмас эрди ёрлиғида чун вафодор истадим.
Билмадим одам элида йўқтурар мутлақ вафо,
Ваҳки, умри улча йўқтур соғиниб бор истадим.
Улки топилмас башар жинсида, ваҳ ғафлат кўринг,
Ким пари ҳайлида мен девонаи зор истадим.
Сирри ишқингни кўнгул кўз бирла фош этмак не тонг,
Қалбу тардоманни чун мен соғиб асрор истадим...
Эй Навоий, чун рафиқи топмадим бу ғуссадин,
Ўзни бекаслик балосига гирифтор истадим².

Бу шеърда «ёр» энг яхши дўст, меҳрибон ўртоқдек тасвирланади.

Дастурда асосий мавзу сифатида ўрганишга тавсия этилган Лутфийнинг ҳаёти ҳақида маълумот беришда бу улуғ шоир тўғрисида Алишер Навоийнинг қуйидаги сўзларини ўқиб бериш мумкин: «Мавлоно Лутфий ... ўз замониинг маликул-каломи эрди. Форсий ва туркийда назирини йўқ эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпроқ эрди ва туркча девони ҳам машҳурдур ва мутаззирул жавоб матлаълари бор... Ва мавлононинг «Зафарнома» таржимасида ўн минг байтдан ортиқроқ маснавийси бор, баёзга ёзмоғон учун, шуҳрат тутмади ва

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 14-том, 29-бет.

² Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 1-том, 155-бет.

лекин форсийда қасидагўй устодлардин кўпининг муш- кул шеърларига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур...»¹. Алишер Навоийнинг бу маълумотида Лутфийнинг ўз даврицинг хассос шоири экани, эл-юрт ўртасида шуҳрат қозониши кўрсатилган.

Дарсда атоқли ўзбек ёзувчиларининг таржиман ҳо- лини ўрганишда ўз миллий маданияти, адабиёти эмас, балки жаҳон адабий ҳаракатларидан ҳам хабардор бўлганликлари, қардош халқлар адабиётининг дурдо- налари билан кенг халқ оммасини баҳраманд қилган- ликлари, шу орқали ижодда баркамолликка эришган- ликлари, жаҳон ва қардош халқлар адабиёти ва ма- даниятига бўлган муносабатлари ҳақида ҳам тушунча бериш ўқувчиларда уларга нисбатан ҳурмат, муҳаббат уйғотишдан, уларнинг шахсияти ва ижтимоий, ижодий фаолиятдаги яхши хислатларни эгаллашга қизиқиш уйғотади. Масалан, дарсда Абдулла Қодирий, Чўпон, Фитрат, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳорнинг таржиман ҳолларини ўрганишда, таржимонлик фао- лиятлари, ижодда ўзларига устозлик қилган адиллар ҳақида айтган сўзларидан ўқиб бериш мумкин. Ғафур Ғулом дейди: «Кўп тилдан кўп нарсалар таржима қилганман. Рус, грузин, тожик, эрон, озарбайжон, та- тар, украин, туркман тилларидан таржималар қилган- ман. Улуғ А. М. Горькийнинг «Бўрон қуши ҳақида кўшиқ», «Лочин қуши қўшиғи» асарларини биринчи бўлиб ўзбекча таржима қилганим билан фахрланаман.

Жаҳон адабиёти ижоди билан яқиндан танишиб, Шекспир, Мольер, Лопе де Вега, Бомарше ва бошқа- лардан таржималар қилдим...»¹.

Ойбек А. С. Пушкин, И. С. Тургенев, Л. Н. Тол- стой, А. М. Горький асарларини ихлос билан ўрганган, Пушкиннинг «Евгений Онегин» шеърини романини ўз- бек тилига муваффақиятли таржима қилган.

Кўпинча ўқувчилар асарни ўрганишга бошлашдан олдин уни ўзлари мустақил ёки ўқитувчининг топши- риғи билан ўқийдилар. Бундай пайтларда ўқитувчи асар билан боғлиқ бўлган муаммолар ва масалалар ҳақида муфассал тўхталиб, ўқувчилар эътиборини асарнинг тарбиявий моҳиятига қаратади. Бу усул ўқув-

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 15 томлик, 12-том, 61-бет.

² Ғафур Ғулом. Асарлар. Ун томлик, 1-том, Тошкент, 1970, 15-бет.

чиларнинг таҳлил қилиш лозим бўлган асардаги айрим лавҳаларни тушуниб олишларига ёрдам беради ва уларда асарни ўқишга қизиқиш туйғусини ўстиради.

Ўқувчиларнинг ҳаётий таассуротларига таяниб ташкил этиладиган кириш машғулотларининг самарали бўлиши уларнинг бадий асарни идрок этиш даражаларига, шахсий тажрибаларига, эгаллаган малакаларига боғлиқдир.

Тажрибадан шу нарса маълумки, кўнгина ўқувчилар асарни ўқиётганларида, табиат манзараси тасвирига лоқайдлик билан ёндашадилар, унинг моҳиятига қизиқмайдилар. Шунинг учун ўқувчиларда ватан табиатига нисбатан муҳаббат ҳиссини кучайтириш мақсадида, табиат манзараси тасвирланган асарларни ўқишдан олдин уларни саёҳатларга олиб бориш, табиат гўзаллигини ўз кўзлари билан кўриб, ҳис этишларига эришиш керак. Шундагина ўқувчилар асарда тасвирланган манзара моҳиятини, унинг вазифасини эстетик ҳис этадилар. Бу усулни қўллаш ёшларда ватанпарварлик туйғуларини тарбиялаш, ўз ери, унинг беқиёс гўзал табиати билан фахрланиш ҳиссини ўстиришга ёрдам беради.

Шунга кўра, йил фасллари (қиш, баҳор, ёз, куз) тасвирланган асарлар — Чўлпоннинг «Кўклам келадир», «Баҳорни соғиндим», Элбекнинг «Тоғда баҳор», Миртемирнинг «Ёз», Ойдиннинг «Қаҳратон қиш» асарларини ўқишдан аввал, ўқувчиларнинг баҳор, ёз, қиш фасллари ҳақидаги шахсий таассуротлари асосида кириш суҳбати ўтказиш ва уларга, масалан, қиш манзарасини кузатиш ва ўз таассуротларини оғзаки ёки ёзма равишда ҳикоя қилиш вазифасини топшириш мақсадга мувофиқдир.

Манзара лирикасини ўрганишга бағишланган кириш машғулотларида тасвирий санъат асарларидан (Ў. Тансиқбоев ва бошқа рассомлар) фойдаланиб, кириш суҳбати ташкил этилса, манзара тасвирланган шеър билан тасвирий санъат асарини ўқувчилар катта қизиқиш билан қиёслайдилар.

Юқори синфларда амалга ошириладиган кириш машғулотлари ўзининг мазмун ва характери билан V—IX синфлардаги кириш машғулотларидан фарқ қилади. X—XI синфларда кўпроқ асарнинг яратилиш

тарихи ёки унда акс эттирилган тарихий давр билан боғлиқ бўлган масалалар ҳақида сўз юритилади. Бу синфларда ўқувчилар ёзувчи замондошларининг хотиралари, тасвирий санъат асарлари, у яшаган даврдаги воқеалар ҳақидаги тарихий ҳужжатлар билан таништирилади. Бунда, асосан, даврнинг адабий, маданий ҳаёти ҳақида маълумот берилади.

X—XI синфларда ўрганиладиган асарлар юзасидан ҳамма вақт ҳам, олдиндан кириш машғулотларини ўтказишни режалаштириб бўлмайди. Чунки кириш машғулотларининг материаллари обзор ёки ёзувчининг таржиман ҳоли билан бирликда баён этилади. Бинобарин, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини ўрганишда бу асарга бағишланган кириш машғулотига кўп вақт ажратишнинг зарурияти йўқ. Фақат тушунилиши қийин бўлган сўз ва ибораларга изоҳ берилиши мумкин. Чунки «Фарҳод ва Ширин» достонида акс эттирилган воқеа, образлар Алишер Навоийнинг ҳақиқий ҳаёт ҳақидаги орзу-истаклари ва ўз амалий фаолияти билан шу қадар уйғунлашиб кетганки, бу ҳақда таржимаи ҳоли баён қилиш жараёнида гапирилади, албатта. Шунинг учун ушбу достонни ўрганишни тўғридан-тўғри ўқиш ва айрим боблар, лавҳаларни шарҳлашдан бошлаш мумкин.

X—XI синфларда, жумладан, V—IX синфларда ҳам кириш машғулотларида даврга тавсиф беришда санъатнинг бошқа турлари — тасвирий санъат асарларидан, даврни акс эттирувчи адабиёт ва мусиқа асарларидан фойдаланиб, ўрганилаётган мавзуга нисбатан ўқувчиларда ҳаяжонли ҳис-туйғу уйғотиш мақбул усулдир.

Ўқитувчи кириш машғулотда Ойбекнинг кўпчилик асарларини ҳаётдан олган таассуротлари, хотираларига таяниб яратганини таъкидлайди ва:

Олтин қуёш нуридан,
Япроқлар суруридан
Тўқилган хотиралар
Кетмас асло мен билан...

сатрлари билан бошланган шеърини ўқиб, машғулотини якунлайди.

X—XI синфларда кириш машғулоти матн устида тахминий дарс тарзида ҳам уюштирилади. Маълумки,

юқори синфларда ўрганиладиган асарларнинг ҳажми катта, композицияси мураккаб, кўпқиррали бўлади. Шунинг учун ёзувчига «эргашиб» бориш ёки муаммоли таҳлилга киришишдан олдин, дастлаб ўқувчиларга асарда акс эттирилган жой, замон ва шу асарнинг композицияси билан боғлиқ бўлган айрим воқеаларнинг мазмуни ҳақида қисқача, бошланғич маълумот берилади. Масалан, «Қуллар» романини ўрганишдан олдин унда акс эттирилган жой, замон ҳамда ҳар бир қисмининг тузилишига асос бўлган воқеалар ҳақида суҳбат, ҳикоя тарзида дастлабки маълумот бериш мумкин.

Баъзан кириш машғулотида ҳар бир асарнинг ўзига хос хусусиятларини адабиётшуносликка суянган ҳолда чуқурроқ ёритиш мақсадида унинг жанр хусусияти, тузилиши, услуби ҳақида ҳам маълумот берилади. Масалан, «Меҳробдан чаён» романини ўрганишдан олдин ўқувчиларнинг романини тушуниб ўқишлари учун асарнинг тузилиши, услуби ҳақида маълумот берилса, ўқувчилар ёзувчининг гоёвий ниятини чуқур пайқаб оладилар.

Кириш машғулотида табиат манзараси акс эттирилган расмлар, ёзувчиларнинг сурати, альбомлар, асарда тасвирланган образлар акс эттирилган суратлардан ҳам фойдаланилади.

*Асарни уйда ўқишни ташкил этиш ва
ўқувчиларнинг идрок қилишини ўрганиш*

X—XI синфларда ўрганиладиган ҳажми катта асарларни табиийки, синфда ўқиб улгуриб бўлмайди. Шунинг учун ўқитувчи уларни ўқиш ва идрок қилишни таъминлайдиган усуллар ҳақида фикр юритади. Мақсадга мувофиқ усулни аниқлаш билан, ўқувчиларнинг бадий асарни бир бутун ҳолда идрок этишларига эришади.

Ўқувчилар асарни мустақил ўқиш бўйича берилган топшириқларга турлича муносабатда бўладилар. Бунинг сабаби шундаки, айрим ўқувчиларда бадий адабиётга, асарга қизиқиш кучли, баъзи ўқувчиларда қизиқиш кам бўлади. Чунки, уларда асарни ўқиш маданияти, кўникмаси етарли бўлмайди. Улар ўқитувчининг ёрдамида аста-секинлик билан ўқиш маданиятини эгаллайдилар, уларда бадий асарни ўқишга ҳавас ўсиб боради.

Мактабда бадий асарни ўқишни хоҳламайдиган ўқувчилар ҳам учрайди. Бу гуруҳ ўқувчилар ўқитувчининг жиддий талаби билан, истар-истамас, режадаги айрим асарларни, улардан олинган парчаларни ўқийдилар, лекин ўқилган асарларидан завқланмайдилар. Айрим ўқувчилар фаолиятидаги бу камчилик табиий ҳолат эмас, албатта. Уларда бу камчиликнинг бўлиши ўқитувчи ва ота-оналарнинг ёшларнинг ўқишига старли даражада эътибор бермасликлари, улар билан мунтазам суратда шуғулланмасликларининг натижасидир. Агарда ўқитувчи бадий асарни ўқишга қизиқмайдиган ўқувчилар билан усталик ва чин кўнгилдан шуғулланиб, уларда китоб ўқишга қизиқиш, хоҳиш қўзғатиб борса, улар китоб ўқишга киришадилар, албатта. Бундай вақтда улар дастлаб асарни лоқайдлик билан ўқийдилар, сўнгра секин-аста уларда асарда тасвирланган айрим лавҳалар, воқеа ва образларга нисбатан қизиқиш туйғуси ўса бошлайди, асарни ҳавас билан ўқийдиган бўлиб қоладилар. Улар китоб ўқишларини ўқитувчи кузатиб бораётганини ҳис этиб, асарни таҳлил қилиш кўникмасини ҳам эгаллаб боришга ҳаракат қиладилар.

Ўқувчиларнинг ўқиш қобилиятини ҳисобга олган ҳолда асарни таҳлил қилиш — ўқишни ташкил этишни таъминлайди. Зотан, пухта уюштирилган таҳлил мустақил ўқиш натижасини аниқлаб берадиган асосий мезондир. Шунга кўра, таҳлилга алоҳида эътибор берилади.

Айрим вақтда ўқувчиларнинг асарни ўқишлари савол-жавоб ўйинининг энг қизиқарли шакли бўлган викторина йўли билан ҳам назорат қилиб борилади. Бунда ўқитувчи асардан парчалар ўқийди. Ўқувчилар бу парчада ким ҳақида гап бораётгани, воқеа кимнинг тилидан баён қилинаётгани, ҳодиса қаерда юз бераётгани тўғрисида ёзма жавоб берадилар. Бу усулнинг самарали бўлиши учун викторина пухта ўйлаб ташкил этилиши, ўқувчиларнинг фаолияти тўлиқ ўрганилиши лозим. Шунда ҳар бир ўқувчи ўқиган асари юзасидан ҳисобот бериши кераклигини англаб, асарни диққат-эътибор билан ўқишга одатланади.

Кейинги йилларда мактабларда адабиёт ўқитишда ўқувчиларнинг билимларини, фикрлаш қобилиятини, ўқиган асарларидаги воқеа, ҳодиса ва образларга муносабатини, эса сақлаш, матнни тасаввур этиш қо-

билиятларини савол ва топшириқлар асосида синаш, назорат қилиш усулидан фойдаланилмоқда. Уқитувчилар бу усулдан фойдаланишда савол ва топшириқлар ёрдамида ўқувчиларнинг асарни бир бутун идрок қилиш қобилиятларини ўстиришга ҳаракат қилмоқдалар.

Масалан, улар ўқувчиларга хотирала сақлаш зарур бўлган лавҳаларни аниқлашга доир саволлар, ўқилган асардан олган таассуротларни ҳикоя қилиб беришни, синфда муҳокама қилинадиган масалалар бўйича фикр билдиришни талаб этувчи топшириқлар билан мурожаат қилмоқдалар. Бу савол ва топшириқлар ўқувчиларнинг ҳис-туйғуларини, сезгиларини кучайтиради, уларда асарда тасвирланган муҳим лавҳаларни хотирада сақлаш, уларнинг ўзаро боғланишини аниқлаш, қизиқарли бўлганларини ажратиб олиб, ифодали ўқиш, ҳикоя қилиш, ёддан ўқиш малакаларини шакллантириш ва ўстиришга ёрдам беради, ўқувчиларни ўз таассуротлари устида ўйлаш, фикрлашга, ўз фикрларини мустақил баён этиш учун тайёргарлик кўришга мажбур қилади.

Синфда муҳокама қилиниши лозим бўлган масалага доир топшириққа ўқувчилар асардан олган таассуротлари ва уни ўқиш билан ўзларида ҳосил бўлган кечинмалар асосида жавоб берадилар. Бу билан улар асар мазмунини чуқур ўзлаштириш, масалага жиддий ёндашиш зарурлигини англаб оладилар.

Табийки, савол ва топшириқлар ёрдамида ўтказиладиган машғулотлар, ўқитувчидан катта маҳорат ва ижодий фаолият кўрсатишни талаб этади. Машғулот жараёнида ўқитувчи кўрсатадиган фаолият унинг ижодий педагогик маҳорати ҳисобланади. Бинобарин, педагогик маҳоратга эга бўлган ўқитувчигина ўз ўқувчиларига таъсир кўрсата олади, уларда адабиётга қизиқиш ва муҳаббат туйғуларини ривож топтиради.

V—VII синфларда савол ва топшириқлар асосида ўтказиладиган машғулотларда ўқувчиларнинг саволларга берадиган жавоблари кўпинча: «Асар менга ёқди», «Менга ҳаммадан кўра Пўлатнинг («Унутилмас кунлар» қиссаси) босмачилардан қочиб қутулгани ёқди» каби содда гаплардан иборат бўлади. Шунга кўра, ўқувчиларни биринчи синфдан бошлаб фикрни изчиллик билан баён этишга одатлантириш керак.

Шундагина ўқувчилар ўқитувчининг савол ва топшириқларига бошқаларни ўйлантирадиган мазмунли жавоб бериш кўникмасини эгаллайдилар. Бу тажрибада кўрилди. Масалан, Тошкент шаҳридаги 84- мактаб VI синф ўқувчиларидан бири Э. Воҳидовнинг «Нидо» достонини мустақил ўқиб, унда олган таассуротларини ёзма равишда қилган баёнида она образи меҳрибонлиги, самимийлиги ва фарзандига бўлган жўшқин муҳаббати, яхши тилаклари билан ўзига кучли таъсир этганини жўшқинлиниб ёзган. Ўқувчи ўз таассуротини баён этиб дейди:

«...Эркин Воҳидовнинг достонида акс эттирилган воқеалар тафсилотининг таъсирчанлиги менинг ўй-хаёлимни чулғаб олди.

Достонда Ватан уруши даҳшатларини эсга туширувчи ҳаётий воқеаларнинг шоирона изтироб билан баён этилиши мени ҳаяжонга солди, урушда ҳалок бўлган одамни чуқур қайғу билан эслаб йиғладим. Достондаги:

Ҳайқираман,
Тоғлар бағридан
Гумбирлаган садо келади,
Она-ернинг оташ қаъридан
«Ўғлим» деган нидо келади...

мисраларини ўқишим билан кейинги мисраларини ўқиб тугатганимни ўзим ҳам сезмай қолибман...»

Асарни берилиб ўқиш жараёнида кучли таъсирланган ўқувчининг ички кечинмалари асар қаҳрамонининг ички кечинмалари билан уйғунлашиб кетади. Асарни шу зайлда ўқиган ўқувчилар ўз ишларида адабий ҳодиса ҳақида эмас, балки ўзларининг бадий дидлари ва нозик туйғуларини баён этадилар. Масалан, Термиз шаҳар 12- мактаб ўқувчиси С. «Нидо» достони ҳақида шундай ёзади:

«Эркин Воҳидовнинг бу достонини ўқир эканман, асар қаҳрамонлари хурсанд бўлса, қувондим, хафа бўлсалар, қайғурдим. Балки менинг болаларга хос бўлган тасаввурим шундай ҳолатга тушишимга мажбур қилгандир. Айниқса, достоннинг бешинчи қисмини ўқиганимда, унда акс эттирилган образлардан таъсирланиб, ўқувчи ўртоқларим ва муаллимимизга қўшилиб йиғлаганимни ўзим ҳам сезмай қолдим...»

Тажриба шуни кўрсатдики, VI синф ўқувчилари Эркин Воҳидовнинг «Нидо» достонининг гоаявий-бадий моҳиятини, поэтик томонларини пайқаб олишга бироз қийналсалар ҳам, лекин унда ифодаланган, ўзларига ёққан воқеалар ҳақида тўлқинланиб сўзлайдилар, шоирнинг бадий маҳоратини чуқур ҳис қиладилар, асар мазмунига сингдирилган ахлоқий масалалар ҳақида фикр юритадилар.

Юқори синф ўқувчиларини кўпроқ ахлоқий масалалар қизиқтиради. Аммо, улар асар қаҳрамонларининг одоб-ахлоқигагина эмас, балки ички кечинмаларига, дунёқарашларига, ёзувчининг услубига ҳам эътибор берадилар. Шу туфайли, юқори синф ўқувчиларининг эътибори гўзаллик масалаларига ҳам жалб этилади.

Масалан, юқори синф ўқувчиларининг «Йўлчининг ички кечинмалари ва ўша даврдаги ҳаётга бўлган муносабати ақс этирилган лавҳалар ҳақида сўзланг», «Ойбек нима учун «Қутлуг қон» романини Йўлчининг ўлими билан тугатади?», «Абдулла Қодирийнинг Анварни хон жаллодлари тифдан қутқариб юбориши ҳақиқатга тўғри келадими?», «Нима учун Абдулла Қодирий «Масҳробдан чаён» романида арабча, форсча сўзларни кўп қўллаган?» «Меҳинбону Хисрав совчиларига Фарҳоднинг қандай хусусиятлари ҳақида сўзлаб беради?» каби саволларга жавоб беришлари учун оғзаки ёки ёзма жавоб бериш малакаларини эгаллашлари лозим. Улар бир мавзуда ёзилган икки асарнинг бир-биридан фарқини, афзал томонларини, айрим асарларининг классиклик даражасига кўтарилишининг асосий сабабларини билишлари ҳам керак. Бунга эришиш учун асарни таҳлил қилиш жараёнида ҳар бир ўқувчининг шахсий мулоҳазалари ва жавобларига эътибор бериб, асарни чуқур идрок этишига эришмоқ лозим.

Масалан, Тошкент вилояти, Қалинин ноҳиясидаги 36-мактаб ўқитувчиси М. Нурматованинг «Ғафур Ғулومнинг шеърлари сизда қандай таассурот қолдирди?» деган саволига XI синф ўқувчиси шундай жавоб беради:

«Ғафур Ғулумнинг шеърлари, айниқса, «Турксиб йўлларида», «Соғиниш», «Сен етим эмассан» шеърлари менда яхши таассурот қолдирди. Чунки бу шеърларда ҳаётий воқеалар кучли лирик эҳтирос, кўтарин-

ни руҳ, келажак, ғалабага ишонч бор. Олдинлари Ғафур Ғуломнинг фақат «Сен етим эмассан» шеърини севиб ўқир эдим, бошқа шеърларини у қадар ёқтирмас эдим, умуман, уни лирик шоир демас эдим. Шеърлардаги ҳар бир банднинг маъносини тушунишга ҳаракат қилиб ўқиганимдан кейин уларда жўшқин фикрлар баён этилганлигидан ҳайратландим. Энди мен шундай хулосага келдим: Ғафур Ғуломни билмас эканман. Ғафур Ғуломни билмиш учун унинг шеърларини тушуниб, маъзини чақиб ўқиш керак эканлигини энди чуқур ҳис қилдим».

Шу синфда ўқийдиган Т. исмли ўқувчи юқоридаги саволга қуйидагича жавоб ёзган: «Шоирнинг ҳамма шеърлари менда қандай таассурот қолдирганлиги ҳақида бирдан гапиришим қийин. Тўғри, «Сен етим эмассан», «Соғиниш», «Бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак», «Ватан» каби шеърлари менинг диққатимни ҳам ўзига жалб этди, уларни ҳаяжонлайиб ўқидим. «Ғолиблар байрами», «Шараф қўлёмаси» ва бошқа шеърларини берилиб ўқидим. Назаримда, Ғафур Ғулом шеърларининг ўзига диққатни тортувчи энг яхши томони шундаки, унинг шеърлари чуқур мазмунли, ўзига хос шаклга эга, сўзлашув тилимизга яқин, уларда кучли сатира, ҳазил-мутойиба бор. Шу хусусиятлари билан Ғафур Ғулом шеърлари менда чуқур таассурот қолдиради. Ғафур Ғулом шеърларидаги фикрий теранлик, тарихий далилларга бойлиги, лирик қаҳрамоннинг доно донишманд сифатида кўзга яққол ташланиб туриши ҳам кишига жуда кучли таъсир этади...»

Юқорида мисол сифатида келтирилган икки ўқувчининг жавобида ҳар бирининг ўзига хос ўқиш маданияти, бадиий асарга бўлган муносабати, идрок этиш даражалари аниқ кўриниб турибди. Биринчи ўқувчининг шеърни ўқиганда, асар ҳақида фикр юритишдан кўра, кўпроқ ҳаяжон, ҳиссиётга берилиши кўзга ташланса, иккинчи ўқувчининг жавобида ҳиссиёт билан таассурот узвийлиги, фикрий теранлик мавжуд.

Маълумки, адабиёт дарсларида ва уйда бадиий асарни ифодали ўқишда ўқувчилардан асардаги эмоционалликка аҳамият бериш талаб этилади. Чунки, бундан асосий мақсад—уларда қизиқиш туйғусини тарбиялаш, адабиётни, асарни ва унда тасвирланган воқеа-ҳодисалар, образлар моҳиятини тўла англаб, идрок этишларига эришишдир.

Ўқувчиларнинг уйда асарни ўқиб, уни идрок этишлари назорат қилиб борилади, масалан, VI синфда ўқувчиларга қайғуришга ёки хурсанд бўлишга сабаб бўладиган лавҳаларни ҳикоя қилиш вазифаси топширилар экан, улар Абдулла Ориповнинг «Ҳангома» асарини ўқиб, ўзларини ўйлантирадиган ва хурсанд қиладиган воқеаларни аниқлаб келишлари назорат қилиб турилади.

Юқори синф ўқувчиларидан, масалан, «Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романини қандай таасуротлар билан ўқиб тугатдингиз?», «Нима учун роман «Меҳробдан чаён» деб номланади?» каби саволларга жавоб бериш талаб этилса, табиийки, улар асарни қайта ўқиш, ҳар бир лавҳа устида чуқур фикр юритиш, уларни идрок этишга мажбур бўладилар.

Ўқувчиларнинг асарни қайта ўқиб, уни идрок қилишларига эришиш учун унда ифодаланган муҳим лавҳаларнинг композицион қурилиши ва моҳиятини тушунтириб беришни улардан талаб этиш ҳам мумкин. Бу хил машғулотни ўтказишда ўқувчиларнинг ёш хусусияти, синфдаги умумий ҳолат ҳисобга олинади, албатта. Масалан, V синф ўқувчиларига ўқиган асарларида тасвирланган лавҳани кўрган кинофильмларида акс эттирилган лавҳа билан қиёслашни «Чин инсон қиссаси» мисолида бажариб келиш топширилар экан, бу вазифани сифатли бажаришлари учун улар асарни тўлиқ ўрганиб чиқишлари керак. Шундан кейин ўқитувчи асар асосида яратилган ўқув фильмини намойиш этади ва ўқувчилардан фильмда романдаги қайси лавҳалар тушириб қолдирилганлигини сўрайди. Табиийки, бу саволга улар фильмда кўрсатилган лавҳаларни асардаги лавҳаларга қиёслаган ҳолда жавоб берадилар.

Бу хил машғулотни XI синфда Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи бўйича ҳам ўтказиш мумкин.

Ўқувчиларнинг бадий асарни ўқиш ва уни идрок қилиш фаолиятларини оширишда асосий эътибор асар қаҳрамонларининг фаолиятига қаратилади. Шу сабабли ҳам, асарни уйда ўқиш вазифа қилиб топширилар экан, образларнинг хатти-ҳаракатларига алоҳида эътибор бериш уқдирилади. Шу йўл билан ўқувчиларнинг синфда асар қаҳрамонларининг фаолияти, ижобий хислатлари, нопок хатти-ҳаракатлари, улардан олган таасуротлари ҳақида мукаммал сўзлаб беришларига эришиш мумкин.

Агар ўқувчи асардаги қаҳрамонлар ҳақида сўзлашга қийналса, ўқитувчи унга бир қаҳрамон образини тўлиқ таҳлил қилишни таклиф этади.

Ўқувчилар асарни ўқиганларида образлар ташқи қиёфасининг тасвирланишига, нутқига ҳам эътибор берадилар. Шу асосда уларда янги фикрлар пайдо бўлади. Уларда ҳосил бўлган ана шу фикрларни ривожлантириш, мустаҳкамлашнинг мақсадга мувофиқ усули эса асар қаҳрамонлари қиёфасини рассомлар чизган расмлар билан қиёслаш, ёзувчининг тасвири асосида расм чиздиришдир. Бу ишни V синфдан бошлаб, юқори синфларда ҳам давом эттирилса, ўқувчилар образлар ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўладилар.

БАДИИЙ АСАР МАТНИНИ УРГАНИШ. МАКТАБДА БАДИИЙ АСАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШДАГИ ҚИЙИНЧИЛИКЛАР

Мактабларда олиб борилган тажрибалар жараёни ўқувчиларнинг асарни таҳлил қилиш малакасини қийинчилик билан эгаллашларини кўрсатиб келаётир. Бунинг асосий сабаби, биринчидан, бадий асарнинг санъат намунаси, иккинчидан, адабиётшуносликка даҳлдор бўлишидир. Шу сабабли ҳам ўқувчилар бир пайтнинг ўзида икки йўналишдаги фанни ўзлаштиришга, турли тарихий даврларда яратилган асарларни ҳам маънавий, ҳам фалсафий, ҳам эстетик жиҳатдан таҳлил қилишга қийналадилар. Бундан ташқари, адабиётни турли шароитда, таълимнинг турли босқичларида ўрганиш адабиётшунослик, эстетика, болалар психологияси қонуниятларига риоя қилишни ҳам тақозо этади. Бадий асарни таҳлил қилиш жараёнида бу талабларни тўлиқ амалга ошириш мураккаб иш, албатта. Бу вазифаларнинг самарали бўлиши учун эса ўқитувчи асарни таҳлил қилишда мунтазам равишда ўқувчиларнинг идрок этишларини, асарни ҳам илмий, ҳам эстетик жиҳатдан қабул қилиш қобилиятларини ҳисобга олиб бориши керак. Мактабда бадий асарни таҳлил қилиш уни чуқур тушуниб ўқишни, онгли равишда англашни, асарни мустақил ўқиган пайтда ўқувчиларда пайдо бўлган эмоционал ҳиссиётни кучайтириб боришни тақозо этади. Ўқувчиларда эмоционал ҳиссиёт кучайтирилмаса, бадий асарни ўрганишда эстетик тарбияни амалга ошириб бўлмайди.

Мактабда бадий асар устида олиб бориладиган ишдаги энг муҳим ва асосий масала ўқувчиларда асарни бадий тасаввур этиш учун зарур бўлган ижодий қобилият ва китобхонлик маданиятини ўстириб боришдан иборат. Мана шу икки муҳим масалани ҳал қилмай туриб уларда узлуксиз мустақил иш кўникмаларини тараққий эттириб бўлмайди.

Табиийки, мактабда бадий асарни таҳлил қилишдан асосий мақсад асарда ифодаланган ҳаётини воқеани ёритиш орқали ўқувчиларни бадий адабиёт оламига олиб кириш, тасвирланаётган воқеаларга нисбатан муаллифнинг муносабати ва ниятларини пайқаб олишга имконият яратишдан иборатдир. Ўқувчиларнинг ёзувчи олдинга сурган ғоя, муаммоларни тўла тушунишларига эришмай туриб, адабиётнинг ёшларни тарбиялашдаги вазифасини амалга ошириб бўлмайди.

Турли синфларда ва турли ўқитувчиларнинг асарларни ўрганишлари моҳият эътибори билан ҳам, шакл жиҳатдан ҳам, синфни бошқара олиш маҳорати жиҳатидан ҳам, тайёргарлиги жиҳатидан ҳам бир-биридан тубдан фарқ қилади. Адабий асарни ўрганишда шундай умумий ҳолатлар ҳам бўладик, уларни чуқур пайқамасдан туриб таҳлил хусусида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас.

Асар таҳлиliga киришишда ўқитувчидан қуйидаги уч масалага эътибор бериш талаб қилинади:

а) таҳлилнинг мазмуни ва мақсадига;

б) дарсни ташкил қилишга (материалларни ўтиш—ўрганиш дарсларини белгилашга, машғулот тартибига);

в) ўқувчиларнинг эмоционалликни англаш фаолиятини ўстириш, асарга қизиқтириш, илмий-бадий билимларини ўстириш, асарни ўқиш кўникмаларини тараққий эттириш усулларини аниқлаб олишга.

МАКТАБДА БАДИЙ АСАР ТАҲЛИЛИНИНГ МАЗМУНИ

Мактабда бадий асарни таҳлил қилиш ҳақида фикр юритар эканмиз, албатта, унинг мураккаблиги, хилма-хиллиги, кўп қирраллигини кўз олдимизга келтирамиз. Шунда «Адабий асар ўқувчига нима беради?» деган савол тугилади. Маълумки, адабий асар ўқувчининг ҳаёт оламига олиб киради, маънавий дунёсини бойитади, унга одамларнинг турмуш тарзи, бир-бирлари билан муносабатлари, характери, феъл-атво-

ри, ҳис-туйғуларини чуқурроқ тасаввур қилишга ёрдам беради. Ўқувчи асарни ўқиш орқали оламни идрок қилар экан, фақат одамларнинг турмуши, ҳаёти билан танишибгина қолмай, унда тасвирланган қаҳрамонлар билан ҳам дардлашади, ҳис-туйғуларидан хурсанд ёки хафа бўлади.

Биз асарни ўқир эканмиз, ўзимизни қаҳрамонлар яшаган ҳаётда яшагандек ҳис қиламиз, ёзувчи акс эттирган ҳаётнинг чексиз, чуқур ва бой маъносини англаймиз. Бинобарин, адабиёт дастуридан ўрин олган асарлар ўқувчиларга турли даврлар билан, кинилар ва воқеалар билан танишишга имконият беради. Чунончи, ўқувчилар «Тўмарис», «Широқ» афсоналарини ўрганиш орқали эраמידан аввал IV асрда Ўрта Осиё халқларининг чет эл босқинчиларига қарши мардонавор курашганликларини, Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» достонини ўқиш орқали Амир Темур ҳукмронлик қилган даврдаги ўзаро феодал урушлар ҳақида тасаввурга эга бўладилар. Алишер Навоий асарларини ўрганиш орқали XIV—XV асрдаги маданий ҳаёт, ўзаро феодал урушларнинг халқ бошига солган оғир кулфатларни кўз олдиларига келтирадилар. Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарини ўқиган ўқувчилар XVI асрда Бобур билан Шайбонийхон ўртасида кечган даҳшатли жангларни, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистондаги воқеаларни билиб оладилар, Фарғона водийси, Ҳиндистон табиатиининг гўзал манзараларини сиртдан тасаввур қиладилар.

Ўқувчилар мактаб дастурига киритилган асарларни ўқиш—ўзлаштириш натижасида ҳар бир асарнинг ўзига хос хусусиятлари, мазмуни, бир-биридан фарқи, ёзувчи услуби, нияти, ҳаёт қарама-қаршиликларини англаш имкониятига эга бўладилар, адабий асар сўз санъатининг маҳсули экани, адабий жанр ва унинг қонуниятларини тушуниб оладилар.

Бу масалалар бадий асарни таҳлил қилишнинг мазмуини белгилайди ва улар бадий асарни таҳлил қилиш жараёнида амалга ошириб борилади. Асарни таҳлил қилишдаги энг муҳим масала, бу — ўқувчиларнинг эътиборини бадий асарнинг турли шакл ва усулда таҳлил қилишига жалб этишдан иборатдир. Ўқувчиларнинг асарни ўрганиш давомида эгаллаган билим ва кўникмаларини ҳаётда, ўз тажрибаларида қўллаш-

лари масаласи эса ўқитувчининг доимий диққат-эътиборида турмоғи лозим.

ТАҲЛИЛ ТУРЛАРИ

Таҳлилнинг мазмун ва мақсадини яхши билиб олган китобхон—ўқувчи муайян шароитни ҳисобга олиб, уни амалда қўллайди. Бунга эришиш учун ўқитувчи дастур мавзуларини қисмларга ажратади, соатларни тақсимлайди, ҳар бир дарсни ўзаро боғлаш нуқталарини белгилайди.

Маълумки, ҳар бир дарснинг тартиб ва ҳолати унинг мазмунини белгилайди. Дарсни мақсадга мувофиқ тартибда ва ҳолатда ўтказиш эса, асарни таҳлил қилиш характерини, асар ҳажминин билишни тақозо этади.

Чунки айрим асарлар, масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикояси тўлиқ ўрганилади, Одил Ёқубовнинг «Диснат» романидан айрим боб, қисмлар ўрганилади. Буни ўқитувчи яхши билишни керак, албатта.

Бинобарин, бир асарнинг турли қисмларини таҳлил қилиш ҳам турлича бўлади. Шунга кўра, таҳлилни, тахминан, қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1. Танланган қисмлар бўйича йўналтирувчи, образли таҳлил қилиш.

2. Асарни муфассал таҳлил қилиш (буни баъзан текстуал таҳлил деб ҳам аталади).

Таҳлил турлари орасида қатъий чегара қўйиб бўлмайди, албатта. Аммо улар ўз хусусиятига кўра бир-биридан фарқ қилади.

Танланган қисмлар бўйича йўналтирувчи таҳлилда асарда ифодаланган мақсад аниқланади. Бунда ўқувчиларга бериладиган саволлар улар эътиборини ўша мақсадни аниқлашга йўналтирилади. Бу хил таҳлилда ўқувчилар асарга қайта-қайта мурожаат этадилар, ўз тахминларини асослаш учун далиллар топишга ҳаракат қиладилар.

Муфассал таҳлил—асар боблари, лавҳалар, образларни ўрганишда қўлланади, таҳлил кенг ҳажмда бўлади.

Муфассал таҳлил ўқувчиларнинг ижодий фаолияти ва образли ҳиссиётини тараққий эттиришга ёрдам беради. Бунинг учун таҳлил ижодий вазифаларни амалга ошириш билан боғлиқ бўлиши керак. Масалан, 5-синф

Ўқувчилари Ғайратийнинг «Унутилмас кунлар» қиссида акс эттирилган Пўлатнинг босмачиларни алдаб қочиб лавҳасини расмда тасвирлай олсалар, уларнинг ёзувчи тасвирига ижодий ёндашганлиги маълум бўлади. Бунинг учун ўқувчи асарни ўқиган, уни муфассал таҳлил қилиш кўникмасини эгаллаган бўлмоғи лозим. Ана шундагина у ижодий вазифани муваффақиятли бажариши мумкин.

Агар ўқувчиларга асарни ёки унинг айрим қисмларини саҳналаштириш таклиф этилса, улардан ёзувчи тасвирига суяниб қисмларни қайта тузиш талаб этилади. Бу вазифани бажариш учун ўқувчилар асарни диққат билан ўқиб, кейин ёзувчининг изоҳларини, қаҳрамонларнинг нутқини диалог тарзида тузиб чиқадилар ва шу асосда асарни муфассал таҳлил қилишга замин яратадилар.

Ҳар бир ижодий вазифа асар матни устида батафсил ишлашни талаб қилади. Бунинг учун ўқитувчи ўқувчиларнинг бу соҳадаги маҳоратини такомиллаштиришга алоҳида эътибор бериши керак. Шундагина у ўқувчиларнинг сўз воситасида расм чизиш, саҳна асари тузиш қобилиятига эга бўлишларига эришади.

Муфассал таҳлил усули VIII—IX, кўпроқ X—XI синфларда қўлланади. Чунки бу синфлардаги ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва бадий ҳодисалар ҳақидаги билими, тушунчалари V—VII синфлар ўқувчиларидагига нисбатан тараққий этган бўлади.

X—XI синфларда ўрганиладиган асарлар ҳажмининг катталигини, мазмунининг мураккаблигини ҳисобга олиб, ижодий характерга эга бўлган вазифа бериш орқали образли, йўналтирувчи ва муфассал таҳлил усулидан фойдаланилади. Ўқувчилар адабий асарни олдин ўқиб, уни тушуниб, таҳлил қилишга киришсалар, асарларни нухта ўзлаштирадилар.

X—XI синфларда асарнинг хусусиятига қараб таҳлил усуллари танланади. Бу синфларда асарни таҳлил қилиш мураккаблаша бориб, муаммоли тус олади, асарда акс эттирилган ҳар бир лавҳадаги бадийлик очиб берилди. натижада ўқувчилар ёзувчи ниятини, орзуларини идрок этадилар, адабий асарда тасвирланган бадий ҳақиқат ҳақида фикр билдириш малакаларини эгаллай борадилар.

ТАҲЛИЛНИНГ ТАЪЛИМИЙ ВАЗИФАСИ

Мактабда бадий асарни ўрганишда қўлланадиган барча ишлар амалий аҳамиятга эга. Ўқувчилар асарни ўқиганда на фақат уни идрок қилиш, шунингдек, билим олиш усуллари, мутолаа давомида мустақил мантиқий фикрлаш малакаларини ҳам эгаллайдилар.

VII синфда Саид Аҳмаднинг «Қирқ беш кун» романидан олинган парчаини ўрганишда, ўқувчиларнинг Азизхон билан Лутфиниса образларига, Азизхон характерининг ўзгариб бориши ва унинг меҳнатга муносабати ҳақидаги масалаларни англаб олишларига эришишигина асосий вазифа қилиб қўймасдан, билимни ўзлаштириш жараёнида ўқувчилар фаолиятидаги изчиллик ва мунтазамликни кузатиб бориш ва уларни ривожлантиришга ҳам эътибор берилди. Романда Азизхон билан Лутфинисанинг бир-бирига бўлган самимий муҳаббатини ва Лутфинисанинг акаси томонидан фожиали ўлдирилиши тасвирларидан ўқувчилар ниҳоятда кучли таъсирланадилар, албатта. Бунга эришиш, воқеаларни кучли ҳис этишлари учун ўқувчиларга асарнинг айрим қисмлари қайта ҳикоя қилдирилди, ёзувчининг пияти аниқ баён этилган лавҳалар қайта ўқитилади. Ўқувчиларнинг лавҳалар мазмуни ва моҳиятини чуқур англаб олишлари учун ўқитувчи изланиш (эвристик), тадқиқ қилиш усулларига мурожаат қилади, асосий эътиборни дарсинг таъсирчанлигини оширишга, ўқувчиларнинг бадий асар ҳақида бир бутун тасаввурга эга бўлишларига қаратади. Азизхон Лутфинисани олиб қочиб тўғри қилдими? «Лутфиниса ўлдирилгандан кейин Азизхоннинг руҳиятида қандай ўзгаришлар пайдо бўлди?» каби саволлар бериш билан ўқувчиларда улар ҳақида таассурот ҳосил қилади.

Машғулотнинг охирида билимни умумлаштириш ва яқунлаш мақсадида ўқувчиларни ўйлашга мажбур этадиган, масалан, «Азизхоннинг меҳнатга меҳр қўйишининг сабаби нимада?», «Сиз Азизхоннинг қайси хусусиятларини олижаноблик деб биласиз?», «Азизхоннинг Акбарни ўлдирганлигини қандай баҳолайсиз?» каби саволлар берилди. Ўқувчилар бу саволларга жавоб излаб, ўз фикр-мулоҳазаларини билдирадилар. Баъзан улар Азизхон ҳақида нотўғри мулоҳаза юришишлари ҳам мумкин. Бундай вақтда улардан асар

мазмунидан келиб чиққан ҳолда фикр билдириш талаб этилади.

Изданиш усули ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини фаоллаштиришга, асосий ва иккинчи даражали масалаларнинг фарқини ажрата билишга, асар мазмунини англашга, ўқиб идрок этилган нарсаларни маптий жиҳатдан тўғри тушунишга ёрдам беради, ўқувчиларда бадий асарни қунт ва қизиқиш билан ўқиш малакасини ўстиришни таъминлайди, бадий асар таҳлилининг юқори савияда бўлиши учун замин яратади.

Шундай қилиб, ўқувчилар фаолиятини бадий асарни таҳлил қилишга йўналтириш таълим жараёнининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Таҳлилининг таълимий вазифалари қўлланадиган усуллар, савол-топшириқлар машғулот самарадорлигининг гарови ҳисобланади.

АДАБИЙ АСАР МАТНИ УСТИДА ИШЛАШДА ЯКУНЛОВЧИ МАШҒУЛОТЛАР

Якунловчи машғулотлар олдин ўтилган дарсларда асарни таҳлил қилиш жараёнида қўлланган усулларнинг айнан такрори эмас. Якунловчи машғулотда ўрганилган асарнинг янги қирралари ёритилади, ўқувчилар адабий мавзунини чуқур ва бир бутун ҳолда англаб оладилар.

Ўқувчиларнинг ўқиш, асарни таҳлил қилиш ва якунловчи машғулотда олган билим ва эгаллаган кўникмаларини амалда татбиқ этиш билан бадий адабиёт ҳаётининг бадий ифодаси эканини билиб оладилар, асарни ўрганиш жараёнида уларда ҳосил бўлган ҳис-туйғулар, ҳиссиётлар хотирасида узоқ вақт сақланади, асар ҳақида тўғри, эркин фикр юритадиган бўладилар. Бинобарин, асарни ўрганишнинг хотимаси бўлган якунловчи машғулот асарни ўқиш ва таҳлил қилиш жараёнида ҳосил бўлган тасаввур ва ҳиссиётларни, ўй ва фикрларини янада равшанлаштирадиган, асар қаҳрамонларида ифодаланган ғояни аниқлаб олишга ёрдам берадиган, ёзувчи ифодалаган воқеа ва ҳодисаларни ўқувчининг кўз ўнгиде намоён қиладиган машғулотдир. Асар мазмунининг таркибий қисмлари ҳам унинг хотимасида эслатиб ўтилади. Демак, якунловчи машғулотларда ҳам асарда ифодаланган лавҳалар қайта эслатилади, янги маълумотлар билан бойити-

лади. Бу эса, ўз навбатида, қўллаш керак бўлган таълим усуллари, машғулотлар мазмуни ва мақсадни белгилаб олишни тақозо этади.

Яқунловчи машғулотлар асарда ифодаланган муҳим масалани аниқ тасаввур этишга ёрдам беради. Бу машғулотнинг самараси ўқувчиларнинг бадий асарда тасвирланган турли воқеалардан таъсирланиб, ҳаётда нималарга эътибор бериш кераклиги ҳақида ўй-хаёлларга берилиши ва у ҳақда фикр юритишларида намён бўлади. Яқунловчи машғулотларда ўқиш санъатини яхши эгаллаган ўқувчилар ёки сўз санъати усталининг ўқишини (грампластикадан эшиттириш) уюштириш, роман ёки қиссанинг энг муҳим ва ёрқин ифодаланган қисмлари юзасидан адабий монтаж, инсценировка ва киносценарийлар тузиш, сўз воситасида расм чизиш, тасвирий санъат асарларини намойиш этиш каби таълим шаклларида фойдаланиши яқуннинг қизиқарли, самарали тугаллигини таъминлайди.

Яқунловчи машғулотларда асар мазмуни унинг ҳаётий асослари билан қислаб ўрганиш энг самарали усуллардан ҳисобланади. Масалан, VII синфда Саид Аҳмаднинг «Қирқ беш кун» романидан олинган парчаларни ўргангандан сўнг яқунловчи машғулотда ёзувчи тасвирлаган воқеаларни ҳаётимизда бўлган, яъни ўзбек халқининг 270 километрлик Катта Фарғона каналини 45 кунда қазиб битиргани — меҳнатда кўрсатган оламшумул аҳамиятга эга бўлган қаҳрамонлиги билан қислаш ўқувчилар кўз ўнгиде роман воқеаларини чуқур идрок этишга, роман моҳиятини англаб олишларига ёрдам беради.

X—XI синфларда ўтказиладиган яқунловчи машғулотлар қўйилган вазифа ва мақсадга қараб қанчалик мураккаблашмасин, олдинги синфларда қўлланган таълим усули ва шаклларида ҳам фойдаланилади.

Умуман, бадий асарни ўрганиш сўнгиде ташкил этиладиган яқунловчи машғулотларга қуйидаги талаблар қўйилади:

1. Ўқувчиларнинг бадий асарда акс этирилган масалаларни чуқур идрок этишлари ва бутун ҳолда тасаввурга эга бўлишларига эришиш.

2. Асарни ўрганиш жараёнида очилмай қолган қирраларини ёритган ҳолда ўқувчиларни янги, муаммоли масалалар ҳақида ўйлашга, мулоҳаза юритишга мажбур этиш.

3. Берилган билимларни тартибга солиш, мустаҳкамлаш, ўқувчиларда ўрганилган масалалар юзасидан бир бутун хулоса чиқара олиш малакасини ривожлантириш.

4. Ўқувчиларнинг асарни ўқиш ва таҳлил қилиш жараёнида ўзлаштирган билимлари даражасини аниқлаш.

5. Ўқувчиларда ўзлаштирилган билимларни амалда қўллаш, асар ҳақидаги ўз фикрларини мустақил равишда баён қилиш кўникмасини тарбиялаш.

МАКТАБДА БАДИИЙ АСАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ ИЖОДИЙ ЖАРАЁН СИФАТИДА.

ЕЗУВЧИНИНГ БАДИИЙ АСАРДА ТУТГАН УРНИНИ АНИҚЛАШ

Таҳлилда ташқи олам билан шахснинг бирлиги, таҳлилнинг ижодий характерда бўлиши асарни ўрганишда турли хил усулларни, масалан, режа тузиш, композицияни, асар қисмларининг ўзаро мантиқий боғланишларини аниқлаш усулларини қўллашда кўрилади. Бу усуллар ўқувчиларнинг ёзувчи ниятини, фикрини, асарнинг мазмунини англаб олишларига ёрдам беради.

Воқеаларни қийёслаш, уларни ҳаётдаги аниқ воқеалар билан таққослаш ўрганилаётган асардан озми-кўпми таниқарига чиқишни тақозо этса ҳам, аммо таҳлилни чуқурлаштириш учун имконият беради.

Адабиёт ўқитиш методикаси таълим жараёнида усуллар танлашда адабиётшунослик фани эришган ютуқларга асосланади. Бу табиийдир, албатта. Мактабда адабиёт ўқитишнинг асосида адабиётшуносликда шаклланган илмий таҳлилнинг умумий принциплари туради. Адабий ҳодисаларни таҳлил қилишда тарихийлик, табиатга, санъатга ижтимоий ҳодиса сифатида ёндашиш, ёзувчининг дунёқараши ва бадний услубини ёритиш, бадний асар мазмуни билан шакли ўртасидаги боғланиш таълимда ва илмий тадқиқотда турли тарзда аниқлапса-да, адабиётшунослик ва мактаб таҳлилида умумий принципга амал қилинади. Бунда ўқитувчи адабиёт ўқитишда адабиётшуносликка оид бадний ҳодисаларни, ёзувчининг ижодини тўғри талқин қилишга эътибор беради. Бунинг учун у

таълим бериш жараёнида адабий матнни адабиётшуносликда қўлланадиган усулларга суянган ҳолда таҳлил қилади, амалий тажрибасида адабиётшуносликдаги усулларга таянади, ёзувчининг асосий мақсади — фикри, ғоявий ниятини аниқлашда мақбул усуллардан фойдаланади.

Адабиётшуносликка доир усулларни қўллаш ўқувчиларнинг бадиий дидини ўстиради. Масалан, А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссасидаги Қаландаров билан Қозимбек образларини қиёслаш ёки Эшоннинг ташқи қиёфаси, хатти-ҳаракатини таҳлил қилиш ўқувчига ёзувчи кинояси, ахлоқий қарашларини бевосита ҳис этиш, идрок қилишга ёрдам беради.

Адабиётшуносликка оид таҳлилнинг бош вазифаси — матн ва унинг композицияси, ёзувчининг услуби, нияти, асаридаги образлиликнинг маънавий яхлитлигини кўрсатишдан иборат. Ўқувчиларнинг юқоридаги масалалар бўйича маълумотга эга бўлишлари учун қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

1. Тарихий, ижтимоий-маиший, адабий шарҳлар ўқувчиларнинг ёзувчи тасвирлаган ҳақиқий ҳаётни чуқур тасаввур этиш учун имкониятлар яратади ва таҳлил пайтида ёзувчининг ғоявий ниятини равшанроқ англаб олишга ёрдам беради. Ўқувчи тарихий, маданий ва ижтимоий ҳаёт ҳақида маълум даражада билимга, тушунчага эга бўлмаса, асарни ўқиб, идрок қилишга қийналади, ёзувчи ниятини тўла пайқаб ололмайди. Масалан, ўқувчиларда қадимги давр ёки XV—XVI асрлар ижтимоий-сиёсий, маданий ва адабий ҳаёт, қадимги адабиёт, афсона ва ривоятлар бўйича маълум даражада маълумот бўлмаса, Алишер Навоий ва Бобур асарларини тушунишга қийналадилар. Улар XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёт соҳасида бошланғич тушунчага эга бўлсалар, Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз ва Ҳамза асарларининг асл моҳиятини англаб оладилар. Ўқитувчи Алишер Навоийнинг Ҳусайн Бойқарога, Абдурахмон Жомийга ёзган хатларини ёки Жомийнинг, Восфийнинг Алишер Навоий ҳақидаги фикрларини ўқувчиларга эслатиш — ўқиб бериш шонр асарларининг аҳамиятини чуқурроқ англашга ёрдам беради.

Ўқитувчи мавзунини адабиётшунослик асосида шарҳлашда Ҳ. Ҳомидий, Ш. Абдуллаева, С. Иброҳимова-

ларнинг «Адабиётшунослик терминлари луғати», И. Султоновнинг «Адабиёт назарияси», А. Зунунов, Н. Хотамовларнинг «Мактабда адабиёт назарияси», С. Мамажоновнинг «Услуб жилолари», Н. Шукуровнинг «Услублар ва жанрлар», В. Раҳмоновнинг «Шеър санъати», Б. Саримсоқовнинг «Ўзбек адабиётида саж» асарларидан фойдаланиши мумкин. Аммо матн шарҳи бадий асарни таҳлил қилиш турларининг ўрнини эгаллаб олмаслиги керак. Чунки матни ўрганишдан олдин бериладиган шарҳ, изоҳлар таҳлил қилинадиган мавзу бўйича билим беришни мақсад қилиб қўймоқда.

Бадий асарнинг ёзилишига сабаб бўлган тарихий ва руҳий ҳолат ҳам шарҳланади. Бундай шарҳ фақат таҳлилни ташкил этиш учун эмас, балки унинг мазмунини ёритиш, бадий услубини аниқлаш мақсадида берилади. Чунончи, Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён», Чўпоннинг «Кеча ва Кундуз» романлари, Ҳ. Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» достони, Ғафур Ғулумнинг «Сен етим эмассан» шеърининг яратилишига сабаб бўлган тарихий ҳужжатлар асар таҳлилни равшанлаштиради, унинг мазмунини чуқур англашни таъминлайди, ўқувчиларнинг руҳиятига кучли таъсир қилади.

2. Бадий асарнинг қисмларини, қаҳрамонлар образини таққослаш, манзаранинг асардаги умумий йўналиш билан уйғунлигини аниқлаш каби масалалар асар композициясини ўрганишнинг асоси ҳисобланади.

Мактаб шароитида композицияни ўрганиш асарда ифодаланган воқеаларни, лавҳаларни қамраб олиши керак. Бундай вақтда зарур методик усуллардан бири—лавҳалар режаси тузилади. Бу ишни бажаришда ўқувчи учун С. Долимовнинг «8- синф «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги учун методик қўлланма», А. Ҳасанова, А. Зунуновларнинг «Мактабда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш»¹ номидаги методик қўлланмаларида «Фарҳод ва Ширин» достонини ўрганиш юзасидан берилган саволлар асар мазмуни ва композициясини ўрганиш намунаси сифатида хизмат қилиши мумкин.

¹ Қаранг: С. Долимов, 8- синф «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслиги учун методик қўлланма, Тошкент 1980, 60—61-бетлар. А. Ҳасанова, А. Зунунов, Мактабда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Тошкент, 1983, 62—63-бетлар.

3. Асар устида ўтказиладиган услубий кузатишлар ёзувчининг услубини, дунёқарашини, тасвирланган воқеа, ҳодисаларга муносабатини билишга ёрдам беради. Ёзувчи услубини билиш учун ўқувчилар, у қўллаган тасвир воситаларини, фойдаланган халқ мақоллари, иборалари ва уларнинг асардаги моҳияти ва хусусиятларини англаб олиш малакасига эга бўлишлари лозим.

Бу малакани ҳосил қилишда, дарсда сўз ўйинидан фойдаланиш мумкин: бадий матндан маълум сўзлар тушириб қолдирилиб, ўқувчиларга уларнинг ўрнига янги сўзларни топиб қўйиш топширилади. Улар бу вазифани бажаргандан сўнг, ёзувчи нима учун ўқувчилар таклиф этган сўзларни эмас, балки ўзи ишлатган сўзларни қўллаганининг сабаби суҳбат йўли билан аниқланади.

Юқори синфларда ёзувчининг услуби устида ишлаш мураккаблашади. Бу синфларда ёзувчининг бадий услубини тўлиқ англаб олиш учун услуб қатламлари, ёзувчи ва образлар нутқининг ўзига хос томонлари, асарни яратишда умумхалқ тили бойликларидан қандай фойдаланганлиги, муаллиф ҳикояси ўрганилади.

XI синфда ўқувчилар «Синчалак» қиссасини ўқишни бошлаганларида, одатда, А. Қаҳҳорнинг ўзига хос услуби билан боғлиқ бўлган, асарда акс эттирилган айрим лавҳалар, воқеаларга эътибор бермайдилар. Шу боисдан биринчи машғулотда оқ ёзувчи ижодига хос бўлган сатира ва юмор моҳиятини очишга, унинг услубий таҳлили жиҳатига эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. А. Қаҳҳорнинг услубини аниқ тасаввур этиш учун, масалан, Эшон портрети тасвирига назар ташлайлик: «Икки қаватли идора биносининг ўнг томонига тақаб солинган баланд ёзги қизил чойхона зинасидан чаманда гул дўппи, оқ шойи кўйлак ва шим кийган бир бола югуриб тушди ва чопқиллаганича Қаландаровнинг олдига келиб қўл қовуштирди. Эшон бола эмас, ёши элликлардап ошган кўса экан. Унинг бўйни тошбақанинг бўйинини эслатар, юзи сўриб олинган ҳусайни узумга ўхшар, лекин бир томонга силлиқ қилиб таралган сочи оёғидаги амиркон туфлидан ҳам қорароқ ва кўпроқ ялтирар эди»¹.

А. Қаҳҳор ушбу тасвирда «... комик ўхшатишлар,

¹ А. Қаҳҳор. «Синчалак», Тошкент, 1960, 17—18-бетлар.

иш ҳолатини англатувчи феъллар, феъл шакллари ва равиш (югуриб, чопқиллаганича, қўл қовуштириб)дан жуда усталик билан фойдаланиб, Эшоннинг ҳам кулгили, ҳам жирканч қиёфасини жуда ёрқин чизишга эришган. Ёзувчи Эшонга чуст дўппи эмас, атайлаб чаманда гул (сифатлаш) дўппи кийгилади, Эшонни оддий кўйлақда эмас, атайин шойи кўйлақда, кўк эмас, сариқ эмас, оқ шойи кўйлақда кўрсатади. Адиб Эшонни тўғри юргизмайди, болалардай чопқиллатиб юргизади. Эшон бола эмас, ёши элликлардан ошган кўса экан, деб кулгини кучайтиради»¹. Бу билан ки-фояланиб қолмай, тасвири давом эттиради: бўйнини тошбақанинг бўйнига, юзини сўриб олинган ҳусайни узумга, бошидаги сочини ярқираб турган қора туфли-сига ўхшатади.

А. Қаҳҳор Саида билан Қаландаровнинг драматик ҳолатга кирган нутқлари (диалоглари)ни индивиду-аллаштириш учун сўз ўйинидан моҳирона фойдалан-ган. (Бу ҳақда кейинги бўлимларда сўз юритилади.)

«Қутлуғ қон» романини ўрганишда Йўлчининг биринчи марта пул сўраб ва иккинчи марта ўз ҳақини талаб қилиб Мирзакаримбойга кириши лавҳаларида ҳар иккала образ нутқининг ўзига хослиги уларнинг ички кечинмалари, руҳиятини кенг ёритиш учун хиз-мат қилганлигини ёритиш орқали ўқувчиларнинг Йўл-чи билан Мирзакаримбой хатти-ҳаракати, нутқи орқали Ойбек услубини чуқур идрок этишларига эриши-лади.

4. Ёзувчи ҳаётий воқеаларни қай даражада тасвир-лаганини аниқлаш учун асар қаҳрамонларини ҳаётда-ги унга ўхшаш шахсларга қиёслаш асар моҳиятини англашга ёрдам беради.

Ёзувчининг бадий асарда тасвирлаган воқеаларини ҳаётдаги воқеалар билан таққослаш билан икки вази-фа бажарилади: биринчидан, ўқувчилар санъат ҳаёт кўзгуси, ҳаётнинг акси эканлигини, иккинчидан, санъ-ат ҳаётнинг айнан кўзгуси, нухаси эмас, балки ёзув-чининг ҳаётдан олган таассуротлари; қайта ишлаб,

¹ Қаранг: Ф. Пасриддинов. Ўзбек тили стилистикаси ма-салалари, А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» повести асосида. Тошкент Давлат унниверситети илмий ишлар тўплами, 427-чиққиши, 1972.

умумлаштириб, бадий сўз, образлар воситасида акс эттирган кўриниши эканини билиб оладилар.

Бипобарин, «Кутлуғ қон», «Диёнат», «Қирқ беш кун», «Зайнаб ва Омон», «Сен етим эмассан» каби асарлар ҳаётий воқеа, ҳодисалар асосида ёзилганлиги турмуш ҳақиқатлари билан таққослаб ўрганилса, ўқувчилар ҳаёт ҳақиқати билан бадий асарда акс эттирилган ҳаётнинг фарқини, ёзувчининг ижодий ўйлари, тасвирлаш услубини пухта ўзлаштириб оладилар.

5. Асарни яратиш жараёнида ёзувчи фикрининг ривожини билиш учун бир-биридан фарқ қилувчи икки бадий асарни қиёслаш ёзувчининг сўз устида ишлашдаги ижодий услубини, хизматларини кенгроқ тасаввур қилишга имкон беради. Бунда асарнинг аввалги нусхаси сўнги, таянч нусхаси билан солиштирилади. Масалан, А. Қаҳҳорнинг «Большевик» ҳикоясининг 3- бети 22 марта, «Қўшчинор» романининг 17- бети саккиз марта кўчирилганлигига ёзувчининг ўз қўли билан ёзган қўлёзма нусхаси ёрқин далил бўлади ва уларда адибнинг ўз фикрини қисқа баён қилишга интилгани, ҳар бир сўз, ҳар бир ибора устида қанчалик машаққат билан меҳнат қилгани кўзга яққол ташланиб туради. «...Абдулла Қаҳҳор учун «Қисқалик—истеъод синглизиси» деган ибора жуда азиз эди»,—деб ёзади Эркин Воҳидов. Эркин Воҳидовнинг таъкидлашича: «...Сухбатларидан бирида у «Бемор» ҳикоясининг биринчи жумласини қандай ёзганлигини, ўттизга яқин варақни қора қилиб (А. Қаҳҳор ёзилган сўзнинг устидан чизик чизмас эди, жумла бузилса, сўз ёки ҳарф хато бўлса, янги вараққа ёзиб чиқар эди), ниҳоят, энг қисқа, энг аниқ ифода топганини айтиб берган эди: «Сотволдининг хотини оғриб қолди». «Бу жумланинг фазилати битта,—деган эди у,—фикр тўртта сўз билан баён этилган, қолган ҳамма вариантларида шу фикр беш, олти сўз билан айтилади. Масалан: Сотволдининг хотини касал бўлиб қолди (5 сўз), «Сотволди хотинининг тоби қочиб қолди» (5 сўз) ёки «Сотволди хотинининг мазаси қочиб қолди...»¹ (5 сўз). Ёзувчининг сўз устида ишлаши мактаб ўқувчилари учун ибратлидир.

6. Ёзувчининг бир асарини бошқа бир асари билан

¹ Қаранг: Эркин Воҳидов, Қарздорлик. «Шарқ юлдузи» журнали, 1987, 9- сон, 165- бет.

қиёслаб ўрганиш усули турли мақсадларни амалга оширишга ёрдам беради. Бу усул адибнинг услуби ва дунёқараши асосларини пухта англаб олиш имкониятини беради. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги Фарҳод образи билан «Садди Искандарий» дostonидаги Искандар образини қиёслаш шоирнинг дунёқарашини, орзу-истакларини, яъни бола тарбияси, ўқиш—илм олишга муносабат, халқпарварлик, саҳийлик, камтарлик, олижаноблик, мансаб, мартаба учун хунрезлик қилмаслик ҳақидаги фикрларини, умуман, XV асрдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, темурий шаҳзодаларига ибрат қилиб кўрсатилган икки образ—Фарҳод ва Искандар фаолиятини англаб олишга ёрдам беради.

Баъзан ёзувчининг икки асари эмас, балки бир неча асарини таққослаш орқали таҳлил қилинади. Чунойчи, Алишер Навоийнинг инсонпарварлиги фақат «Фарҳод ва Ширин» дostonида эмас, балки деярли барча асарларида — «Маҳбубул қулуб» фалсафий-дидактик асарида ҳам, лирикасида ҳам ёрқин кўришади. Дарсда бу ҳақда маълумот берилганда, инсонпарварлик мавзуи шоир ижодининг гултожи ва юксак чўққиси деб тан олинган қўидаги икки байт шеъри билан якунлаш мумкин:

¹ «Юз жафо қилса, менга, бир қатла фарёд айламам,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам».

2. «Одамий эрсанг, демагил одами,

Онингким йўқ халқ ғамидини ғами».

(«Ҳайратул-аброр»дан).

Бу икки байтда акс эттирилган халқпарварлик ғояси Алишер Навоийнинг кўпчилик асарларига, жумладан, «Фарҳод ва Ширин» дostonига етакчи мавзу бўлиб қолганлиги ҳақида гапирилар экан, ўқувчилар дostonда акс эттирилган халқлар дўстлиги ғоясини янада мукамалроқ идрок этиш имкониятига эга бўладилар.

«Сен етим эмассан» шеърини ўрганишда Ғафур Ғулломнинг ўғли Жўрахоннинг ҳарбий хизматга чақирилиши муносабати билан ёзилган «Кузатиш», «Соғиниш» ва «Визнинг кўчада ҳам байрам бўлажак» шеърлари билан қиёслаш ҳам шоирнинг Улуғ Ватан уруши йилларидаги орзу-интилишлари, ўй-хаёллари ҳамда поэтик маҳоратини чуқур ҳис этишга ёрдам беради.

7. V—IX синфларда бир неча ёзувчиларнинг асарларини ёки асарнинг таркибий қисмларини (пейзаж,

портрет) ва бошқа асарнинг қисмлари билан қиёслаш улардаги образларнинг ахлоқий, руҳий ва маънавий жиҳатдан бир-бирига ўхшашлиги ёки фарқ қиладиган хусусиятларини аниқлашга имконият беради. X—XI синфларда турли асарлардаги образларнинг хатти-ҳаракатларини қиёслаш орқали уларнинг хулқ-атворлари ёритилади. Бу синфларда ёзувчиларнинг ҳаётга, даврга муносабатлари, ҳаёт ҳақидаги фикрларини ҳам таққослаш мумкин. Масалан, Муқимийнинг «Ганобчилар» сатирасини ўрганиш жараёнида ундаги салбий образларнинг хатти-ҳаракатлари, хулқ-атворини Алишер Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» достонида тасвирланган солиқ йиғувчи амалдор билан қиёслаш мумкин. Бу эса ҳар иккала асардаги салбий образларнинг характеридаги ўхшаш томонлар, шунингдек, XV асрда яшаган Алишер Навоий билан XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида яшаган Муқимийнинг дунёқарашидаги умумийлик, уларнинг ҳаётга, даврга бўлган муносабатлари ҳақида ўқувчиларда аниқ тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради.

ЎҚУВЧИЛАР ИЖОДҚОРЛИГИНИ ЎСТИРИШ

Бадий асарни таҳлил қилиш усуллари ўқувчиларни муаллиф ниятини чуқурроқ пайқашга, асарнинг мазмунини ёрқинроқ англаб олишга имконият яратади. Таҳлил усуллариини қўллаш орқали ўқитувчи ўқувчиларнинг кечинмаларини, тасаввурини, қизиқиш фаолиятини ривожлантиради. Табиийки, бу вазифаларни муваффақиятли амалга ошириш учун ўқитувчининг ўзи ижодкор бўлиши керак. Чунки у ижодкорлиги билангина ўқувчининг ўзига жалб этади. Бунинг учун у ўз фикрини равоқ, мантиқан тўғри ва таъсирли баён қилишда ибрат намунаси бўлиб қолмоғи лозим. Агар ўқитувчи ўқувчиларнинг асарлари синфда ўрганилаётган шоирларнинг шеърларини, ёзувчиларнинг насрий асарларини ўқишда қийналиб, асар ва унинг муаллифига лоқайд муносабатда бўлаётганларини сезса, асарни ўзи ифодали ўқигани, улардаги лоқайдликни бартараф этишга ҳаракат қилгани мақсадга мувофиқдир. Чунки ўқитувчининг ифодали ўқиши асар мазмунини тушуниш учун йўл очиб берадиган асосий намуна сифатида бадий матнни таҳлил қилиш учун шарт-шароит яратади.

Ўқувчиларда ўқишга бўлган шахсий қизиқиш ва асарни идрок этиш қобилияти шахсий таассуротларига суянган ҳолда ривож топтирилади. Шахсий таассурот, бу — ўқувчини асар воқеалари ичига олиб кирадиган, унинг фаолиятини асарни ўқиш ва таҳлил этишга сафарбар қилишга имконият яратадиган воситадир. Чупончи, Чўлпоннинг «Баҳорни соғиндим» шеърини ўқишдан олдин, ўқувчилар баҳор пайтидаги табиат манзарасини кузатиб, кузатишдан олган таассуротларини оғзаки ҳикоя қилиб берсалар, шеър муваффақиятли таҳлил қилинади, ўқувчилар шеър мазмунини тўлиқ англаб оладилар. Бу усулни Миртемирнинг «Ез», «Булут» шеърларини ўрганишда ҳам қўллаш мумкин. Айрим ўқитувчилар ўқувчиларнинг табиатни кузатишдан олган таассуротлари асосида - «Куз манзараси», «Қиш манзараси», «Ез манзараси» мавзуида баён, иншо ёзишни тавсия этадилар. Кўпчилик ўқувчилар баён ва иншоларида ўз таассуротларини ифодалайдилар. Лекин табиатга бўлган шахсий муносабатларини, ўз ҳиссиётларини тасвирлаб беришга қийналадилар. Уларнинг асар мазмунини чуқур тушунишлари учун, тасаввурлари, фикр-мулоҳазалари ёзувчи яратган образлар билан ўзвий бирликни ташкил этишига, улар ўртасида боғланиш бўлишига эътибор бериш керак.

Асарни қайта ҳикоя қилиш

Ўқувчилар асарни қайта ҳикоялашга тайёргарлик кўришда олдин уни ўқийдилар, айрим лавҳаларни қайтадан хотирлаб, сўнгра ҳикоя қиладилар. Уларнинг бу ҳолда тайёргарлик кўриши асарни пухта ўзлаштиришга имконият яратади. Мактабларда олиб борилган кузатишларда ўқитувчиларнинг V—VII синфларда қайта ҳикоялашнинг қуйидаги усулларидадан фойдаланилаётгани маълум бўлди:

1. Асарни мантиқий изчилликда қайта ҳикоялаш. Бу усул ўқувчиларнинг дастлабки тасаввурларини кучайтириб, асар хусусиятини чуқур идрок қилишга ёрдам беради.

2. Асардан олинган таассуротларни қайта ҳикоя қилиш. Бу усулда ўқувчилар ўзларига кучли таъсир кўрсатган, ўзларида яхши таассурот қолдирган лавҳа ёки ҳодисани батафсил қайта ҳикоя қиладилар. Қайта ҳикояларнинг бу турида ўқувчилар ҳикоялаш учун

керак бўлган далилларни ихтиёрий равишда танлайдилар, воқеликка ижодий муносабатда бўладилар.

3. Асарни ёки унинг айрим лавҳаларини қайта ҳикоя қилиш (муаллиф ёки асарда иштирок этган об-разлар номидан ўқувчининг қайта ҳикоя қилиши). Бу хил қайта ҳикоялаш ўқувчилар тасаввурини кучайти-ради, сўз бойлигини оширади, нутқини ўстиради.

4. Ижодий қайта ҳикоялаш. Бу ҳикоялашда ўқув-чилар асарга ички бир ҳиссиёт билан ёндашадилар, қаҳрамонлари ўзларига яқин бўлган асарларни қайта ҳикоялашга ошиқадилар, қаҳрамонларнинг номидан ўзлари сўзлайдилар. Бу ҳолат мактабларда жуда кенг тус олган. Аммо бу усулни доимий суратда қўллаш ёзувчининг асарда ифодалаган ниятини, асар компо-зициясини, ёзувчи яратган портрет, манзаранинг мо-ҳиятини англаб олишга салбий таъсир этиши ҳам мум-кин. Шунинг учун ушбу машғулот вақти-вақти билан асар ёки ундаги лавҳаларнинг ўзига хос хусусиятла-рига таяниб, ўтказилгани маъқул.

Ўқувчилар Гайратийнинг «Унутилмас кунлар», Ут-кир Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» асарларидаги ўзлари севган қаҳрамонлар — Пўлат, Робия, Ҳошим-жонлар «Уч оға-ини ботирлар» эртагидаги ботирлар номидан ҳикоя қилишга қизиқадилар. Шу нарса та-бийки, ўқувчилар асар қаҳрамонлари сўзини айнан такрорламай, бадий асарга ижодий ёндашиб, воқеани ўз сўзлари билан эркин ҳикоя қилишга иштиладилар. Буни ўқитувчи, албатта қўллаб-қувватлаб, рағбатлан-тириб тургани маъқул.

Ижодий қайта ҳикоялашда ўқувчиларнинг фақат ифодали ўқишига ва нутқини бойитишга эмас, балки адабий асар маъносини чуқур пайқаб олишларига ҳам аҳамият бериш лозим.

Ижодий қайта ҳикоялашнинг сиртдан воқеа содир бўлган жойларга саёҳат қилиш, у жойларда кўрган-ларини ҳикоя қилиш шакли ҳам ўқувчиларнинг бадий асарни қизиқиб ўқишларига, мазмунини чуқур ўзлаш-тиришларига ёрдам беради. Бу тур ишни «Фарҳод арман ўлкасида», «Фарҳод кемада», («Фарҳод ва Ши-рин» достони), «Жиловхонада бир жанжал» («Меҳ-робдан чаён» романи), «Йўлчи Тошкентда», («Қутлуғ қон» романи) каби мавзуларда уюштириш мумкин. Масалан, «Жиловхонада бир жанжал» мавзусини сиртдан саёҳат қилиш шаклида қайта ҳикоялаш учун

Ўқувчи Сафар бўзчи бўлиб, масжид жиловхонасига кириб боради ва бу ғийбатхонада кўрган, эшитганларини Сафар бўзчи номидан ҳикоя қилади. Худди шунингдек, «Йўлчи Тошкентда» (романининг I ва II қисми) мавзусини қайта ҳикоялашда ўқувчи Йўлчи қиёфасига кириб, қишлоқдан Тошкентга келгунча йўлда кўрганларини, чойхонадаги аҳволни, бойнинг дабдабали ҳовлисини, бой қиёфасини, унинг Йўлчини қандай кайфият билан кутиб олганини, у билан бўлган суҳбат мазмунини Йўлчи номидан ҳикоя қилади. Бу усулни қўллаш жараёнида диалогларни ўзлаштирама ёки кўчирма гапга айлантириб ҳикоя қилиш ўқувчини ижодий фикрлашга ўргатади, нутқ малакасини ривожлантиради. Бу машғулотнинг завқли бўлишини таъминлайди, ўқувчиларнинг фаолиятини оширади. Мазкур машғулотда ҳам ўқувчи ёзувчига эргашиб, асарни сўз-сўз ҳикоя қилмай, унда ифодаланган воқеа, образни ўз сўзлари билан ҳикоя қилади.

Ижодий қайта ҳикоялашда қаҳрамонлар хатти-ҳаракатини очишга эътибор берилади, ижодий қайта ҳикоялаш асар мазмунининг мантиқий давоми сифатида уюштирилади. Бундан асосий мақсад ўқилган асарга нисбатан ўқувчиларнинг шахсий муносабатларини, қизиқишларини кучайтиришдан иборат.

Адабиёт ўқитиш усулида ўқувчиларга ижодий тарзда бўлган вазифа бериш, асарда акс эттирилган воқеа, образларни оғзаки тасвирлаш, сўз воситасида расм чизиш, киносценарийлар ва инсценировкалар тузиш усуллари ҳам мавжуддир.

Қуйида Фафур Ғуломнинг «Тирилган мурда» ҳикоясидан олинган парчадаги биринчи шахс нутқини учинчи шахс нутқи орқали қилинган баён намунасини келтирамыз¹.

Асардаги диалогларни ўзгартириб баён қилишда кўчирма ва ўзлаштирама гаплар қондасини яхши биллиб олишга эътибор берилади ва мунтазам равишда машқ ўтказиб борилади.

¹ Қаранг: А. Зуннунов, Ж. Эсонов. Мактабда адабиёт ўқитиш методикаси, Тошкент, «Ўқитувчи», 1985, 133—137-бетлар.

Биринчи шахс	Иккинчи шахс
Отам ўлиб, маншатим тангликда қолди. Бир неча кун оч қолдим. Урнимдан туриб, отам экиб кетган ярим танобча ердаги жўхорини қайриб олишга ва уни пишириб, тирикчилик ўтказишга эринар эдим. Маҳалладаги кексалар келиб мени койидилар. Қаддимни кўтаришдан кўра, чолларнинг койишини эшитиш осонроқ кўринар эди.	Мамажон ялқовнинг отаси ўлиб, маншати тангликда қолди. Урнимдан туриб, отаси экиб кетган ярим танобча ердаги жўхорини қайриб олишга ва уни пишириб тирикчилик ўтказишга эринар эди. Маҳалладаги кексалар келиб уни койидилар. Унга қаддини кўтаришдан кўра чолларнинг койишини эшитиш осонроқ кўринар эди.

Сўз воситасида тасвирлаш
(расм чизиш)

Бу усул ҳам ўқувчиларнинг ёзувчи ниятини ва унинг тасвиридан энг нозик нуқталарни чуқурроқ пайқашга ёрдам беради. Ушбу усулни қўллаш ўқитувчидан ҳам, ўқувчилардан ҳам махсус тайёргарлик ва маҳоратни талаб этади. Сўз воситасида тасвирлашда (расм чизишда) ўқувчилар асарда акс эттирилган тасвири айнан такрорламай, уни эркин суратда чизишга ҳаракат қиладилар. Баъзан улар ёзувчининг тасвирига қўшимчалар ҳам киритадилар. Сўз воситасида қилинадиган тасвирда — расм чизишда ўқувчи ёзувчининг образни тасвирлашига таяниб, чизмоқчи бўлган расмини олдин чуқур ҳис қилади, кўз ўнгиди гавдалантиради, сўнгра ифодалашга киришади. Ўқувчиларга ўқилган асардаги айрим образларни, лавҳа, портрет ва табиат манзарасини сўз воситасида чизиш таклиф қилинар экан, уларни сўз санъати усталари билан мусобақа қилишга мажбур этилмайди, албатта. Бу усулнинг муваффақияти ўқувчиларда сўз воситасида расм чизишни изчиллик билан амалга ошириб, бу соҳадаги малакаларини доимий равишда такомиллаштирилиб боришда ёрқин кўринади.

Ўзбек мактабларида сўз воситасида расм чизиш ҳали оммавий тус олмагани учун, бу зарур ишни таълимий машқдан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Масалан, А. Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясини қайта сўзлаш

жараёнида ўқувчилар эътибори Қобил бобонинг руҳий ҳолати тасвирига жалб этилади:

«...Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яктакчан оғил эшиги олдида туриб, дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жавдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўролмайдди». Бу тасвирда Қобил бобонинг ички руҳий кечинмалари чуқур ифодаланган. Ўқувчи бу парчани қайта ўқиб, Қобил бобонинг ҳўкизи йўқолиши билан унда пайдо бўлган қайғуни, ички руҳий ҳолатни чуқур ҳис этади, сўнг унинг қиёфаси, кайфияти, хатти-ҳаракатини сўз воситасида чизади.

Оғзаки сўз билан тасвирлашнинг яна бир тури бадий асарни чуқур идрок этиб, ёзувчининг изидан бориб, асар мазмунига мос равишда образларнинг ташқи қиёфаси ва табиат манзарасини чизишдан иборатдир. Чунки ўқувчилар кўпинча тасвирий санъат асарларида ифодаланган манзарада, кишилар расмига қизиқадилар, баъзан уларга ўхшаш расмлар чизадилар. Масалан, улар А. Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясидаги воқеаларни мавзуларга («Хўкиз йўқолди», «Камбағални уйи куйса куйсин, хўкизи йўқолмасин», «Элликбоши хўкизни нақд қилиб қўйди», «Қобил бобо амни ҳузурда», «Қобил бобо тилмоч ҳузурда», «Қобил бобо ноҳия полиция бошлиғи ҳузурда») бўлиб, сўз воситасида расмлар чизишлари мумкин. Ўқитувчи ҳикояда тасвирланган тилмоч, полиция бошлиғининг қиёфаси тасвирланмаганлиги сабабли уларнинг ташқи қиёфаси, шахсияти ва хатти-ҳаракатлари ҳақида тушунча бериш, улар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш билан ўқувчиларга кўмаклашади. Бу ишнинг яхши натижалари бўлиши ҳам ўқитувчининг тасвирий санъатдан хабардор бўлишига, ўқувчиларнинг бу соҳада маълум даражада малакага эга бўлишларига кўп жиҳатдан боғлиқ, албатта.

Ўқувчиларнинг ижодий тасаввурларини ривожлантириш, фикрлаш қобилиятини ўстириш мақсадида уларга асарда тасвирланган воқеаларга у ёки бу даражада иштирок этган, аммо муаллиф томонидан ташқи қиёфаси тасвирланмаган образларнинг расмини чизиш ҳам таклиф этилади.

Оғзаки тасвирлаш усули X—XI синфларда ҳам қўлланади. Бу синфларда ўқувчилар, масалан, «Меҳробдан чаён» асаридаги бош қаҳрамон Анварнинг жа-

сорати ойдинлаштирилган «Анвар Худоёрхон ҳузурида», «Қутлуг қон» романининг бош қаҳрамони Йўлчининг Мирзакаримбойдан пул сўраб турган пайтидаги қиёфаси, ҳаракатини асарга суянган ҳолда тасвирлашлари мумкин. Бу тасвирнинг муваффақиятли бўлиши ўқувчиларнинг ақлий, санъаткорлик қобилиятларига, ёзувчи иниятини ижодий ҳис эта олишларига боғлиқ, албатта. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, оғзаки тасвирлаш (расм чизиш) усули синфдан синфга ўтиш билан мураккаблашиб, шакл ва мазмун жиҳатдан ривожланиб боради. Бунда адабиёт ўқитувчисининг расм ва чизмачилик ўқитувчилари билан яқиндан мулоқотда бўлиши муҳим аҳамиятга эга.

Киносценарий тузиш

Мактаб ўқувчиларининг кинофильмдан олган таассуротлари китобни ўқиб олган таассуротлари даражасида бўлади. Улар китобни ўқиб, унда тасвирланган воқеликни қанчалик бадий идрок қилсалар, кинони ҳам кўриб, экранда акс эттирилган лавҳаларга шунчалик қизиқадилар ва уларни бадий ҳис этадилар. Бинобарин, кинофильм бадий асарда акс эттирилган ҳодисаларни англаб олишга ёрдам беради.

Кино санъати болалар руҳиятига яқин бўлгани сабабли, уларнинг онига тез таъсир этади. Болалар кино санъати туфайли табиат ҳодисаларини поэтик ҳис этишга эришадилар. Айниқса, кино лавҳаларининг экранда тез-тез алмашиб, ҳаракатда бўлиб туриши болаларнинг тасаввурини ҳам ўзгартириб туради ва улар ҳаёт ҳаракатда эканлигини ўз кўзлари билан кўриб, уни янада чуқурроқ тасаввур этадилар.

Биз адабий асарнинг моҳиятини ўйлаб, баъзан болаларнинг кинога бўлган қизиқишини сусайтирмақчи бўламиз. Аммо бола ўқиётган асарининг варағини қатлаб қўйиб, янги фильми қизиқиб томоша қилади. Шундай экан, ўқувчиларнинг хоҳишига қарши бормай, уларнинг кинога бўлган қизиқишларини ўстиришга ҳаракат қилишимиз лозим. Бу ҳолат адабий асар билан кино санъатини қиёсий ўрганишга, санъат асарларининг бир-бири билан чамбарчас боғлиқлиги ва, айни замонда, ўзига хос хусусиятларини англаб олишга ёрдам қилади.

Киносценарий яратиш бадий асарни таҳлил қилиш усулларидан биридир. Уни амалга оширишда ўқувчи-

лар фақат кино тилини ўзлаштирибгина қолмай, адабий асарни ҳам диққат билан синчиклаб ўргана бошлайдилар, чунки адабий асарнинг мазмунини чуқур ҳис этмай туриб, киносценарий яратиш мумкин эмас. Адабий асар бўйича киносценарий ёзиш учун унда тасвирланган қаҳрамонларнинг ички кечишмалари, ҳистуйғулари, дунёқараши ва ёзувчининг нияти ҳақида чуқур, аниқ тасаввурга эга бўлиш керак. Мактаб ўқувчилари ташаббуси билан яратилган киносценарийлар махсус мутахассислар яратган киносценарийлар даражасида бўлмайди, албатта. Ўқувчилар яратган киносценарийлар тугалланмаган, нурсизроқ бўлиши мумкин. Аммо ҳар қандай ҳолатда ҳам, мактаб ўқувчилари яратган бу ижодий иш ҳам таълимий, ҳам тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Қуйида Ғайратийнинг «Унутилмас кунлар» асари асосида ўқувчилар яратган киносценарийни келтирамиз.

Киносценарий режаси

1. Икки қўли орқасига боғланган Пўлатни икки босмачи ҳайдаб келиб, ертўлага қамайди.

2. Ертўлада ётган Зокир ота Пўлатни қочирриш режасини тузади.

3. Жарлик томонда отишма.

4. Зокир ота ва Пўлат ертўладан олиб чиқилади ва бир босмачи назорати остида ишлатилади.

5. Пўлат босмачиларни алдаб қочади (дарё бўйлаб, тошларни пацалаб).

Пўлат ролини V синф ўқувчиларидан бири ижро этди. Шчербаков, Зокир ота ва босмачилар ролини ўйнаган юқори синф ўқувчилари «Национал» камераси орқали экранга туширилди. Ўқувчилар уни қизиқиш билан кўришди.

Шуни қайд этиш керакки, киносценарий тузишда асарда тасвирланган ҳар бир лавҳанинг чегарасини аниқлаб олиш керак.

Умуман, киносценарий яратиш иши ўқувчиларнинг синфда ва синфдан ташқари ўқиган асарлари ҳақида олган билим, кўникмаларини ўстириш ва мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнайди.

Адабий матнни саҳналаштириш

(Инсценировка қилиш)

Асарни ёки унинг айрим лавҳаларини саҳналаштириш анча мураккаб иш бўлишига қарамай, бу усул мактаб тажрибасида кўпдан бери, масалан, юқори синфларда қўлланиб келинмоқда. Асарни ёки унинг айрим лавҳаларини саҳналаштиришнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу усул ўқувчиларда адабий қаҳрамонни ижодий ўзлаштириш истагини кучайтиради, уларнинг бадий идрок қилиш фаолиятларини кучайтиради, қаҳрамонларнинг ички кечималарини ҳис этишга майл уйғотади. Саҳналаштириш билан ўқувчилар асарда ифодаланган қарама-қаршиликни билиб оладилар, бадий асарга жиддий эътибор билан муносабатда бўладилар.

Мактаб шароитида катта насрий асарни саҳналаштириб бўлмайди. Чунки, бу жуда катта ижодий меҳнат талаб қилади. Шунини ҳисобга олиб, ўқувчиларга ундаги айрим лавҳаларни ёки кичик ҳажмдаги ҳикояларни инсценировка қилиш тавсия этилади.

Саҳналаштиришнинг муваффақиятли чиқишида биринчи шарт, ўқувчиларнинг асарни чуқур ўрганиб, уни бадий ҳис этган ҳолда, диалоглар кўпроқ бўлган лавҳани аниқлаб олишдир.

Биз қуйида «Меҳробдан чаён» асарининг мажозий номи бўлган «Жиловхонада бир жанжал» лавҳаси бўйича тузилган инсценировка намунасини ҳавола қиламиз.

Адабиёт ўқитиш фақининг талабига кўра, лавҳалар яхлит ва кичик мавзуларга бўлинади.

Жиловхонада бир жанжал

- а) Масжид жиловхонаси;
- б) Абдураҳмон домла ғийбат қилмоқда;
- в) Сафар бўзчи масжид жиловхонасига кириб келмоқда;
- г) Сафар бўзчи Абдураҳмон домла билан кескин мунозаралашмоқда;
- д) Сафар бўзчи Анварнинг одамийлиги, халқпарварлиги ҳақида гаширмоқда.

Инсценировка қаҳрамонлари:

1. Абдураҳмон — 30 ёшларда.

2. Шукур сўфи — 45 ёшларда.

3. Самад бўқоқ — 40 ёшларда.

4. Сафар бўзчи — 38 ёшларда.

Абдулла Қодирий бу образларнинг ташқи қиёфасини шунчалик аниқ ва моҳирона тасвирлаганки, бу ҳолат ўқувчиларнинг образлар қиёфасига киришини осонлаштиради.

Абдурахмон домла: «Ўрда ичида шунчалик оқил ва донолар тўлиб ётган бир фурсатда, таҳсил кўрмаган, нодон бир гўдакка бундай улуғ бир вазифа, валлоҳи аълам, топширилмас деб ўйлайман. Бу вазифани уҳда қилмоқ учун кўп гап керак. Аввало, ақли солим, сониян, таҳсили том лозим, ваҳоланки, сиз айтган йигит ўтган саналар Солиҳ махдумда савод ўқиб, биздан ҳижжа ўрганиб юрар эди. Баҳорҳол бу хабарга ақл бовар қилмайди...»

Самад бўқоқ: «Ҳа-а (Шукур сўфини тирсаги билан туртади), бу бола киму, ўрдага мирзабошлик ким...»

Шу тарзда инсценировка давом эттирилади. Бундай инсценировка «Қутлуғ қон» романи, «Зайнаб ва Омон» достони ва бошқа асарлар бўйича ҳам тузиш мумкин.

АДАБИЙ АСАРНИ САНЪАТ АСАРЛАРИНИНГ БОШҚА ТУРЛАРИ БИЛАН ҚИЁСЛАБ УРГАНИШ

Биз олдинги бобларда адабий асарни таҳлил қилиш жараёнида бошқа санъат асарларидан фойдаланиш усуллари ҳақида тўхталганимиз сабабли, бу ўринда фақат айрим масалалар устида мулоҳаза юритишни маъқул кўрдик.

Санъат асарлари турларининг ривожланиши, уларнинг ўзаро алоқадорлиги ва, айни замонда, ҳар бир турнинг ўзига хос хусусияти билан белгиланади. Бадий адабиётни бошқа санъат асарлари билан боғлаб ўрганишни кузатган ўқитувчилар ва олимлар бу усулдан фойдаланишни маъқуллаб келадилар, шунингдек, бу усулнинг афзаллиги психология фанида ҳам исботланган.

Х синфда Алишер Навоийнинг адабий-ижтимоий фаолиятини ўрганишдан олдин XV асрнинг иккинчи ярми, XVI асрнинг бошларидаги ижтимоий-сиёсий ва адабий ҳаётнинг аҳволи ҳақида маълумот беришда даврнинг ўзига хос хусусиятларини ёритишга эътибор

берилади. Бинобарин, агар синфда Уйғун ва И. Султоннинг «Алишер Навоий» драмалари асосида машҳур артистлар: О. Хўжаев (Навоий), Сора Эшонтўраева (Тули), Л. Нарзуллаев (Хусайн Бойқаро), О. Жалилов (Мажиддин), С. Табибуллаев (Мансур) ва бошқаларнинг овозлари ёзиб олинган грампластинка эшиттирилса, ўқувчилар давр руҳини унда кўзланган муаммолар билан биргаликда англаб олишларига имконият яратилган бўлади. Шунингдек, Ҳамза Ҳакимзода яшган даврнинг бутун мураккаблигини чуқур ҳис этиш учун «Ҳамза» грампластинкасини, (Ҳамза ролида Ўзбекистон халқ артисти К. Зокиров ўйнаган), Гафур Гулом ва Ҳамид Олимжоннинг ҳаёти ва фаолиятини ўқувчилар кўз ўнгиде яққол гавдалантирувчи нутқлари ёзиб олинган грампластинкани эшиттириш ўқувчиларнинг даврни, ёзувчи ва унинг асарларини бадий идрок этишларини таъминлайди.

Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Муқимий, Огаҳий, Қомил Хоразмий ва Фурқатларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш жараёнида уларнинг машҳур артистлар томонидан ижро этилган ғазалларини эшиттириш ўқувчиларнинг ҳиссиётига кучли таъсир этади.

Адабий асарни ўрганиш жараёнида турли расмлар, портретлар ва ҳайкалтарошлик, меъморчилик асарларидан ҳам фойдаланилади. (Бу ҳақда дарсликнинг «Кўргазмали қуроллар» бобида батафсил тўхталамиз).

Умуман, бадий адабиётни ўрганиш жараёнида фойдаланиладиган расмлар, портретлар, кинофильм, зангори экран кўрсатувлари, техник воситалар ўқувчиларнинг бадий асарни чуқур тасаввур этишларида таъсирчан ёрдамчи восита бўлиб хизмат қилади.

БАДИЙ АСАРНИ ТУР ХУСУСИЯТИГА ҚУРА УРГАНИШ

Мактабда бадий асарни тур хусусиятига кўра ўрганиш ўқувчиларнинг адабиётни санъатнинг бир тури эканини, насрий, лирик ва драматик асар хусусиятларини билиб олишларига ёрдам беради.

Адабиётнинг насрий, лирик, драматик турлари, уларда борлиқни акс эттирилиши жиҳатидан ҳам, ёзувчининг воқеани ифодалаш маҳорати жиҳатидан ҳам, китобхонга таъсир кўрсатиши жиҳатидан ҳам

бир-бирдан фарқ қилади. Шунга кўра уларни ўрганиш усуллари ҳам турличадир.

Насрий асарни ўрганиш

Насрий асарлар ўрта мактаб дастурида салмоқли ўринни эгаллайди ва мактабда бу турга мансуб бўлган масал, ҳикоя, қисса, роман жанридаги асарлар ўқиб ўрганилади.

Насрий асарларда ҳаётий воқеа ва одамларнинг хатти-ҳаракати, ўзаро муносабатлари акс эттирилади. Шу сабабли, мактабда улар бир бутунликда ўрганилади, асар мавзун, унда кўтарилган асосий масала ёритилади. Шу йўл билан ўқувчиларда нафосат туйғуси шакллантирилади, улар қаҳрамонлар образининг хулқ-атвори билан таништирилади, уларга ёзувчининг сўз санъаткори эканлиги тушуштирилади.

Табиийки, мактаб таълимида йирик насрий асарларни тўлиқ таҳлил қилиш имконияти йўқ. Шу туфайли, улардаги асосий ғоявий-бадний мазмунни англаб олишга ёрдам берадиган қисмлар (боблар) устида иш олиб борилади. Асар мазмунини англаб олишлари учун эса, ўқувчилар уни синфда ва уйда ўқиб чиқишлари, бадний асарни ўқиш кўникмасини эгаллашлари керак. Ўқитувчининг бу ўриндаги вазифаси ўқувчиларда бадний дидни ўстириш, уларнинг ёзувчи фикр-ўйларини, ахлоқий-эстетик қарашларини англаб олишларига ёрдам беришдир. Бу вазифа, айниқса, ҳажми кичик, образлар характери бир ҳодиса ва тўқнашувда очилган масал, ҳикояларни ўрганишда осонлик билан ҳал қилинади. Қисса ва романларни ўрганишда эса, олдин ёзувчининг идеали ифодаланган асосий қисмлар, уларни ўрганишга мўлжалланган — машғулот-дарслар тартиби аниқлаб олинади. Қисса ва романларни тарихий йўналишда ўрганилади. Шу йўл билан уларнинг яратилиш тарихи, ҳозирги кун учун аҳамияти ёритилади.

Мактабда асарларни ўрганиш йўлларини белгилашда, болалар психологиясига суянган ҳолда, ўқувчиларда адабиётга қизиқиш уйғотиш, асар устида ишлашга фаол иштирок этиш иштиёқини қўзғатиш ғоят муҳимдир. Бунинг учун ўқувчиларнинг асар ҳақидаги фикрини, асарни тушуниш қобилиятини билиш керак.

Шундагина ўқитувчи ўқувчиларда асарни ўрганишга, ўқишга, мазмунини билишга қизиқиш ҳосил қилади.

Маълумки, бадий асар мазмун билан шакл бирлигида, бир бутун ҳолда ўрганилиши керак. Насрий асар таҳлилида ҳам бу масалага эътибор берилади.

V—VII синфларда, асосан, асар мазмуни, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати ва ички кечинмалари ўзлаштирилади, асар композицияси, жанр хусусияти, ёзувчининг воқеа ва образларга муносабати ҳақида дастлабки тушунча берилади. VIII—IX синфларда асар V—VII синфлардагига нисбатан чуқур таҳлил қилинади. X—XI синфларда таҳлил назарий-адабий асосда уюштирилади.

Асар сюжети таҳлил қилиш

Китобхон, у ким бўлишидан қатъи назар, аввало, асар мазмунини билиб олади.

Сюжет, бу — бадий асар мазмунини ташкил этган, ўзаро боғланган ва ривожланиб боровчи ҳамда қаҳрамонлар худқ-атвори, хатти-ҳаракатини очишга хизмат қилувчи ҳаётини воқеалар тартиби, бирлигидир. М. Горькийнинг таъкидлашича, асар мазмуни одамларнинг ўзаро алоқалари, улар ўртасидаги қарама-қаршилиқлар, симпатия ва антипатиялар, умуман, кишилар ўртасидаги муносабатлар — у ёки бу образнинг тарихий ривожланиши, ташкил топиб боришидир.

Ҳар бир ёзувчи асарни турлича қурилишда яратади, воқеаларни турли тартибда баён этади, сюжетни турли шаклда ифодалайди. Шу сабабли, ҳар бир асар такрорланмас бадий хусусиятга эга бўлиб, унда ёзувчи ва қаҳрамоннинг ўзаро муносабати ўзига хос тарзда ифодаланади.

Китобхон асар мазмунини, ифодалилиги ва бадийлигини биринчи бобни ўқиши биланоқ ҳис этади. Масалан, Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романининг мазмуни биринчи қисмда «Раънонинг эгаси» Анвар эканлиги баёни билан бошланади. Уни ўқиган китобхон роман мазмунини тўлиқ билиб олишга ошиқади. Шунга кўра, ўқитувчига насрий асарни ўрганишни биринчи қисм (боб)ни ифодали ўқиш, шарҳлаш (ёки суҳбат) билан бошлаш тавсия этилади. Ўқитувчи асарни ўрганишни шу тартибда бошлаш билан ўқувчиларда навбатдаги таҳлилга иштиқ, интилиш ҳиссини уйғотади.

Мактабда асарнинг мазмунини ўзлаштириш бутун бобларни ёки бир қисми бўйича режа тузишга, ҳикоялашга ёрдам беради. Режа ўқитувчи ёрдамида тузилади.

Насрий асарда қаҳрамонлар образини ўрганиш

Китобхон асарда ҳикоя қилинган воқеа билан бирга, образлар характерини, тақдирини билишга ҳам қизиқади. Адабий қаҳрамон бадний ҳақиқат бўлиб, усиз асарни ҳам, ёзувчининг мавқеини ҳам билиб бўлмайди. Ёзувчи инсон образини яратиш билан уни аниқ бир шахс сифатида тадқиқ этади, бадний акс эттиради. Мактабда қаҳрамон образини ўрганишдаги муҳим масала образда ёзувчининг ўз ахлоқий-эстетик қарашларини ҳам ифодалаши ва шу орқали китобхонга таъсир кўрсатишини ўқувчилар онгига сингдиришдан иборатдир.

Дарсда қаҳрамон образини таҳлил қилишда унга хос хислат-фазилатлар очилган тақдирдагина ўқувчилар ўз-ўзини ва атрофидаги одамларни тушунадилар, англайдилар, инсон шахсининг камол топиши, ривожланиши учун нималар қилиш, қандай хислатларни эгаллаш кераклигини билиб оладилар. Уларнинг бундай тушунчага эга бўлишлари учун дарсда қаҳрамон образи таҳлил қилинаётганда қуйидагиларга эътибор берилади:

— образнинг ҳаётга ва ҳаётда юз берган воқеа-ҳодисаларга бўлган муносабатига;

— ўз мақсадини амалга ошириш йўлида олиб борган курашига;

— хулқ-атвори ва қобилиятига;

— китобхонга кўрсатган таъсирига, ўз даври учун қанчалик типиклигига.

Дарсда бу масалаларга аҳамият бериш ва улар ҳақида аниқ мисоллар билан сўзлаб беришни талаб этиш образ таҳлилининг мазмунли, муваффақиятли ўтишини таъминлайди.

Қаҳрамон образини таҳлил қилишда қиёсий тавсиф усулидан ҳам фойдаланилади. Бу усул ўқувчиларнинг образ ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлишларига ёрдам беради.

Қаҳрамон образини ўрганишда унинг ташқи кўриниши, характерини ёритиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Чунки ёзувчи қаҳрамоннинг ташқи кўриниши, ҳарака-

ти орқали унинг жисмоний сифатларини, ҳаракатларидаги характерли белгиларни кўрсатади.

Маълумки, ҳар бир асарда асосий ва иккинчи даражали образлар бўлади. Таҳлилда асосий образларнинг ташқи кўринишини очишга аҳамият берилади. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссасини ўрганишда, асосан, Саида ва Қаландаров образининг ташқи кўриниши очилади. Абдулла Қаҳҳор Саиданинг қиёфаси ва ҳаракатини шундай чизади: «Йигирма икки ёшлардаги баланд бўйли, жуда нозик қиз арзон чит бўлса ҳам, яхши тикилган кўйлагининг орқа этагини ёғим қилмасликка тиришиб, эҳтиётлик билан курсига ўтирди, йўл-йўлакай бахмал жилеткасининг чўнтагидан ярми чиқиб турган кичкинагина блокнотини олиб, столга қўйди, ингичка қаламининг кетини иягига ниқтаб, Носировга савол назари билан қаради».

Бу парчада Абдулла Қаҳҳор Саиданинг ташқи кўринишидаги соддалик, гўзалликни, одоблилик ва тадбиркорлигини тасвирлаган. Шунингдек, Саидага бўлган ўзининг самимий муносабати, ҳурматини ҳам ифодалаган.

Айрим асарларда ёзувчи қаҳрамон образининг ташқи қиёфасини тасвир воситалари — сифатлаш, ўхшатиш, жонлантириш, муболаға ёрдамида чизади. Бу ҳолатни Гафур Гуломнинг «Тирилган мурда», Садриддин Айнийнинг «Қуллар» асарларидаги образлар тасвирида ҳам кўриш мумкин.

Ёзувчининг насрий асарда тутган мавқеини ўрганиш

Ёзувчининг насрий асарда тасвирланган воқеаларда тутган мавқеини ўрганмасдан туриб, у ҳақда тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас, унинг мавқеи маълум изчилликда ўрганила боради.

V—VII синф ўқувчилари ҳикоя, қисса яратган ёзувчилардан Абдулла Қаҳҳорни, Ғайратий, Ҳаким Назирни биладилар. Аммо ўқувчилар уларни асарларидан ажралган ҳолда англайдилар, асарларида иштирок этишларини аниқ билмайдилар. Шунга кўра, ўқитувчи ушбу асарлардаги чол, Қосимжон, Қобил бобо образларида Ғайратий, Абдулла Қаҳҳор, Ҳаким Назирнинг дунёқарашлари ҳам акс эттирилганини ўқувчиларга тушунтиради.

VIII—IX синфларда ўқувчилар асарларда акс эттирилган қаҳрамон образларининг ёзувчи-ҳикоячи си-

фатида намоен бўлишини кўрадилар, X—XI синфларда улар асарлардаги лирик чекинишлар, бадий тасви-лар орқали образлар оламига кирадилар. Шу йўл билан уларда асар муаллифи ҳақида кенгроқ тасаввур ҳосил бўлади, улар бадий адабиётга хос хусусиятларни англай бошлайдилар, ҳаёт ҳақида ўз мулоҳазаларини баён этиш, асарга баҳо бериш кўникмаларини эгал-лайдилар.

Мактабда насрий асарни ўрганишда табиат тасви-рига алоҳида эътибор берилади. Уқитувчилар асар-ларни ўқиб, ўрганиш билан табиат тасвири қаҳрамон характерини, кечинмаларини, руҳиятини адибнинг ғоя-вий ниятини англашга, билишга ёрдам беришини пай-қайдилар.

Масалан, XI синфда ўрганиладиган «Меҳробдан чаён» романида Анварнинг тўй кунини келишиб олиш ниятида Раъно билан учрашган қувончли дамларида табиатда юз бера бошлаган ҳодисани Абдулла Қоди-рий шундай ифодалайди: «...Кучли шамол қўзғолган эди. Шамол гўё кўмаклашган каби орқадан эсиб Раъ-нони Анвар томонга мойил этдиран эди. Терак орқа-сида қолган ой ҳам кучлик елнинг кўмагида терак бо-шидан буларга мўралаб олди. Икки ёшнинг ҳозирги ҳолини яқиндан томоша қилмоқчи бўлган туссиз бир юлдуз кўк саҳнининг ерга яқинроқ қисмига учиб туш-ди».

Бу тасвир Анвар билан Раъно ўртасидаги самимий севгига уйғундир. Шунингдек, ушбу тасвирда ёзувчи-нинг икки ёшга муносабати, уларнинг биргаликда бахтиёр ҳаёт кечиришлари ҳақидаги орзуси ҳам ифо-даланган.

Мактабда табиат моҳиятини очиш ва уни ўрганиш-да табиат тасвирининг асар мазмуни билан уйғунла-шиб кетиши масаласи ва унинг китобхонга таъсирини ўқувчиларга уқтириш жуда муҳим. Зеро, табиат тас-вири ёзувчининг ҳаётга муносабатини, ижтимоий ҳаёт-да тутган мавқеини англаб олишда муҳим воситадир. Ёзувчи табиат манзарасини, унда юз берган ҳодиса-ларни чизиш билан ўзининг фикр-уйларини, ҳис-туйғула-ри, орзу-истакларини баён этади.

Ёзувчи табиатни ўз ижодий услубига хос тарзда турлича тасвирлайди. Масалан, Ойбек «Қутлуг қон» романида табиатни асосий қаҳрамонларнинг ҳаёти, ру-ҳий кечинмаларига боғлиқ ҳолда тасвирлаш билан

бирга, уларнинг кайфиятлари, кечинма ва ҳис-туйғуларига, аҳволига қарши тарзда ҳам тасвирлаган: «Зангори бир нур билан порлаган тишиқ самода баландланиб, мағрур турналар аллақачонлар учиб ўтди. Яна баҳор... Қуёш кундан-кун кучлироқ қиздиради. Чурук бўғотлари осилган, қиш бўйи шиплардан сув силжиб томчилаб, бурчак-бурчакка қисилишга мажбур этган эски уйларнинг томлари четида майсалар кўкаради. Кейинроқ бу майсалар, кўкатлар орасида лолақизғалдоқлар қон-олов ранг билан ёна бошлади. Яримдан ортиги сотилгани учун, Шокир отанинг туморча шакли кичкина ҳовлисидаги нокнинг йўғон, эгри, чурук танасида кескайган икки катта бутоқ ҳам олпоқ гул билан қопланган».

Ойбек бу парчада табиатнинг эрта баҳор гўзаллигини тасвирлаш билан ҳаёти оғир, ғамли бўлган Шокир ота ана шу гўзалликдан баҳра ололмаслигини кўрсатган.

Драматик асарни ўрганиш

Драманинг адабий тур сифатида ўзига хос хусусиятларидан бири, унинг саҳнада ижро этилиши ҳисобланади. Шу сабабдан драматик асарларда кишилар образи фақат ҳаракатда ифодаланади, ўзаро сўзлашувларида, бу ҳолат қаҳрамонларнинг баҳс ва мунозараларида намоён бўлади. Шунинг учун драма жанри сўз санъатига мансуб бўлса ҳам, саҳнада ижро этилиши билан роман ва қисса жанридан фарқ қилади. Драмада ҳар бир образ ўз характерига хос хислатларни жонли тили, хатти-ҳаракати орқали намоёйиш қилади. Шунга кўра, драмада муаллиф нутқи бўлмайди, балки унинг нутқи қавс ичида изоҳланади. Китобхон ёки томошабин драмада содир бўлаётган воқеаларни қаҳрамонларнинг ўзидан пайқаб олади. Бинобарин, драматург ўз қаҳрамонларининг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилмайди, балки уларни ҳаракатда кўрсатади. Драматик жанр асарлари адабиётнинг энг мураккаб шакли бўлиб, унда ҳар бир шахс муаллифнинг изоҳсиз, ўз сўзи ва исми билан ҳаракат қилади, ҳаракат, қарама-қаршилиқ ва диалоглар қаҳрамонларнинг характерини очишда асосий восита саналади.

Драматик асар қаҳрамонлари ўзларини фақат ҳаракатда намоёйиш қиладилар, уларнинг нутқи ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, хатти-ҳаракати билан

бевосита-боғланади. Драматик асарларда оҳанг, пауза ва овознинг баланд-пастлиги катта аҳамиятга эга бўлиб, нутқнинг ўзига хос бу хусусияти саҳнада янада аниқроқ кўринади.

Драматург қаҳрамонларнинг ҳаракатини очиб бериш учун зарур бўлган воқеа-ҳодисаларнигина ифода қилади. Бошқача қилиб айтганда, танлаб олинган воқеа-ҳодисалар драмада иштирок этувчи шахслар ўртасидаги қарама-қаршиликни асослаш учун хизмат этади. Тасвирланган масалага бевосита алоқаси бўлмаган ёки ҳаракат ривожини сусайтирувчи ҳаётий далиллар олинмайди. Шунинг учун ҳам драмада бирор ҳаётий воқеа бошдан-оёқ батафсил тасвирланмайди, унда инсон ҳаётининг энг муҳим нуқталари акс эттирилади, яъни драматург ўз ғоявий ниятларига қараб, бутун воқеаларни шундай марказлаштирадими, томошабин катта-катта воқеалар моҳиятини кичкина штрихлардан ҳам англаб олади.

Драма сюжети ўзининг ривожланиш тезлиги ва ғоят сиқиклиги билан характерлидир. Драматик асар сюжети ўзига хос бу хусусияти билан насрий асар сюжетидан фарқ қилади.

Шунингдек, драматик асар насрий ва лирик асардан театр учун ёзнладигани ва саҳнада ижро этилиши билан фарқ қилади.

Драматик асар сюжети ҳаётий қарама-қаршиликлар асосига қурилади, ҳаётий курашларни акс эттириш биринчи ўринга қўйилади.

Юқорида қайд қилинган хусусиятларига қараб, мактабда драматик асарни ўрганиш усуллари белгиланади.

Драматик асарни ўрганишда ўқитувчининг кириш сўзидан кейин, насрий асарларни ўрганишда бўлгани каби, у синфда ва уйда ўқилади, сўнгра матн устида иш олиб борилади. Ўзбек адабиётининг атоқли вакили Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиавий асари эндиликда ўрта мактаб адабиёт дастуридан мустақкам ўрин олган асарлардан бири бўлиб қолди.

Трагедия қаҳрамонларнинг иложсиз вазиятдаги оғир қозилишлари (қарама-қарши кучларнинг муросасиз курашлари) асосида оқибати фожа билан тугайдиган драматик жанр ҳисобланади. Демак, фожиавий асар аёвсиз кураш, ўткир зиддият, фавқулодда кескин қарама-қаршилик замини бўлган асардир. Ун-

да характер ва эҳтиросларнинг кураши акс этади, йирик тарихий фожиалар, даврларнинг алмашинуви каби улкан ҳодисалар тасвирланади.

«Трагедия,— дейди В. Г. Белинский,— драматик поэзиянинг олий босқичи ва гултожисидир. Шунинг учун ҳам трагедия драматик поэзиянинг бутун моҳиятини ўз ичига олади, унинг ҳамма элементларини қамрайди.. трагедиянинг моҳияти... коллизия, яъни қалбнинг табиий жараёни, майлнинг ахлоқий бурч ёки даф қилинмас бир тўққинлик билан тўқнашувидир»¹.

Юқорида таъкидланганидек, фожа ана шу хусусиятлари билан драма ва комедиядан фарқ қилади. Ўзбек адабиётида фожанинг ёрқин намунаси Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» асаридир.

Шайхзода ушбу асарда бош қаҳрамон — Улуғбек билан «даф қилинмас» қора кучлар ўртасидаги мурасасиз кураш, зиддият ва бу тенгсиз курашда Улуғбекнинг фожиали қурбон бўлишини акс эттирди.

Табиийки, асарда тасвирланган мураккаб воқеаларни, образларни ўрганиш махсус тайёргарликни — фожа матнини жиддий эътибор билан ўқиб чиқишни, образларни гуруҳлашни, танқидий адабий асарлардан фойдаланган ҳолда тарихий ва тўқима образларни аниқлашни, асар муаллифининг санъаткорлик маҳоратини белгилашни талаб этади. Фарғона вилоят, Тошлоқ ноҳиясидаги 7- мактабда (адабиёт муаллимаси Ш. Саидхўжаева) ана шундай тайёргарликдан сўнг асарни таҳлил қилишга киришилди, таҳлил ўқитувчининг асарнинг хусусияти, Улуғбекнинг фожиавий ўлими ҳақидаги маърузаси билан бошланди. Намуна сифатида ўқитувчи маърузаси матнини келтирамиз:

Мақсуд Шайхзода фожа жанридаги «Мирзо Улуғбек» асарида Амир Темурнинг набираси, Шохруҳнинг ўғли Улуғбекнинг шоҳлик ва олимлик фаолиятини, унга хос шахсий хислатларни ҳаётий ҳақиқатлар асосида, XV аср биринчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётда давом этган зиддиятларга боғлиқ ҳолда тасвирлади, Улуғбек ижтимоий кучлар ўртасидаги кураш қурбони бўлганини кўрсатди.

Асарда Улуғбекнинг олимлик хислати ўз шогирди Али Қушчи билан қилган суҳбатлари, ой тутилиши

¹ В. Г. Белинский. Танланган асарлар. Тошкент, 1955, 194—199- бетлар.

хусусида қилган баҳслари, табиатда юз берадиган ҳодисаларнинг сири, уларнинг қонуниятини очиб ҳақидаги фикр юритишларида очилади. Унинг шоҳлик фаолияти Тошкентга ҳужум қилган қипчоқларга қарши кураши орқали кўрсатилади. Ана шу воқеа таъсирида Улуғбекда ички руҳий изтироб, дард, алам кучаяди. Буни биз Али Қушчига: «Оҳ, азизим, шу серхатар йиртқич замонда сену менга илму фанга фурсат қаёқда?»— деб айтган сўзларида кўраимиз.

Улуғбек адолатли ҳукмдор сифатида иш юритади, мамлакатда осойишталик бўлиши учун ҳаракат қилади, илм-маърифат ривожига, халқни ундан баҳраманд қилишга эътибор беради, У ўз меҳнатининг натижасини кўришни орзу қилади. Мақсуд Шайхзода Улуғбекнинг бу орзу-умидларини ички монологини орқали очади:

Қирқ йил бўлди коинотнинг китобин ўқиб,
Маърифатнинг даргоҳига қўйдим ихлосим.
Оғир бўлди қисмат менга ортган вазифа,
Мен, султонлар ўртасида бўлдим донишманд.
Донишмандлар тепасида султон саналдим,
Маърифатни ҳукуматга қилиб раҳнамо,
Бу ўлканинг ерида ҳам юлдузлар ёқдим.
Инсонларга айтиб турдим: боққин самога,
Қанча тоза ва мусаффо, фараҳбахш, зебо.
Эй, одамзод, ибрат олгин юлдузлардан сен
Хайрихоҳлик ва баландлик хислатларидан.
Шалтоқларда агнамагин, кўтарил, юксал,
Сўқир бахтдан кўрар кўзли бахтсизлик афзал.
Эҳ, саодатлар яратилмас буйруқлар билан,
Зеҳиларга нур уруғин сепдим муттасил,
Катта ҳосил кутмоқдаман, нуроний ҳосил!

Улуғбек ҳақиқатгўй, қатъий сўзли бўлиб, инсон деган номни улуғлаган, хотин-қизларга ҳурмат-эҳтиром сақлаган шоҳ эди. Ундаги бу олий фазилатлар онаси Гавҳаршодбегим билан учрашганда намоён бўлади. Онаси билан учрашган пайт тасвирланган лавҳада Улуғбек ўзинга ҳаёт бахш этган улуғ зот — онасидан миннатдор бўлган, оналик ҳаққини ҳамиша ўз гарданида ҳис этган юксак қалбли инсон бўлганини кўраимиз.

Улугбек Ферузани қалбдан севади. Унинг ҳақида Абдулатиф тарқатган гапларни иғво деб билади. Аммо, онаси Гавҳаршодбегимдан ҳам бу хунук хабарни эшитгач, Улугбекда шубҳа кучаяди. Лекин, шунда ҳам у ўзини дадил тутишга ҳаракат қилади, ҳақиқатнинг тантаи бўлганини кўрамиз. Драматург Шайхзода Феруза воқеаси билан Улугбекда пайдо бўлган изтироб, руҳий кечинмаларни шундай тасвирлайди:

Қўп галати замонда яшар эканман,
Қалбимдаги ҳароратни инсонга бериб,
Эвазига олмоқдаман совуқ гаразлар.
Мен отамга, жаннатмакон Шоҳруҳ Мирзога
Камарбаста ўғил бўлдим қирқ йил муттасил.
Аммо шуни ўғиллардан кўрмадим, ҳайҳот!
Абдулазиз фикри заиф, жисми погирон.
Абдулатиф — жисман тетик, хулқи хатарли.
Бу-ку майли! Опаларнинг икром-иззатин
Умр бўйи талқин этдим аҳли ватанга.
Ўз онамга эҳтиромим эвазига мен
Не эшитдим! Зугум билан таъна, аразлар.
Бу ҳам майли! Ферузанинг шаънига гийбат!
Ёки унинг бирон айби бормикан бунда!
Ёки осмон китобини варақлаб очиб,
Сирларини ўрганмоқчи бўлганим учун
Фалак мендан қасос олиш пайига тушган!
Йўқ, тушмагин васвасага, Мирзо Улугбек!
Шубҳа — бошқа, далил — бошқа, хулоса — бошқа!
Васвасалар шайтонга хос, умид — инсонга.

Бу сатрларда Улугбекнинг фақат руҳий изтироби эмас, балки ўзи билан замон ўртасидаги зиддият, ўгли Абдулатифдан норозилиги, Ферузанинг поклигига, ҳақиқатнинг галаба қилишига ишончи ҳам ўз ифодасини тошган.

Улугбек камтар, меҳнат аҳлларига меҳрибон шоҳ. Ундаги бу фазилатлар Самарқанд атрофида ов қилиб қайтиб келаётганда деҳқон Отамуродга бўлган самимий муносабатида кўрсатилган. Улугбек деҳқонга зулм қилгани учун Абдулатифни тахт меросхўрлигида маҳрум этади, уни Балхга ҳоким қилиб тайинлайди.

Улугбек Абдулатифнинг зимдан иш кўраётганини сезгач ва у кўраётган қаршилик кескин тус олаётга-

инпи кўргач, руҳан эзилади. Айниқса, Феруза ҳақида Абдулатиф тўқиган иғво, туҳмат Улуғбекнинг қалбига қаттиқ таъсир қилади.

Улуғбек билан Абдулатиф ва унинг атрофидагилар ўртасидаги қарама-қаршилик, умуман у билан замон ўртасидаги зиддият зиндонда ётган Пири Зиндоний билан учрашиш лавҳасида ҳам очилади, шу ерда у ўзини фожиага олиб келган зиддиятларнинг сабабини англаб олади.

Воқеалар сўнгида Улуғбек Абдулатифнинг мунофиқ, тахтпараст иғвогар бўлиб стишганига, унинг шундай бўлишига саройдаги муҳит сабаб бўлганига қатъий ишонч ҳосил қилади. У душман томонидан шаҳарнинг қуршаб олинишидан, халқнинг оч қолиши, порозилигининг кучайишидан, душмanning элчи юбориб таслим бўлишни талаб этишидан азоб чекади, орзу-умидлари, эзгу ниятлари амалга ошмаслигини ҳис қилади. Шайхзода ундаги ана шу руҳий азобни ўз дўстларига айтган сўзлари орқали ёритади:

Ҳаммангизнинг раъийингизни тингладим, дўстлар,
Ҳаммангизга астойдил арзи—ташаккур!
Биламанки, гапларингиз виждон садоси,
Дўстлик билан садоқатнинг қайғуси, холос.
Ёлғиз қолиб бу пандларни тортиб кўраман
Тафаккурнинг ғоят ҳассос тарозусида.
Энди рухсат, ҳаммангизга — хайрли кеча.
Менинг яна бир кенгашим бордур, бузруквор,
Мен у билан шу тундаёқ, кенгашмоқчиман!

Улуғбек тунда Амир Темурнинг қабрига келиб, ўғли Абдулатифнинг қабиҳ ишларини, бошига тушаётган кулфатларни, подшолик ва олим сифатида қилган ишларининг оқибати фожиали бўлаётганини изҳор этади ва бобосидан мадад сўраб, йўл-йўриқ кўрсатишни илтимос қилади:

Бу кулфатли замонда бергин маслаҳат,
Тағин лашкар, тағин жангу, яроқ-аслаҳа!
Охиратга қадар шуми султонлар иши?...
Туркистонда гарчи менга тенг келадиган
Мерган йўғу, аммо уруш таъбимга ёқмас.
Жанг, маърака, одам қириш, сафарда юриш...

Сенинг севган набирангга, менга изтироб.
Бобо Темур, бу жумбоққа ўзинг бер жавоб:
Шоҳлар бурчи яшатмоқми ёки ўлимми?
Қувват нима? Мурувватми ёки зулмми?

Шайхзода ушбу сатрларда Улуғбекнинг маънавия-тини, тарихнинг сирли муаммолари қаршисида лол қолган улуғ инсоннинг руҳий фожиасини тасвирлаган, улуғ шоҳ фожиасининг энг юқори нуқтасини ана шу лавҳада ифодалаган.

Улуғбек Пири Зиндоний тимсолида халқ курашчиларини кўради. У шоҳ сифатида умри тугаганлигига ишонч ҳосил қилса-да, олим сифатида самарали меҳнат қилганини ҳис этади, шу фазилати туфайли номининг мангу қолишига ишонади.

Улуғбек бобоси Амир Темур ва отаси Шоҳруҳ қабрлари ёнида фожиали ҳаётига шундай якун ясайди:

Ухланг, ухланг шум дунёнинг бетинч шоҳлари,
Сиз пашшадан ҳам беозор ётибсиз бунда.
Фақат гоҳо кирасизлар тушларга тунда,
Ётасизлар янги-янги қўшнилар кутиб,
Шаҳрингизга улар келар вақтида етиб...
Шоҳлар умри пучлигига бу исбот тугал.
Тирикларнинг рўйхатидан, ким билар, бу гал —
Қай бирини ўчираркан котиби азал.
Ким билади, балки навбат менга етгандир,
Чунки умрим ози қолиб, кўпи кетгандир.
Йўқ, йўқ, султон ўлса ҳамки донишманд яшар,
Олимларга мангу ҳаёт тарихи—башар.

Улуғбек ўз орзулари амалга ошадиган, бахтли замон бунёд бўлишига ишонади, шу фикр-ўйлари унга таскин беради.

Утиб кетар бу даҳшатлар, бу маъракалар,
Уруш, вабо ва жаҳолат ўтиб кетади.
Оҳ, нақадар саодатли бўлур дунёмиз,
Ва нақадар азиз бўлур эркин одамзод.
Бу жаҳонда биродарлар қолур-ку, охир
Бир сўзимиз ё изимиз. У ойдин элда,
Зора мени ва бизларни эсласалар бас!
Шундай дўстлар. Аммо, ҳануз султон эканман,
Салтанатнинг муҳри меннинг қўлимда экан,

Буюришга ҳали боркан салоҳиятим,
Бу мансабда қилиб қўяй сўнгги яхшилик.

Бу монологда Улугбекнинг инсонпарварлиги, илгор гояларга содиқлиги ифодаланган. Улугбек инсонларга сўнгги марта яхшилик қилиш ниятида Пири Зиндонийни зиндондан озод қилишга фармон беради, Ферузани ўзига қайта никоҳлаб олади.

Улугбек бир гуруҳ фитначилар томонидан қатл этилади. Бу шум хабарни эшитган, умрида ҳеч кўз ёши тўкмаган Пири Зиндоний ҳам йиғлаб, қаттиқ қайғуради.

Мен йиғлайман, юрак қони билан йиғлайман!
Этим қолган Эл дардида куйиб йиғлайман!
Бош қўяман тупроғига улуг инсоннинг!

Драматург Мақсуд Шайхзода «Мирзо Улугбек» аса-рида ҳаётини фожиани тасвирлади. У бизларда инсоният, келажак авлод учун илм-фан равнақи йўлида хизмат қилган, фазо ҳақидаги фанга асос солган улуг инсон Улугбекка нисбатан меҳр-муҳаббат туйғусини уйғотди. Биз «Мирзо Улугбек» фожиасини ўқир эканмиз, қалбимизда Ватанимиз, халқимиз тарбиялаб тиштирган Улугбекдек алломалар билан фахрланиш туйғуси жўш уради.

Лирик асарларни ўрганиш

Маълумки, лирикада насрий ва драматик турлардан фарқли ўлароқ, воқелик шахснинг ҳис-туйғулари, кечинмалари, идроки орқали акс этади. Шеърини шакл лириканинг характерли хусусияти бўлиб, шоирнинг ҳис-туйғуга тўла ҳаяжонли нутқини таъсирлироқ ифодалашга имкон беради. Шеърини шакл лирикада оҳангдорлик ва мусиқийликни вужудга келтиради.

Воқеликнинг муайян шахс (субъект) қалби орқали акс этиши лирика характерини белгиловчи муҳим хусусиятдир. Ана шу хусусият лирикада жуда кўп масалаларни ўзига хос шаклда ҳал этишни тақозо қилади. Лирик асар, одатда, кичик ҳажмли бўлишига қарамай, турмушни бадний, образли акс эттиришнинг барча хусусият ва белгиларига эга бўлади. Лирикада ҳам воқелик қарама-қаршиликлар орқали акс этади. Бироқ, бу қарама-қаршилик насрий асар, дostonлар-

даги каби воқса-ҳодисалар орқали эмас, балки туйғулар зиддияти, кураши орқали акс этади. Демак, насрий асарда воқеалар ривож, лирикада эса кечинмалар ривож итақчилик қилади. Мана шу кечинмалар ривож лирик қарама-қаршиликдан иборат бўлиб, у ҳамма вақт чегаралангандир. Бу қарама-қаршиликлар асосини эскилик билан янгилик, яхшилик билан ёмонлик, гўзаллик билан хунуклик, олижаноблик билан насткашлик ўртасидаги кураш ташкил этади. Шу тарзда лирик асарда ҳам аниқ шахсий кечинмалар орқали умумлаштирилган кечинмалар ифодаланади, шу жиҳатлари билан шахсий кечинмалар лирик асарнинг тарбиявий аҳамиятини белгилайди.

Лирикада қаҳрамоннинг ички кечинмалари орқали ҳаётнинг гўзал ва хунук томонлари акс эттирилади. «Кечинма» сўзи кенг маънога эга бўлиб, у турли шaroитда юзага келган турли эмоцияларни ўз ичига олади. Фалсафий ва сиёсий фикрлар ҳам, севги ҳақидаги ўйлар ҳам, гарчи ўз мазмунига кўра турлича бўлса да, аниқ инсоний ҳис ва субъектив эмоционал хусусиятга эга бўлган фикр сифатида кечинмалар таркибига киради. Шу билан лирик шеърлар ҳам жиҳатидан кичик бўлса ҳам, чуқур мазмуни бўлади. Достон, масал, ҳикоя, қисса ва романларда ёзувчи бошқа одамлар ҳақида, лирик шеърларда эса ёзувчи ўзи тўғрисида, ўзининг ҳаёли ва ўйлари, орзу-истаклари, ҳиссиётлари ва бошқа одамларга, табиатга бўлган муносабатлари ҳақида гапирди. Ҳикоя, қисса, роман ва масалларда ёзувчи тасвирланаётган воқеага ҳолис муносабатда бўлиб, унга ўз баҳосини беради. Лирик асарларда эса бу муносабат шоирнинг кечинмалари ва ҳис-туйғуларини орқали ифода этилади. Лекин ҳаётга бўлган муносабатини ҳаминша ўзи — биринчи шахс номидан эмас, балки айрим ҳолларда иккинчи ва ҳатто, учинчи шахс номидан ҳам ифодаланиши мумкин.

Лирик тур жанрларининг асосида ҳам инсон ҳаёти, муҳаббати ва нафрати, секинчи ва изтиробининг бадиий ифодасини топади. Инсоннинг ҳаёт ҳолисалари ва табиатга муносабатидан турли-туман лирик лавҳалар, лирик жанрнинг хилма-хил туркумлари юзга келади. Шу сабабли бошқа адабий турларга мансуб бўлган қарама-қаршилик, характер, сюжет, композиция, типиклаштириш ва индивидуаллаштириш ки

би адабий тушунчалар лирикага ҳам хос бўлиб, улар лириканинг ўзига хос табиати билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Мактабда лирикани ўрганишда унинг ана шу хусусиятларини очишга эътибор берилади.

V—IX синфларда лирик асарларни ўрганиш

V IX синфларда ўқувчилар мактаб ўқув дастуридан ўрни олган шеърий асарларни ўқиб ўрганадилар. Уларни ўрганишда ҳар бир шеърнинг шоир ижодида турган ўрни, шеърда шоир шахсияти, образининг ифодаланishi ўқувчиларнинг ёши ва билими даражасига мос равишда таҳлил қилинади, шеърнинг мазмуни ва шоир кечинмаларини тушуниб олишларига эътибор берилади.

Бу синфларда лирик асарни ўрганишнинг асосий усули ўқитувчи ва ўқувчининг ифодали ўқишидир. Бу ишда ўқитувчининг ўзи шеърни ифодали ўқийди, сўнгра ифодали ўқиш қоидаларига риоя қилган ҳолда ўқувчининг ўқувчилардан талаб этади.

Ифодали ўқиш билан ўқувчи шеърда шоир тасвирланган воқеа, манзара, образ ҳақида тасаввурга эга бўлади, бунга у, ҳар бир сўз, мисра мазмунини чуқур ўқитириш орқали эришади.

Мактабда шеърий асарлар турли шаклда таҳлил қилинади: аниқ режа асосида ифодали ўқилади, айрим сўз, мисраларга изоҳ берилади, образлар таққосланади, суҳбат ташкил қилинади, табиатга саёҳат (бу сурядан бўлиши ҳам мумкин) уюштирилади, расмлар намоён этилади, техника воситаларидан фойдаланилади. Бу усуллар кўзланган мақсад ва вазифадан келиб чиққан, шеър хусусияти, ўқувчилар тайёргарлиги қизиқиниши ҳисобга олган ҳолда қўлланади.

Лирик асар таҳлили кириш ва якуловчи машғулотларни ўз ичига олган суҳбат йўли билан ўтказилганда ўқувчилар ўқитувчининг асар ва унинг муаллифи ҳақида қилган қизиқарли кириш сўзини қизиқиш билан тиниб бийдилар ва суҳбатда фаол иштирок этадилар.

Маълумки, V синфда Амин Умарийнинг «Узум» асари таҳлили ифодали ўқиш билан бошланади. Келин суҳбат асосида унда ифодаланган асосий фикр—тасаввур аниқланади. Суҳбатда ўқувчилар куз фаслидаги узум унинг жараёни шоирнинг ички кечинмалари, қувони ва ҳаяжон билан биргалликда тасвирланганини,

шоир қувончларида Ватан табиати гўзаллигига мафтунлиги ҳам ўз ифодасини топганлигини билиб оладилар. Бунга эришиш учун ўқитувчи ўқувчилардан шеърдан қуйидаги сатрларни ўқишни талаб қилади ёки ўзи ўқийди:

Узумлар,
Узумлар,
Узумлар ...
Лаззатли, шарбатли, қанд, асал.
Бол каби чакиллаб томай деб,
Шохларда туриши бир гўзал...
Қарсиллама ширин донаси
Асал шарбатларга чўмилган...
Тилла, кумуш ранглар қасб этиб,
Тоғги шабиамларда ювилган.

Ўқитувчи суҳбатни давом эттиради ва ўқувчилар эътиборини боғбонлар меҳнатига тортади, шунингдек, матндан меҳнат улуғланган мисраларни ўқитиш орқали ўқувчиларда меҳнат ва меҳнат аҳлига нисбатан ҳурмат ва муҳаббат уйғотади. Суҳбат сўнгида ўқитувчи ўқувчиларга «Шеър сизларда қандай таассурот қолдирди?», «Нима учун шоир меҳнатни улуғлайди?» каби саволлар беради, жавобларини тўлдиради ва яқунлайди.

Ўқитувчи уюштирган ушбу суҳбатда ўқувчилар «Узум» шеърининг лирик қаҳрамони — шоирга меҳнат гўзаллиги, инсон меҳнати завқ, шодлик бахш этганини билиб оладилар.

Умуман, V—IX синфларда лирик асарларни ўрганиш, таҳлил қилишдаги асосий вазифа шоирнинг уларда ифодаланган воқеанинг гувоҳи бўлишини, ички кечималари тасвирланишини англаб олишларига эришишдан иборатдир.

X—XI синфларда лирикани ўрганиш

X—XI синфларда лирик асарнинг таҳлили V—IX синфлардагига нисбатан мураккаблашади, илмий-назарий хусусият қасб этади, шеър шоир ижодига боғлиқ ҳолда ва адабий-тарихий йўналишнинг таркибий қисми сифатида ўрганилади, шеърни таҳлил қилишда ўқувчиларнинг илмий ва адабий-назарий билимларни пухта ўзлаштиришларига аҳамият берилди.

X—XI синфларда ўрганиладиган айрим шеъррий асарлар мазмун эътибори билан содда ва тушунарли, баъзилари эса мураккаб бўлиши мумкин. Бу хил лирик асарни ўрганиш обзор тарзида бўлади, уларнинг баъзи бирлари ўқувчиларга мустақил ўқиш учун топширилади.

X—XI синфларда лирик асар таҳлили турли усулда бўлиши мумкин: муаллиф кечинмалари асарни бутун таҳлил қилиш давомида кузатиб борилади, шеър мусиқага солинган муқобили билан таққосланади ва ҳоказо.

Юқори синфларда лирик шеърлар таҳлили ифодали ўқиш билан узвий бирликда амалга оширилади, таҳлил давомида ўқувчилар шеър тўғрисидаги ўз шахсий фикрларини ҳам баён қиладилар.

ТУРТИНЧИ БУЛИМ

МАҚТАБДА ЁЗУВЧИНИНГ ТАРЖИМАИ ҲОЛИНИ УРГАНИШ

Юқори синфларда ёзувчиларнинг таржимаи ҳоли ижодий фаолияти билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Бунда ўқувчиларнинг диққат-эътибори ёзувчининг адабиёт ривожига, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрнига, ижтимоий юксалишнинг асосий босқичларига жалб этилади. Бу масалалар бўйича маълумотни ўқувчилар, асосан, дарсада, ёзувчининг ҳаёти ва ижоди ҳақида қилинадиган маърузадан оладилар, айрим асарларни ўқиш ва ўрганиш билан у ҳақда кенг-роқ тушунчага эга бўладилар.

Адабиёт ўқитувчиси юқори синфларда ёзувчининг ҳаёти ва ижоди ҳақида маъруза қилишдан олдин ўқувчиларга унинг V—IX синфларда ва синфдан ташқари машғулотларда ўқиган асарларини эслатади. Чунки, X синфда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишга киришишдан олдин V—IX синфларда ўқилган рубоий, туюқ, қитъаларни ва достонларидан олинган ҳикоятларни, улар ҳақида берилган маълумотларни эслатади. Шундан кейин ўқитувчи Абдулла Қодирийнинг ўзбек адабиётида тутган ўрни ва роман жанрининг юзага келиши, ёзувчининг адабиётимиз ривожига катта хизматлари ҳақида маълумот беради. Шундагина ўқувчилар Алишер Навоий ва Абдулла Қодирийнинг адабий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги мавқеи, ўз даврида илғор фикрлар тарғиботчиси бўлганлиги, уларнинг дунёқараши ҳақида маълум тасаввурга эга бўладилар.

Ёзувчининг таржимаи ҳолини ўрганишда унинг бошқа ёзувчилар билан адабий алоқада бўлганига, улар ижодига бўлган муносабатига аҳамият берилди. Чунки ҳар бир ёзувчи фақат ўз замондошлари билан чекланмасдан, ўзида олдин яшаб ижод этган ёзувчиларнинг адабий меросини ўрганади, уларнинг энг яхши анъаналарини ижодий давом эттиради. Шу маънода у ўтмиш авлодлар ижодининг давомчиси, келажак ижодкорларнинг устози, ёш авлоднинг тарбиячиси ҳисобланади.

Ўқитувчи ёзувчининг таржимаи ҳоли ва ижодий

фаолияти ҳақида маълумот беришда дарслик материалларидан ташқари, замондошларнинг у ҳақда билдирган фикр ва хотиралари ҳамда ҳаётига доир ўзи ёзган асарларидан фойдаланади. Масала, Алишер Навоийнинг таржимаи ҳолини ўрганишда Хондамирнинг «Макорим-ул ахлоқ» («Яхши хислатлар»), Олим Шарафиддиновнинг «Алишер Навоий», В. Абдуллаевнинг «Навоий Самарқандда», И. Султоновнинг «Навоийнинг қалб дафтари», А. Ҳайитматовнинг «Навоийнинг ижодий методи», Н. М. Малласевнинг «Алишер Навоий ва халқ оғзаки ижодиёти» асарлари ва бошқа материаллар яхши манба бўла олади.

Ёзувчининг ҳаёт йўли ва адабий фаолиятини ўрганишда унинг сиймоси ибратли тарзда ёритилган асарларни эслатиш, ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлган воқеаларни қисқача ҳикоя қилиш дарсинг қизиқарли бўлишига ёрдам беради. Масала, Алишер Навоийнинг таржимаи ҳоли ва адабий фаолиятини ўрганишда буюк шоир ижодининг гултожи бўлган «Ҳамса»нинг яратилгани ҳақида гапирлар экан, Абдураҳмон Жомийнинг «Хиродномаи Искандар» асарининг хотима қисмидаги қуйидаги сатрларни ўқиб бериш мумкин:

Бу бешларга аввал бошлаб уриб панжа,
 Хушxabарлар келтирганнинг юрти Ганжа.
 Лекин туркий тилда келди бу нақш ажаб,
 Уни кўриб сەҳрли сўзлар боглагай лаб...
 Сўзамоллик майдонига сен сурдинг от,
 Қайта бошдан сўзнинг юзи порлади бот.
 Сеннинг ақлу фикринг билан сафо тонди,
 Э, Навоий, лутфинг билан наво тонди.

Ёзувчининг ҳаёт йўлини баён этишда пластинка ва магнитофон ёзувлари, ўқув ва диафильмлар, расмлар, тарихий ва адабий материаллардан ҳам фойдаланилади. Маъруза жараёнида ўқитувчи ёзувчининг асарларини намойиш қилади, улардан нарчалар ўқиб беради. Уз навбатида, ўқувчилар ҳам ёзувчининг айрим асарларидан нарчаларни ёддан ўқиб, мазмунини оғзаки баён қиладилар. Дарсин бу тартибда ташкил этиш ўқувчиларда ёзувчи шахсига, унинг ижодига писба-

тан қизиқини, муҳаббат ҳиссини ўстиради, асосий мавзу сифатида ўрганиладиган асарни пухта ўзлаштириш учун замин яратади.

ОБЗОР МАВЗУЛАРНИ УРГАНИШ

X—XI синф адабиёт дастурларида маълум даврдаги адабий жараён обзори учун махсус бўлим ва соат ажратилади. Бу обзор мавзуларда аниқ бир даврдаги адабий ҳаракат ёритилади. Масалан, X синфда «XIV—XVI асрларда ўзбек адабиёти», «XIX асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиёти», XI синфда «XX аср ўзбек адабиёти мавзун остида 1905—1916 йиллар ўзбек адабиёти», «1917—1929 йиллар ўзбек адабиёти», «30—40-йиллар ўзбек адабиёти», «50-80-йиллар ўзбек адабиёти» ва бошқалар.

Ёзувчининг ижодига бериладиган умумий тавсифни ҳам, шартли равишда, обзор дейиш мумкин. Масалан, X синфда Алишер Навоий, Бобур, XI синфда Абдулла Қодирий, Фитрат, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Фафур Гулом асарлари ҳақидаги умумий маълумотларни ҳам обзор дейиш мумкин.

Ёзувчининг ҳаёти ва ижодини баён этишга бағишланган обзорда унинг шахсияти, шахсиятига хос лавҳалар, Ватан, халқнинг маданий-адабий ривожидида туганган ўрни ёритилади.

Обзор мавзулар адабиёт курсининг маълум босқичида тарихий-адабий ҳаётни асослаш, адабиётнинг у ёки бу тарихий даврдаги тараққиёти, тарихи, асосий мавзуи ва хусусиятларини ўқувчиларга тушунтириш мақсадида ўрганилади. Обзор орқали уларда адабиёт ривожланиб борувчи ҳодиса экани ҳақида тушунча ҳосил қилинади.

X—XI синфларда ўтиладиган обзор мавзулар ҳар бир синф курсини пухта ўзлаштиришга ёрдам беради, мустақил мавзу тарзида ўрганиладиган ёзувчиларнинг асарларида ифодаланган гоёлардаги яқинлик, ўхшашликни ёритишга, умумлаштиришга имконият яратади. Масалан, X синфда «XIV—XVI аср адабиёти» деб аталган кириш — обзор Алишер Навоий ва Бобур ижодини шу даврдаги адабиёт ҳаёт қонунларини ифодаловчи ҳодиса сифатида англашга ёрдам беради.

Обзор мавзуларнинг ўзинга хос хусусияти шундан иборатки, улар қисқа вақтда турлича бўлган бир неча

ҳодисалар ҳақида ўқувчиларда тасаввур ҳосил қилади. Масалаи, X синф дастуридаги обзорлар учун ажратилган сўзташмада шу даврдаги Ўрта Осиёдаги ижтимоий-сиёсий, маданий-адабий ҳаёт, унинг бадний адабиётда акс эттирилиши, XIX аср адабиётида сатира жанрининг ривожланиши, унинг ривожига Турди, Махмур ва Гулханийнинг роли, Подира, Увайсий ва Анбар Отин ижодида ҳаётдан норозилик, Мунис ва Огаҳий ижодида маърифатпарварлик гояларининг акс эттирилиши билан ўқувчилар улар ҳақида маълум тушунчага эга бўладилар. Табиийки, бу обзорда, вақтнинг қисқалигига кўра, қайд қилинган барча масалалар — ҳодисалар ҳақида бериладиган маълумотларга нисбатан қисқа бўлади.

Обзор тарзида бериладиган маълумотларни ўқувчилар, асосан, ўқитувчининг маърузаси орқали ўзлаштирадилар. Бунда улар бадний асарга мурожаат этишга нисбатан, кўпроқ дарсликка мурожаат этадилар.

Обзор мавзулар турди ҳилда бўлса ҳам, аммо мазмунан бир-биринга яқин туради. Масалаи, IX ва X синф дастурларидаги обзор мавзулари давр ижтимоий-сиёсий, маданий-адабий ҳаётидаги воқеалар бир-бирига яқиндир.

XI синф дастурида «XX аср ўзбек адабиёти» деб номланган умумий мавзу остида «1905—1916 йиллар ўзбек адабиёти», «1917—1929 йиллар ўзбек адабиёти», «30—40-йиллар ўзбек адабиёти», «50—80-йиллар ўзбек адабиёти» ҳақида обзор тарзда маълумот беришда ҳар бир даврдаги адабий муҳитнинг характерли хусусиятини ёритиш асосий мақсад қилиб қўйилади.

Юқорида қайд қилинган обзор мавзуларни узвий бирликда ўтиш ўқувчиларнинг ҳар бир мавзуда баён этилган тарихий-адабий ҳодисаларни, улар ўртасидаги умумийликни, ҳар бир давр адабиётига хос хусусиятларни англаб олишларини таъминлайди, асосий мавзу сифатида ўрганиладиган асарларни, адибларнинг эстетик қарашларини пухта ўзлаштириш учун асосий замиш бўлиб хизмат қилади.

Маълумки, ҳар бир давр адабиётида шу давр хусусиятини ўзида умумлаштирган янги типдаги киши образи ҳам яратилади. Шу туфайли обзорда ўқитувчи ана шу қаҳрамонлар образида умумлаштирилган хусусиятларни ҳам таҳлил қилиб, ўқувчилар диққат-эътиборини қуйидаги масалаларга жалб этади:

— адабиёт тараққиётидаги ҳар бир янги босқичнинг олдинги босқичдан фарқ қилувчи белгиларига;

— янги босқичда пайдо бўлган мавзулар ва асарлардаги қарама-қаршиликнинг хусусиятига;

— асар сюжетигаги ўзига хосликларга.

Обзор мавзуларини ўтишда энг муҳим масала ўқитувчи берадиган маълумотларнинг ўқувчиларнинг бадиий адабиёт ҳақидаги шахсий таассуротлари, мулоҳазалари билан уйғунликда бўлишидир. Уқитувчи обзордан олдин ўқувчиларга мавзуга киритилган асарлар рўяхатини беради, уларни мустақил ўқиш учун тавсия қилади.

Табийки, обзор мавзуларни ўтишда унда кўрсатилган барча ёзувчи ва асарлар ҳақида батафсил тушунча беришга имконият бўлмайди. Шу сабабли, машғулотда даврнинг муҳим хусусияти ифодаланган асарлардан айримларини қисқа таҳлил қилиш билан чегараланиш, қолганини уйда ўқишга топшириш мумкин.

Адабиёт дарсликларида ҳар бир мавзудан кейин савол ва топшириқлар берилган. Уқувчилардан уларнинг барчасига бир йўла жавоб тайёрлашни талаб этиб бўлмайди, албатта. Шунга кўра, ҳар бир ўқувчидан мустақил равишда бир савол ёки топшириққа жавоб беришни талаб этиш мақсадга мувофиқдир.

X—XI синфларда обзор мавзуларни ўтишда кўрағамли воситалардан фойдаланиш машғулотнинг қизиқарли бўлишини, билимнинг ўқувчилар хотирасида мустаҳкам ва узоқ муддат сақланишини таъминлайди, ўқувчиларнинг фаоллигини оширади.

Масалан, VIII синфда «XVI—XII асрлар адабиёти» обзор мавзуини ўтишда У. Тансиқбоев қаламига мансуб «А. Навоий» портретини, Р. Темуров чизган «Самарқанд» расмини намойиш этиш, «XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари адабиёти» мавзуини ўтишда ўзбек адабиёти классикларининг расмлари ва асарларини, XI синфда «50—80-йиллар ўзбек адабиёти» мавзуини ўтишда А. Абдуллаев мўйқаламига тегишли «Ҳарбий хизматдан бўшаганларни кутиб олиш», «Қўриқларни ўзлаштириш» расмларини, «Меҳнат Қаҳрамони Назарали Нисозов» суратини намойиш этиш мумкин.

Юқори синф адабиёт курси таркибига танқидий мақолалар ҳам киради. Бу синфларда танқидий мақолалардан фойдаланишда уларнинг адабиёт, санъат, ижтимоий ҳаёт, озодлик ҳаракатлари ривожидида тутган ўрнини очишга аҳамият берилади, улар бадий асар ва пазарий-адабий тушунчалар билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Шундагина танқидий мақола адабиётни ўрганишнинг илмий асосда бўлишини таъминлайди.

Танқид ўз табиатига кўра санъат билан илм-фан ўртасидаги сўз санъати, адабий жараёндр.

Танқидий мақолалардан, одатда, баён этиладиган фикрни асослаш ниятида фойдаланилади. Бунда унинг таълимда тутган ўрни белгилаб олинади.

Танқидий мақола ва асарлар ўз услубига, шаклига эга бўлади, уларда муаллифнинг ҳаётда, воқеа-ҳодисаларда тутган мавқеи, ўрни ҳам ўз ифодасини топади. Шу сабабли унинг мазмуни бадий асар таҳлилига, адабий тушунчаларга боғлиқ ҳолда ўрганилади. Шундагина танқидий мақолалардан фойдаланиш ўқувчиларда адабиётга, бадий асар таҳлилига илмий ёндашиш, улар ҳақида илмий суратда фикр юритиш кўникмасини шакллантириш ва ривожлантиришга ёрдам беради, ўқувчилар танқидий мақола, асар ҳам адабий ҳаётда муҳим ҳодиса экани ҳақида аниқ тасаввурга эга бўладилар.

Танқидий мақолалардан X синф курсининг «Қирш» қисмига тааллуқли маданий ва адабий меросдан фойдаланиш ҳақида маълумот берилганда, XI синфда адабий, ахлоқий-эстетик, ижтимоий-сиёсий вазифаларни ҳал қилишга ёрдам берадиган танқидий мақолалардан фойдаланилади.

Ўзбек танқидчилиги ўтмиш адабий-маданий меросга тўғри ёндашиш, ўзбек адабиётини тадқиқ этиш жараёнида жиддий ютуқларга эришди. Танқидчиликда Ҳомил Ёқубов, Иззат Султонов, Мақсуд Шайхзода, Матёқуб Қўшжонов, Иброҳим Ғофуров, Умарали Норматов, Озод Шарафиддинов каби таланти танқидчилар етишди. Улар яратган танқидий мақола ва асарлар ўзбек адабиётининг гоёвий-бадий ривожиди, уни мактабда ўқитишнинг илмийлик касб этишига, ўқувчиларнинг адабиётни санъат намунаси сифатида эгаллашларига ёрдам бермоқда.

Бадий асар мазмунини, моҳиятини чуқур, онгли суратда англаб олишда адабий-танқидий мақолалар, асарлар китобхонга қатта ёрдам беради, адиб ижодини, адабиёт ривожига тутган ўрнини, ижодига хос хусусияти ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлишни таъминлайди. Бадий адабиёт ва адабий-танқидчилик бир-биринга узвий боғлиқ бўлиб, бири иккинчисининг ривожини учун хизмат қилади.

Танқидий мақола адабий асарни чуқурроқ тушунишга, тўғри баҳолашга, унинг кучли ва заиф томонларини равшанроқ билиб олишга ёрдам беради.

Чернишевский ўзининг «Рус адабиётининг Гоголь даври очерклари» деган мақоласида Гоголнинг рус адабиётидаги ўрнини, ижодининг аҳамиятини шундай баҳолайди:

«...Гоголнинг хизмати шу эдики, у рус адабиётини мазмунга томон қатъий интилтирган ёзувчи эди, шу билан бирга, танқидий оқим сингари жуда сермахсул оқимга интилтирган эди. Бизнинг адабиётимиз ўз мустақиллиги учун ҳам Гоголдан миённатдор бўлиши лозим деб қўшиб қўямиз... Гоголь бизни уйқудан уйғотиб, ўз-ўзимизни англашимизга йўл очиб берди — унинг қилган ҳақиқий хизмати ана шудир...»¹.

Демак, бадий асарни ўқишда адабий-танқидий материалларни ҳам ўқиш, улардан фойдаланиш ҳамма учун зарур.

Ўзбек адабиёти намояндалари ижодини ўзлаштиришда Ойбекнинг «Навоий ҳақида», «Хамса»нинг асосий образлари», Азиз Қаюмовнинг «Фарҳод ва Ширин» сирлари», С. Азимовнинг «Ҳамид Олимжон абадияти», М. Қўшжоновнинг «Ҳаёт ва қаҳрамон», Н. М. Маллаевнинг «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти», Ҳ. Ёқубовнинг «Адабий мақолалар», Б. Имомовнинг «Трагедия ва характер» ва бошқа кўплаб адабиётшуносларнинг адабий-танқидий асарларидан фойдаланиш мумкин.

Ҳомид Ёқубов «Адабий мақолалар» номли мақолалар тўпламида ўзбек классик адабиётининг машҳур вакиллари — Алишер Навоий, Заҳирриддин Муҳаммад Бобур, Турди ва Муқимий, ўзбек адабиётининг атоқ-

¹ Чернишевский Н. Г. Танланган адабий-танқидий мақолалар. ЎзССР давлат нашриёти, Тошкент, 1956, 120—121-бетлар.

ли намоёндалари—Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳорларнинг ижодий маҳорати ҳақида тўхталиб, ҳар бир шоир ва адибнинг ижодий камолотини, улар ижодига хос хусусиятини давр ва ижтимоий ҳаётга боғлиқ ҳолда ёритди.

Матёқуб Қўшжонов ўзининг «Ҳаёт ва Қаҳрамон» номли адабий мақолалари тўпламида ўзбек адабиётининг Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор каби улкан намоёндалари ижодий маҳорати хусусида фикр юритган, асарларидаги мазмун ва композиция, Отабек ва Ўзбек ойим, Йўлчи, Гофир ва Саида каби баркамол қаҳрамонлар характериini тўла очиб берган. Бу қаҳрамонлар характериинг шаклланишида давр ва ижтимоий муҳит муҳим роль ўйнаганлигини алоҳида таъкидлаб ўтган. Муаллиф «Шахс ва муҳаббат қисмати» мақоласида бадийий етук асарларни юқори баҳолайди. «Китоблар борки,— дейди танқидчи,— негизда акс эттирилган мавзу биринчи қарашда унчалик катта ва муҳим эмасдек туюлади, балаандпарвоз сўз ва ўхшатишлар дуч келган жойга тиқиштирилавермаган бўлади. Ёзувчи танлаган воқеа ва гоё қанча оддий бўлса, унда ишлатилган сўзлар ҳам шунча оддий. Бироқ китоб ўқиган кишида катта таассурот қолдиради. Китобда акс эттирилган оддийгина воқеа ундан келиб чиқадиган гоё диққатингизни ўзига тортади. Сиз неча кунлаб, баъзан ойлаб китоб ичидаги воқеа билан яшайсиз, унинг қаҳрамонлари билан яқин бўлиб қоласиз. Гўё улар билан бир умрлик йўлдошсиз... шундай асарлардан бири Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидир»¹.

Адабиётимиз бойлигини эгаллаш ва англаб олишда рўзнома ва ойномаларда босилган танқидий мақола ва тақризлар ҳам ёрдам беради.

Мазкур материаллар китобхонни янги асарлар, уларда ифодаланган воқеа ва қаҳрамонлар ҳақида хабардор қилади.

Танқидий мақолаларга у ёки бу бадийий асар ҳақида фикр билдирилган материал, тайёр фикр ёки кўчирма манбаи сифатида муносабатда бўлиш нотўғридир. Танқидий мақола уни ёзган кишининг маълум бадийий

¹ Матёқуб Қўшжонов. «Ҳаёт ва қаҳрамон», Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1979, 11-бет.

асар ҳақида мустақил фикр юритиш қобилияти ва савиясини кўрсатувчи ҳужжатдир. Уларда муаллиф ўз фикр-мулоҳазаларини асардан парчалар келтириш билан исботлайди. Масалан, адабиётшунос Асил Рашидов ўзининг «Меҳнат кишиси образини яратиш йўлида» мақоласида Садриддин Айнийнинг «Одина» асарини таҳлил қилиб, адибнинг уни яратишдаги маҳоратини ёритар экан, қиссадаги манзара тасвири Одинанинг ички ва ташқи қиёфасида юз бераётган руҳий ўзгаришларни тўлиқ англаб олишга имконият беришини, манзара Одинанинг умумий кайфияти билан уйғунликда тасвирланганини айтади ва ўз фикрининг тўғрилигига далил сифатида қуйидаги парчани келтиради. «Шу ойнанинг бошидан бери саргая борган дарахтларнинг барглари бу кун ёқимсиз ва изғирин елга чидай олмай қарчигай ҳужумига учраган каптардек ҳар томонга учади... Қора булут дунёни ўраб, офтоб яширинган, кундуз қоронги кечага айланган»¹.

Асил Рашидов ўз мақоласида С. Айний табиатда юз берган бу ўзгаришни нима мақсадда тасвирлаганини ҳам кўрсатиб беради: «...ёзувчининг асл мақсади... дейди танқидчи,— адолатсиз тузумнинг қурбони Одинанинг ҳалокатини ва уни сўнгги манзилга элтиб бораётган, нақадар ҳолдан тойган мардикор-қаролларнинг руҳиятини, қайғу-аламларини акс эттиришдир»².

МАКТАБДА АДАБИЁТ НАЗАРИЯСИНИ УРГАНИШ

Ўқувчиларда адабий-назарий тушунчаларни шакллантириш

Мактабда адабиёт назарияси адабиёт тарихига, маълум тарихий шароитдаги адабий жараёнга, у ёки бу бадий асарга боғлаб ўрганилади. Шу тарзда ўқувчиларга I—IV синфларда адабиёт назариясидан берилган дастлабки билим V—IX синфларда бир қадар чуқурлаштирилади, X—XI синфларда эса изчилликда ўрганилади, кенгайтирилади, ва умумлаштирилади. Олинган ҳар қандай билим ҳаётда — амалиётда сама-

¹ С. Айний. «Одина», 133-бет.

² Адабиётимизнинг ярим асри. Мақолалар тўплами, 2-китоб. Ғ. Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1975, 200-бет.

рали қўлланиши билан кучли. Шунинг учун ҳам ўқув дастурида ўқувчиларга адабиёт назариясидан маълумот бериш билан бирга, уларнинг олган адабий-назарий тушунчаларини мустақил ишда, адабий-танқидий асарларни ўқиш жараёнида ишлата олиш кўникмасини ҳосил қилиш лозимлиги талаб қилинади. Шу билан бирга, ўқувчилар эгаллаши лозим бўлган назарий билимлар улар онгида узоқ вақт давомида, синфдан-синфга ўтиш билан шаклланиб бориши назарда тутилиб, бу билимларни вақти-вақти билан такрорлаб, мустақкамлаб бориш кераклиги тавсия этилади. Масалан, адабиёт—санъатнинг бир тури, атроф-муҳитни англашда ва инсон тарбиясида китобнинг аҳамияти ҳақида V синфда ўрганилган назарий тушунча VI синфда бадий асарда инсоннинг асосий қаҳрамон сифатида тасвирланиши ҳақидаги умумий назарий маълумот билан тўлдирилади. Натижада, V—VI синф ўқувчилари бу назарий тушунчаларни ўзлари ўқиган халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт намуналари «Уч оғани ботирлар», «Чамбил қамали» достони, Ҳ. Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр» (5-синф), Ойбекнинг «Улуғ йўл», У. Ҳошимовнинг «Робиянинг ҳикояси» (6-синф) билан боғланган ҳолда ўрганиб, сўз санъатида ифодаланган масалалар билан танишадилар. Улар адабий жанрларнинг хилма-хил экани ва шу жанрларда яратилган бадий асарларда инсон асосий қаҳрамон сифатида ёритилишини, унинг ички кечинмалари ва хатти-ҳаракати бадий акс эттирилиши ҳақида тасаввурга эга бўладилар.

V—IX синфлардаги адабиёт дарсларида ўқувчиларни тез ва ифодали ўқиш кўникмасини эгаллашга ўргатиш, уларда бадий асарни таҳлил қилиш малакасини ҳосил қилдириш асосий вазифа қилиб белгиланган. Бунинг натижасида уларда ўқишга ҳавас, адабиётга муҳаббат туйғуси ўстирилиб, бадий дид шакллантирилади.

Мактабда адабиёт ўқитиш олдига қўйилган бу мақсадни амалга оширишда адабий-назарий тушунчалар муҳим аҳамиятга эга. Масалан, V синфда ўқувчилар адабиётни мунтазам суратда ўрганишга киришар эканлар, дастур талабига кўра, улар аввало, адабиётнинг санъат тури эканлиги, унинг ўқув фани сифатидаги вазифалари, ўзларини ўраб олган борлиқ ва ўз-ўзини англашда китобнинг роли билан аста-секин таниша

борадилар, адабий тур ва жанрларнинг хилма-хиллиги ҳақида муайян тасаввурга эга бўладилар.

Адабиётнинг санъат тури ва ўқув фани сифатидаги моҳиятини ўқувчиларга тушунтираётганда, ўқитувчи, аввало, «адабиёт» сўзи арабча «адаб» сўзининг кўплик шаклидан олиниб, у икки маънода қўлланиб келаётганлиги ҳақида маълумот бериши керак. Чунки, «адабиёт» сўзи кенг маънода барча китоб турлари, рўзнома ва ойномаларни англатса, тор маънода, яъни махсус маънода бадий адабиёт, фақат бадий асарлар (роман, қисса, ҳикоя, шеър, драма ва бошқалар)ни ўз ичига қамраб олади. Бадий адабиёт кишилик тараққиётининг энг қадимги даврларидаёқ пайдо бўлган бўлиб, дастлаб оғзаки ҳолда тилдан-тилга кўчиб юрган, кейинчалик ёзув пайдо бўлган, бадий адабиётнинг ёзма шакли яратила бошлаган.

Ўқитувчи адабиёт санъатининг бир тури эканлиги ҳақида маълумот берар экан, санъатнинг хилма-хил турлари: бадий адабиёт, мусиқа, рассомлик, ҳайкалтарошлик, меъморчилик, рақс ва бошқа турлари борлигини эслатиб, бу санъат турларининг барчасига хос хусусият — образлилик, образ орқали воқеликни акс эттиришдан иборат экани, бироқ воқеликни акс эттиришда буларнинг ҳар бирига хос ўз хусусияти, ўз қуроли борлигини тушунтиради. Сўнгра бадий адабиётнинг ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти ҳақида қуйидагича маълумот бериш мумкин:

Бадий адабиётнинг қуроли сўздир, шу билан у бошқа санъат турларидан фарқ қилади. Бадий адабиётда ҳаёт, воқелик ва кишилар ривожланишида, тараққиётда тасвирланади. Бадий адабиёт ҳаётни сўз орқали тасвирлагани учун сўз санъати дейилади. Бадий адабиётда ҳаётнинг муҳим воқеа-ҳодисалари, кишиларнинг хислатлари, маънавий олами, руҳияти, ҳаётининг фаолияти тасвирланади, буларнинг ҳаммаси жонли образлар воситасида гавдалантирилиб, ёзувчининг ҳаётга, жамиятга бўлган муносабати, хулосалари ифодаланади. Шу маънода бадий адабиёт турмушни ўрганиш ва айни пайтда, дунёни ўзгартириш қуроли ҳисобланади. Чунки бадий адабиёт ўқувчининг ҳиссиёти, онги ва қалбига кучли таъсир этади. Ёзувчи ўз гоё ва тиллакларини ифодаловчи ижобий образлар яратар экан, биз улардан кўп нарса ўрганамиз, уларга тақлид қилгимиз, улардай бўлгимиз келади. Ёки ёзув-

чи ўзига ёқмаган, ўзи инкор этадиган жиҳатларни салбий образлар воситасида тасвирлаш билан бирга, уларга нисбатан ўқувчида нафрат ҳисларини уйғотади.

Бадий адабиётнинг маърифий ва тарбиявий моҳияти ҳақидаги бу маълумотларни дастурда талаб этилган атроф-муҳитни англаш ва инсон тарбиясида китобнинг ўрни ҳақидаги тушунча билан уйғунлаштирган ҳолда ҳикоя қилган маъқул. Бунда ўқувчилардан IV синфда қандай китоблар ўқигани, уларда тасвирланган қандай ижобий образлар ўзларига ёққанлиги ҳақида савол-жавоб асосида суҳбат уюштириш мумкин. Суҳбат чоғида ўқитувчининг V синф ўқувчисига тапиш бўлган айрим дoston ва ҳикоялар мазмуни ва гоҳисини, улардаги энг асосий образлар моҳиятини очадиган назарий тушунчаларни (ўхшатиш, сифатлаш, жоплантириш, қаршилантириш ва ҳ. к.) эслатиб бориши гоҳат фойдалидир.

Дарсада буюк сўз санъаткорлари ва даҳоларнинг китоб ҳақидаги фикрларидан ўқиб бериш ёки олдиндан кўргазмали қурол сифатида тайёрлаб қўйилган картон қоғоз ва карточкалар билан тапиштириш самарали иш турларидан ҳисобланади.

Бадий адабиётнинг моҳияти ва вазифалари ҳақидаги бу дастлабки маълумотлар ўқувчиларга V синф дастурида талаб этилган халқ оғзаки ижоди, унинг эртақ, дoston каби жанрлари ва махсус тури — халқ донолигининг ифодаси бўлган топишмоқлар, мақоллар ҳамда бадий адабиётнинг адабий эртақ, ҳикоя, қисса ҳақидаги назарий тушунчаларни англаб олишга ёрдам беради. Бунда дастурда тавсия этилган «Уч оғани ботирлар», «Маликаи Ҳуснобод» эртақлари, «Чамбил қамали» дostonидан парча, топишмоқлар ва мақолларни ўрганиш мисолида халқ оғзаки ижоди асарларида халқ ҳаёти, халқ манфаатларига бoғлиқ тарихий воқеалар, халқ фарзандларининг ички ва ташқи душманларга, ёвуз кучларга қарши қаҳрамонона курашлари ифодаланганини ўқувчилар онгига сингдириш лозим. Халқ оғзаки ижодиининг ёзма бадий адабиётдан фарқ қилувчи хусусиятлари ҳақида сўз кетганда унда бадий тўқима ва халқ ижодий тасаввурига катта ўрин берилиши ҳақида маълумот бериш керак. Топишмоқ ва мақол тушунчаларининг изоҳлаганда ҳам уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва вазифалари борлигини таъкидлаб, уларнинг V—VI синф ўқувчиларининг ёши ва савиясига

мувофиқ келадиган намуналарини айтиш мақсадга мувофиқдир.

Халқ оғзаки ижоди асарларини ўрганни қатта маърифий ва тарбиявий аҳамиятга эга. Халқ оғзаки ижоди жанрига онд асарлар ўқувчиларда дастлабки ахлоқий тушунчаларнинг шаклланишига имкон беради, уларнинг ҳиссиётига кучли таъсир қилади, тасаввурларини кенгайтиради, у ўқувчиларда адабий таълимни камол топтиришда асосий омил ҳисобланади. Ўқувчилар асар қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатларини, асарда ишлатилган бадний тасвир воситаларини муҳокама қилиш жараёнида бадний-ғоявий таҳлил кўникмаларини эгаллайдилар, бадний воситаларнинг бойлигини билиб бордилар. Чунончи, «Чамбил қамали» дostonида Райҳонарабнинг Чамбилга бостириб кирганлигига қарши қўзғолон Гўрўгли қўшинининг қаҳрамонлигини, унинг зўр кучга эга эканини ёрқин ифодалашда дoston учун характерли бўлган муболаға, ўхшатиш, донмий сифатлаш, жонлантириш, такрор, манзара каби тасвир воситаларининг вазифалари ва моҳиятини аниқ мисолларда тушунтириш орқали қаҳрамонларнинг қарашлари, ғоявий нуқтан назари, ҳаётга муносабатини англашда ўқувчиларга ёрдам беради. Бу билан ўқувчиларнинг бадний асарни мукамал идрок этишгагина эмас, балки маънавий дунёсига ҳам таъсир этади. Шундагина ғазабдан «ҳар туки чононларини тешиб ўтган», душман бошини майдалаб Чамбил даштини «қон қилган» каби муболағали тасвирланган Рустам, шер, арслон, қоплон, сиртлон ва нортуяларга ўхшатишган дoston қаҳрамонлари ўқувчиларнинг юксак орзуларига айланади, улар учун ҳаётда қандай бўлиш кераклигини кўрсатувчи намуна бўлади.

Бинобарин, ўқувчиларни бадний матнда қўлланилган бадний тасвирий воситаларни шунчаки аниқлашга, билишгагина эмас, балки бу воситалар орқали асарнинг ғоявий-бадний мазмуни, тарбиявий ва эстетик моҳиятини англашга, «уқиб олишга» ўргатилади. Бу асардаги тасвирий воситалар устида олиб бориладиган ишнинг асосий мақсади ҳисобланади. Методист олим А. Г. Балибердин таъкидлаганидек: «Сифатлаш, истиора ва бошқа образли ифодалар фикр ва ҳаёлни уйғотиши, нарсани ва ҳодисани «кўриниш»га, ҳис этишга ёрдам берини билан муҳимдир. Сўзининг образ билан бундай узвий алоқасини англаб олиш кўникмасини ривожлан-

тириш — бадий тил тушунчасини шакллантириш йўли худди шундадир»¹.

Мактабда ўқувчилар шеърий ва насрий асар тушунчаларни билиб оладилар. Шеърий нутқ тузилишига хос асосий хусусиятлар унинг вазли, қофияли, ритмли, муסיқий (оҳангли) бўлишидир. Демак, оҳанг жиҳатидан маълум бир тартибга солинган, ҳис-туйғу ифодаси сифатида вужудга келган таъсирли ритмик нутқ шеър деб аталади. Шеър асосида инсоннинг кечинмалари ётади. Шеър инсон қалбининг нозик ҳис-туйғуларини, фикр ва ҳиссиётларини, эҳтирослар кураши ва ривожини ғоят таъсирли акс эттиради. Шеърда фикр-мулоҳаза, ҳис-туйғу шаклаи сиқик, мазмунан ёрқин, жозибали, муסיқий тарзда ифодаланади. Рус танқидчиси Н. А. Добролюбов шеър учун уч хусусият: эзгулик, гўзаллик, допилик бўлиши шарт деб таъкидлаган эди. Буларнинг бирортаси бўлмаса ҳам, нутқ шеър бўла олмайди. Нутқнинг шеър бўлиши учун шеърий мазмун ва шеърий шакл зарур. Шеър тузилишининг асосини ритмик ўлчов—ҳижо (бўғин) ташкил этади. Мисралардаги ҳижоларнинг миқдорига қараб шеърнинг муסיқийлиги белгиланади. Муסיқийлик эса шеърнинг бош ифода воситаси бўлиб, шеър тузилишида асосий мавқени эгаллайди. Чунки шеърий нутқ муסיқийликни вужудга келтирадиган ритм, вази, ҳижо, туроқ (стопа), қофия, банд, оҳанг, пауза, ургу ва бошқа шеър тузилишига оид қисмлардан ташкил топади.

Ўқувчилар шеърий нутқ тушунчасини ўзлаштирганларидан кейин насрий нутқ ҳақидаги назарий маълумотни анча осонлик билан тушуниб оладилар. Бу ҳақда суҳбат бошланганда ўқувчиларга «Ойгул билан Бахтиёр», «Ёз» каби асарлар шеърий нутқ шаклида, «Ёнар дарё», «Қаҳратон қиш», «Чин инсон қиссаси» каби асарлар насрий нутқ шаклида ёзилгани айтилади. Шундан сўнг бевосита назарий тушунчани изоҳлашга киришилади.

Насрий нутқ вази ва қофияга эга бўлмаган нутқдир. Насрий нутқ шаклида ёзилган асарлар пауза, прозаик асар ёки насрий асар деб аталади, унда кишилар ва воқеа-ҳодисалар ривожий усулда тасвирланади. Насрий адабиёт ижоддаги нутқ шаклларида бири сифа-

¹ Балибердин А. Г. Формирование теоретико-литературных понятий в школе (IV—VII классы)— Киров, 1974, с. 30.

тида ўз имконият ва воситалари, шакли ва тутган ўрни жиҳатидан ажралиб туради. Бадий наср ҳам шеърий асар сингари, ёзувчидан катта маҳорат талаб қилади. Насрнинг ўзига хос хусусиятларини бадий насрий нутқнинг ташқи шаклий хусусиятлари билангина белгиламаслик лозим. Чунки бадий насрий нутқнинг шеърий нутқдан фарқли ўзига хос образли восита ва имкониятлари бор. Булар кўчма маънодаги сўз ва ибораларнинг меъёри ва тутган ўрни, ифоданинг шартли, қисқа ва тасвирийлиги каби жиҳатларида намойиш бўлади.

Бунга ёрқин намуна Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясидир. Ҳикояда ёзувчи камбағал деҳқон Қобил бобонинг бошига тушган фожианинг нечоғлик оғирлигини шундай тасвирлайди: «Деҳқоннинг уйи куйса-куйсин, ҳўкизи йўқолмасин, бир қоп сомон, ўн-ўн бешта хода, бир арава қамиш — уй. Ҳўкизни топиш учун неча замошлар қозончи сувга ташлаб қўйиш керак бўлади». Абдулла Қаҳҳор эллиқбоши ва амишнинг юлғичлиги, порахўрлиги, таъмагирлигини фош этиш мақсадида матида: «Текинга мушук офтобга чиқмайди», «Қуруқ қошиқ оғиз йиртар» каби мақол ва ибораларни қўллайдики, уларнинг ҳаммаси насрий нутқнинг ўзига хос имконият ва хусусиятларидир.

V—VI синфларда ўзлаштирилган адабий-пазарий тушунчалар VII синфда бадий таҳлил жараёнида такрорланиб, мураккаблашиб боради. Шу билан бирга, бу синфда адабий қаҳрамон, ҳикоя, қисса каби тушунчалар кенгроқ ўрганилади. Асосан ўқувчиларнинг адабиётда инсон ва унинг ички олами, хатти-ҳаракатининг бадий акс эттирилиши устида олиб борган кузатишлари назарий жиҳатдан умумлаштирилади. Натижада, ўқувчилар ҳаётда инсон турли ҳолатларга тушганлиги ва турлича ижтимоий муносабатларга дуч келганлиги учун ёзувчилар яратган асарларида ўзлари кўзлаган гоёни ифодаловчи турли композициялар ва сюжетлар яратганликларини англаб етадилар.

Бадий асарда инсоннинг асосий қаҳрамон сифатида тасвирланиши барча бадий асарлар таҳлиliga назарий асос бўлиши керак. Ўқувчилар дастурда белгиланган адабий матнларни ўқиш ва ўргатиш жараёнида адабий асарнинг тасвир манбаи ҳаёт — табиат ва жамият ҳодисалари эканини, бироқ бу тасвир марказида инсон, унинг ҳаёти, хатти-ҳаракатлари, ҳис-туйғулари,

кураши, қувончи ва дард-аламлари туришини равшан идрок этишлари лозим. Чунки, VI синфда Ойбекнинг «Улуғ йўл» романида меҳнаткашларнинг кураши ва иқилобнинг ғалабаси тасвирлап экан, жамиятимиз кечмишидаги воқеа-ҳодисалар Умарали, Унсин, Зумрад каби кишилар образи орқали идрок этилади. Демак, образ бадий асардаги инсон тасвири бўлиб, у инсон ҳаётининг бадий манзараларини акс эттиради. Масалан, Умарали образи дастлаб мадрасада ўқийдиган содагина бир муллавачча сифатида намоён бўлса, у кейинчалик ижтимоий муҳит ва иқилобнинг моҳиятини тушуниб етади, натижада шарият пешволарига, бойларга қарши кескин курашга отланади, меҳнаткашлар манфаати учун жонбозлик кўрсатади. Зумрад дин пешвоси Оташ дукчининг қизи бўлса ҳам, отасининг уйидан кетиб, ўз инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун Умарали билан бир қаторда душманга қарши курашади. У жамоат ишларида фаол қатнашади ва Унсин билан бирга озодлик самараларини ҳимоя қилиш ишига ўз ҳиссасини қўшади.

Демак, ёзувчи тасвирлаган образларини ўз дунёқарашини, гўзаллик ҳақидаги юксак орзуларига кўра бошқариб борган. Натижада Умарали, Унсин, Зумрад каби асосий қаҳрамонлар ўз хатти-ҳаракати, кечинмалари, қарашлари билан замонасининг илғор кишиларига хос хусусиятларни ўзида мужассамлаштириб, китобхонга ижобий таъсир этиб, кишиларга намуна бўлувчи қаҳрамон даражасига кўтарилган. Шунинг учун ҳам улар ижобий образлардир. Ўзида замонасининг қолоқ ва ярамас хислатларини акс эттирувчи асар қаҳрамонлари эса (Оташ дукчи каби) салбий образлар дейилади.

Бундай назарий маълумот VI синф ўқувчиларининг дастур талаб этган адабий қаҳрамон тушунчасини ўзлаштиришларига ёрдам беради. Дарсда ўтиладиган насрий ва лиро-эпик асарларни ўрганиш вақтида бу назарий материал асос бўлиши ва чуқурлаштирилиши лозим. Чунки адабий қаҳрамоннинг хатти-ҳаракатлари, кечинмалари, эстетик-ғоявий қарашларини ўқувчиларга тушунтира бориш билан биз уларга бадий асарни идрок этишгагина имкон яратиб қолмаймиз, балки бу билан ўқувчиларнинг маънавий қиёфасига ҳам, таъсир қиламиз. Бунда ижобий қаҳрамон ўқувчини ҳаётни, ундаги гўзалликни аниқлашга, ҳаётда қандай яшаш

кераклигига ўргатади, бу билан у ўқувчининг юксак орзуси бўлиб қолади. Шу тарзда бадний асар тарбия воситасига айланади, ўқувчиларнинг ғоявий-нафосат тарбиясида алоҳида аҳамият касб этади.

VI синф ўқувчилари дастур талабига кўра, сюжет тушунчасини ҳам ўзлаштирадилар. Уқитувчи бу тушунча ҳақида маълумот берар экан, унинг адабий асар қаҳрамони, асарда инсон образининг ўрни каби тушунчалар билан мустаҳкам боғлиқ эканлигини таъкидлаши лозим. Чунки сюжет бадний асарнинг бевосита мазмунини ташкил этган, ўзаро боғланган ва ривожланиб боровчи ҳаётий воқеалар тартибини ташкил этади. Сюжет асар қаҳрамонларининг ҳаракати, ўзаро муносабатлари туфайли шаклланади. Асар сюжети унда тасвирланган қаҳрамонлар билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳаётни бадний ифодалаш ва зарур ғояни илгари суришда катта аҳамиятга эга. Демак, қаҳрамонларнинг ўзаро мураккаб муносабатлари асар сюжетини ташкил этади. Қаҳрамонларнинг ўзаро муносабатлари эса воқеа-ҳодисаларда намоён бўлади. Шу маънода воқеа-ҳодисалар тартиби асар сюжетининг асосини ташкил этади.

Бу назарий маълумотни ўқувчиларга пухтароқ сингдириш учун Абдулла Қаҳҳорнинг «Кўр кўзнинг очилиши» ҳикояси сюжети асосини ташкил этган воқеа-ҳодисалар тасвиридан фойдаланиш мумкин. Абдулла Қаҳҳор ўз ҳикоясида халқимизнинг босмачиларга қарши олиб борган қаҳрамонона курашини Аҳмад полвон образи орқали ифодалаб, воқеалар ривожидида асар қаҳрамони характерининг шаклланиб боришини, ҳаёт сабоқларидан унинг кўзи очилиб, озодликишига садоқатли, мард, жасур ватанпарварга айланишини кўрсатади. Демак, ҳикоя сюжети қаламга олинган даврни кўрсатишга, қаҳрамон характерининг шаклланиб бориши тарихини намоён этишга, асар ғоясини ифодалашга хизмат қилган.

Уқувчиларда сюжет тушунчаси ҳақида маълум тасаввур пайдо бўлгандан кейин, бу билимни кенгайтириш ва мустаҳкамлаш учун сюжетнинг таркибий қисмларини ташкил этадиган экспозиция, тугун, воқеа ривож, воқеанинг юқори нуқтаси ва счим каби асосий бўлаклари, пролог ва эпилог каби қўшимча бўлаклари ҳақида қисқа ва ихчам маълумот бериш лозим. Мақтаб тажрибасидан маълумки, бунда ҳар бир сюжет бў-

лагиннинг таърифини дафтарга ёздирини ва уларнинг ҳар бири асар тўқимасида ўзига хос вазифани бажаришини тушунтириши яхши самара беради.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, V—VI синфларда бадий тилнинг тасвирий воситаларини ўрганиш ишини ўқувчиларга бадий асарни яхлит идрок этишига ёрдам берадиган адабий қаҳрамон ва сюжет тушунчаларини шакллантиришдан бошлаш маъқул. Чунки, мактаб тажрибасидан кўрингандай, бадий тилнинг тасвирий воситаларига оид назарий тушунчаларни ўқувчилар қийинлик билан ўзлаштирадилар. Шунинг учун уларнинг бу соҳадаги билимлари кўпинча юзаки, бутун бир асар билан боғланмаган бўлади, ўрганилган асарда аниқланган тасвирий воситаларни иккинчи бир асарда, улар учун янги бўлган бадий матнда тополмайдилар. Аслида эса, V—VI синф ўқувчилари учун яхлит бир асар мазмуни тушунарли ва қизиқарли бўлади, лекин сифатлаш ва истиора каби оддий тушунчаларни англаб олишлари ғоят қийин кўчади. Шунинг учун ҳам тасвирий воситаларга оид назарий тушунчаларни ўрганишни бутун бир асар таҳлилидан бошлаш керак.

Адабий қаҳрамон ва сюжет тушунчаларини ўзлаштириши асарнинг бадий тил воситалари ҳақида мукамал билимга эга бўлишни тақозо этади. Масалан, V синфда «Чамбил қамали» дostonи сюжетигадаги ҳаяжонли воқеаларни ўрганиш жараёнида ўқувчилар диққатини Гўрўгли, унинг хотини Юнус пари, Ҳасан Чопсан ва унинг синглиси Гулчеҳра, Холжувон, Саҳмон ва бошқа ижобий образларга жалб этиш, Чамбилни ҳимоя этишда уларнинг ҳар бирига хос хатти-ҳаракат ва жасоратини тушунтириши, салбий образлар бўлмиш Райҳонпоишо, Холмон, Шоҳмон, Қопқон ва бошқаларнинг босқинчилик хислатлари ва шу туфайли уларнинг шармандаларча енгилишини аниқлаш лозим. Шу билан бирга, ўқувчилар эътиборини дoston тилига, баҳши маҳоратига, ундаги тасвирий воситалар (ўхшатиш, сифатлаш, истиора, муболага)нинг образлар ёки воқеаларни ёрқин ифодалаш кучига жалб этиш керак. Бу эса адабий-назарий тушунчаларни ўзаро алоқада ўрганишга, ўзлаштирилган назарий тушунчаларни бошқа бадий асарларга ҳам қўллаш олишга имкон беради.

VII—IX синфларда бадий асарларда ҳаётнинг турли шаклларда акс этирилиши, уларда характер ва муҳитнинг ўзаро боғлиқ ҳолда тасвирланиши, адабиётда

ҳақиқат ва бадий тўқиманинг мавжудлиги, адабиётнинг образлилиги ва ижтимоий аҳамияти каби назарий тушунчалар ўрганилади. Ундаги жанрлар тўғрисидаги умумий адабий-назарий тушунчалар эса, бир томондан, ўқувчиларнинг V—VI синфда олган назарий маълумотларининг бойинишга ва мустаҳкамланишига ёрдам берса, иккинчидан, уларни таълими давом эттиришга тайёрлайди. Чунинчи, бу синфларда бериладиган тушунчалар ўқувчиларнинг бадий тил ҳақида илгари ўзлаштирилган билимларини янада бойитади ва чуқурлаштиради.

VII—IX синфларда бадий асар тили, айниқса, тасвирий воситалар устида олиб бориладиган иш ўқувчида бадий тилни тушуниш кўникмасини ҳосил қилади, тил орқали улар асарнинг гоъвий-бадий мазмунини тушунадилар, унинг қандай воситалар билан ифодаланишини билиб оладилар. Ўқувчилар, бирор нарса ёки ҳодисани ифодалаш учун сўз ёки сўз бирикмаларининг ўз маъносидан бошқа маънода қўлланишини англатувчи тушунча кўчим деб аталишини ўзлаштирадилар ва бадий асарларни таҳлил қилиш жараёнида ўзларига илгаридан таниш бўлган ўхшатиш, мажоз, истиора, метонимия каби тасвирий воситалар кўчим турлари экани тўғрисидаги маълумотни ўзлаштириб оладилар, улар тилга хос ҳодиса бўлган кўчма сўзнинг қўлланиш доирасини, маъно товланишларини таъмин этишини, кўчим туфайли бадий нутқнинг услубий вазифаларини ортишини англайдилар.

Шунингдек, ўқувчилар бадий тил асар мазмунини рўёбга чиқарувчи, мазмунини очиб берувчи бирдан-бир восита экани, тил фақат кишилар ўртасида алоқа воситаси бўлибгина қолмай, гоъвий ва эмоционал таъсир вазифасини ўташи ҳақида ҳам тасаввурга эга бўладилар.

Ёзувчи бадий тил воситасида образ ва типлар, характер ва мазмунлар яратар экан, уларнинг моҳиятини очиб кўрсатадиган сўз ва иборалар танлайди, сўзларнинг асл ва кўчма маъноларини аниқлайди, уларнинг синоним ва антонимларини топади, умумхалқ тилининг гап қурилишини усулларида, архаизм ва жаргонлардан ҳамда бошқа нутқ воситаларидан фойдаланади. Шу тариқа ёзувчи асар гоъйсига мувофиқ шакл танлайди. М. Горький айтганидек, «иш тафаккурни уйғотади, тафаккур иш тажрибасини сўзга айлантти-

ради, ундан ғоялар, гипотезалар, назарияларни ... ҳосил қилади. ∴: «Эзувчининг ишида асосий материал сўздир»¹. Сўз эса «барча фактлар, барча фикрлар либосидир. Аммо ҳар бир факт замирида ижтимоий маъно бор, ҳар бир маъно замирида эса бир ёки иккинчи фикр нега бундаю, нега ундай эмас, деган сабаб бор... Классиклар юз йиллар давомида аста-секин ишланган ана шундай тилда ёзганлар. Ҳақиқий адабий тил шу»².

VII—IX синф ўқувчилари адабиётни ҳаётни бадий акс эттирувчи махсус санъат³ тури сифатида аниқлар эканлар, бунга улар жанрлар ҳақидаги назарий тушунчани ўзлаштирмай эриша олмайдилар, чунки жанрда бадий адабиётнинг образлилик хусусияти ифодаланади. Ўқувчилар адабиёт дарсларида халқ огзаки ижоди ва ёзма адабиётнинг айрим жанр хиллари, адабий турлар, насрий ва шеърый нутқнинг бир-биридан фарқи, тасвирий воситалар, адабий қаҳрамон, эртак, масал ва бошқа бадий асарлардаги бадий тўқима ҳақида назарий маълумотга эга бўлар эканлар, қадам-бақадам ҳаётни, борлиқни образли акс эттириш моҳиятини аниқлаб борадилар. Ўқувчилар айрим бадий асарларни ўрганиш жараёнида назарий жиҳатдан образлилик тушунчаси билан бирга, мавзу, ғоя, сюжет, композиция тушунчаларини ўзлаштирадилар.

Дастур талабига кўра, илгариги синфларда ўзлаштирилган эртак, топишмоқ, достон, мақол, шеърый ва насрий нутқ (V синф), ҳикоя, қисса, мақол, юмор (VI синф), рубой, қитъа, баллада (VII синф), лирик шеър, фард, мемуар асар, сатира, комедия (VIII синф) каби жанр тушунчалари IX синфда бойитилади, бадий адабиёт жанрлари, жумладан, тарихий роман ҳақида батафсил назарий маълумот берилади, ўқувчилар эгаллаган билимлар мустаҳкамланади. Мактабда ўқувчилар онгида жанр тушунчасини шакллантириш принципи мунтазамлилик ва узлуксизликдир. Синфдан синфга ўтган сари узлуксиз равишда жанрлар ҳақида маълумот берилиши, ҳар бири алоҳида ўрганиладиган асарнинг жанр хусусияти чуқур таҳлил этилиши ва умумлашган аниқ, ихчам илмий таъриф сифатида ўқувчи онгига етказилиши керак.

¹ Горький М. Адабиёт ҳақида. Тошкент, «Ўздавнашр», 1962, 191-бет.

² Уша асар, 240-бет.

Маълумки, бадий асарларнинг жанри ёзувчи танлаган ҳаётий материалнинг бадий тасвирлаш қонун-қоидалари ва воситалари, баён усуллари, ҳаётий қамров имкониятлари ва воқеалар баёнининг ким томонидан олиб борилишига қараб белгиланади. Шунинг учун жанр ҳақидаги тушунча бадий асарнинг ғоявий-бадий мазмуни, композицияси ва тилини ўрғаниш орқали шакллантирилади. Бу эса асар композициясининг ўзига хослиги, қаҳрамон тасвири ва тилдан фойдаланиш усуллари тушуниш орқали асар жанрини аниқлашга имкон беради.

Бадий асарни ифодали ўқиш жараёнида ҳам жанр ҳақидаги тушунча янада чуқурлашади ва бойиб боради. Чунки ўқувчи ифодали ўқишга тайёргарлик кўриш чоғида асарнинг жанрини ҳисобга олмаслиги мумкин эмас.

Мактаб дастурида гарчи бадий адабиёт жанрлари ҳақида IX синфда умумлаштирувчи назарий маълумот бериш талаб этилган бўлса-да, бадий адабиётнинг турли жанрларига оид асарлар барча синфларда учрайди ва бунда ўқувчиларга қисқа назарий маълумот бериб борилади. Дастурнинг бундай тузилиши турли синф ва ёшдаги ўқувчилар оғида у ёки бу жанрга хос маъно ва хусусиятларнинг ўзлашиб, мустаҳкамланиб боришига имкон беради.

Ўқувчилар бадий асарлардаги воқеа-ҳодисаларни тасвирлаш тарзи, бадий асар асосида ётадиган қарама-қаршилик ва унинг ҳал этилиши, воқеалар баёнининг ким томонидан олиб борилишига қараб уч катта турга — насрий, лирик ва драматик турга бўлинишини англаб олишлари керак. Шундан кейин ўқувчиларда бу уч турдаги бадий асарлар ҳаётий қамрови, уни акс эттириш шакл ва усуллари жиҳатидан яна ҳам кичик турларга бўлиниб, улар жанр деб аталиши ҳақидаги тушунча яхши шаклланмоғи лозим. Ўқувчилар адабий тур ва адабий жанр атамаларининг мазмунини пухта ўзлаштирсалар, ҳар бир турга қандай асарлар киришини тўғри айтиб берадилар.

V—IX синф ўқувчиларида жанр тушунчасини чуқур ва пухта ўзлаштиришга эришиш, айниқса халқ оғзаки жанрлари ҳақида мукамал маълумот бериш катта тарбиявий ва таълимий аҳамият қасб этади, матни англаш кўникмасини ҳосил қилади. Бинобарин, ўқувчиларда жанр тўғрисидаги тушунчани умумлаштириш ва

чуқурлаштириш юзасидан махсус дарелар уюштириш, бу соҳадаги билим синфдан-синфга ўтган сайин қанчалик чуқурлашиб боришини аниқлаш мақсадида саволлар тарқатиб, уларга оғзаки ёки ёзма жавоблар олиш ҳам яхши самара беради. Масалан, V—IX синфларда ўқувчиларнинг жанрлардан қанчалик хабардор эканини аниқлаш мақсадида қуйидаги саволларни бериш мумкин.

V синф учун: Халқ оғзаки ижодининг қандай жанрларини биласиз? Қандай ҳикоя ва қиссаларни ўқигансиз?

VI синф учун: Қисса ҳикоядан қандай хусусиятлари билан фарқ қилади? Ўқиган асарларингиз мисолида тушунтириб беринг.

VII синф учун: Қайси ёзувчининг қандай қисса ва ҳикояларини ўқигансиз? Қандай асарлар насрий асарлар дейилади?

VIII синф учун: Бадий адабиётнинг қандай жанрларга бўлинишини айтинг. Ҳар бир жанрга ўзингиз ўқиган асарлардан мисоллар келтиринг. Роман қиссадан нимаси билан фарқ қилади?

IX синф учун: Насрий, лирик ва драматик асарлар деганда сиз нимани тушунасиз? Бадий асарлар қандай белгиларига қараб уч турга бўлинади? Адабий тур ва адабий жанр атамаларининг мазмунини тушунтиринг ва уларни илмий таърифланг.

Умуман, V—IX синфларда (ҳатто юқори синфларда ҳам) ўқувчиларнинг адабиёт назариясига оид билимларини узлуксиз ва тартибли тарзда бойитиб, чуқурлаштириб ва мустаҳкамлаб бориш ўқитувчи эътиборидаги муҳим вазифа бўлиб қолмоғи лозим.

Х—ХІ СИНФЛАРДА АДАБИЙ-НАЗАРИЙ ТУШУНЧАЛАРНИ УРГАНИШ.

ТАРИХИЙЛИК ЮҚОРИ СИНФ КЎРСИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСИ

Х—ХІ синфлар адабиёт курси тарихий-адабий асосдаги курс бўлиб, бунда ўқувчилар тадрижий изчилликда жойлаштирилган бирмунча мураккаб асарларни ўқиб ўрганадилар. Бу синфларда улар асарни ёзувчининг дунёқараши ва ижодининг муҳим хусусияти, маълум даврдаги ижтимоий ҳаёт, адабий жараён билан боғлиқ ҳолда ўрганадилар. Шу тарзда ўқувчилар Х синфда ўзбек адабиёти тарихи курси ва ХІ синфда 20-йиллар адабиёти курси билан танишадилар.

Ана шундай узвий бирликда ўрганиш жараёнида ҳар бир давр адабиётида ўша давр ижтимоий-сиёсий ҳаётининг акс этгани, илғор ва реакцион оқимлар бўлганлиги ҳамда улар ўртасидаги курашда чинакам санъаткорлар етишиб чиққанлигини ўқувчилар онгига сингдириш, уларда фақат сўз санъатининг энг яхши асарлари эмас, балки бадий адабиёт тараққиётида уларнинг тугган ўрни, ўтмиш ва ҳозирги давр учун аҳамияти ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш лозим. Бунга эришиш учун ўқувчиларда бадий асар устида ишлашда адабиёт назариясига оид билимлардан самарали фойдаланиш кўпикмасини ҳосил қилиш ўқитувчидан талаб этилади.

Маълумки, Х синф адабиёт дастурида адабиёт назариясидан энг қадимги ёдгорликлар, мақол, қўшиқ, лирик шеърлар («Девону луготит турк» асари бўйича), қадимги адабиётда ватанпарварлик ғоялари («Тўмарис», «Широқ» асарлари асосида), газал, туюқ, мусаддас, мухаммас, мажозий образ, дoston ҳақидаги тушунчани ривожлантириш (лирик кириш, лирик чекиниш, лирик хотима), сатирик тип ҳақида маълумот бериш талаб қилинади.

ХІ синфда А. Қодирий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Фитрат, Ойбек, Рафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов ижодига мансуб монографик мавзуларни «1960—1980 йиллар ўзбек адабиёти» обзор мавзусига боғлиқ равишда ўрганиш талаб этилади.

Дастурда V—IX синфларда ўзлаштирилган назарий тушунчаларни, X—XI синфларда: кириш мавзулари тарзида берилган обзорларда илмий-назарий тушунчаларни монографик мавзулар билан боғлиқ ҳолда ўрганиш, ўқувчиларни тарихимизнинг у ёки бу даврига оид бадий асарни ўқиб ўрганишлари кўрсатилган. Бу ишда, шубҳасиз, V—IX синфларда ўқиб-ўрганилган назарий билимга суянилади, лекин ўқувчиларга таниш бўлган бу билимлар янгича мушоҳада қилинади, адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш маълум бир мақсадга йўналтирилади. Чунки бу назарий тушунчалар, бир томондан, бадий асарни таҳлил қилиш воситаси ҳисобланса, иккинчи томондан, ўз олдига асарнинг таркибий қисмлари ҳақида аниқ бир тушунча ҳосил қилишни мақсад қилиб қўйган билим манбаи сифатида қаралади. Бу эса ўқувчининг фаҳмлаб ўқишинигина эмас, балки ўқиганини таъқидий баҳолай билишни, китобда тасвирланган воқеаларни ҳаёт билан таққослай олишини тақозо этади.

Шундай қилиб, X—XI синфларнинг адабиёт курсида монографик ва обзор мавзулар билан узвий бирликда ўрганиладиган адабий-назарий тушунчалар ўқувчиларнинг бадий асарни тўғри танлашига, унинг ғоявий-ахлоқий аҳамияти ва асарда қўйилган асосий масалаларни аниқлай олишига, ёзувчининг асарда акс эттирилган ҳаёт, қаҳрамон ва воқеаларга бўлган муносабати, дунёқарашини билиб олишига имкон беради. Адабиётнинг «инсоншунослик», «ҳаёт дарслиги» сифатидаги ўзинга хос хусусияти ҳам шунини тақозо этади.

ЎҚУВЧИЛАРДА АДАБИЙ ЙўНАЛИШЛАР ҲАҚИДАГИ ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

АДАБИЙ УСУЛ ВА УСЛУБ БИРЛИГИ

Урта мактаб адабиёт курсида сўз санъатининг моҳияти ва ижтимоий аҳамияти ҳамда ҳаётни бадий акс эттириш усуллари ҳақида аста-секин ўзлаштирилган тушунчалар юқори синфларда адабий йўналиш ёки ижодий усул деб аталадиган мураккаб тушунчаларга боғлаб ўрганилади, образлиликнинг инсоният тараққиётининг турли босқичларида қандай амалга оширилганлиги адабий (ижодий) усул ва услуб тушунчалари мисолида равшанлаштирилади. Чунончи, X синфда

Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг лирикаси, «Фарҳод ва Ширин» дostonи ёхуд ўзбек классик адабиётининг Бобур, Махмур, Гулханий, Аваз Утар каби вакиллари ижоди мисолида ўқувчиларга санъаткорларнинг ҳаётга, ўзи тасвирлаётган ҳаётини воқеаларга муносабати, уларнинг ижтимоий, фалсафий, ахлоқий ва гўзаллик ҳақидаги қарашлари тўғрисида маълумот берилар экан, адабий усуллар моҳияти, адабий йўналиш ва адабий оқимлар қонуни-қоидалари тушунтирилади.

Ўқувчилар адабиёт ва санъат тараққиёти босқичларида бир-бири билан узвий боғлиқ бир қанча барқарор хусусиятларнинг асосий восита ва принциплари мавжудлигини англаб олишлари керак. Чунки, бир ёзувчига мансуб бўлган бир неча асарни ўрганиб, уларни бир-бирига таққослаб кўрсак, илгари сурилган ғоялар ва турмуш воқеалари талқинида, характер ва ҳодисалар тасвирида, ёзувчи нутқи ва баён этиш усулида ўхшашлик, умумийлик борлигини кўрамиз. Бу ўхшашлик ёзувчи қўллаган усулнинг, яъни унинг ижодига хос ғоявий-бадий хусусиятлар (ғоявий нуқтаи назар, характер талқини, сюжет қурилиши ва тилдаги ўзига хослик)нинг асосини ташкил этади. Ёзувчининг услуги эса унинг индивидуаллиги, истеъдоди, турмуш тажрибаси, дунёқараши, нутқининг ўзига хослиги билан ҳамбарчас боғлиқ бўлади. Аммо услуб тунунчаси асардаги барча барқарор хусусиятларни тўла қамраб олмайди. Чунки ёзувчилар ижодида умумий ўхшаш хислатлар ҳам мавжуддир. Турли тарихий давр ва турли мамлакат ёзувчилари ижодини ўзаро яқинлаштирувчи бадий хусусиятнинг ўхшашлиги адабий усул ёрдамида аниқланади. Адабий усул ижодкорнинг воқеликка муносабати, ўзи танлаган ҳаётини воқеликни акс эттирувчи воситаларни қўллашдаги асосий ижодий услуги (масалан, романтизм, реализм каби)дан иборатдир.

Маълумки, ҳаётнинг мунтазам равишида ўзгариб, янгиланиб туриши санъатдан ҳам ўз характерини ўзгартиб боришни, ҳаётни аниқ образларда акс эттиришни талаб этади. Бу мавжуд тарихий шароитда гўзаллик талаблари асосида турмушни акс эттириш демакдир. Ҳаётни қайта тиклаш турмушнинг эски шакллари ўрнига юзага келган янгиликларни акс эттиргандагина тўғри, ҳаққоний бўлади.

Адабий усулда шахснинг ўзига хослиги билан бирга, ҳаётни тасвирлашда холислик хусусияти ҳам мавжуддир. Санъаткорни ўраб олган турли тоифадаги кишилар, улар ўртасидаги ижтимоий қарама-қаршиликлар, ўзаро муносабатлардаги сўзлашув шакллари — буларнинг ҳаммаси ёзувчига эмас, балки даврга боғлиқ бўлган ҳодисалардир. Ёзувчи ҳаётини далиллар, ҳодисалардан муҳимларини танлаб олади, уларни гоёвий томондан ёритади. Лекин шунга қарамай, унинг ижоди, асосан, у яшаётган даврдаги ҳаётини жараён билан боғлиқ бўлади.

Демак, адабий усул бадий асарда воқеликни қайта тиклашдир. Шу маънода ёзувчининг ҳаётини далилларни танлаш, умумлаштириш, баҳолаш ва бадий образда акс эттириш тартиби адабий (ижодий) усул деб аталади. Адабий усул санъатда бир гуруҳ ёзувчиларнинг ижод этиш усули тарихий асосда, даврдаги асосий масалаларни талқин этишда юзага келади. Шу маънода усул тушунчаси адабий йўналиш, адабий мактаб тушунчаси билан бирлашади. Чунки адабий йўналиш маълум тарихий даврда ўз мафкураси ва тажрибаси билан бир-бирига яқин турган ёзувчилар ижодидаги гоёвий-бадий хусусиятлар: мавзу, гоё, бадий тасвирлар бирлигидан иборатдир. Адабий йўналишда ёзувчиларнинг ўзаро бирлиги ўз ифодасини топади. Бусиз адабий йўналиш юзага келмайди.

Адабий йўналиш у ёки бу миллий адабиётда маълум бир даврда юзага келиб, маълум бир даврда йўқолувчи тарихий ҳодиса саналади. Бирор асарнинг тарихий жиҳатдан муаллифнинг дунёқараши, турмуш тажрибаси, у яшаган даврдаги тарихий муҳит ва синфий курашлар билан бевосита боғлиқ бўлиши шу тарихий ҳодиса билан изоҳланади. Ижтимоий мавқен, дунёқараши, ижтимоий курашдаги иштироки жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган ёзувчилар ички бирлик ва тарихий шароитга кўра адабий мактаб сифатида адабий йўналишни юзага келтирадилар.

Турмушни образли акс эттиришда икки асосий хусусият, биринчидан, унга яқин ҳолда ёндашиб, борлиқни инсоний муносабатлар билан боғлаган ҳолда қайта ишлаб чиқиш ва умумлаштириш, иккинчидан, турмушни маълум ижтимоий мақсад, гоё асосида нафосат тарзида англаш ўз ифодасини топади. Турмушни нафосат тарзида англаш қайта яратиш, ижтимоий мақсад,

ғояларға зид бұлған ҳодисаларға қарши курашиш, борлиқни бадий ҳаёл асосида тасаввур этиш, ҳаётнинг асосий ғояларға мос бўлиши учун курашишдан иборатдир.

Қайта ишлаш билан қайтадаи тузиш ўртасидаги бирлик борлиқни образли акс эттиришнинг муҳим белгисидир. Бу бирликнинг асоси санъатда акс эттирилган реал борлиқдир. Ҳар бир санъат асари борлиқни акс эттириш қонунларини реал тарихий шароитда амалга ошириш демакдир.

Ёзувчининг ўзига хослиги дунёқарашининг кенглиги ва кўн қирралигида, ҳаётда юз бераётган янгиликларни тезлик билан пайқаб олиши ва ёритишида кўринади. Ижодининг йўналишини ҳаётий тарихий давр, муҳит белгилаб беради. Тарихий жараён адабий усулларнинг ички алоқасини ҳам аниқлаб беради. Шу сабабли борлиқни акс эттиришда ёзувчининг у ёки бу усулга мурожаат этишини соф шахсий ёндашиш деб айтиб бўлмайди.

Демак, адабий йўналиш бирор тарихий даврдаги ижодий принциплардан иборат бўлиб, у реал адабиёт тараққиёти жараёнида асосий ҳаётий (гўзаллик ғояси, ижодий қаҳрамон, ҳаётий жараён, шу жараёнини ҳаракатга келтирувчи куч) масалаларнинг умумий тасвири, талқини ва баҳосида намоён бўлади. Шу билан адабий йўналиш ёзувчининг дунёқараши, у яшаган тарихий муҳит билан боғланади, ўзаро алоқада бўлган адабий оқимлар, гуруҳлар ва мактаблар доирасида ўз бадий имкониятларига кенг йўл очади. Лекин адабий йўналиш адабий оқимга нисбатан кенгроқ тушунча бўлиб, у маълум бир тарихий-адабий муҳитда умумадабий доирада ҳаракат қилади. Адабий оқим эса адабий йўналишга нисбатан торроқ тушунча бўлиб, у бирор умумадабий доирада ҳаракат қила олмайди. Масалан, классицизм йўналиши XVII—XVIII асрлар Умумевропа адабиётида ҳаракат қилган бўлса, адабий оқим бундай кенг масштабда ҳаракат қила олмайди. Шунингдек, маълум бир давр адабиётида адабий йўналиш битта бўлиб, у шу давр адабий жараёнини маълум бир томонга йўналтириб юборади (масалан, романтизм йўналиши, реализм йўналиши каби).

Уқувчилар адабий усул таърифини ўзлаштириб, адабий йўналиш билан адабий оқимнинг қандай фарқланишини англаб олганларига қаноат ҳосил қилинганч,

уларга бадий адабиётда воқеликни қайта тиклашнинг маълум тарихий даврга хос кўринишлари — романтизм ва реализм ижодий усуллари бўлганлиги, реализм усули жаҳон адабиётида кенг тарқалганлиги, унинг маърифий реализм, танқидий реализм каби бир қанча кўринишлари борлиги ҳақида маълумот берилгани маъқул.

Романтизм, реализм, танқидий реализм адабиёт ва санъатдаги ижодий усуллар бўлиб, уларнинг ҳар бири адабий тараққиёт жараёнининг маълум босқичида тарихий зарурий эҳтиёж натижасида юзага келган, бири иккинчисининг туғилишига замин ҳозирлаган. Шунинг учун бу ижодий усулларнинг бир-биридан фарқли белгиларини, ҳар бирига хос хусусиятни билиб олиш бирор тарихий даврда яратилган асарларнинг қандай йўналишда ёзилганлигини аниқлашга ёрдам беради.

Ёзувчи ўз даври учун муҳим ҳодиса ва ҳаётий далилларни ажратиб олиб, уларни ўз асарида умумлаштириб тасвирлар экан, бу ҳодиса ва далилларга ўз муносабатини билдиради, уларни эстетик жиҳатдан баҳолайди. Ёзувчининг ана шу муносабати ва баҳосида унинг қандай ижодий усулдан фойдаланганлиги ўз ифодасини топади. Чунончи, романтизм усулини олиб кўрайлик.

Романтизм — санъат ва адабиётдаги ижодий усуллардан бири бўлиб, у ҳаётнинг ўзидан кўра кўпроқ турмуш ҳақидаги орзу-умидларни тасвирлаш усулига асосланади. Инсоннинг инсонга бўлган муҳаббати ва садоқатини муболаға билан мадҳ этиш унинг муҳим хусусиятидир. Романтизм ижодий усули ҳам тарихий-зарурий эҳтиёж натижасида юзага келади. Бунинг муҳим сабабларидан бири шундаки, ёзувчилар ўзлари яшаб турган ҳаётдан, турмушдан норози бўла бошлайдилар, натижада бошқа ҳаётни, мавжуд воқеликдан юқорироқ воқеликни излайдилар. Лекин мурод ҳосил бўлмагач, орзу қилинган воқеликни юксак орзулар даражасида тасвирлашга тиришадилар. Романтик ёзувчилар яратган образлар бутунлай ҳаёт ҳақиқатидан узоқ, ундан ажралиб қолмаган бўлса ҳам, бироқ бу образлар бевосита ҳаётний ҳақиқатнинг бадий ҳақиқатга айланган образи бўлмай, балки улар орзу қилган ҳаётнинг ишъикосидан иборат.

Романтизм ижодий усулининг моҳияти тушуштирил-

гач, ўқувчиларга бу усул қуйидаги хусусиятларга эгаллиги қайд қилинади:

1) романтизмда орзу қилинган воқелик, ипсон образи ифодаланади, бадий тўқима кучли бўлади;

2) ёзувчи ўз замонасини ёки яқин воқеликни тасвир этганда бош ижобий қаҳрамонларни, айниқса, хотин-қизлар образларини идеаллаштиради (масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонида Навоий ҳаётий шаҳзода Фарҳодни эмас, балки ўзи орзу қилган ҳукмрон образини чизади. У ўз замондоши бўлган шаҳзодалардан фарқли ҳолда тахт ва ҳукмронлик учун курашмайди, балки оддий меҳнаткаш сингари ҳамма ҳунарларни эгаллаш учун ҳаракат қилади, замонасининг фозил ва олим кишиси бўлиб етишади. Ширин — фақат гўзал ва латофатли аёлгина эмас, балки доно ва олима, муҳаббатда чексиз садоқатли ва жасоратли аёл образи, Меҳинбону ақл ва адолат билан давлат бошқарувчи тadbирли, билимли, фаросатли халқпарвар, довиорак ҳукмрон аёл образи);

3) афсона ва мифларга кўпроқ мурожаат этилади ва қаҳрамонлар тасвирида афсонавий, ғайритабiiй, мўъжизавий ҳодисаларга алоҳида аҳамият берилади (масалан, Фарҳоднинг Суқрот билан учрашуви ва Искандар тилсими туфайли мўъжизалар, «тоғни ёгдек кесадиған» тешага эга бўлиши, афсонавий куч-қувват касб этиши);

4) тасвир этилаётган воқеа-ҳодисалар ва қаҳрамонлар бошқа тарихий даврларга ва ўзга мамлакатларга кўчирилади (масалан, «Фарҳод ва Ширин»даги воқеа-ҳодисалар Чин (Хитой)да, сўнг Арман ўлкасида юз беради, қаҳрамонлардан Фарҳод, Баҳром — хитойлик, Меҳинбону, Ширин — арман, Шопур, Хисрав, Шеруя — эронлик, Мажнун ва Лайли — араб ва ҳ. к. Аслида эса Навоийнинг қаҳрамонлари ҳаёти ва руҳияти эътибори билан ёзувчининг замондошлари ва ватандошларидир);

5) асар қаҳрамонларининг ички руҳий дунёси очилади, айниқса, уларнинг ҳаётидаги энг гўзал, энг изтиробли ва жўшқин ҳолатларни тасвирлашга алоҳида эътибор берилади (масалан, «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин», «Гул ва Наврўз» достонларида қаҳрамонларнинг қалб тугёнлари, ташвиш ва қайғуларини тасвирлашга катта эътибор берилган).

Дарсда романтизм ҳақида тушунча берилар экан, унинг тарихий шарт-шароит ва ижодкор дунёқарашига

кўра, турлича хусусият касб этиб, уч турга ажралишини мисоллар билан тушунтириш лозим:

1) реакцион романтизм — илғор ижтимоий идеалларни эмас, балки умри тугаб бораётган, жамиятнинг олға ҳаракат қилишига ғов бўлган усул. Бу усулда яратилган асарлар, М. Горький таъкидлаганидек, воқеликни бўяб кўрсатади, у билан муроса қилишга ёки воқеликдан бош тортиб, ўз зикри билан ўзи овора бўлишга, «таваккалчилик» билан фолбинлик қилишга, муҳаббат ва ўлим ҳақида хаёлотларга берилишга чақиради¹;

2) илғор романтизм — тарихнинг илғор анъаналарини идеаллаштирувчи, жамиятнинг олға ҳаракат қилишига ёрдам берувчи усул. Масалан, ўзбек дунёвий адабиёти демократик адабиёт вакиллари шу усулда ижод қилганлар. Шунинг учун ҳам Алишер Навоий яратган Фарҳод, Ширин, Меҳинбону каби образлар асрлар оша миллион-миллион китобхонлар қалбига завқ-шавқ бахш этиб келмоқда.

Дарсда романтизм усули ҳақидаги маълумот якунланар экан, бу усул Россияда XVII—XVIII асрларда Пушкин, Лермонтов, Гоголь ижодида ва декабрист-шоирлар шеъриятида шаклланган бўлса ҳам, Шарқ мамлакатларида, жумладан, ўзбек классик адабиётида у ўрта асрлардаёқ пайдо бўлиб, жуда катта бир даврни ташкил этганлигини таъкидлаш лозим. Шу билан бирга, илғор романтизм ҳеч қачон реализмга зид эмаслигини, аксинча, жуда кўп ҳолларда бир-бири билан пайвандлашиб, бир ёзувчи ижодида бу икки усул ҳам ишлатилиши мумкинлиги ҳақида маълумот бермоқ керак. Чунинчи, ўзбек ёзувчиларидан Ойбекнинг «Ўч», «Бахтигул ва Соғиндиқ», Ҳ. Олимжоннинг «Семург, Паризод ёки Бунёд», «Ойгул билан Бахтиёр», «Зайнаб ва Омон» асарларининг романтизм ва реализм усуллари асосида яратилиши бунга ёрқин далилдир.

Реализм усули ва унинг кўринишлари X синф адабиёт курси билан боғлиқ ҳолда ўрганилади. Шунинг учун ўқувчиларда реализм тушунчасини шакллантиришга киришилар экан, адабиёт тарихи тараққиётининг

¹ Қаранг: М. Горький. Адабиёт ҳақида, Ўзадабийнашр, Тошкент, 1962, 72—73-бетлар.

маълум даврида ҳукмрон бўлган романтизм адабий усули ўрнига унга нисбатан анча ривожланган реализм усули пайдо бўлганини қайд этиш лозим. Лекин бир усул иккинчи усулни рад этиш, сиқиб чиқариш ҳисоби-га эмас, балки илгари тўпланган энг яхши тажрибаларни ўзлаштириш асосида қарор топади. Шу маънода романтизмда ривожланган хусусиятлар реализм адабиётида юксак даражага кўтарилади. Чунончи, романтизм ижодий усули учун хос бўлган олижаноб роя ва кайфиятларни умумлаштириш, реалистик тасвир воситаларини, юксак орзу-умидларни, ҳаётий манзара ва фикрларни тўла ва мукаммал бадий ифодалаш реализм адабий усулига кенг имконият яратди.

Бинобарин, ёзувчидан воқеликни тўғри тушуниш ва уни бутун зиддиятлари билан бадий образларда ҳаққоний акс эттириш реализм деб аталади. Реализм ёзувчи томонидан онгли равишда турли инсоний муносабатлар, ҳаётий воқеа-ҳодисалар орасидан танлаб олинган энг муҳим ҳақиқатни ўзига хос бадий шаклда акс эттириш усулидан иборатдир. Шу маънода у адабиётда етакчи тасвир усулига айланди.

Х синф ўқувчиси ўзи ўқиган асарларда акс эттирилган ҳаёт, қаҳрамон ва воқеаларга ёзувчи муносабатини англаш, асарга асосли баҳо бериш кўникмасига эга бўлади, албатта. Шунинг учун бу ўринда реализм моҳияти ҳақида ўқувчиларда равшанроқ тасаввур ҳосил қилиш учун уларга «реализм» сўзини икки маънода, яъни кенг ва махсус маъноларда ишлатилишини тушунтириш лозим.

1. Реализм кенг маънода — бадий ижодда хоҳ онгли, хоҳ тасодифий акс эттирилган ҳаётий ҳақиқат, кишилик жамияти тараққиёти учун муҳим бўлган ижтимоий, ахлоқий, фалсафий муаммоларни кўтариб чиқиб, ҳал этишга интилиш демакдир. Бундай реализм бадий ижод жараёнида тарихий тараққиёт билан боғлиқ ҳолда у ёки бу даражада ҳамма вақт мавжуд бўлган бўлса ҳам, бироқ у етакчи тасвир даражасига кўтарила олмаган. Масалан, туркий халқлар адабиётининг энг қадимги ёдгорликлари Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» каби асарларида ахлоқ-одоб, тил муаммолари, давлатни адолат билан бошқариш, подшо ва халқ муносабатлари ифодаланган ва ёзувчининг ўз муҳитига шахсий қарашлари акс эттирилган. Хоразмий, Сайфӣ Сароӣи,

Саккокий, Атоий, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур каби дунёвий адабиёт вакиллари ижодида ҳаётга яқинлик, ижтимоий масалаларни бадиий ифодалаш, уларга муносабат билдириш, инсон қалби ва унинг ички дунёсини очиб бериш гоят кучаяди. Кейинроқ Турди, Махмур, Муқимий, Фурқат, Аваз Утар каби ўзбек ёзувчилари ижодида реализмнинг яна бир муҳим хусусияти — умуман инсонгагина эмас, балки меҳнаткаш халққа жуда яқинлик ва хайрихоҳлик пайдо бўлади, улар ижодида реализм чуқурлашади.

2. Реализм маънода — ижодкор томонидан онгли равишда турли-туман инсонлараро муносабатлар, турмуш икёр-чикирлари орасидан танлаб олинган энг муҳим, энг типик, энг характерли ҳаётий ҳақиқатнинг ўзига хос бадиий шаклда акс эттирилиши принциpidир. Реализм бу маънода воқеликни реал тасвирлашнинг эстетик принциплари мажмуи, тўла шаклланган ижодий усул ҳисобланади. Бу реализм инсоният онгининг тарихий тараққиёти, катта ижтимоий-сиёсий ривожланишлар билан боғлиқ ҳолда кенг маънодаги реализмнинг янада ривожланиши, адабиётда етакчи тасвир принципига айланиши натижасида юзага келди.

Ўзбек адабиётида демократик адабиёт вакиллари ижодида илдиз отган реализм 1917 йил арафасида Завқий, Анбар отин, С. Айний, Л. Қодирий, Ҳамза Ҳакимзода ижодида янада юксак даражага кўтарилганини эслатиш мақсадга мувофиқдир. Чунончи, Завқийнинг «Ажаб эрмас» мухаммаси 1916 йилда, меҳнаткаш омманинг озодлик ҳаракатлари кучайиб бораётган бир даврда ёзилган бўлиб, унда меҳнаткаш халқ оммасининг интилиш ва курашлари яққол акс этган. Ёхуд С. Айний ижодида реализмнинг чуқур илдиз отганини унинг «Бухоро жаллодларининг ўзаро суҳбатлари», «Одина», «Қулбобо» асарларида ҳам яққол кўриш мумкин.

Уқитувчи реализм тараққиётидаги сифат ўзгаришлари ҳақида сўзлар экан, ўқувчиларга тарих дарсларида олган билимларини эслатиши лозим. Чунки, бу даврга хос зиддиятлар реалист ёзувчилар ижодига кучли таъсир кўрсатди. Чунончи, шу даврдаги рус реалист шоир ва ёзувчилари ижодида даврнинг асосий зиддиятлари акс эттирилди, жамиятнинг барча ярамас иллатлари шафқатсиз танқид қилинди. Шунинг учун ҳам XIX

асрнинг иккинчи ярмидаги рус реализми танқидий реализм деб аталади.

Ўзбек адабиёти тарихида ҳам танқидий реализм белгилари бўлган, бироқ у махсус ижодий усул сифатида тўла қарор топа олмаган. Бунга мавжуд ижтимоий турмуш имкон бермади. Шунинг учун ҳам Лутфий, Навоий, Машраб каби шоирлар ижодидаги реализм ғоялари, кейинчалик Турди, Махмур ва Гулханийлар ижодида, айниқса, Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Утар каби демократик адабиётимиз вакиллари ижодида тараққий этиб, жамиятдаги иллатлар кескин танқид қилина бошланди. Чунончи, Муқимийнинг «Ҳапалак» қишлоғи тўғрисида, «Танобчилар», Аваз Утарнинг «Халқ», «Уламоларга», Завқийнинг «Қаҳатчилик» шеърларида ўзлари яшаган давр ҳаётининг танқидий реалистик лавҳалари ифодаланди. Ўзбек адабиёти тарихида реализм усулидаги сифат ўзгаришлари демократик шоирлардан кейинги авлод вакиллари ижодида янада ривож топди. Буни Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг «Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари» пьесаси (1916), А. Қодирийнинг «Бахтсиз куёв» драмаси (1915) ва «Улоқда» ҳикояси (1916) да кўриш мумкин.

С. Айний, А. Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Авлоний, У. Носир каби ёзувчилар, улардан кейинги авлод вакиллари — Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳ. Олимжон, Уйғун, Ғайратий, К. Яшин ва бошқа санъаткорлар танқидий реализм принципларининг ўзбек адабиётида қарор топиб, такомиллашиб боришида катта хизмат қилдилар.

Уқитувчи бу ҳақда маълумот берар экан, танқидий реализм жаҳон адабиёти ва санъати тарихида реализм тараққиётининг мантиқий давоми, янги ва юқори босқичи, етакчи усули бўлиб, жаҳон халқлари санъати ва адабиётида ҳам кенг тарқалган ижодий усул бўлиб келаётганини ўқувчилар онгига сингдирилиши лозим.

Уқитувчи танқидий реализмнинг асосий хусусиятлари ҳақида маълумот берганда, бу усул адабиёти ҳаётдаги салбий ҳодисаларни чуқур ва ҳаққоний тасвирлашини, унинг халқ ҳаёти билан алоқаси жуда мустаҳкам боғланганини айтади. Танқидий реализм халқпарварлик, ватапарварлик ғояларига асосланади, шу илғор ғоялар мавқеида туриб, турмуш ҳодисаларига баҳо беради, меҳнаткаш халқ манфаатларига, ижтимоий ҳаёт тараққиётига, адолатли турмуш учун олиб

бориладиган курашларга ва бу йўлдаги интилишларга тўсқинлик қилган турмуш иллатларини кескин қоралайди, уларни танқид остига олади ва фoш этади.

X—XI синф ўқувчилари ижодий усуллар ҳақидаги адабий-пазарий тушунчаларга оид билимлар билан бир қаторда услуб тушунчасини ҳам ўзлаштирадilar. Бу ҳақда XI синфда «Меҳробдан чаён», «Қутлуғ қон» асарлари таҳлили давомида бир қадар кенг маълумот оладилар.

Усул ва услубнинг бир-бирига монандлиги, ўзаро бирлиги ҳар қайси ёзувчи ижодида ўзига хос равишда намоён бўлади. Усулни компасга ўхшатиш мумкин: у ёзувчи ижодининг йўналишини, шу йўналишда олдинга қараб боришини кўрсатади. Усул ёзувчи ижодида шахсий ҳолда юзага келади. Чунки ёзувчи ҳаётни маълум нуқтаи назардан баҳолайди, ҳаётдан ўз ижоди учун керакли материални ажратиб олади ва уни ўзининг ҳаётий тажрибалари, ўз мулоҳазалари асосида акс эттиради. Ҳаётни акс эттиришдаги услуб орқали унинг бадиий усули аниқланади. Шу зайлда усул тушунчаси услуб тушунчаси билан узвий боғланади ва улар биргаликда ўрганилади. Улар фақат аниқ бадиий ижодга кўринади. Биз асарни таҳлил қилиш билан ёзувчи услуби ҳақида тасаввурга эга бўламиз, турли ёзувчилар услубини ўзаро қиёслаш билан уларни бирлаштирувчи бадиий усулни аниқлаймиз.

Масалан, «Қутлуғ қон» романида ўзбек халқининг 1916 йилда Тошкентда бўлиб ўтган озодлик ҳаракати бош қаҳрамон Йўлчи босиб ўтган йўли орқали тасвирланади. Ана шу тасвир орқали биз Ойбекнинг ғоявий мақсади, дунёқараши билан бирга, услубини ҳам аниқлаймиз.

Ҳар бир ёзувчининг дунёқараши ва услубининг шаклланишида у яшаб ижод этган муҳит ва шароит билан бирга, унинг адабий меросни ўрганиши, устоз санъаткорлар анъаналарини ижодий ўзлаштириши муҳим аҳамиятга эга.

Ҳамза Ҳакимзода новатор шоир сифатида ўзбек адабиётини замон талаблари асосида янги мазмун, янги ғоя, янги образлар, янги шакл ва ифода воситалари билан бойитди, ўз асарларида классик адабиётда кенг ўрин олган самимий севги ва садоқат мавзунини давом эттира бориб, янги ҳаёт лавҳаларини ҳам акс эттирди. У илғор демократик адабиётдаги адолатсиз-

лик, жоҳиллик ва мунофиқликни фош этиш усулларини ижодий ривожлантирди, халқ озодлиги ва фаровонлигини куйлади, меҳнаткашлар манфаатини ҳимоя қилди, ўзбек поэзиясини янги поэтик шакллар ва оҳанглар билан бойитди, бармоқ вазнида шеърлар яратди. У янги шакл ва мазмундаги асарларида янги давр мазмунини акс эттирди. Ўзбек адабиётида биринчилардан бўлиб драма жанрида асарлар ёзди.

Ёзувчининг услуги кенг маънода адабий фаолият давомида шаклланган ўзига хослик билан бирга, шу хосликни таъмицлаган ижодий таъсирни ўз ичига олади. Ёзувчининг бадий услуги шу маънода ўзига хослик билан ижодий таъсир бирлигидан иборат бўлади.

Бир ёзувчини жамиятдаги синфлар, кишиларнинг кескин тўқнашуви, иккинчи ёзувчини қаҳрамонларнинг ички дунёси, руҳий ҳолати, бошқа бир ёзувчини табиат гўзаллиги қизиқтиради ва уни ўз асарларида ифодалайди. У асарнинг бош ғояси, асосий ғоявий йўналишига қараб турмуш материални, образ тартибини, сюжетини, композицияни, бадий асарнинг бошқа қисмларини танлайди ва саралайди.

Услуг ёзувчи асарининг жанр хусусиятини ҳам ўз ичига олади.

Демак, бир ижодий усулга мансуб ёзувчиларнинг ижодда, бадий тасвир воситаларини қўллашда намоён бўладиган ўзига хос хусусиятлари ёзувчи услуги деб аталади. Ёзувчининг услуги ўзига хос тили, ифодалаш йўли ғоявий-бадий хусусиятлар бирлиги, дунёқарашнинг умумийлигидир. Услугнинг қандай бўлиши ёзувчи истеъдоди, қобилияти, истакларигагина эмас, балки у яшаган даврга, ижоди таркиб топган шароитга боғлиқдир. Бу эса ёзувчининг ҳаётга бўлган муносабатини, дунёқарашини белгилайди. Шу маънода ёзувчи услуги ёритиш унинг бутун ижод «сирини» ёритиш демакдир. Бинобарин, бадий асарни ўрганиш, таҳлил қилиш жараёнида мазмун билан шакл ўртасидаги алоқани, уларнинг узвий бирлиги ва бир-бирига таъсир этувчи ҳодиса эканини очиб бериш лозим бўлади.

Ёзувчи услугини ўрганишда усул билан услубни бир-бирига қиёслаш усулидан фойдаланиш керак. Ана шундагина бу икки тушунчани аниқ пайқаб олиш мумкин бўлади. Усул ва услуб бир-бири билан узвий боғлиқ бўлса ҳам, улар айнан бир тушунчани англатмайди. Чунончи, ёзувчи услуги ҳар бир ёзувчининг фақат

Ўзига хос ғоявий-бадий хусусиятларини англатса, усул ҳаёт воқеа-ҳодисаларини саралаб олиш, тасвирлаш ва баҳолашда ёзувчилар асосланадиган эстетик шартларнинг умумийлигини билдиради. Адабиётшунос олим Л. И. Тимофеевнинг уқтиришича: «Усулда, энг аввало, ёзувчини бошқа, ўзига яқин ёзувчилар билан боғлайдиган умумий нарсалар кўзга ташланади, услубда эса уларни бир-биридан ажратиб турадиган томонлар: унинг шахсий тажрибаси, истеъдоди, нутқ оҳанги ва ҳоказолар кўзга ташланади»¹.

Демак, ҳар бир чинакам ёзувчи ўз услубига эга бўлади. Масалан, Алишер Навоийнинг ғазаллари юксак бадий фикрларнинг теранлиги билан, Бобур асарлари эса муסיқийлиги, тилининг соддалиги билан ажралиб туради. Ойбек билан Абдулла Қаҳҳорни услубий жиҳатдан қиёсласак, шундай манзарани кўрамиз: Ойбек— лирик шоир, моҳир прозаик, А. Қаҳҳор — прозаик ва драматург, Ойбек, асосан, роман жанрида шуҳрат топган бўлса, А. Қаҳҳор машҳур ҳикоянавис. Ойбек асарлари тили учун фалсафий мушоҳада, маънавий босиқлик, чуқур лиризм характерли бўлса, А. Қаҳҳор асарларида маънавий лаконизм, киноя, пичинг, ҳазил-мутойиба, истеҳзо кўзга ташланади ва ҳ. к. Бу хусусиятлар уларнинг ҳар бири ўз услубига, ўз ифода услубига эга эканини яққол кўрсатади.

ЎҚУВЧИЛАРДА ХАЛҚЧИЛЛИК ТУШУНЧАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

XI синф ўқувчиларига адабиётнинг халқчиллиги тўғрисида маълумот беришда халқчиллик санъат ва адабиётнинг бадийлигини белгиловчи ғоявий-бадий хусусият экани тушунтирилмоғи лозим. В. Г. Белинскийнинг таъбирича, адабиёт ва санъат халқ фикрини бир марказга йиғади ва уни яна халққа қайтариб беради. Шунга кўра, у халқ онгининг кўзгусидир. Демак, халқ онгини тўғри акс эттириш ва шакллантиришга қодирлик адабиёт ва санъатнинг халқчиллиги деб аталади. Ижодкор ижтимоий ҳаётнинг асосий масалаларига эътибор берган ва бу масалаларни халқнинг ман-

¹ Тимофеев Л. И. Основы теории литературы, М., Просвещение, 1971, с. 411.

фаатига мос ҳал қилган тақдирдагина ҳақиқий халқчил асар ярата олади. Шу маънода ҳозирги реализм адабиётида демократия ва халқчил мафкуралар бадий адабиётнинг кенг меҳнаткашлар оммасига тушунарли бўлишида, санъаткорларнинг халқ манфаатларига доир муҳим масалаларни ёрита олишида ўз ифодасини топади.

Уқувчилар халқчиллик тушунчасини пухта ўзлаштиришлари учун унинг қуйидаги хусусиятларини англаб олишлари лозим:

1) халқчил асарда умумхалқ аҳамиятига эга бўлган масалалар ёритилади. Масалан, Л. Толстой ўз асарларида ўша давр ижтимоий ҳаётидаги қарама-қаршиликларни акс эттириш билан ўзининг сиёсий, фалсафий ва эстетик қарашларидаги зиддиятларни акс эттирди;

2) асарда қўйилган масалалар халқ манфаати нуқтанан назаридан, даврнинг руҳи ва принциплари асосида ёритилади. Бу эса ёзувчидан халқ ҳаётига яқин бўлиши, унинг орзу-истаклари билан яшаши ва уларни ҳаққоний акс эттириши, халқ руҳи ва кайфияти, характери ва кураши билан ҳамнафасликни, даврнинг илғор юксак мафкураларини типик образларда ифодалашни талаб этади. Ана шу талаблар амалга оширилган асарда ҳаётини материалнинг бойлиги, образларнинг мазмундорлиги китобхонга аниқ сезилиб туради, унда қўйилган масалалар турмушни яхшилаш учун олиб борилган курашда халққа ёрдам беради;

3) асар ўз миллийлиги, бадий юксаклиги, шакли ва мазмуни билан кенг халқ оммасига тушунарли бўлади. Бу эса, ёзувчи ижодининг халқ оғзаки ижоди билан чамбарчас боғлиқлигини, тасвир воситаларидан фойдаланишини ва асарда меҳнаткаш халқ ҳаётининг ва халқ ҳаётида ижобий роль ўйнайдиган қаҳрамонларнинг тасвирланишини тақозо этади. Масалан, «Меҳробдап чаёл», «Обид кетмон», «Қуллар», «Қутлуғ қон», «Кўкан» асарларида узоқ ва яқин ўтмишдаги халқ ҳаёти бадий умумлашмалар асосида атрофлича ёритилгани учун уларни китобхон зўр қизиқиш билан ўқийди, бу асарлар кишида янги ҳис ва туйғулар тугдиради.

Уқувчиларда, табиий равишда, халқчилликни белгилайдиган бу хусусиятларнинг ҳаммаси бир асарда жамланган ҳолда бўладими ёки якка-якка тарзда ҳам учраши мумкинми, деган савол туғилиши мумкин. Бунда

Ўқитувчи шундай жавоб бериши мумкин: халқчилликка хос хусусиятларнинг барчаси бир асар доирасида ҳам, якка-якка тарзда ҳам учрайди. Бу хусусиятларнинг барчаси бир асарда намоён бўлмаган тақдирда, асар мазмунидаги инсонпарварлик унинг халқчиллигини белгиловчи бош омил бўлади. Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, асарнинг халқчил бўлиши учун унда, албатта, меҳнаткаш халқ ҳаётининг тасвирланиши шарт эмас. Масала, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» асарида меҳнаткаш халқ ҳаёти тасвирланган бўлмаса ҳам, у халқчил асардир. Чунки бу асарда шоир ҳаётни илғор ғоявий мавқеда турган ҳолда кўпчилик омма учун тушунарли воситаларда акс эттирган, дoston мазмуни инсонпарварлик туйғуси билан суғорилган.

Дарсда халқчиллик тушунчаси ҳақидаги маълумот яқунланар экан, бу тушунча бадий адабиётнинг ғоявийлик даражаси эканини, ғоявийлик заминиде ёзувчининг дунёқараши ётишини ўқувчиларга тушунтириш лозим. Бинобарин, адабий асарнинг аниқ ғояни ёки ғояларни ташувчилиги ғоявийлик деб аталади. Демак, биз адабиётнинг ғоявийлиги деганимизда тасвирланаётган воқеа ва ҳодисага ижодкорнинг муносабатини, унинг ҳаётга ва инсонга бўлган идеалини тушунамиз. Шу маънода ғоявийлик адабиётнинг, тилнинг умумий мезони бўлиб, бадий асар мазмунида қуйидаги тушунчалар мужассамлашади: а) мавзунинг ижтимоий, сиёсий, фалсафий ёки ахлоқий аҳамиятини; б) асарнинг ижтимоий йўналиши ёки ғоявийлигини; в) бадий ғоянинг ҳаққонийлигини; г) санъаткорнинг ижтимоий-сиёсий қарашларини, онгли равишда илғор мафкурага эътиқодини.

Ҳар қандай асарнинг ижтимоий аҳамиятини белгилашда шу асарнинг ғоявийлиги асосий мезон бўлади, чунки ижодкор ўз асарида тасвирламоқчи бўлган воқеаликка, албатта ўз муносабатини билдиради: уни ё тасдиқ ёки инкор этади. Бусиз адабиётнинг «ҳаёт дарслиги» вазифаси рўёбга чиқмайди.

Бадий асарнинг ғоявийлиги тўғрисидаги бу маълумот XI синфда ўтиладиган асарларнинг ғоявий хусусиятлари ҳақида ўқувчилар билан суҳбат усули орқали мустаҳкамланиши лозим. Бундан ташқари, ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини кузатиш ва бошқариш мақсадида бир хил ғояни тарғиб этувчи қуйидаги тўрт-

ликларни таҳлил қилишни вазифа қилиб топшириш ҳам дарс самарадорлигини оширишга ва тарбиявий йўналишини кучайтиришга имкон беради.

Ҳеч бир гап қолмади маълум бўлмаган,
Жуда оз сир қолди мавҳум бўлмаган,
Билимим ҳақида чуқур ўйласам,
Билдимки, ҳеч нарса маълум бўлмаган.

(Абу Али ибн Сино)

Мевалик шох тик турадир ғўралигида,
Ғўр бўлса киши, кўр уни мағрурлигида.
Ғўр мева пишиб, ерга эгилди боши,
Ул қолди гурур билан ҳамон ғўрлигида.

(Собир Абдулла)

Замин айланади, чиқади қуёш,
Ҳаргиз кибр билан кўтармагин бош.
Оёқ остингдаги харсангин тенма,
Балки ҳайқал бўлар сенга ўша тош.

(Абдулла Орипов)

Ўқитувчи ғоявийлик тушунчаси ҳақидаги маълумотларни якунлар экан, у ёзувчининг ғояси қанчалик илғор бўлса, у яратган асарларда ҳаёт шунчалик кенг, чуқур ва ҳаққоний ифодаланишини, бадий асарнинг қиммати ҳам бениҳоя ошишини тушунтириши лозим.

Адабий-назарий маълумотлар санъат ва адабиётнинг яна бир хусусиятини — унинг бадийлигини тушунтиришга ёрдам беради. Ўқитувчи бадийлик тушунчаси ҳақидаги кириш суҳбатда ҳақиқий бадий асарни ўқиганимизда қаттиқ ҳаяжонга тушишимизни, бунга сабаб унда ифодаланган фикр ва ҳислар бизда турли туйғулар қўзғатишини илгари ўтилган асарлар мисолида ёки бирор шеърни ёддан ўқиш орқали таъкидлаши керак. Бу бадийлик тушунчасини яхши ўзлаштиришга ёрдам беради.

Бадий асарнинг таъсирчанлиги унинг энг кучли томони бўлиб, бу тушунча асосида воқеликни образлар воситасида акс эттириш ётади. Бадийликсиз санъат бўлмаганидек, образли акс эттиришсиз бадийлик ҳам йўқ. Бинобарин, ёзувчи томонидан чуқур ҳис этилган воқеликнинг образлар воситасида такомилга етказил-

ган ҳолда акс эттирилиши бадийликнинг моҳиятини ташкил этади.

Ўқувчиларга бу ҳақда маълумот берилгач, уларда бадийлик ҳақида аниқ тушунча ҳосил қилиш учун, бадийлик асар мазмунига боғлиқ бўлган бир қанча белгилар бирлигидан иборат эканини таъкидлаб, бадийлик ўлчовлари қуйидаги шартлардан иборатлиги таъкидланиши лозим:

1) *Ҳаққонийлик*. Ҳаётни ростгўйлик билан ҳаққоний тасвирлай олган асаргина бадийдир. Бу тушунча замирида санъат асарида ҳаққонийлик билан образликнинг ажралмас бирлиги, асар муаллифининг қандай ғоявий мавқеда турганлиги ётади. Фақат илғор инсонпарварлик руҳида ёзилган асаргина ҳаққоний бўлиши мумкин.

2) *Ёзувчининг самимийлиги*. Самимийлик — муаллифининг ўзи тасвирлаётган нарсасига қўйган меҳри, яъни эътиқодидир. Бу эътиқод қанчалик чуқур бўлса, асарнинг ўқувчига таъсири ҳам шунчалик кучли бўлади.

3) *Адабий асарда мазмун билан шаклнинг бир-бирига мослиги*. Бундай мутаносиблик ижодкорнинг маҳорати ва тажрибаси, асар мазмунининг ғоявий баркамоллиги, асардаги ҳаётний ҳақиқатнинг бадий ҳақиқат мантиқига мос келиши, ижодкор ғоясининг бадий воситалар орқали аниқ ва равшан ифода этилиши кабилар билан боғлиқ.

4) *Бадий асар тилининг соддалиги, раволиги ва қизиқарлилиги*. Асарда айтиладиган фикрни, воқеа-ҳодиса ва руҳий ҳолатларни ғоят аниқ ва ёрқин ифодалаш ёзувчи маҳорати ва салоҳиятидан далолатдир. Бадий тил ижодкорнинг ғоявий-бадий мақсадини тўла юзага чиқаргандагина у асарнинг тили бадий камолотга етган ҳисобланади.

Умуман, халқчиллик, ғоявийлик ва бадийлик ўлчовлари санъат ва адабиёт асарларининг турмушда тутган ўрнини, ижтимоий, тарбиявий ва маърифий эстетик аҳамиятини белгилайди.

ДАРС УҚУВЧИЛАР УҚУВ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ШАҚЛИ СИФАТИДА

Дарс ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини ташкил этишда асосий шакл бўлиб, уни ўтказиш кўп ишларни амалга ошириш — машғулотнинг бир бутунлигини, олдин ўтилган дарснинг узвий давоми бўлишини таъминлайдиган йўлларни белгилаб олишни, керакли материалларни тайёрлашни, машғулотга синфдаги барча ўқувчиларни жалб қилишни, қўлланадиган усулларни белгилаб олишни, яқка ҳолда ишлаш зарур бўлган ўқувчиларни, дарс қурилишини олдиндан аниқлаб олишни тақозо этади. Ана шу ишлар, ўз навбатида ўрганиладиган асар мазмуни ва хусусияти, синфдаги ҳолатни назарда тутиб иш кўришни талаб қилади.

Дарс аниқ бир мақсад асосида ўтказилади. Мақсад ўзгариши билан дарс мазмуни ва қурилиши ҳам, қўлланадиган усул ва йўллар ҳам ўзгаради.

Мактабда ҳажм жиҳатдан катта асарлар бир неча дарсда ўрганилади, уни ўрганиш баъзан бир неча ҳафта давом этади, орада бошқа ўқув фанлари бўйича дарслар ҳам ўтилади. Бироқ шундай ҳолатда ҳам адабиёт ўқитувчисидан ўқувчиларда бадиий асар ҳақида бир бутун тушунча ҳосил қилиш талаб этилади. Чунки, дарс аниқ мақсад, мантиқ ва услубга эга бўлиши керак.

Мақсад, бу — турли масалалардан ташкил топган асосий фикрлар талқини ҳисобланади. Шу сабабли, ўқитувчидан ўтказатган дарсини маълум тартиб асосида бўлишни белгилаб олиш талаб этилади.

Ҳар бир адабиёт дарси бир бутунликни ташкил этиши ва олдин ўтилган дарснинг узвий давоми, навбатдаги дарснинг бошланиши бўлиши керак. Дарсларнинг узвий бирликда бўлиши ўқувчиларда ўрганиладиган мавзу, бадиий асар ҳақида бир бутун таассурот қолдиради.

Ўқитувчи ҳар бир дарснинг мақсади, мазмунигагина эмас, балки унинг ўқувчиларда жўшқин, ёқимли кайфият уйғотадиган бўлишига ҳам алоҳида аҳамият беради. Ҳар бир дарс ўқувчини ўйлашга, мустақил фикр юритишга мажбур этиши керак. Адабиётнинг хусусияти, табиати ҳам шунини тақозо этади.

Дарс мазмуни кенг тушунча бўлиб, материални танлаш ва уни асар характери, турига мос равишда тушунтириш, изоҳлаш, вақт билан ҳисоблашиш, синф ўқувчилари хусусиятига эътибор бериш каби масалаларни ўзига қамраб олади. Дарс мазмунининг мақсадга мувофиқлиги асар таҳлилида, унинг мазмунига мослигида ўзини кўрсатади.

Адабиёт дарсининг тарбиявий таъсирини ошириш ниятида жўшқинлик бахш этмайдиган суҳбатлар ўтказмаслик, асарни сунъий «замонавий»лаштирмаслик керак. Адабиёт дарсида тарбия бадий асарни ўқиш, унинг инсон камолотидаги аҳамияти, унда ифодаланган ғоя, воқеа ва образлар ҳамда ёзувчининг эстетик қарашларини ёритиш орқали амалга оширилади.

Дарсининг тарбиявий аҳамият касб этиши фақат мазмунига эмас, балки унда қўлланиладиган усул ва йўлларга ҳам боғлиқдир. Усул ва йўллар эса ўрганиладиган мавзу, асар ва ўқувчиларнинг ёш хусусияти, билим даражаси ҳисобга олинган ҳолда қўлланади.

Мактабда адабиёт ўқитишда асосий эътибор, ўқувчиларнинг уни бадий қабул қилишига, ахлоқий-эстетик нуқтаи назардан тушунишига уларни санъаткор бадий ижод хазинасига олиб киришга қаратилади. Адабиётни санъат намунаси сифатида аниқлашларидаги муҳим масала эса, ўқувчиларнинг адабиётни ўрганишга қизиқишини ривожлантиришдан иборатдир. Шунинг учун ҳам адабиёт дарси олдида мавзу, асарнинг хусусиятига мувофиқ усул ва йўллар билан ўрганиш, таҳлил қилиш асосий вазифа қилиб қўйилади. Масалан, Гулханийнинг «Маймун билан Нажжор» масали, одатда, қўйидаги режа асосида ўрганилади: ўқитувчи олдин масаланинг яратилиши ҳақида кириш сўз сўзлайди, кейин уни ифодали ўқийди ва ўқувчиларга ўқитади, унинг мажозий хусусиятини сўрайди, якунловчи қисмида ўқувчилар масаланинг ахлоқий-тарбиявий аҳамияти ҳақида ўз мулоҳазаларини баён этадилар, ўқитувчи уларнинг фикрини тўлдириш, якунлаш билан дарсни тугаллайди.

Дарсни бу шаклда ва мазмунида ташкил этиш ўқувчиларда қизиқиш уйғотади. Бунда ўқитувчи билан ўқувчилар фаолиятининг уйғунликда бўлиши ўқувчининг ўқитувчи қўйган вазифа ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши, вазифани бажаришларида ўқитувчининг ҳам иштирок этиши муҳим роль ўйнайди.

Адабиёт дарсида ўқитувчи билан ўқувчининг фаолияти бирликти ташкил этади ва бир-бирига таъсир кўрсатади. Дарсида ўқувчилар фаолиятида фаоллик кучайган сайин ўқитувчининг мавқеи ҳам мураккаблашади, у бутун синф фаолиятини маълум мақсад томон йўналтиради.

Дарсининг аниқ мақсадга мувофиқ бўлиши учун ўрганиладиган материал турли шакл ва усулда баён этилиши керак. Бунинг учун ўқитувчи материалларни мақсадга мувофиқ баён этиш, матнни ўқишга киришиш, кўргазма қуроллардан фойдаланиш, муаммоли масалани ҳал қилиш пайти ва ўрнини, ўқувчилар бажарадиган мустақил вазифа ва уларни бажариш йўллариини белгилаши лозим.

Умуман, ўқитувчи турли усулларни ўз ўрнида қўллаши, ўқувчиларнинг китобхонлик фаолиятини ривожлантириши — уларнинг эстетик ҳиссиётини, мустақил ва мантиқий фикрлаш, хотирада сақлаш, бадий сўз — нутқ таъсирини ҳис этиш қобилиятини узлуксиз ўстириб, тарбиялаб бориши керак.

АДАБИЁТ ДАРСИНING ҚУРИЛИШИ

Дарс қурилиши мустақил ҳал қилинадиган масала бўлиб, машғулотни изчилликда, узвий бирликда ўтказган ҳолда кузатилган мақсадни амалга ошириш демакдир. Ҳар қандай ҳолатда ҳам мақсад аниқ бўлиши, зарур материал танлалиши, уни баён этиш усуллари белгиланиши керак. Бунда ўқувчиларнинг вазифаларни бажара олиш қобилияти ҳисобга олиниши, вазифани бажаришда ўқувчиларга бериладиган саволлар олдиндан ҳозирланиши лозим. Ана шундагина дарсининг самарали бўлишига эришиш мумкин.

Ҳозирги даврда дарс қурилиши ҳақида турлича фикрлар бор. Бу фикрлар илғор тажрибага суянган ҳолда баён этилмоқда. Илғор ўқитувчи ва методистлар ўқувчилар фаолиятини фаоллаштиришга ҳаракат қилмоқдалар.

АДАБИЁТ ДАРСИ ТУРЛАРИ

Дарс турларини муайянлаштириш муҳим назарий аҳамиятга эга. Дарсининг таркибий қисмлари ўқитиш усуллари, мавзу мазмуни ва мақсадини аниқлаш машғулот вақтини белгилашдан иборат.

Дарсни тарқибий қисмларга, турларга бўлиш бутун таълим жараёнида машғулотлар қурилишини оқилона ташкил қилишга ёрдам беради.

Ўқитувчи дарс турларини, уларнинг мақсад ва вазифаларини қанчалик аниқ билиб олса, унинг дарси шунчалик муайянлашган, бир мақсадга йўналтирилган бўлади. Бундан ташқари, дарс турларининг хилма-хиллиги ва уларнинг бир-бири билан боғланиши ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўрганиладиган фаннинг ўзига хос хусусиятларини чуқур англаб олишларига ҳам ёрдам беради.

Ўқувчиларнинг адабий билимини кенгайтириш, ривожлантириш ва уларда кўпикма ҳосил қилиш учун ҳар бир дарснинг мақсади аниқ белгилаб олинishi зарур. Ҳар бир машғулотнинг ўзига хос томонлари, характери ва мақсадидан келиб чиққан ҳолда ташкил этилган машғулотгина кутилган натижани бериши мумкин.

Дарсни турларга бўлишнинг энг асосий шартларидан бири, турларнинг машғулот мазмунига мос бўлишидир. Бунга эътибор бериш шунинг учун керакки, дарсда турли жанрдаги асарларни ўрганишда кириш машғулотлари, асарни ўқиш, тахминий суҳбат, асарни таҳлил қилиш, яқунловчи машғулот, дарсларнинг мазмуни ва мақсади бир-биридан фарқ қилади.

Методист Н. И. Кудряшевнинг фикрича, мактабда адабиёт ўқитиш, аввало, санъатдир, ўқитиш санъат билан нафас олишдир. Адабиёт дарсларига хос бўлган хусусият унинг гўзаллиги ўқувчиларга кўрсатадиган таъсир кучи ҳисобланади.

Бадий адабиёт сўз санъати, уни идрок қилиш ва чуқур пайқаш, фаҳмлаш, она тилини билиш соҳасидаги билим даражаси билан, асарда қўлланадиган ҳар бир сўз ва иборанинг маъносини англаб олиш билан чамбарчас боғлиқдир.

Ўқувчилар ўз она тилини қанчалик яхши билсалар, бадий асар образларининг энг нозик нуқталарини шунчалик чуқур идрок қиладилар. Айни пайтда, адабиёт ўқувчиларнинг тил бойликларини ошириб бориш йўлида катта омил бўлиб хизмат қилади.

Бадий асарни ўқиш-ўрганишга бағишланган дарсларни, асосан, уч турга бўлиш мумкин:

1. Бадий асарни ўрганиш дарслари.

II. Адабиёт тарихи ва адабиёт назариясини ўрганиш дарслари.

III. Нутқни ўстириш дарслари.

Қуйида мактаб тажрибасида қўлланадиган дарс турларидан мисоллар келтирамиз.

Бадий асарни ўрганиш дарслари

Бу турдаги дарсларнинг асосий мақсади ўқувчиларда бадий идрок, маънавий ҳиссиётни ўстириш, образли тасаввур, ахлоқий-эстетик, илмий дунёқарашни шакллантириш, бадий асарга қизиқиш ва унга бўлган муносабатни зарурий эҳтиёжга айлантиришга эришиш, асар устида мустақил ишлаш, у ҳақда мустақил фикр юритиш қобилиятини ривож топтиришдан иборатдир.

Бу тур дарсларнинг мақсади ва мазмунига мос асосий етакчи усул—ижодий ўқишдир. Бу усул изланиш (эвристик), тадқиқ этиш, репродуктив усуллари билан узвий бирликда амалга оширилади.

Бадий асарни ўрганиш дарслари ўз хусусиятига кўра уч турга бўлинади:

а) асарни бадий идрок қилиш дарслари;

б) асарни чуқур ўрганиш дарслари;

в) асар устида олиб борилган ишни умумлаштирувчи дарслар.

Асарни бадий идрок қилиш дарслари

Бу хил дарсларнинг вазифаси ўқувчиларда ички ҳис-туйғулар жўнқин таассурот ҳиссини уйғотувчи санъат асари билан бевосита алоқала бўлишга интилишини, бадий асарни идрок қилиш маданиятини камол топтириш, бадий асарни ўқиш ва англаш кўникмасини, бадий ҳис-туйғуларни тараққий эттириш, камол топтиришдан иборатдир.

Масалан, ўқитувчи Ҳамид Олимжон ижодини ўрганишга киришар экан, аввало, машғулоти унинг асарларини бадий идрок этишдан бошлаб, шу орқали ўқувчиларнинг ички руҳий кечинмаларини фаоллаштиради. Ўқитувчи машғулоти муваффақиятли амалга ошириш учун Ҳ. Олимжон ҳақида замондошлари билдирган фикрлардан ўқиб беради. Шундай тайёргарликдан сўнг ўқувчиларни шоирнинг шеърлари билан таништиради, уларни Уйғун, Ғ. Ғулом, Шайхзода, А. Орипов, Э. Воҳидов шеърлари билан қиёслайди, шу йўл билан синфда шеърини баҳс-мунозара уюштириш учун замин

ҳозирлайди. Мунозарада ўқитувчининг ўзи Ҳ. Олимжоннинг шеърларидан ёд ўқийди, ўқувчиларга қуйи синфларда ёки умуман билган шеърларидан ёд айтишни таклиф этади. Ҳ. Олимжоннинг шеърлари билан куйланган қўшиқларни («Ўрик гуллаганда», «Хаёлимда бўлдинг уззу кун» в. б.) грампластика ёки магнитофон лентаси ёрдамида эшиттиради. Дарсда янги мавзу таҳлил қилинади, асарнинг таркибий қисмлари қиёсланади ва умумлаштирилади, бунда ўқувчиларнинг руҳиятига, ҳис-туйғуларига таъсир этишга аҳамият берилди. Ўқитувчи дарсни шу замида ташкил этиш билан ўқувчиларда Ҳ. Олимжон ижодига қизиқиш уйғотади. навбатдаги дарсларга ҳам иштиёқ ҳосил қилади.

Ўқитувчи ўрганилаётган бадиий асарнинг ўқувчиларга мунтазам таъсир қилишига алоҳида эътибор бермоғи лозим. Бу таъсир қанчалик кучли бўлса, ўқувчилар асар мазмунини шунчалик чуқур тушуниб оладилар, образлар хатти-ҳаракатини чуқур идрок этадилар.

Асарни бадиий идрок қилиш машғулотларининг муваффақиятли бўлиши эса, ижодий ўқишнинг тўғри уюштирилишига, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг китобхонлик фаолиятининг юқори даражада бўлишига боғлиқдир. Асарни бадиий идрок этишнинг таркибий қисмларидан бири, дарс-концерт усулидир. Бунда ҳам ўқувчилар олдидан шеърларни, насрий асарлардан парчаларни ёд оладилар, ифодали ўқийдилар.

Асарни чуқур ўрганиш

Ўқувчиларда бадиий асарга писбатан ҳавас, қизиқиш ҳиссини ўстириш, уларнинг адабий асарнинг ахлоқий, маънавий таъсир кучини ҳис этишлари учун, аввало, уларда бадиий адабиётнинг, асарнинг хусусияти, моҳиятини англаб олиш қобилиятларини ўстириб бориш лозим. Маълумки, ҳар бир ёзувчи халқ тили бойлигидан ўзига хос тарзда фойдаланади. Ўқувчиларнинг буни пайқаб олишлари учун, уларни ёзувчининг фикри, ғоявий нияти, яратган образларининг мантиқий изчиллиги, асарнинг бадиийлигини диққат-эътибор билан кузатишга ўргатиш лозим. Бу эса жиддий ўйлашни, қиёслашни, таҳлил натижаларини умумлаштириб, бир бутун ҳолда текширишни талаб этадиган мураккаб жараён бўлиб, катта тайёргарлик, қобилият ва меҳнатни талаб этади.

Ўқувчиларда бадиий маҳоратни, қобилиятни тарбия-

ланди ўқитувчининг ҳикояси, нутқи, иш услуби, хатти-ҳаракати, асар ва образлар устида мустақил ишларни уюштириш муҳим роль ўйнайди. Бу ишларни у ижодий ўқиш, изланиш, тадқиқот, репродуктив усуллардан фойдаланиш орқали амалга оширади.

Қуйида мисол тарзида асар устида ишлаш бўйича олиб борилган тажрибалардан намуналар келтирамыз.

Биринчи ҳолат:

Кўп соат ажратилган мавзуларни ўрганишда ўқувчилар кичик мавзуларга ажратилган соат ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишлари керак. Кузатишлар шуни кўрсатдики, кўпчилик ўқитувчилар олдин мавзунинг ўрганиш режасини эълон қиладилар, ўқувчиларни алоҳида-алоҳида гуруҳларга бўлиб ёки ҳар бир ўқувчига яқка тарзда ишлаш учун вазифа топширадилар. Бу усул юқори синфларда ўқувчиларда дарслик ва бадиий асарга жиддий ёндашиш, ўз-ўзига талабчанлик кўникмасини тарбиялашда катта роль ўйнаётир. Масалан, ўқитувчи Алишер Навоий ижодини ўрганишга киришишдан олдин ўқувчиларни гуруҳларга бўлиб, уларга ўқиладиган парчаларни, қўшимча адабиётларни ўқишни вазифа қилиб топширади, адабиётлар рўйхатини беради, асарлар устида ишлаш йўллариини ҳам кўрсатади, шу билан бир неча соатлик умумий йўналишни белгилайди.

Иккинчи ҳолат:

Ўқитувчи мазмунини тушуниш қийин бўлган асарнинг (масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонининг) бир қисмини олдин ўзи ўқийди, айрим сўз ва ибора, мисраларга шарҳ беради, бир ўқувчига унчалик катта бўлмаган бир лавҳани мустақил таҳлил қилишни топширади, таҳлилда унга «Қандай қилиб?», «Нима учун?» каби саволлар бериш билан фикрини асосий масала томон йўналтириб боради. Бу дарслар ўқувчиларнинг тайёргарлиги ҳисобга олинган ҳолда, ижодий ўқиш, репродуктив ва изланиш усуллари асосида олиб борилади. Масалан, а) Фарҳоднинг йўқлик Шабистонидан борлиқ гулшанига келганлиги (туғилганлиги) (XII боб), унинг ўқишга бўлган ҳаваси (XIII боб), Фарҳоднинг Қорондан тош йўниш, Монийдан наққошлик ҳунарини ўрганиши (XVI боб), Ҳоқоннинг ҳоқонлик тожини бошига кийгизмоқчи бўлганлиги (XVIII боб), Фарҳоднинг Шопур раҳнамолигида Арман ўлкасига

борганлиги, ожиз тоғ йўнувчиларни кўриб қайғургани ва ўзи ишга тушгани (XXX боб) ҳақидаги, «Ҳаёт булог» — сув чиқарилгандан кейин байрам таптанаси ва бошқа боблар синфда ва уйда ўқилади.

б) Фарҳоднинг ёшлиги ва ўқишга бўлган ҳаваси акс эттирилган XII, XIII боблар ўқитувчи томонидан шарҳланади. Фарҳоднинг ҳунар ўрганиши ва отаси унга ўз тожини кийгизмоқчи бўлгани, аммо Фарҳод бунга рад этгани ҳақидаги бобларни ўқитувчининг йўналтирувчи саволлари ёрдамида ўқувчилар таҳлил қиладилар;

в) ўқувчилар ўқитувчининг кўмагида дostonни насрий баён¹ асосида мустақил ўқиб, айрим қисмларини ёзма ёки оғзаки таҳлил қиладилар.

Ўқувчиларда асарни таҳлил қилиш кўникмасини тарбиялашда асардан бирор мавзунини танлаб олиш ҳам муҳим роль ўйнайди. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» дostonидан Фарҳоднинг хулқ-атворида юз берган ўзгаришлар тасвирланган XII—XVIII боблар дostonда табиат манзараси, шоирнинг қаҳрамонларга муносабати ифодаланган қисмлар ўқувчиларга мустақил таҳлил қилиш учун топширилса, ўқувчилар бу вазифани қийналмай амалга оширадилар. Ойбекнинг «Қутлуг қон», Л. Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романларидан ҳам мустақил таҳлил учун зарур бўлган бобларни танлаб олиш мумкин. Лекин айрим мактабларда одат тусига кирганидек, ўқувчиларга йирик бир асарни тўлиқ таҳлил қилиш тошпирилмаслиги керак. Бу дидактик талабларга ҳам зиддир.

Учинчи ҳолат:

Мактабларда барча машгулотлар таълимий аҳамиятга эга эканлиги назарда тутилган ҳолда ўрганилади. Айрим дарслар эса олдин берилган билим ва ҳосил қилинган малакага суянган ҳолда айрим ўрганилмаган асарларни ўқишга бағишланиши мумкин. Бу ҳил дарсларда ўқувчиларнинг ўзлари асардаги айрим лавҳаларни ўқиб, мустақил таҳлил қиладилар. Масалан, Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» дostonидаги Искандарнинг ёшлиги ёки унинг олимлар билан қилган суҳбатлари тасвирланган бобларни ўқиб, таҳлил

¹ Н а в о и й. «Фарҳод ва Ширин». Насрий баён муаллифи. Гафур Фулом (Нашрга тайёрловчи А. Ҳайитметов). Тошкент, 1975 йил.

қилишлари, «Истадим» ғазалини ўқиб, унга тақриз ёзишлари, П. Қодировнинг «Авлодлар довони» романининг 19-боби асосида иншо ёзишлари мумкин.

*Асар устида олиб борилган ишни
умумлаштирувчи дарслар*

Ҳар бир умумлаштирувчи дарс, агарда у далиллар асосида уюштирилса, муваффақиятли, қизиқарли бўлади.

Умумлаштирувчи дарслар изчилликни, фикрнинг мантиқий жиҳатдан тўғри бўлишини, фикр ва хулосаларни далил ва мисоллар билан асослашни тақозо этади.

Мактабларда олиб борилган кузатишлар ўқувчилар берган жавобларда, ёзган ишларида кўпинча умумлаштирувчи фикрлар етарли эмаслигини кўрсатади. Бу камчилик жузъий кичик далиллар устида кенг тўхталишда, далилларнинг фикрга мос бўлмаслигида, сунъийлигида кўринади. Ўқувчиларнинг фаолиятида учраб турган бу камчиликлар, асарни бир бутун ҳолда тушунириш, ўқувчиларда у ҳақда тўғри тасаввур ҳосил қилиш билангина бартараф этилади.

Умумлаштирувчи дарсни, тахминан, қуйидаги турларга бўлиш мумкин.

Биринчи ҳолат:

Мунозара дарслари. Асар устида ишлаш, таҳлил қилиш жараёнида, табиийки, ўқувчиларда ёки ўқитувчида янги фикр, муаммо пайдо бўлиши мумкин. Бундай вақтда, мунозара тарзида ўша муаммо ҳал қилишгани мақсадга мувофиқдир.

Мунозара дарсларини олдин ўзлаштирилган билимга, ўқувчиларнинг шахсий таассуротлари ва ҳаётий тажрибаларига суянган ҳолда уюштирилади. Мунозарада ўқувчилар далиллар асосида ўз фикр-мулоҳазаларини исботлашга ҳаракат қиладилар. Бундай вақтда ўқитувчи ўқувчилардан фақат далиллар келтириш эмас, муаммо бўйича ўз мустақил фикрларини билдиришни талаб этади. Шу йўл билан мунозарага раҳбарлик қилади, ўқувчиларни ўйлашга, фикрлашга даъват қилади, мунозарани ўзи яқунлайди. Бу дарсда ўқитувчининг яқунловчи сўзи аниқ, ишонарли, мантиқий жиҳатдан тўғри бўлиши керак.

Иккинчи ҳолат:

Умумлаштирувчи дарслар ўқувчиларнинг маърузалари асосида ҳам уюштирилиши мумкин. Масалан, бу хил машғулотлар «Алишер Навоий севги ҳақида», «Абдулла Қодирий асарларида инсонпарварлик ғояларининг ифодаланиши», «Ўзбек шоирлари Ўзбекистон ҳақида» ва бошқа мавзуларда ўтказилади. Бу машғулотлар ўқувчиларда асарларда ифодаланган бир хил ғоя, фикрни умумлаштириш малакасини ўстиришга ёрдам беради.

Учинчи ҳолат:

Ўқитувчи асар ҳақидаги айрим мураккаб муаммолар устида ўзи сўзлайди, асарни ўқиш, ўрганиш жараёнида ўқувчилар тушуниб олмаган масалаларни ёритади. Масалан, «Фарҳод ва Ширин» достонининг беш асрдан ортиқ вақтдан бери яшаб келаётганлигининг сабаблари, достоннинг моҳияти, ҳозирги кундаги аҳамияти ҳақида ҳикоя қилади.

Адабиёт тарихи ва назариясини ўрганиш дарслари

Маълумки, ўқувчилар адабиёт тарихи ва назарияси бўйича билим асосларини аниқ бадий асарни ўрганиш жараёнида ўзлаштирадилар ва бунинг учун махсус дарслар ҳам уюштирилади. Бу хил дарсларни ўтказишда асосий эътибор ўқувчиларнинг тарихий ва назарий билимларини умумлаштиришга қаратилади. Бу эса, дарсни бадий асарни ўрганиш машғулотига қараганда бошқачароқ шаклда ташкил этишни тақозо этади.

Адабий-назарий тушунчаларни шакллантириш дарслари

Адабий-назарий маълумот бериш асосий мақсад қилиб қўйилган бу хил дарсларда ўқувчилар мантиқий муаммолар билан шуғулланадилар. Бу машғулотларнинг мураккаблиги шундаки, назарий тушунчалар, жумладан, образ, композиция, сюжет, ғоя, услуб, мавзу ҳақида гап кетганда уларнинг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари бадий асарга боглиқ ҳолда таҳлил қилинади.

Умумлаштирувчи, такрорлаш ва сўраш дарслари

Юқори синфларда билимни умумлаштириш, такрорлаш ва сўраш машғулотлари ўқувчилар эгаллаган билим ва кўникмаларни тартибга солиш, улар ўртасида узвийликни мустаҳкамлаш мақсадида уюштирилади.

Такрорлашга бағишланган дарслар ўтганларни сўраш асосида ташкил қилинади, бундай дарсларнинг самарали чиқиши учун эса, пухта тузилган режа ва унда аниқ мақсад назарда тутилган бўлиши керак.

Умумлаштирувчи ва такрорлашга бағишланган дарслар маъруза шаклида ҳам ўтказилиши мумкин.

Нутқни ўстириш дарслари

Бадний асарни ўрганиш жараёнида ўқувчиларнинг сўз бойлиги ортиб, нутқи ривожланиб боради.

Нутқни ўстиришга бағишланган дарслар, тахминан, қуйидаги турларда бўлади:

1. Адабий ва санъат асарлари ҳамда ҳаётий таассуротлар асосида уюштириладиган таълимий, ижодий дарслар.

2. Оғзаки ҳикоялаш, оғзаки жавоб бериш, маъруза қилишга ўргатувчи таълимий дарслар.

3. Таълимий иншо дарслари.

4. Иншони таҳлил қилиш дарслари.

Бу дарс турлари ўқитувчиларга маълум, албатта. Ушбу дарсларнинг самарали бўлиши учун уларнинг таълимий хусусиятга эга бўлишига эътибор бериш лозим. Ўқитувчи иншоларни таҳлил қилишда уларнинг мазмуни, фикрнинг изчил, маптийлиги ва услубига эътибор беради, ўқувчиларга иншо ёзишда бу масалаларга аҳамият бериш зарурлигини, иншони шу талаблар асосида ёзиш йўлларини тушунтиради.

БЕШИНЧИ БУЛИМ

АДАБИЁТ УЎҚИТИШНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

Адабиёт ўқитишни ташкил этиш мактабдаги адабий таълим билан боғлиқ. Бу боғланишни амалга оширишда ўқитувчи муҳим роль ўйнайди. У бу боғланишни дастур ва дарсликка суянган ҳолда амалга оширади. Ўқитувчи ўқувчилар тайёргарлигини ҳисобга олган ҳолда дарсни режалаштиради. Шу йўл билан ўқувчилар онгда адабиёт тўғрисидаги илмни маълум тартибда шакллантиради, уларда ўқиш маданиятини, оғзаки ва ёзма нутқни ривожлантиради.

Бу соҳада ўқитувчининг олдида турган асосий вазифа материал таплаш ва уни ёритиш усуллари билан белгилаб олишдан иборатдир. Дарсда танланган материаллардан тўлиқ фойдаланишга, фикрни аниқ ва изчил ифодалашга, ўқувчилар билан ҳамкорликни уюштиришга аҳамият берилади.

Тажрибали ва моҳир ўқитувчи ўз ишини ижод деб билади, ўқитишни аниқ мақсадга мувофиқ ташкил қилади.

Ижодкорлик мавзу устида ишлаш натижасида чиқарилган гоя ва вазифадан иборат бўлган фикр — хулосадир. Бу хулоса эса, ўқитувчининг бадний асари ҳақидаги таассуроти, ўқувчиларнинг фаолияти тўғрисидаги тасавури ўқувчиларни ўқитишда ўз олдига қўйган мақсади ҳисобланади. Шунга кўра, ўқитувчининг у ёки бу мавзу бўйича ўтадиган дарс режаси ҳам турли хилда бўлади. Табиийки, дарс ўтишда ҳар бир ўқитувчи фаолиятида ҳаяжонланиш, изланиш ҳолати бўлади. Бу ҳолат ва изланиш кўпинча яхши натижа беради.

Мактабларда олиб борилган кузатиш, тажрибаларда сўнгги йилларда ўқитувчилар мавзу бўйича варақалар тузиб, дарсни шу асосда режалаштириб ўтаётганликлари кўрилди ва улар карточкалар билан ишлашни қулай деб ҳисобламоқдалар. Уларнинг фикрича, бу усулда ўқувчилар ўз фикр-мулоҳазаларини эркин равишда билдирадилар, айрим вақтда карточкаларга ўзгариш киритадилар. Ўқитувчиларнинг фикр-

рича, карточкалар дарс режаси сифатида хизмат қилмоқда.

VIII синф дастурида ёзувчи Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романини ўрганишда унда юксак инсоний хислатлар, инсоф, адолат, диёнат ғоясининг ифодаланишини, бу ғоянинг ҳаётий образлар — асарнинг бош қаҳрамонлари Отақўзи Умаров билан унинг тоғаси Нормурод Шомуродов ўртасидаги кескин тўқнашувларда очилишини ёритиш тавсия этилади.

Ўқитувчи дастурда қўйилган бу талабларни дарсда ёритиш йўллариини белгилаб олишда, аввало, ўқувчиларнинг бу масалаларда ёзувчи тутган мавқеини билиб олишларига эътибор беради. Чунки, Одил Ёқубов жумҳуриятимизда турғунлик йилларида иқтисодий, ижтимоий ҳаётда содир бўлган иллатларни рўй-рост очиб ташлади, инсон гўзаллиги, диёнат ғояси ҳақида фикр юритди.

Романини ўрганишни (ундан олинган бўлимларни) режалаштиришда ҳам асосий ғояни ёритишга, Отақўзи ва Нормурод руҳиятини очишга аҳамият берилади. Режа тузишда, табиийки, романини ўқиш биринчи ўринга қўйилади. Шунда ўқувчилар Одил Ёқубовнинг жамиятда қандай иллатлар юзага келгани ва ёзувчи уларни романда қандай очиб ташлаганини билиб оладилар.

«Диёнат» романидан олинган боблар ўқиш, суҳбат, қайта ҳикоялаш, тасвир воситалари устида ишлаш, таққослаш йўллари орқали ўрганилади. Бу усул дарсда ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ҳамкорлигини юзага келтиради, машғулотнинг қизиқарли ва самарали бўлишини таъминлайди. Дарсинг ана шундай хусусият касб этиши учун ўқитувчи асарни ўрганишга бағишланган узвийликни белгилаб олиши, барча ўқувчиларнинг машғулотларда фаол иштирок этишларига эришиш йўллариини аниқлаб олиши керак. Ишни шу зайдда уюштириш ўқувчиларнинг умумий ишда иштирок этишини назорат қилишга ва билимини баҳолашга имконият яратади.

Назорат, ишни тўғри уюштиришда асосий омил бўлиши лозим. Бунинг учун эса, ўқувчи ўзини умумий ишнинг иштирокчиси деб ҳис қилиши керак.

«Диёнат» асарида Одил Ёқубов инсонда ёмон иллатларнинг пайдо бўлиш жараёни ва сабабларини Отақўзи образида кўрсатган.

Отақўзи Умаров — қолоқ хўжаликни илғорлар даражасига кўтарган, ўз қишлоғини обод қилиш учун кўп меҳнат қилган колхоз раиси.

Отақўзи ўз орзуларига олдинлари осонлик билан эришади, колхозда қилган хизматлари юқори баҳоланади, олқишланади. Аммо, у эришаётган муваффақиятларидан эсанкираб, аста-секин манманлик дардига дучор бўлади, кўзбўямачилик йўлига ўтади, оддий кишиларни менсимай қўяди, ўзим хон, кўланкам майдон қабилида иш тутиб, қўл остидаги одамларни ҳақоратлаш, уларни оёқ учида кўрсатиш даражасига боради.

Одил Ёқубов Отақўзининг ижобий хислатларини кўрсатиш билан бир қаторда унинг хулқ-атворида пайдо бўлган иллатларни изчилликда, дадиллик билан очиб ташлайди.

Отақўзи «Етимликда ўсган, отаси фронтда ҳалок бўлиб кетган... тиришиб-тирмашиб юриб одам бўлди, фарзандларини ҳам одам қилди». У ёш пайтларида ўғирлик қилувчи, поинсоф, нопок одамлардан нафратланади, Жамол Бўрибоев каби кишиларнинг қилмишларини кўриб ҳайратланади. У колхозга раис бўлган дастлабки йилларида бошқалар ташвишига шерик бўлади.

Отақўзи «колхоз далаларида ўсган дарахт ниҳолларини кўриб қувонади, ғўза пайкалларини кўриб кўнгли сув ичгандай бўлади». «...ўлимда, таъзияларда... белини боғлаб, тик туриб хизмат» қилади, «бошига мусибат тушган оилага қўлидан келган ҳамма ёрдамили» беради, «у пайтларда одамлар Отақўзини тилга олганда доим «кўз тегмасин ишқилиб» деб қўшиб қўйишади.

Кейинчалик эса, илгарилари нопок одам деб билгани — «Сельхозтехника»нинг бошлиги Жамол Бўрибоевга кўп нарсга боғлиқлигини билгач, у билан қариндош-қуда бўлишга рози бўлади. Тоғаси Шомуродовнинг бошига кулфатлар келтирган, илмий даражаси ва ушвони билан керилиб юрган фирибгар Воҳид Миробидов билан дўстлашади, ўгли Ҳайдарга уни илмий раҳбар қилиб танлайди.

Эски қишлоқ ўрнига янги қишлоқ барпо этишга киришганда газеталарда суратлари чиқа бошлаганини, ўзи ҳақида марказий газеталарда мақолалар босилаётганини кўрган Отақўзида пайдо бўлган кекка-

йиш, ўзига били қўйиш иллатлари янада ортади. Бу пайтларда ҳам у, тўй ва маъракаларда бўлади, аза ва таъзияларни канда қилмайди, аммо фақат энди «энг бообрў», «энг керакли» одамларникига боради.

Отақўзи Воҳид Миробидовнинг ваъдаларига ишониб, ўгли Ҳайдарни фан кандидати қилмоқчи бўлади. Аммо, у кўрсатган ёрдам Ҳайдарга шодлик эмас, аксинча, ғам-ташвиш келтиради: Ҳайдарда мустақиллик йўқолади, у ота-онага тобев бўлиб қолади.

Отақўзи Воҳид Миробидов кўрсатадиган ҳиммат эвазига унинг китобини колхозчилар йиғилишида жумҳурият миқёсидаги давлат мукофотига тавсия эттиришга ваъда беради.

Отақўзи қишлоқни ободонлаштириш, мактаб, болалар боғчаси, ясли, маданият саройи қуриш учун пул ва қурилиш материалларини жойлардан ундириш йўлларини яхши билади. Бу йўлда қаршилиқ қилганларни яхшилиқ билан ёки пора бериш билан кўндиралди, кўнмаганларни сиқувга олади.

Одил Ёқубов Отақўзи характерида шаклланган ижобий ва салбий хислатларни маълум бир мақсадда қиёслайди: Отақўзи тутган йўл билан ғалабага эришишга уришиш, агарда меъёридан ортса, оқибати ёмонлик билан тугашини, яхшилиқка олиб келмаслигини айтади.

Отақўзи «Мингбулоқ» деган гўзал, серсув, серўт тўқайзор тепасида гигант чорва комплексини қурмоқчи...» бўлади. Аммо бу ишларни у, доврўф учун, ном чиқариш учун, шон-шухрат учун бошлайди. Отақўзи тоғ ўрмонлари, табиат гўзаллиги, табиат яратган мўъжизалар барбод бўлишини ўйламайди.

Отақўзи хулқ-атворидаги иллатлар шу даражага бориб етадики, куёви Қодиржон маст ҳолда машинада Воҳид Миробидов билан даласи Жамол Бўрибоевни олиб кета туриб Қудратхўжани босиб ўлдирганини эшитганда, бу жиноятни босди-босди қилишни сўраб тоғасига мурожаат қилади, қишлоқ касалхонасининг бош врачига, ҳатто милиция ходимларига тазйиқ ўтказишга жон-жаҳди билан уринади. Аммо, бу йўлда қилган ҳаракатлари натижа бермайди.

Одил Ёқубов роман воқеаларига бу лавҳани киритиш билан диёнат, ҳақиқат муқаррар эканини қайд қилади.

Романда Отақўзига хос хусусиятлар унинг чўлда

ишлаётганлар билан учрашуви лавҳасида ҳам очилди. Чўлда ишлаётганларнинг ўз ҳаётларидан порозилиги, гамгинлиги Отақўзи қалбига таъсир этади. Аммо у, пул маблағи тугаганлигини, материалларни отказиб берувчилар ўз ваъдаларида турмаётганликларини айтиб ўзини айбсиздек кўрсатишга ҳаракат қилади. У алдаш, дўқ қилиш билан одамларни тишчитмоқчи бўлади-ю, ертўлада сувсиз, электр чироқсиз ётган одамларнинг қалбига озор бераётганини, лиёнат, ҳақиқат мавжудлигини унутади.

Одил Ёқубов Отақўзидаги такаббурлик, худбинлик иллатларини фақат Нормурод Шомуродов, Прохор Полицарпов, Наимжон билан учрашувларида эмас, балки Воҳид Миробидов, Жамол Бўрибоев билан қилган суҳбатларида ва бошқа персонажлар ҳамда ўз путқи орқали ҳам фош қилади. Чунки Отақўзи оддий одам эмас. У раислик қудратига ишонади, голиблар суд қилинмайди, деган фикрда иш юритади.

Одил Ёқубов Отақўзи феъл-атворида пайдо бўлган иллатларни фош этар экан, бу иллатлар унда азалдан борлигини таъкидлайди. «Унда,— дейди адиб,— азалдан бир одат бор — баъзан тўсатдан инсофга келиб, ўзини аёвсиз қамчилайди, худбин қилиқларидан соқит бўлиш истагида ёнади. Бу нарса, одатда, бирор қийинчиликка дуч келган ё бошига иш тушган пайтларда бўлади. Лекин қийинчиликлар орқада қолиб, иши сал юришгудек бўлса, ўзига берган ваъдалари, ичган онтлари яна эсидан чиқиб, яна ҳовлиқа бошлайди. Бемаъни, беқарор одамларга хос бир сурбетсизлик қилади».

Отақўзи охирида ўзининг ипокликка, шуҳратпарастликка берилганига иқрор бўлади, қилмишларидан афсусланади. Унда юз берган бу ҳолат романнинг бир қатор лавҳаларида ифодаланади.

Хотини Олия тоғаси Нормуроддан узр сўраши кераклигини айтганда, Отақўзи ўзига-ўзи гапиргандай: «Мен... чиндан ҳам қутуриб кетибман. Бу шон-шуҳрат, бу ҳокимият талтайтириб юборибди мени» — дейди ўйчан товушда.

Одил Ёқубов Отақўзининг иши район партия қўмитаси бюросида кўриладиган бўлгандаги руҳиятини тасвирлаб дейди: «... киши мансабни кўлдан бермаслигини, ҳеч ким ўз ишидан ололмаслигини билиб туриб, кетаман, деб гердайиш бир бошқа экан-у, ундан

сўраб ўтирмасдан олиб ташлашлари бир бошқа экан!... Энг муҳими — йўл қўйган хатоларининг моҳиятини ҳам, ўзи ҳали нималарга қодир эканини ҳам Отақўзи мана энди, бўлар иш бўлиб, бўёғи синганидан кейин тушунди!»

Нормурод Шомуродовнинг қабри тепасида турган Отақўзи тоғасининг сўнгги хатини эслар экан, ўз-ўзига хитобан дейди: «Ҳей, Отақўзи! Лоақал энди, бу улуг инсоннинг қабри тепасида, ўз виждонинг олдида мунофиқлик қилмагин. Илгарилари ўқитганинг етмаганидек, умрининг энг сўнгги дақиқаларигача бетга чопарлик қилмадингми бу ҳалол ва хокисор одамга? Сохта обрў, юксак лавозим ва ўткинчи шон-шуҳратни деб, унинг яхши ниятларини рад этиб, яхши гапларини оёқ ости қилмадингми? Ҳатто, пешонанг деворга бориб теккада ҳам, ҳатто шу бугун ҳам ҳаётнинг бу шафқатсиз сабоқларидан хулоса чиқариш ўрнига манмалик қилиб, ҳамон ўз обрў-эътиборинг учун олишаётганинг йўқми?! Бас! Бўлди! Лоақал энди, бу муқаддас қабр тепасида мунофиқлик қилма, лоақал энди ҳаётнинг бу раҳмсиз ҳукми олдида ҳалолликни, диёнатни ўйла, Отақўзи!..

Ҳа, одам боласидан фақат яхшилик қоларкан бу дунёда! Бошқа ҳамма нарса — шон-шуҳрат истаги, юксак лавозим йўлидаги курашлар, обрўпарастлик, манмалик — бунинг ҳаммаси ўткинчи ва ноҳалол бир нарса экан! Отақўзи буни тушунди, кеч бўлса ҳам тушунди. Фақат... нечора, тоғасига буни ҳам айтолмади, бу гапларнинг ҳаммаси юрагида абадулабад сўнмас дард бўлиб қолди! На чора?..».

Одил Ёқубов бу парчада тоғаси ўлимидан кейин қалби азоб чекаётган Отақўзининг гамгин руҳиятини ўз сўзлари билан кўрсатган. Отақўзи гўристонда қўлларини ерга тираб ўрнидан турар экан: «Кечиринг, тоғажоним! Хом сут эмган жиянингизни кечиринг!» — деб йиғлайди.

Адиб Отақўзининг қабристонда Нормурод қабри олдидаги гамгин ҳолатини шундай тасвирлайди: «У қоронгиликда қаппайиб турган улкан қабрга сўнгги бор термилиб қаради-да, бир-бир босиб, нарироқда кутиб турган Шукуров билан ўғли томон кетди.

Эндиликда боя ўйлаган ўйларини, инсофу адолат, диёнат, ҳалоллик ва яхшилик тўғрисидаги ўйларини рўёбга чиқариши лозим эди. Бу мушкул, аммо рўёбга

чиқариши шарт бўлган инсоний бир бурч эди, фақат ҳаёт эмас, Отақўзининг ўз виждони ҳам шуни тақозо этади».

Умуман, ҳақиқат қарор топади, Отақўзининг бошда бошлаган ҳаёт йўли пировардида фожиали тугайди: у партия сафидан ўчирилади, қилган жиноий ишлари тергов ташкилотларига топширилади.

Одил Ёқубов романда Отақўзи образининг ички оламини — соддадиллик ва айёрлик, қатъиятлилик ва қатъиятсизлик хусусиятларини моҳирона акс эттирган.

Романининг бош қаҳрамони Нормурод Шомуродов — диёнатли, инсофли, халқ бахти, табиатнинг мусаффо, гўзал бўлиши учун қайғурадиган инсон. Шунинг учун ҳам дарсда бу қаҳрамоннинг ҳаёт йўлини, хатти ҳаракат ва қайғу-изтиробларини кенг ёритиш тарбиявий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир.

Нормурод Шомуродов — қалби пок, етук, виждонли олим. Нормурод Москвада ўқиб, сув муҳандиси касбини эгаллайди. 30-йилларда қишлоқларни жамоалаштиришда фаол қатнашади.

Нормурод «далалар, боғ-роғлар, булоқ ва дарёларни пок тутиш — табиатни эъзозлаш учун курашади». Бу йўлда у отасини ҳам аямайди, «сертавозе, сертакаллуф кишиларни жини суймайди. Ўзи бировни ёқтириб қолса, унинг олдида ер бўлиб кетади». Одил Ёқубов Нормурод феъл-атворидаги бу инсоний хислатларни тасвирлар экан, унинг бошига тушган кулфатлар ва у билан жияни Отақўзи ўртасида юзага келган лизони ёритади. Шу асосда адиб Нормуродга хос қатъийлик, инсоний поклик фазилатларини изчилликда баён этади.

30-йилларда ўз ўқувчиси Воҳид Миробидовнинг сотқинлиги — «Душманликми ёки подонлик» сарлавҳаси остида босилган мақоласи туфайли Нормурод руҳан кўп азоб чекади, унинг ҳаётида кўнгилсизликлар содир бўлади. Нормурод «Олим учун муқаддас бўлган илм-фанни ўз манфаатига қурбон қилишга одатланган» Воҳид Миробидовдан нафратланади.

Нормурод билан Отақўзи ўртасидаги низо Нормуроднинг илмий кенгашида Ҳайдарнинг диссертацияси ҳақида сўзга чиқиб, тапқидий фикр билдиришидан бошланади. Бу низо тоғанинг «Мингбулоқ»нинг табиий кўринишини — табиат гўзаллигини поймол этилишига қарши чиқиши билан янада кучайиб, бир-бирлари би-

лан юз кўрмайдиган бўлишлари даражасига боради. Аммо, уларнинг бир-биридан ажралиши қийин. Чунки Отақўзи Нормуроднинг ёлғиз жияни, қариган чоғида ёлғиз суянчиғи.

Нормурод жияни Отақўзининг хулқ-атворида манманлик, кўзбўямачилик, ўзини бошқалардан юқори тутишлик каби иллатлар бўлгани ва бу иллатларнинг тобора чуқурлашиб бораётганидан қаттиқ ташвишланади ва уни тўғри йўлга солишга ҳаракат қилади. У Отақўзига: «Бир кун эмас, бир кун гап бўлмасанг деб кўр-қаман. Шунини ўйласам, кечалари кўзимдан уйқум қочади»,— дейди. Аммо, унинг ҳаракатлари бекорга кетади.

Илмий кенгашда ўғли Ҳайдар диссертацияси ҳақида айтган гапларидан порози бўлган Отақўзига Нормурод: «Нега энди мен... қариган чоғимда... сенинг ўғлингни деб ўз виждоним... виждонимга қарши иш тутар эканман?»— деб, уни подонликда айблайди.

Нормурод Отақўзи, гарчи жияни — қариндоши бўлса-да, унинг адолатсиз ишлари, айниқса, қонунчиликни поймол этиш йўлидаги уринишларига лоқайд қараб туролмайди. У «Мингбулоқ»даги арчаларнинг поймол этилаётганини кўриб: «Бас! Ҳамма ёқни хонавайрон қилди-ку, бу ваҳшийлар!» дейди. «Тўхта, тоға! Битта арча деб бошингиз кетади!»— деган Отақўзига: «Кўйвор, тентак! Сенга қолса ҳаммаёқ қатлу қирғин бўлсаям барибир! Бошимиз кетади деб кўлни кўлтиққа уриб ўтираверсак, бу арча, бу табиатнинг аҳволи не бўлади?»— деб жаҳл билан жавоб қилади. Бугунги кун учун келажакни қурбон қилмасликни айтади.

Отақўзининг қилмишларидан дили қанчалик озор чекмасин, ўлими олдидан Нормурод район партия қўмитасига йўллаган мактубида уни ҳимоя қилади. У Аброр Шукуровдан кутубхонасини китобнинг қадрини биладиган, фан ва адабиётга ташна бир кишига топширишни сўраб, подир асарлардан ўсиб келаётган ёш авлод баҳраманд бўлсин деб истак билдириш билан бирга, Отақўзининг хизматларини эслатиб, дардларига қулоқ солишни илтимос қилади.

Одил Ёқубов асарда ёмон иллат диёнатсизлик, инсофсизлик, манманлик инсон ҳаётида катта фожиа эканини, сохта қаҳрамонлик қандай оғир оқибатларга олиб келишини Отақўзи образида ифодалаб, ўқувчи-

ларни бундай иллатлардан холи бўлишга, унга қарши курашишга даъват этади.

Нормурод — диёнатлилик, ҳақиқатгўйлик, инсон гўзаллигининг ёрқин тимсолидир. Шу жиҳатдан ҳам у, ўқувчи учун ибратлидир.

VIII синф ўқувчилари, табиийки, «Диёнат» романини ўқиб, ўрганишда Одил Ёқубовнинг ижоди ва дунёқарашининг ўзаро боғлиқлигини етарли англаб ололмайдилар, қийналадилар. Бу масалада уларга ўқитувчи кўмаклашади.

Роман таҳлили сўнгидаги якунловчи машғулотда «Манмаплик, такаббурлик — катта фожиа», «Соддалик, камтарлик — инсон гўзаллиги», «Инсон гўзаллигининг табиийлиги нимада?», «Инсон ҳаётида табиатнинг аҳамияти», «Диёнат, инсоф, ростгўйлик, тўгрилик — юксак фазилат» мавзуларида ўқувчилар истаги бўйича суҳбат ўтказилади, роман бўйича иншо мавзулари тавсия этилади.

Мактабда Одил Ёқубов ижоди бўйича синфдан ташқари иш турларидан кўرғазма ташкил этиш, асарлари юзасидан давра суҳбати, китобхонлар конференцияси, ифодали ўқиш мусобақасини уюштириш, «Диёнат» романидан айрим лавҳаларни саҳналаштириш каби ишларни ташкил этиш мумкин. Бу тадбирларда фаол иштирок этган, яхши намуна кўрсатган ўқувчиларни мақтов қоғозлари билан рағбатлантириш таълим-тарбия нуқтани назаридан муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўқувчилар билимини баҳолаш

Адабиёт ўқитиш жараёнида ўқувчилар қобилияти, билими мунтазам суратда ҳисобга олиб борилади. Таълим жараёнидаги бу назорат таълимий ва тарбиявий аҳамиятга эга.

Билим. Адабиёт ўрта мактабда асосий ўқув фанларидан ҳисобланади ва шунинг учун ҳам ўқувчиларнинг билими адабиётшунослик нуқтан назардан баҳоланади. Табиийки, ўқувчиларнинг V—IX синфларда адабиётдан олган билими X—XI синфларда оладиган билимидан фарқ қилади. Шунга кўра, V—IX синф ўқувчиларининг адабий-тарихий ва адабий-назарий билими дидактика талабларига суянган ҳолда содда тарзда, юқори синфларда эса умумлаштирилган ҳолда ҳисобга олинади ва баҳоланади.

Ўқувчилар мактабда илмий билимдан ташқари ташқи дунё, одамлар, уларнинг хулқ-атвори, маънавияти тўғрисида бадий тасаввурга эга бўладилар. Ҳар бир синфда ўқувчиларга бериладиган билим мазмуни ва ҳажми адабиёт дастурида белгиланган, билими баҳолаш меъёри баён этилган. Масалан, ўқувчиларнинг билими таҳлил этилаётган асар матнининг ғоявий-бадий мазмунини тушуниши ва билиши, образлар хулқ-атвори, характери, воқеаларнинг ўзаро боғлиқлиги бадий тасвир воситаларининг белгиси ва аҳамиятини тушунтира олиши асарни ифодали ўқиши, асар таҳлили жараёнида эгаллаган адабий-назарий маълумотларидан қанчалик фойдаланиши, жавобларининг мантиқийлиги ва нутқий саводхонлигига қараб баҳоланади. Ўқувчилар билими савол ва топшириқлар асосида аниқланади.

Билиш (ўқув). Ўқувчилар мактабда адабиётни ўрганиш билан, у ҳақда билимга эга бўлибгина қолмай, адабий-маънавий камолотга ҳам эришиб борадилар, уларда бадий қобилият, эстетик саводхонлик тарбияланади. Шунинг учун ҳам уларнинг адабиётдан билимлари атрофлича ўрганилиши ва одилона баҳоланиши керак. Бугина эмас, қўйиладиган баҳода ўқувчининг билим сифати, бадий асарни ҳис қилиши, у ҳақдаги тасаввури, асарнинг шакли ва мазмунини тушуниш қобилияти, образни таҳлил қилиш ва умумлаштириши билиши ҳисобга олинмоғи лозим. Бу шубҳасиз, ўқувчиларнинг адабий ривожини белгиловчи асосий меъёр саналади.

Билим ўқувчидан санъатни тушунишда ижодий фаолият кўрсатишни талаб қилади. Талабчанлик дарсда машқлар, саволларга мантиқли жавоблар олиш, матни ифодали ўқишни уюштириш асосида амалга оширилади. Адабиёт дастурида V—VII, VIII—IX, X—XI синф ўқувчилари билиши зарур бўлган масалалар кўрсатилган.

Масалан, V синф ўқувчилари бадий асарни ифодали ўқишни, насрий асар ёки ундан олинган парчанинг режасини тузишни, кичик насрий асар мазмунини тўлиқ ёки қисқа, оғзаки ва ёзма равишда қайта ҳикоя қилишни, мустақил ўқилган бадий асар ҳақида (асардаги муҳим ҳодиса ва қаҳрамонлар ҳақида ўз мулоҳазаларини ҳам билдириб) сўзлаб беришни билишлари керак.

VIII синф ўқувчилари бадий асарни ифодали ўқишни билиш билан бирга, ўзлари баён қиладиган оғзаки ва ёзма баённинг режасини тузишни, муаммоли саволларга атрофлича жавоб беришни ва ўқиган асарлари бўйича ишшо — мулоҳаза ёзишни билишлари ҳам талаб қилинади.

XI синф ўқувчилари эса, оғзаки ва ёзма равишда ўзи қиладиган баён ёки маърузанинг режасини тузишни ўрганилган асар (ёки бир неча асар) бўйича муаммоли характерда, шунингдек, адабий публицистик мавзуда ишшо-мулоҳаза ёзишни, дарсликларда берилган мақолалар (маълумотлар)ни, танқидий ва ўқув қўллашмалардан кўчирмалар олишни, тезис тузиш ва адабий мавзуда маъруза тайёрлаш, мустақил ўқиган асари, кўрган театр, кино, телекўрсатувига тақриз ёзишни билиши лозим.

Ўқувчиларда билиш кўникмаси икки йўл билан: дарсда уларнинг эътиборини ўрганилаётган масалага жалб этиш, уни ўрганиш усуллари билан таништириш ва асар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини ихчам ва изчилликда баён этишга ўргатиш орқали шакллантирилади. Насрий асарларни ўрганишда эса, ўқувчиларда режа тузиш малакасини ҳосил қилишга ҳам эътибор берилади. Одатда, режа синфда ва уйда дарсликда берилган матнни ёки танқидий мақолаларни ўрганишда яқка ҳолда ёки кўпчилик билан тузилади.

Адабиёт дарси синфда ижодкорлик муҳитини юзага келтириши лозим. Чунки санъаткорнинг дунёқарашини, маҳоратини англаш учун ижодкор бўлиши керак. Ўқувчининг ижодкорлиги унинг фаолиятида ўзига хос янгилик яратади. Ўқувчининг ижодкорлиги у шуғуллашаётган машқда, билимни ўзлаштириши ва хотирасида сақлашида, фикрларининг янгилигида кўринади. Ижодкорлик ўқувчида хоҳиш, истак, қизиқишни тарбиялаш ва ривожлантириш йўли билан ҳосил қилинади. Ўқувчиларда ижодкорликни ўстириш учун «Ватанимиз тоғи» (Ҳ. Тансиқбоев) расмининг мазмунини оғзаки сўзлатиш, «Йўлчи юлдуз» (К. Яшин) драмасидаги Т. Мардонов ва Тўраҳонбойнинг тўқнашуви асосида сценарий, «Ўтган кунлар» (А. Қодирий) романидаги Отабек ва Қумуш учрашувлари асосида инценировка туздириш, «Синчалак» (Абдулла Қаҳҳор) қиссасидан биронта лавҳа бўйича расм чиздириш, бадий матнни у асосда чизилган расм, яратилган кинофраг-

мент билан таққослаш, расмлар асосида иншо ёздириш, матнни ифодали ўқишни уюштириш мумкин. Бу ишларни амалга оширишда ўқувчиларнинг ижодий имконияти ҳисобга олинади, албатта.

Билимни ҳисобга олиш турлари

Ҳисобот. Ўрганилиши лозим бўлган адабий мавзу бўйича материал тўплаш иши бутун ўқув йили давомида олиб борилади. Шунингдек, ўқувчининг ҳар бир дарсдаги фаолияти, топшириқни яқка ёки кўпчилик бўлиб бажариши, синф ва уйдаги тайёргарлик ишлари ҳисобга олиб турилади. Ҳисоб юритишдан асосий мақсад — таълимнинг изчил, сифатли бўлишига эришишдан иборатдир.

Яқуний ҳисобот ўрганилган мавзу бўйича ўзлаштирилган билимни аниқлашдан иборат бўлади. Бу тур ҳисобот ўтилган мавзу бўйича берилган билимни яқунлашда, масалан, V—IX синфларда ўрганилган асарлар бўйича, X—XI синфларда ёзувчининг ижоди бўйича берилган маълумотларни такрорлаш мақсадида ўтказиладиган синов ва назорат тарзида бўлади. Ҳар икки тур ҳисобот — жорий ва яқуний — ҳам оғзаки, ҳам ёзма шаклда уюштирилади.

Сўраш. Сўрашнинг мазмунини билим ва билиш ташкил этади. Сўраш оғзаки ва ёзма жавоб олиш тарзида ўтказилади, сўраш орқали ўқувчиларнинг тайёргарлик даражаси аниқланади.

Сўраш икки турда — бир ўқувчидан ва барча ўқувчилардан сўрашдан иборат бўлади. Бир ўқувчидан сўрашда у ўқиган асарини оғзаки ҳикоя қилади, саволларга жавоб беради, матнни ифодали ўқийди...

Барча ўқувчидан сўрашда саволга олинadиган жавоб яқка ўқувчи жавобига нисбатан чуқур ва мулоҳазали характерда бўлади.

Ҳозирги вақтда мактабларда сўрашнинг хилма-хил шакллари мавжуд бўлиб, улар орқали турли масалалар ҳал қилинади, шу йўл билан ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаси ривожлантирилади.

Баҳолаш. Ўқитувчи ўқувчилар эгаллаган билим ва кўникмаларни баҳолашда ҳар бирига хос хусусиятларни ҳисобга олади, уларда мустақил фикрлаш қобилиятини ўстиришга эътибор беради.

Адабиёт бўйича эгалланган билим ва кўникмаларни баҳолаш — ўқувчиларнинг адабий асарни қабул

қилиши ва таҳлил қилиши, шунингдек, нутқ малакалари сифатида аниқлаш ва такомиллаштиришдан иборатдир. Ҳуқуқчи ўқувчиларнинг адабий нутқидаги саводхонликни, ёзма ишларида баён этилган фикрдаги маантиқийликни, изчилликни она тилидан тузилган баҳо меъёрига асосан баҳолайди. Ҳуқуқчиларнинг оғзаки жавобларига ва ёзма ишларига бериладиган баҳо уларда адабиётни сўз санъати сифатида қабул қилиш ва асарни таҳлил қилиш қобилиятини ривожлантиришга ёрдам бериши керак. Бу вазифа ўрта ва юқори синфларда, ўқувчиларнинг билим даражаси ҳисобга олинган ҳолда, бадий-ижодий ишларни таъкил қилиш орқали амалга оширилади.

Ҳуқуқчиларни ифодали ўқишга ўргатишдаги асосий вазифа — уларда бадий асарда тасвирланган воқеа ва образларни, ёзувчининг фикр-ўйлари ва ҳис-туйғуларини сўзлаб бериш кўникмасини шакллантириш, воқеаларга ўз шахсий муносабатини билдириш малакасини ўстиришдан иборатдир. Тақриз ёздиритдан мақсад эса, ўқувчиларни мустақил ўқиган асарларининг ғоявий-бадий мазмунини ўргатишдир. Бадий-ижодий ишлар ўқувчиларнинг адабий қобилиятини ривожлантиришга ёрдам беради.

Ҳуқуқчиларнинг оғзаки жавоблари ва ёзма ишларини, саволларга берган жавобларини, ўқишларини қайта ҳикоя қилишни, қаҳрамонлар образи ҳақида билдирган фикрларини баҳолашда қуйидагиларга эътибор берилади:

— ўқувчиларнинг асарда тасвирланган воқеа, образларнинг хатти-ҳаракати, хулқ-атвори ва уларни акс эттиришда ёзувчи қўллаган воситаларнинг ўзаро алоқасини тушуниши;

— ўқитувчи топширган вазифани ҳал қилиш учун асардан олинган лавҳа ва мисолларнинг мақсадга мувофиқлиги;

— фикр баёнидаги изчиллик;

— улар нутқидаги саводхонлик.

Ҳуқуқчиларнинг билим ва кўникмаларини баҳолашда мустақил фикрлаш, вазифани мустақил бажариш қобилиятлари, жавобларининг таъсирчанлиги, нутқларининг ифодали ва образлилигига ҳам эътибор берилади.

Ҳуқуқчи жавобдаги далиллар тўғри бўлса, у ўз фикрини тўғри баён қилса, нутқида камчиликлар бўлмаса — «5» баҳо қўйилади.

Уқувчи танлаган далилларда камчилик бўлса, адабий ҳодисаларни баён этишда 1—2 муҳим камчиликка йўл қўйса, нутқда аниқлик етишмаса — «4» баҳо қўйилади.

Уқувчи воқеаларни баён этишда, далиллар танлашда жиддий камчиликларга йўл қўйса, фикрини аниқ, изчил баён этмаса — «3» баҳо (қониқарли) қўйилади.

Уқувчининг жавоб учун танлаган мисоллари нотўғри, баён этган фикр-мулоҳазалари асар мазмунига мос бўлмаса, нутқда жиддий хатоларга йўл қўйса, — «2» баҳо (қониқарсиз) қўйилади.

Уқувчи жавобдаги далиллар тўғри бўлмаса, у воқеаларни тўғри баён қилмаса, нутқда қўпол хатоларга йўл қўйса — «1» баҳо қўйилади.

Юқори синф ўқувчиларининг иншоларини баҳолашда қайд қилинган меъёрдан ташқари, мавзун очишдаги мустақиллик, келтирилган далилларнинг тўғрилиги, билдирилган фикрнинг изчилиги ва янгилиги, иншонинг композицион қурилиши ва яқунланиши ҳам ҳисобга олинади.

Иншодаги саводхонлик ўзбек тили дастурида кўрсатилган меъёр асосида баҳоланади.

Ўқитувчининг қўйган баҳоси тарбиявий хусусият касб этиши лозим. Шунга кўра, оғзаки жавобга ҳам, ёзма жавобга ҳам қўйилган баҳога изоҳ бериш талаб этилади.

Адабиёт бўйича уйга берилган топшириқларни ҳисобга олиш

Одатда, адабиёт бўйича уйга бериладиган топшириқлар икки хил бўлади: синфда берилган билимни мустаҳкамлаш ва топшириқни аниқлаш ва уйга берилган топшириқни тушуниб, пухта ўзлаштириб олишлари учун берилади.

Уйга бериладиган топшириқлар ўқитувчи томонидан тушунтирилади, уларни бажариш йўллари кўрсатилади. Ўқитувчи уйга топшириқлар беришда ўқувчиларнинг билим даражасини ҳам ҳисобга олади. Уй топшириқлари турли хилда бўлиши мумкин. Масалан, А. Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясидаги Қобил бобонинг ночор аҳволи ифодаланган лавҳаларни, Гафур Ғуломнинг «Тирилган мурда» ҳикоясида қўлланган тасвир воситаларини аниқлашдан, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги бош қаҳрамон Йўлчига хос фазилатларини

аниқлаш ва мисоллар билан сўзлаб беришга ҳозирлаш, Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги Ашвар ва Раъно, Абдурахмон домла образларига қиссий тавсиф бериладиган иншо ёзишга тайёрланиш ва бошқалардан иборат бўлиши мумкин.

Уй иншолари ўрганилган асарлар матни бўйича (саволларга жавоб, ҳикоя қилиш, асар тилини кузатиш, мустақил таҳлил ва бошқалар), дарслик бўйича (мақолаларни ўқиш, режа тузиш, мақоладаги асосий фикрни ёзиб олиш, саволларга жавоб, назарий тушунчаларни аниқлаш ва бошқалар), қўшимча ёки танқидий адабиётларни ўқиш (юқори синфларда ўтилган дарслар бўйича) турларида бўлиши мумкин.

Уй топширигининг бажарилиши синфда аниқланади.

Билишни назорат тариқасида ҳисобга олиш: Ўтилган мавзу бўйича ўқитувчи ҳар бир чоракда, ярим йилда ва ўқув йили охирида назорат уюштиради. Бу халқ таълими вазирлиги томонидан ўтказиладиган якуний ҳисоб — имтиҳонлардан фарқ қилади. Ўқитувчи ўтказадиган назорат ҳисоби ўқувчиларнинг тайёргарлик даражасини текшириш учун уюштирилади, унда ўқитувчининг ўқув йили давомида олиб борган иши, фаолияти ҳам ўз ифодасини топади.

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ОҒЗАКИ ВА ЁЗМА НУТҚ МАДАНИЯТИ

Ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқ маданиятини ривожлантиришнинг асосий омилларида бири мактабда барча фан ўқитувчиларининг ўқувчилар нутқини мунтазам кузатиб боришларидан иборатдир.

Табийки, бу иш бошланғич синфдан бошланади ва бунда она тили ва адабиёт ўқитувчилари муҳим роль ўйнайди. Турли муҳит боланинг руҳиятига, нутқига кучли таъсир этади. Айрим оилада ота-оналар, болалар боғчаларида тарбиячилар, бошланғич мактабларда ўқитувчилар болалар нутқига ижобий таъсир кўрсатадилар — болалар маданий, адабий нутқ малакасини эгаллайдилар. Айрим оила, боғча ва мактабларда бу масалага эътиборсизлик туфайли бола маданий нутқини эгаллашдан маҳрум бўлади. Бу ҳол боланинг камолида, маданий етук киши бўлиб ўсишида салбий таъсир этади, албатта. Шунинг учун бола-

даги нутқ кўникмаларини камол топтиришга унинг ёшлигидан бошлаб катта эътибор бериш керак.

Адабиёт ўқитувчиси ўқувчиларга бадний асар ўқитиш билан уларнинг адабий нутқини ўстириб боради. Адабиёт дарсларида ўқувчилар нутқини ўстиришнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ўқитувчи дарсда ўқувчиларда бадний асарни ўқиш, ёд олиш, ифодали сўзлаш малакаларини ўстириш орқали уларнинг грамматик қондаларни, сўз санъатининг қонуниятларини эгаллаб олишларига эришади, адабий нутқларини ривож топтиради.

Ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқ маданиятини тараққий эттириш адабиёт ўқитишнинг сифатига боғлиқ. Шу билан бирга, нутқ маданиятини ривожлантириш дарсда лексик машқлар, қайта ҳикоялаш, баён, ишшо каби машғулотларни уюштириб туришни ҳам тақозо этади.

Адабиёт дарсларида нутқни ўстириш бўйича уюштириладиган махсус машқлар бутун адабиёт курси жараёнида ўтказиб борилади. Ўқувчиларда оғзаки ва ёзма нутқ малакасини ҳосил қилишда фақат режа тузиш, мазмунни қисқача ёзиб олиш, баён, ишшо ёзиш билан шуғулланмай, уларнинг асарни ўқиши ва ҳаётий тажрибаларига ҳам эътибор берилади.

Ўқувчиларнинг нутқини ўстириш, бу — узоқ давом этадиган жараёндир.

Нутқ ўстириш билан боғлиқ бўлган машғулотларни изчил, доимий равишда ўтказиб борилмаса, таълимнинг яхши, сифатли бўлишига, ўқувчиларнинг маданий нутқини эгаллашларига эришиб бўлмайди. Шунга кўра, дарсда нутқ ўстиришни такомиллаштириб бориш, бошланғич синфлар ишини ўрта синфлар иши билан, ўрта синфлар ишини юқори синфларда амалга ошириладиган ишлар билан боғлаган ҳолда давом эттириш ўқитувчи зиммасидаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Нутқ маданиятини ўстириш фақат узоқ муддатли жараён бўлиб қолмай, ижодий жараён ҳамдир. Бу жараён эса, ишшо ва оғзаки ҳикоялашга мустақил ижодий ёндашишни талаб этади.

Бинобарин, ўқувчиларда сўзларни тўғри талаффуз қилишга қизиқиш уйғотиш ёзма ва оғзаки нутқ сўзлаш, саволларга жавоб қайтариш, баён ва ишшо ёзиш, бу соҳада олган билимларини, орттирган малакалари-

ни мустаҳкамлаб, ривожлантириб бориш, ўз устида мустақил ишлаш қобилиятини ўстириб боришни тақозо қилади.

ОҒЗАКИ ВА ЁЗМА НУТҚНИНГ УЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ

Ўқувчиларнинг нутқ маданиятларини тараққий эттириш икки йўл билан — оғзаки ва ёзма равишда амалга оширилади. Адабиёт ўқитиш тажрибасидан шу парса маълумки, ишро ёзиш мураккаб иш бўлгани учун, уни ўтказишга эътибор берилган ҳолда, оғзаки нутқни ўстиришга етарли аҳамият берилмайди.

Нутқнинг бу икки шаклини бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйиш гайритабиий бир ҳолдир. Ҳаёт учун ҳар иккаласи ҳам зарур: мажлисда фикрни изчиллик билан оғзаки баён қилиш ёки ахборот, ҳисобот, маъруза ёзиш қобилиятига эга бўлиш — бу ҳар иккала шакл ҳам кишилар, бинобарин, ўқувчилар ўртасида алоқа воситаси сифатида зарур, албатта.

Бошланғич синфларда нутқ ўстиришнинг ҳам ёзма, ҳам оғзаки шаклига юқори синфлардагига нисбатан кўпроқ эътибор берилади. Чунки, ҳар иккиси бири-бири билан чамбарчас боғланган. Уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас.

Ёзишни билмаслик, одатда, оғзаки нутқнинг маптикасиз, чалкаш бўлишига сабаб бўлади. Оғзаки ҳикоя қилишнинг билмаслик эса, ахборот, ҳисобот, маъруза ёзиш, режа тузиш, умуман, ўз фикр-мулоҳазаларини ёзма равишда баён қилишдаги жиддий қамчиликдир.

Нутқни ўстириш учун дастурда ажратилган соатдан, одатда, баён ва ишро ёзишда фойдаланилади. Оғзаки нутқни ривожлантириш учун берилган соатдан эса, ишро ва баённинг таҳлили ёки уларга тайёргарлик кўриш учун фойдаланилади.

Оғзаки ва ёзма нутққа нисбатан қўйилган талаб шундан иборатки, улар мазмунли, маптикаан изчил, асосли, адабий меъёрларга мос, таъсирли ва ишонарли бўлиши керак. Аммо бу, оғзаки ва ёзма нутқ орасида ҳеч қандай фарқ йўқ, деган маънони билдирмайди, албатта. Оғзаки баёнда қўлланган таъсирли, жозибали, чиройли сўзларнинг мазмуни ёзма баёнда маълум даражада ўзгаради. Шунга кўра, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқларини ривожлантиришда ҳар ик-

кала турнинг ўзига хос хусусиятига, фарқланишига эътибор берилади.

УҚУВЧИЛАРНИНГ ОҒЗАКИ НУТҚИНИ УСТИРИШ

Сўз устида ишлаш: Оғзаки нутқ ҳар бир кишидан ўз суҳбатдошининг фикрини тез англашни, суҳбатда зарур бўлган сўзни зудлик билан топишни, ҳар бир сўзнинг маъносини матига боғлиқ ҳолда тушунтиришни, қўлланадиган сўзнинг ўзига мос синонимини топиб ишлатишни талаб қилади. Табиийки, оғзаки нутқда ўйлаб сўз танлашга вақт бўлмайди. Шунга кўра, олдин истеъмолда бўлган ва эсда сақланиб қолган сўзлар қўлланади. Уқувчининг сўз бойлиги етарли бўлмаса, ўз таассуротларини, фикрларини ифодалаш учун зарур сўзларни топишга қийналади. Натижада бир хил сўзларни такрорлаб, ғализ сўзларни кўп ишлатади, ноўрин тўхтамлар (паузалар) қилади. Уқувчиларда учрайдиган бу ҳолат, албатта, оғзаки нутқни ўстириш устида олиб бориладиган ишни қийинлаштиради. Шунинг учун методикада ўқувчиларнинг сўз бойлигини (лексикаси) доимий равишда ошириб боришга, уларда сўзга онгли муносабатда бўлиш малакасини тарбиялашга алоҳида эътибор берилади.

Уқувчиларнинг лугат бойлигини оширишда энг қизиқарли усул, уларни кишилар, ҳайвонлар ва уларнинг ҳаракати, парсалар ва уларнинг кўриниши, сифати, кишилар руҳий ҳолати, хулқ-атвори, кечинмалари билан таништиришдир.

Уқувчиларнинг нутқи китобий ва байналмила сўзлар билан ҳам бойитиб борилади. Бироқ, ўқувчиларнинг нутқини бойитишда кўпроқ эътибор бериш керак бўлган, тушунтириш зарур бўлган масала аниқлаб олиниши керак.

Сўзларни эсда қолдиришда ўзакдош сўзларни топишга ортиқча киришиб кетилса, бу ҳолат ўқувчиларнинг сўзлар моҳиятини тўлиқ ва яхлит ҳолда идрок қилишларига салбий таъсир қилади. Асар устида олиб бориладиган лугат ишлари бадий асарда ифодаланган ғоя, мазмун, образларни тушунишга ёрдам берсагина самарали бўлади.

Услубда нутқ устида ишлашда энг қулай омиллардан бири «услубий машқлар»дир. Қуйида услубий машқларга мисол келтирамиз.

1. «Уғлини ҳамиша севишч билан кутувчи Ҳилол буви севинганидан дарҳол ёстиқдан бошини узди».

2. «Умарали ва онаси узоқ дардлашиб ўтирдилар...»

3. «Умарали синглисига ҳам меҳр, ҳам қизиқиш ҳисси билан тикилди. Синглисининг ингичка, нозик қошлари остидаги шаҳло кўзларида мунг кўриб, ич-ичидан дард чекди».

4. «Сухбат қизғин, хусусан, Умарали зўр эҳтирос билан гапирар эди. Кейин ўрнидан қўзғалди» (VI сиф. «Улуғ йўл» романидан).

Ўқувчилар ўқитувчининг таклифи билан юқорида кўрсатилган феъл ва феъл шаклларининг ўрнига янги сўзлар топиб қўядилар ва ёзувчи Ойбек нима учун «бошини кўтарди» дейиш ўрнига «бошини узди», «гапириб ўтирдилар» дейиш ўрнига «дардлашиб ўтирдилар», «ич-ичидан қайғурди» дейиш ўрнига «ич-ичидан дард чекди», «ўрнидан турди» дейиш ўрнига «ўрнидан қўзғалди» ва «кўрди» дейиш ўрнига «тикилди» феъллари ва феъл шакллари ишлатганининг сабабини ўзлари ҳал қиладилар. Қийналсалар, ўқитувчи ёрдамлашади. Ўқувчилар бу хил услубий машқларни бажаришда ёзувчи томонидан танланган сўзлар фақат фикрни аниқ ифодалаш учунгина эмас, балки образлар ички ҳиссиётининг энг нозик нуқталарини тасвирлашга ҳам хизмат қилганлигини англаб олишга муваффақ бўладилар. Бу сўзларнинг ҳаммаси экспрессив феъллар бўлиб, Умарали ва унинг онасининг ички кечинмаларини ойдинлаштиришда катта роль ўйнаган.

Юқори сифларда образли сўзларни таҳлил қилиш қийинлашади. Бу сифларда фақат ўқувчилар лексикаси мустақил машғулотлар уюштириш, ўқувчиларни ёзувчининг ижодий лабораториясига олиб кириш, унинг ўзига хос услуби билан таништириш йўллари орқали бойитиб борилади.

«Қутлуғ қон» романида (ўн тўртинчи боб) Йўлчининг Мирзакаримбой билан кескин тўқнашиб, унинг уйидан бутунлай кетгандан кейинги руҳий ҳолати шундай тасвирланади:

«Йўлчи кўкрагини қисиб, парчаламоқчи бўлган қайғу тўлқини остида, бутун вужуди билан чуқур хўрсинди ...» Йўлчининг ички кечинмаси, дардини ойдинлаштирувчи бу тасвир Ойбек инсон руҳиятини мо-

ҳирона тасвириловчи ижодкор эканлигини кўрсатади. Буни ўқувчилар сўз устида ишлаш пайтида англаб оладилар.

V—XI синфларда сўз устида ишлаш бадий асар матнини чуқур пайқаб олиш учун бир восита сифатида хизмат қилиши лозим. Бинобарин, ўқитувчидан бошланғич синфларда ҳам, айниқса, V синфдан бошлаб, ўқувчиларга тушунарли бўлмаган сўзларнинг маъносини ойдинлаштириш, истиора, муболага, сифатлаш, умуман образли сўзлар, тасвирий воситалар, мақол ва ибораларнинг мазмуни, моҳияти, контекстдаги вазифасини ўқувчиларга тушунтириб, уларнинг бу борадаги тасаввурларини кенгайтириб бориш талаб этилади.

V синфда «Ойгул билан Бахтиёр» достонини ўрганишда матидаги сифатлашлар, ўхшатишлар, муболагалар қаңдай мақсадда қўлланилганлиги «Қизи Ойгул қон ютади», «Қанотимни қайирдинг», «Тани заҳарга тўлди», «Қуён бўлиб қочдилар» каби ибораларнинг маъноси суҳбат жараёнида ойдинлаштирилади. Қуйи синфларда амалга оширилган бу ишлар юқори синфларда давом эттирилади. Аммо, юқори синфларда ўқувчилар кўпроқ образларнинг жисмоний ва маънавий ривожланиши, дунёқараши билдирувчи сўзлар, иборалар устида ишлаб, ўз нутқларини бойитишга ҳаркат қиладилар. Чунончи, «Кўкан» поэмасидаги «Кўкан — батрак» ва «Кўкан — колхозчи» қисмларида Кўкан ҳаётини чуқур тасаввур этиш учун достонни ўқиш пайтида ўқувчилар эътибори унда шоир қўллаган тасвирий воситаларга жалб этилади:

Кўкан — батрак	Кўкан — колхозчи
сўтак, ғўра тортинчоқ қўрқоқ лақма солда нодон, гўл, ўжар шўрлик бош айланмас кичик қўрғон хамён қуруқ, абгор	буқа каби семирибдир беш пуд камп зарбдор, азамат сўзга эпчил бийрон тил ақли тонгдай тоза ширин тилак дарвозаси қўш қанотли шипга етган адрас кўрпа, парқув ёстиқ, рух самовар

Ўқувчилар бу тасвирий воситалар билан танишар жаплар, ўз тиллари — ўзбек тилининг тасвирий имкониятларга ниҳоятда бой тил экаплигини чуқур тасаввур этадилар, уларда ўз сўз бойликларини орттиришга қизиқиш ортади.

Фразеологик бирикмалар устида ишлаш: Эркин гапириш учун зарур сўзларни топишнинг ўзингина кифоя қилмайди. Айни замонда бу сўзларни мантиқан изчил, бир-бирига боғлашни билиш ҳам талаб этилади.

Ўқувчиларда малака тилнинг грамматик кўринишини, адабиёт дарсларида сўз тузилишига бой бўлган бадий асарларни чуқур ўрганиш орқали шакллантирилади.

Барча синфларда ёзувчи томонидан яратилган иборалар, сўзлар гўзаллиги, ёқимлилиги, таъсирчанлиги чуқур маънога эгаллигини ўқувчиларнинг англаб олишларига эришиш билан уларда фразеологик бирикмаларга қизиқиш орттирилади. Ўқитувчи бунга ёзувчилар асарларида қўлланган мақол, ибора, фразеологик бирикмалар, ҳикматли сўзларни таҳлил қилиш орқали эришади. Бу вазифаларни амалга ошириш учун, масалан V—VII синфларда ўқувчиларга қуйидаги топшириқлар берилади:

1. Қандай мақол ва ибораларни биласиз? Уларни қандай ҳолатларда ўз нутқингизда қўллайсиз?

2. Довжорак, жасур, мард, меҳнатсевар одамлар ёки дангаса, ишёқмас, журъатсиз, тортинчоқ одамлар ҳақида тўсатдан юз берган ташвишли воқеалар ҳақида ўзингиз ишлатиб юрган мақол ва иборалардан ми-соллар келтиринг.

VIII—IX синфларда ўқувчилар бадий асарда қўлланган мақол, ибора, ҳикматли сўзларнинг маъносини англаб, уларнинг матндаги вазифасини ўзлари кузатиш қобилиятига эга бўладилар. Бинобарин, ўқитувчи уларнинг олдин ўрганган мақол, ибораларига суяниб, образлар нутқида қўлланган мақол, ибора ва ҳикматли сўзларни бир-бири билан қиёслаб, масалан, Мамажон билан Сатторқул нутқларида қўлланган мақолларни қаҳрамонларнинг ички кечинмалари, ҳаётга бўлган муносабатларини аниқлашни таклиф қилади.

IX—XI синфларда халқ мақоллари, иборалари ва ҳикматли сўзларнинг таҳлили у ёки бу ёзувчининг дунёқарashi, ғоявий ниятини англашга ёрдам беради. Чунончи, Ғафур Ғуломнинг «Кўкан» достонида қўлла-

ган «Қарсақ икки қўлдан чиқади», «Якка отнинг йўрғасидан чиқарми чап», «Якка қозон ёлғиз уйда ҳеч қайнамас», «Кўпчилик қўл, унуми мўл» каби мақоллари шоирнинг 30-йилларда қишлоқларда жамоа хўжалиги ташкил этиш давридаги ниятини пайқаб олишга имконият яратади.

VII синфдан бошлаб ўқувчиларни услубий тузилишларга қизиқтириш учун қисқа, ихчам иборалар устида ишлашга ва ўз нутқларида қўллашга одатлантирилади, мураккаб услубий бирикмалар устида ҳам иш олиб борилади. Масалан, Ғафур Ғулом, Эркин Воҳидовнинг нотиқлик руҳида ёзилган эркин вазндаги шеърлари—«Туркиб йўлларида», «Нидо» ўрганилар экан, ўқувчилар уларнинг маъносига тушунган, эркин вазн оҳангига амал қилган ҳолда ифодали ўқишга ҳаракат қиладилар, ёд оладилар, ҳар бир сўз, ҳар бир иборага юклатилган вазифага, мантиқий баёнга алоҳида эътибор берадилар. Бу ишларни амалга оширишда, табиийки, матн мазмуни, муаллифнинг гоъвий нияти ва қаҳрамонларнинг ички дунёси, руҳий кечинмалари, хатти-ҳаракатларини аниқ тасаввур этиш, баъдий идрок қилишга алоҳида аҳамият берилади. Шундагина фразеологик бирикмалар, иборалар устида олиб бориладиган иш самаъали бўлади.

Фразеологик бирикмалар (иборалар) устида ишларнинг қулай усулларида бири—ўқувчиларнинг ўқитувчи топшириғи бўйича ўрганилаётган асарда қаҳрамонлар хулқ-атвори ва ёзувчи нияти акс эттирилган лавҳаларни ўқиб ва унда қўлланган фразеологик ибораларни белгилашларидир. Синфда ўтказиладиган суҳбат жараёнида ўқувчилар белгилаб келган фразеологик ибораларнинг вазифаси ва маъноси аниқланади. Масалан, ўқувчилар А. Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидан «Маҳмуднинг бахти», «Хоннинг илтифоти», «Жиловхонада бир жанжал», «Қўрқинч бир жасорат» бобларини ўқиб, «ичини ари бўлиб тирнадди», «...энсани қотирган», «оғзининг таноби узоқ саёҳатни ихтиёр қилди», «оғзи ошга етганда, боши тошга тегди», «эски ҳаммом, эски тос», «кўзи тўрт бўлгач...», «юрагига ўт ёқмас», «қалам учи», «бир-бирининг тагига сув қуймоқ», «...тиш-тирноғи билан курашмоқ...», «кўз оғриғи», «...дами ичига тушди...», «...ичи ёниб кетди», «...бурни кўтарилди», «оғзини тикмоқ», «...қулоқ қоқмоқ», «...аччигини ичига ютмоқ»,

«...юраги сув бўлмоқ» каби бирикмаларни аниқлаб келадилар ва синфда уларнинг маъноси ва контекстдаги вазифаларини таҳлил қиладилар.

Адабиётни ўрганишда амалга ошириладиган фразеологик ишлар махсус топшириқларни бажаришда ва ундан кейин узлуксиз давом эттирилади. Ўқувчиларнинг нутқидаги камчиликлар тузатиб борилади, саволларга жавоб ёрдамида уларнинг фразеологик бирикмалар ҳақидаги билим ва малакалари ўсиб боради, жумлаларни ишлатиш малакаси ўстириб борилади.

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЁЗМА НУТҚИНИ ЎСТИРИШ.

ЁЗМА НУТҚНИНГ МОҲИАТИ

Мактабда ўқувчиларнинг нутқ маданиятини ўстиришда адабиётдан ўтказиладиган ёзма иш асосий роль ўйнайди ва у турли шаклда ўтказилади.

I—IV синфлардаги баён ва иншо таълимий характерга эга бўлиб, ўқитувчи раҳбарлигида ўтказилади. Бу синфларда ўқувчилар мазмуни ўзлаштирилган эртак, ҳикоялар бўйича баён, ҳаётий тажрибалари ва расмлар асосида кичик ҳажмда иншо ёзадилар.

V—IX синфларда адабий мавзудаги ёзма ишлар, адабий ўқиш машгулотларида асарнинг мазмунини чуқур англаб олиш мақсадида ўтказилади. Бу ёзма ишлар асар мазмунини, образлар характерини режа асосида ёзма ҳикоялаш ва матини ёзма таҳлил қилишдан, саволларга ёзма жавоб бериш ва ўқилган асардаги асосий фикрни, унинг мазмунини қисқача ёзиб олишдан, аннотация, тақриз ёзиш ва парча, эпиграфлар танлашдан иборат бўлади.

X—XI синфларда ёзма иш турлари бирмунча кўпаяди ва мазмунан мураккаблашади: иншо, аннотация ва тақриз ёзиш, содда ва мураккаб режа тузиш, асосий фикрни, мазмунини қисқача ёзиб олишдан ташқари, маъруза матнлари тайёрланади, ўқилган асарлар бўйича кундалик дафтар юритилади.

БАЁН

Баён ёзишга ўқувчилар I синфдан бошлаб ўргатилади. Баён ёзма ишнинг бир тури бўлиб, ўқувчи томонидан асар ёки ундан олинган парча мазмунининг ифода этилишидир.

Баён ўз хусусиятига кўра, диктант ва иншодан фарқ қилади. Бу уч тур ёзма ишлардаги ўзаро умумий ўхшашлик шундаки, уларни ўтказишдан олдин ўқитувчи ёзилиши лозим бўлган мавзунини, матнини аниқлайди ва ўқувчилар ёзадилар. Аммо диктант ўқитувчининг ўқиб туриши билан, баён эса матн ўқиб бўлингандан кейин ёзилади. Диктант ўқувчиларнинг орфографик, саводхонлик малакасини ўстиради, ёзув қоидаларини эгаллашлари учун хизмат қилади.

Баён ва иншо ёзишда ўқувчилар ўзларининг тафаккур кучларига ва пўтқ бойликларига суянадилар. Бу баён билан иншонинг ўзаро ўхшаш томонларидир. Улар ўртасидаги фарқ шундаки, баён ўтказишда ўқитувчи танлаган мавзунини эълон қилади ва матнини ўқиб, мазмунини оғзаки гапириб беради ва ўқувчиларга ҳам сўзлаттиради (агар баён таълимий характерда бўлса, матн устида суҳбат ўтказилади, режа тузиб, шу режа асосида ёзилади). Шундан кейин ўқувчилар ёзишга киришадилар. Иншо ёзишда эса, ўқувчиларга фақат мавзу берилади, ўқувчиларнинг ўзлари режа тузиб, мавзунини мустақил ёритадилар, ўз фикрларини мустақил суратда ифодалайдилар.

Мактабда ёзма ишлар дастур материалларининг ўқувчилар томонидан қанчалик ўзлаштирилганини аниқлаш, шунингдек, улар эгаллаган билимни мустаҳкамлаш учун ўтказилади, яъни олдин ўқувчиларга билим берилади, сўнгра ўқувчиларнинг уни қанчалик ўзлаштиргани текширилади.

Ўқувчиларга баён ёзишни ўргатишда ўқитувчидан уни мунтазам суратда ўтказиб бориш ва дидактика талабларига амал қилиш, яъни машқлар ўқувчиларнинг ёш хусусияти ва билим савиясига мувофиқ бўлишига, соддадан мураккабга, эркин баён ёзишдан иншо ёзишга ўтишга эътибор бериш талаб этилади. Бунда ўқитувчи ёзма ишдан олдин оғзаки машқлар ўтказиб боришга ҳам эътибор беради.

Мактабда баён таълими уч босқич, яъни баён ёзишга тайёргарлик, баён ёзишни ташкил қилиш, тузатиш ва баҳолаш босқичлари орқали амалга оширилади.

Маълумки, баён икки турга: таълимий ва назорат баёнларига бўлинади. Таълимий баён кўпроқ «Ватан адабиёти» хрестоматиясига киритилган асарлар асосида ўтказилади. Таълимий баён матнини устида ишлаш,

режа тузиш, фикрни равон ва ихчам шаклда изчил ифода қила олиш, грамматик қондалар юзасидан машқлар ўтказиш, тасвирий воситалардан фойдаланиш, матн мазмунини ўз сўзи билан эркин, тўлиқ ёки қисқартириб баён қилиш, диалогли матн мазмунини даражаси ёки ўзлаштирма гап шаклида баён этиш каби машғулотлар асосида ўтказилади. Таълимий баён ҳар бир дарс жараёнида ўтказилиши, уни ёзиш жараёнида ўқувчилар тушуна олмаган сўзларни ўқитувчидан сўраши, луғатлардан фойдаланиши мумкин.

Назорат баёни ўқувчиларнинг нутқ малакаларини синиш мақсадида ўқув йилининг ҳар чорагида бир-икки марта ўтказилади, бунинг учун матн ўқувчиларга таниш бўлмаган, дарсда таҳлил қилинмаган асарлардан олинади ёки «Баёнлар тўплами»дан танланади. Ўқувчилар эркин баён ёзиш билан матн мазмунини ўз сўзлари билан тўлиқ баён этишга, матнга яқинлаштириб баён ёзиш билан мазмунни мустақил ва изчилликда ифодалашга ўрганадилар. Матнга яқинлаштириб ёзиладиган баён ўқувчилардан нутқ шакллари, грамматик қондалар устида кўпроқ машқ қилишни (ўқитувчининг раҳбарлигида) талаб этади. V—VI синфларда ўқувчилар матнга яқинлаштириб баён ёзишни машқ қиладилар. Чунки баёнининг бу тури қисқартириб баён ёзишга нисбатан осон бўлиб, ўқувчилар унда ўз фикрларини осонлик билан ифодалайдилар. Баёнининг бу тури VII—IX синфларда ҳам давом эттирилади. Бу синф ўқувчилари қисқартириб ихчам баён ёзиш йўл-йўриқларини V—VI синф ўқувчиларига нисбатан пухта эгаллайдилар. Шунга кўра, улар ўз ишларида матнининг асосий мазмунига зиёв етказмаган ҳолда, иккинчи даражали воқеа-ҳодисаларни қисқартириб, муҳим аҳамиятга эга бўлган лавҳаларни баён қиладилар.

Шахсни ўзгартириб ёзиладиган баёнда биринчи, иккинчи, учинчи шахс томонидан баён этиладиган фикр ифодаланади. Шу сабабли, баёнининг бу тури ўқувчилар билан кўпроқ машқ ўтказишни, ўқувчиларнинг биринчи шахсни учинчи шахсга айлантириш қондаларини пухта ўзлаштиришларига эътибор беришни тақозо этади. Масалан, Фафур Гуломнинг «Тирилган мурда» ҳикоясидан олинган парчадаги биринчи шахс нутқи учинчи шахс сўзи билан қуйидагича баён этилади:

Отам ўлиб, маншатим тангликда қолди. Бир неча кун оч қолдим. Урнимдан туриб, отам экиб кетган ярим танобча ердаги жўхорини қайириб олишга ва уни пишириб, тирикчилик ўтказишга эринар эдим. Маҳалладаги кексалар келиб мени койидилар. Қаддимни кўтаришдан кўра, чолларнинг койишини эшитиш осонроқ кўринар эди.

Мамажон ялқовнинг отаси ўлиб, майшати тангликда қолди. Бир неча кун оч қолди. Урнимдан туриб, отаси экиб кетган ярим танобча ердаги жўхорини қайириб олишга ва уни пишириб тирикчилик ўтказишга эринар эди. Маҳалладаги кексалар келиб уни койидилар. Унга қаддини кўтаришдан кўра, чолларнинг койиши осонроқ кўринар эди.

Матндаги диалогларни ўзгартириб баён қилишда кўчирма ва ўзлаштирма гаплар қондасини яхши билишга ҳам эътибор берилади ва мунтазам равишда машқ ўтказиб борилади.

Баён ривоя тарзидаги шеърин асар ёки улардан олинган парчалар бўйича ҳам ёздирилади. Масалан, Ҳ. Олимжоннинг «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» дostonидаги «Бунёднинг дев билан жанги» лавҳаси бўйича баён ёздириш мумкин. Бу турдаги баёнларни ёзиш бирмунча мураккаб бўлгани сабабли, уни ёзишдан олдин тайёргарлик ишлари амалга оширилади: аввал Бунёднинг дев билан жанги тасвирланган лавҳалар (VII, XIV боблар) ўқилади, улар устида суҳбат ўтказилади, мазмунини ўқувчилар сўзлаб берадилар, уларнинг ҳикоясини ўқитувчи тўлдиради, сўнгра режа тузилади, шундан кейин ёзишга киришилади.

Мактабда баённинг сайланма ва ижодий-сайланма турлари ҳам ўтказиб борилади. Сайланма баёнда матн мазмуни тўлиқ ёритилмайди, баён мавзун бўйича материални ўқувчиларнинг ўзлари сайлаб оладилар. Шунинг учун ҳам баённинг бу тури сайланма баён дейилади. Бу тур баён учун ҳажми катта матн танланади. Дарсда матн ўқилади, уни ўқиш жараёнида ўқувчилар мавзун ёзадилар. Масалан, «Алпомиш» дostonидан берилган парчани ўқиб, Алпомишга хос ижобий хусу-

святлар аниқлаб олингач, «Алпомишнинг фазилатлари» деган мавзуда баён ёзиш мумкин.

Ижодий-сайланма баёнда ўқувчилар матннинг мазмуни ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини ҳам баён қилдилар. Бунда матн ҳақидаги фикрларини ҳаётий тажрибаларидан мисоллар келтириб баён этадилар. Масалан, ўқитувчи «Китоб — билим манбаи» мавзуда баён ёздирди режалаштирилса, олдин ўқувчиларга машҳур кишилар ва ёзувчиларнинг китоб ҳақидаги фикрларини айтиб, ўқувчиларга ёздирди. Уқувчилар шу фикрлар заминида китобнинг инсон ҳаётидаги моҳиятини ўзларининг шахсий фикр-мулоҳазалари асосида баён этадилар.

Баён ёзишда муҳим масала мавзу таплашдир. Мавзу танлашда унинг таълим мақсади учун мослиги, тугалланган бўлиши ва бадийлигига алоҳида аҳамият берилди.

Кўйида биз Тошкент вилояти Тошкент ноҳиясидаги 27- мактаб V синф ўқувчиси Темур Маликовнинг Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўғри» ҳикоясидаги Қобил бобо билан Амин ўртасида бўлган диалогни ўзлаштира гапга айлантириб ёзган баёнини келтирамиз.

Қобил бобо Аминга рўпара бўлганда, у бақбақасини осилтириб, бобони масхара қилиб кулди: «Сигир йўқолдими?» — деб сўради. Қобил бобо сигир эмас, ола ҳўкиз йўқолганлигини айтди. Амин йўқолган мол — ҳўкиз эканлигини эшитиб, таажжублангандек бўлди. Қобил бобо бисотида бор-йўғи битта ҳўкизи бўлганини билдирди. Амин кулиб, йўқолмасдан илгари бориди, қанақа ҳўкиз эди, деб сўради. Қобил бобо ола ҳўкиз эканлигини айтди. Амин Қобил бободан ҳўкизи яхши ёки ёмонлигини сўради. Қобил бобо қўш маҳалида ҳўкизсиз қийналиб қолишини айтиб зорланди. Амин яхши ҳўкиз биров етакласа кета бермаслигини айтди. Қобил бобо бисотида ҳўкиздан бошқа ҳеч нарса йўқлигини билдирди ва йиғлади. Амин, ўзи қайтиб келмасмикин, биров олиб кетса, қайтиб келабер деб айтиб қўйилмаган экан-да, деб йиғлаш керак эмаслигини айтди. Қобил бобо ерга қараб қолди. Шунда амин: қидиртирсакмикан, суюнчиси нима бўлади, деб сўраб, суюнчисидан чашна олиб келгани ёки келмаганини билмоқчи бўлди. Аминнинг бу гапи Қобил бобого, ҳўкизининг ол, дегандай туюлди. У суюниб, аминга пул берди. Амин пулни олиб, дарров приставга хабар

бермоқчи бўлди ва приставнинг ўзи чақиртиришини айтди».

Тошкент шаҳридаги 9- мактабнинг V синфида «Тўмарис» ҳикоясининг учинчи қисми бўйича баён ёзиш тубандаги тартибда уюштирилди.

Ўқитувчи матнни ўқиб, ундаги «соябон арава», «садоқ», «сувлиғ», «ўмилдириқ», «тарона», «меш» каби сўзларга изоҳ берди. Сўнгра ҳикоя мазмунини ўқувчилар ҳикоя қилдилар, суҳбат жараёнида ўқитувчи ўқувчилардан баёнга қандай сарлавҳа қўйиш мумкинлигини сўради. Ўқувчилар турли номда сарлавҳалар айтишди: «Сипарангиз ва унинг ўртоқлари ҳалокатининг Тўмарисга таъсир этиши», «Тўмариснинг оқсоқоллар билан кенгаш ўтказиши», «Тўмариснинг қабила аъзоларига мурожаати», «Массагетларнинг Қайхисравга қарши мардона жанги», «Қайхисравнинг ҳалокати» ва бошқалар.

Ўқитувчи ўқувчилар қилган таклифлар асосида «Массагетлар жанги» сарлавҳасини белгилади. Шундан кейин ўқувчилар айтган сарлавҳалари асосида баён режасини тузиш ва ёзишга киришишди. Қўйида ўқувчилар баёнидан намуна берамиз.

Массагетлар жанги

Р е ж а

1. Даҳшатли хабарнинг Тўмарисга таъсири.
2. Тўмариснинг оқсоқоллар билан маслаҳат қилиши.
3. Оқсоқоллар маслаҳати.
4. Тўмариснинг массагетларга қарата мурожаат қилиши.
5. Массагетларнинг Қайхисравга қарши мардона кураши.
6. Қайхисравнинг ҳалок бўлиши.

Тўмарис Сипарангиз ва сафдошларининг ҳалок бўлганини эшитиб, қаттиқ руҳий азобланади. Бу мудҳиш хабардан Сипарангизнинг қаллиғи Зарина сочларини юлиб йиғлайди. Қабила аъзолари душмандан ўч олишга аҳд қиладилар.

Тўмарис мудҳиш хабар келган куннинг эртасига қабила оқсоқоллари ва жанг кўрган кишиларни йиғиб кенгаш ўтказди, йиғилганларга қараб: «Ёвуз душман

навқирон йигитларимизни макр билан қириб ташлади. Биз уларнинг ўчини олмоғимиз, бор кучимизни тўплаб ёвни юртимиздан ҳайдаб чиқармоғимиз керак»— дейди. Тўмарис бемаслаҳат қилинган ишнинг жабрини тортаётганлигини айтиб, хатосига иқроор бўлади. Оппоқ соқолли бир чол Тўмариснинг азобланаётганини кўриб, душманини енгиш ҳақида йўл-йўриқ кўрсатиб, маслаҳат беради.

Тўмарис доно чолнинг маслаҳатларига амал қилиб, барча қариялар, болалар ва молларни чўлнинг ичкарисига жўнатади. Ҳамма хотин-қизларни, йигитларни йигиб, уларга: «Опа-сингиллар, ака-укалар, қаерга кетаётганингизни ҳаммангиз биласиз. Шу кетганимизча ё ҳаммамиз битта қолгунча қирилиб, ўз қонимиз билан иснодимизни ювиб ташлаймиз ёки душманини қириб ташлаб, галаба билан қайтамиз»— деб мурожаат қилади.

Массагетлар бир тепалик орқасида жойлашиб олиб, душманини ёй ўқлари билан қарши оладилар, ўқлари тугагач, қўлларидаги болта ва ўтқир найзаларни ишга соладилар. Жанг қизиб кетади. Дашт отларнинг киннаши, қилич, болта, найзаларнинг жарангидан, ярадорларнинг илграшидан, ўликларнинг чўзилиб ётишидан даҳшатли тусга киради. Массагетлар ўч олиш билан ёнар эдилар. Улар душманга ҳамлани кучайтирадилар. Зарина бошлиқ отлиқ қўшин душманининг чап томонидан бориб, уни орқага чекинишга мажбур қилади. Тепаликдан туриб, ўз қўшинларининг чекинаётганини кўрган Қайхисрав навкарлари билан жангга киради. Бироқ, у биринчи тўқнашувдаёқ ҳалок бўлади. Хисравнинг ўлиmidан хабар тонган душман қўшинида тартибсизлик бошланади. Бир қисми тўқай томонга қоча бошлайди. Тўмарис бошлиқ отлиқлар уларни ўраб олиб, қириб ташлайдилар, кўпларини асир оладилар. Тўмарис «Қайхисравнинг калласини кесиб олиб келинглар!»— деб буюради. Зарина асирлар ёрдамида Қайхисравнинг жасадини топиб, калласини кесиб, Тўмарисга келтириб беради. Тўмарис Қайхисравнинг қонга беланган калласини қўлига олиб: «Эй Қайхисрав, умр бўйи жанг қилиб одам қонига тўймадинг, мана энди тўйгунингча ич!» деб каллани қон тўлғазилган мешга солиб, унинг оғзини ип билан маҳкам боғлаб қўяди.

Ўзгалар юртига бостириб қирган душманнинг жазоси шундай бўлади. Қайхисрав каби ўз қонига ўзи беланади.

Юқорида намуна сифатида келтирилган баён Тўлиқ ва асарга яқинлашириб ёзилган.

Айрим баёнлар асар асосида қисқа шаклда ҳам ёзилади. Масалан, «Массагетлар жанги» мавзуидаги баённи қисқа шаклда ёздириш мўлжалланса, унда массагетлар олиб борган жанг қисқача баён қилинади. Бу турдаги баённинг режасида ҳам асосий воқеаларнигина кўрсатиш талаб этилади. Бу хилдаги режа шундай бўлиши мумкин:

1. Даҳшатли хабар.

2. Оқсоқоллар кенгаши.

3. Тўмарис бошлиқ массагетлар жанги.

4. Қайхисрав қўшинларининг тор-мор қилиниши.

Баённинг мазмунли, тартибли бўлишида режа муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун бошлангич синфлардан бошлаб ўқувчиларда режа тузиш малакаси ҳосил қилинади, V—IX синфларда эса бу масалага алоҳида эътибор берилади. Бу синфларда ўқувчиларнинг режа тузиш бўйича эгаллаган малакалари юқори синфларда оша боради.

Баённи таҳлил қилиш, тузатиш ва баҳолаш

Ўқувчилар ёзган баёнларни ўқитувчи ўқиб, ўрганиб, баҳолагач, синфда таҳлил қилади.

Ўқитувчи бу ишларни пухта уюштириш билан мактабда олиб бориладиган тарбия ишларининг, жумладан, ёзма ишларнинг сифатини, даражасини, шунингдек, ўзининг билим ва маданий савиясини намойиш қилади.

Илгор ўқитувчилар ёзма иш — баён учун танланган парчани ўқувчиларнинг қанчалик ўзлаштиргани, тузилган режанинг мақсадга мувофиқлиги ва баённинг режа асосида изчилликда, саводли, грамматика қоидаларига мувофиқ ёзилишига алоҳида эътибор берадилар.

V—XI синфларда ўқувчиларнинг ёзма ишлари — баён ва ишларини текширишда хатолар шартли белгилар билан кўрсатиб қўйилади: орфографик хато та-

гига бир тўғри чизик [—], ортиқча ёзилган ҳарф тагига икки чизик [=] чизилади; ёзилган сўз ёки жумлада синтактик алоқа бузилган бўлса, бир узун тўғри чизик [/] чизилади; услубий хатога йўл қўйилган бўлса, яъни сўз такрор ёзилган, сўзлар ўз ўрнида ёзилмаган бўлса, тагига тўлқинли чизик [≈] чизилади; бир ёки бир неча жумлада услубий хатолар бўлса, дафтарнинг ҳошиясига қўш тикка чизик [//] ишораси қўйилади, жумлалар орасида алоқа бўлмай, фикр тушунарли бўлмаса, дафтарнинг ҳошиясига бир тик тўғри чизик ишораси ва савол аломати [/?] қўйилади; янги фикр янги йўлдан бошланмаган бўлса, жумладаги биринчи сўз олдида абзац ишораси [Z]. қўйилади; сўз ёки гап қолдирилган, фикрни тасдиқлайдиган мисол бўлмаса, илдиз [] ишораси қўйилади; сўзлар бир-бирига қўшиб ёзилган бўлса, айирма [—] ишораси, қўшиб ёзиш лозим бўлган сўзлар айриб ёзилган бўлса, улар ўртасига бирлаштириш [+] белгиси қўйилади.

Бу ишораларни ўқитувчи ҳам, ўқувчилар ҳам эсда сақлаши лозим. Чунки ўқувчилар шу ишоралар ёрдамида ўз хатоларини билиб оладилар ва тузатадилар.

Ёзма ишларни текширишда ким қаерда, қандай хатоларга йўл қўйганлигини аниқлаш, хатоларни хилларга бўлиб, уларни тузатиш йўллариини ўқувчиларга кўрсатиш мактаб тажрибасида синалган усул ҳисобланади. Таҳлил жараёнида энг яхши ёзилган ишлардан айрим ўринларни намуна сифатида ўқиб эшиттириш ҳам педагогик ва психологик жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган усуллардандир. Ёзма ишлари намуна қилиб кўрсатилган ўқувчилар матнавий жиҳатдан мукофотланганликларини чуқур ҳис этадилар, бошқа ўқувчиларда ёзма ишга жиддий муносабатда бўлиш масъулияти ортади. Ўқувчиларнинг ёзма ишга қўйилган баҳо асослаб берилиши лозим. Шундагина улар ўз хатоларини тушунадилар, келажакда бундай камчиликка йўл қўймасликка ҳаракат қиладилар.

Ўқитувчи ёзма ишларни текширганда, олдин унинг ижобий томонларига умумий баҳо беради. Чунки ёзма ишга умумий баҳо бериш ўқувчиларда кўпчилик олдида жавобгарликни ҳис қилиш туйғусини тарбиялашда катта аҳамиятга эгадир.

Содда ва мураккаб режа намуналари

Ҳ. Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр» эртагининг содда режаси¹

Содда режа бўлимларсиз бўлиб, кўпинча сарлавҳалар тарзида ифодаланади. Масалан, Ҳ. Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр» эртаги юзасидан қуйидагича содда режа тузиш мумкин.

1. Дархон — исёпчиларга бошчи.
2. Дархон ва Ойгул тутқунликда.
3. Ойгул қутулди.
4. Ойгулнинг сандиқда оқиши.
5. Бахтиёр билан учрашуви.
6. Ойгул — озодлик учун курашчи.

Мураккаб режа²

Қуйида В. Катаевнинг «Полк ўғли» асари [IV синф «Ватан адабиёти» хрестоматиясида берилган матн асосида] юзасидан мураккаб режа тузишнинг тахминий намунаси берилади:

I. Кириш.

1) Муаллиф ва асар ҳақида. (1897 йилда туғилган. «Полк ўғли» 1944 йилда ёзилган. Муаллифга 1946 йилда СССР Давлат мукофоти берилган ва мазкур асар 1970 йилда ўзбек тилига таржима қилинган.)

2) Асарнинг бош қаҳрамони ҳақида. (12 ёшли Ваня Солнцевнинг дастлабки ҳаёти, уруш ва ота-онадан жудо бўлиш, уч йил танҳо, оч, тентираб юриш, ботқоқликда ҳушсиз ётиш).

II. Асосий қисм.

- 1) Ваняни топиб олдилар.
 - а) Полесье ўрмонида уч солдат;
 - б) шубҳали товуш;
 - в) қўрқмаса бўладиган одамлар орасида.
- 2) Ваняни севиб қолдилар;
- 3) Ваняни орқага жўнатиш.
 - а) Енакиев буйруғи ва ундан ўринсиз хафа бўлиш;
 - б) Биденкога берилган топшириқ.
- 4) Ванянинг биринчи қочини.
 - а) Ваня дарахт тепасида;
 - б) компас ва алифбе;

¹ Қаранг: Б. Турдиев. Ёзма нутқни ўстириш юзасидан практикum. Тошкент, «Ўқитувчи» нашриёти, 1980, 41- бет.

² Ўша китоб, 46—47- бетлар.

- в) Ваня яна йўлда.
- 5) Ваъянинг иккинчи қочиши.
- Биденко ва Ваня машинада;
 - чилвир билан боғлаб олиш;
 - чилвирни хотин кишининг этагига боғлаб қочиш.
- 6) Ваъянинг кейинги саргузаштлари.
- «пўрим бола» билан диалог;
 - Ваняга қойил қолишди;
 - Ваня — Енакиевга ўгил.
- 7) Ваня жангда.
- у I взвод ихтиёрида;
 - Енакиевнинг ҳалокати;
 - Енакиевнинг хати.
- 8) Ваня учун тайёрланган совға ва унинг Суворов мактабига жўнатилиши.

III. Хулоса.

1. Ваня матонат — ёшлар учун энг яхши намуна.

2. «Полк ўғли» — воқеа тўғри тасвирланган асар.

3. «Бу — кўиларнинг шон-шараф йўли».

VI синф ўқувчилари содда режадан аста-секинлик билан мураккаб режа тузишга ўтадилар. Мураккаб режада асарнинг асосий йприк қисмлари майда бўлақларга ажратилади, ҳатто асар воқеаларини ифодалайдиган иккинчи даражали лавҳалар ҳам ўз навбатида янада кичик-кичик бўлақларга бўлинади¹.

VII—IX синф ўқувчилари ҳам қобилиятларига яраша анча мураккаб бўлган асар композицияси ва гоёвий йўналиши бўйича режа тузишга ҳаракат қиладилар.

X—XI синф ўқувчилари режа тузиш устида ишлашни давом эттириш билан бирга, асардаги асосий фикрни, мазмунни қисқача ёзиб олиш ишлари билан ҳам шуғулланидилар. Бу ишлар одатда, кўпинча танқидий мақола материаллари, дарслик қисмлари, ўқитувчининг маърузаси асосида ёки ишшога тайёргарлик кўриш жараёнида амалга оширилади. Асосий фикрни ёзиб олишни ўрганишда ўқувчиларнинг режа тузишда ҳосил бўлган малакаси таянч бўлади. Режа қисмлари тезисдаги асосий фикрнинг шаклланиши ва изчил бўлишига ёрдам беради.

Муаллиф фикрнинг ривожланиши учун материал

¹ С. Долимов, Ҳ. Убайдуллаев, Қ. Аҳмедов. Адабиёт ўқитиш методикаси. «Ўқитувчи», Тошкент, 1967, 99-бет.

бўлган ҳамма тезис ва далиллар бирикувидан ҳосил бўлган мақола (маъруза, иншо ва бошқалар) конспект шаклида бўлади.

Маъруза ёзиш IX синфда ҳажми кичик, унча қийин бўлмаган материаллар, ўқитувчининг айрим маърузаларнинг мазмунини қисқача ёзиб олишдан бошланиб, аста-секин мураккаблашиб боради. Натижада ўқувчилар танқидий мақолалар мазмунини қисқача ёзиб олиш қобилиятига ҳам эга бўла бошлайдилар.

Буларнинг ҳаммаси ўқувчилар ёзма нутқ малакасининг тобора ошиб боришига, ёзиладиган иншонинг мазмунли ва ифодали бўлишига хизмат қилади.

ИНШО. ИНШО МАВЗУИГА НИСБАТАН ҚУЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

Мактабда ўтказиладиган ёзма ишларнинг энг муҳим ва мураккаб тури иншодир. Иншо ўқувчиларда нутқ, китоб устида мустақил ишлаш, ҳаётни кузатиш натижасида ўзларида пайдо бўлган таассуротларни умумлаштириш малакасини, ижодий қобилиятни ўстиришда, умуман, билимларни пухта эгаллашларида муҳим роль ўйнайди.

Ўқувчи иншо ёзиш учун етарли билимга, ўзига маълум бўлган нарсаларни аниқ тартибга сола билиш қобилиятига эга бўлиши лозим. Бунинг учун у бадий асарларни доимий суратда ўқиб бориши, бадий асарларда акс эттирилган воқеа ва образларни чуқур англаб олиши, синфдан ташқари ишларни мустақил суратда бажариб бориши керак.

Ҳар бир ўқув машғулоти, жумладан, иншо ёзиш ҳам жиддий меҳнат талаб қилади. Иншо ёзиш адабий меҳнат ҳисобланади. Адабий меҳнат кишидан жуда катта ақлий ва ҳиссий куч-қувват ҳамда етук малакали бўлишни талаб этади. Ана шу талабларга риоя қилган ўқувчиларда мустақил фикрлаш, сўз ва материал танлаш ва тўплаш, уларни мантиқий жиҳатдан ўзаро боғлиқ ҳолда ифодалаш, орфографияга эътибор бериш қобилияти тез ривож топади, меҳнат иштизому ҳам тарбияланади.

Умуман, адабий меҳнат тўғри ташкил этилган тақдирдагина, иншо тарбиянинг самарали воситасига айланади, ўқувчиларда иншо ёзишга қизиқиш, ҳавас ку-

затувчанлик қобиллятини ўстиради, кўрган нарсалари ва ўқиган китобларига тўғри баҳо беришга ўргатади.

Иншо ёзишга тайёрланишда биринчи босқич мавзу танлаш ва керакли материалларни тўплаш, иккинчи босқич материалларни ёзма равишда баён қилишдан иборатдир. Иншода асар мавзуи ва ғоясини тўғри ёритиш, образ ва воқеаларни тўғри баҳолаш, фикрни изчилликда, равои услуб билан, орфографик ва тиниш белгиларига риоя қилган ҳолда саводли ифодалаш талаб этилади.

Иншо ёзиш тартиблари ва унга қўйиладиган талабларни пухта англаб олишлари учун, ўқувчилар иншога тааллуқли мавзу, режа, тезис, далил, хулоса каби терминларни ўзлаштириб олишлари керак.

Мавзу заминида иншонинг асосий мазмуни ётади. Ўқувчилар у ҳақда аниқ тасаввурга эга бўлсаларгина, иншони талабга жавоб берадиган даражада ёзишлари мумкин. Бунда мавзунинг жуда аниқ бўлиши муҳим роль ўйнайди. Пухта ўйлаб танланган мавзу ўқувчиларнинг унга мос материал танлашлари ва бу материалларни изчилликда ёритишлари учун йўлланма сифатида хизмат қилади. Иншо мавзуини танлашда унинг тарбиявий аҳамиятига, ўқувчиларнинг ёши ва билим даражасига қанчалик мослигига ҳам эътибор берилади.

Ўқувчилар мавзу билан танишганларидан кейин ёзиладиган иншо режаси устида ишлайдилар. Режа иншони ёзишга киришишда муҳим босқич ҳисобланади. Режанинг мавзу мазмунига мувофиқ бўлиши учун ўқувчилар мавзу ҳақида бир фикрга келишлари, ёритиладиган материални чегаралаб олишлари керак.

Ўқувчи иншода ўз фикр-мулоҳазаларини дарак, сўроқ ва хитоб шаклларида турли манбалардан кўчирма келтириш билан ифодалаш мумкин. Иншо ёзиш жараёнида иншо режасининг айрим моддалари ўзгартириш киритилган режа билан солиштириб кўрилади. Шу зайлда иншонинг мазмуни ва композицион қурилишига мос бўлган режа юзага келади. Ана шу сўнги режа, асосий, аниқ режа дейилади.

Режа ўқувчиларнинг иншо мазмуни ва ғоясини ёритишда мантиқий изчилликка қай даражада амал қилганликларини, ўз фикрларини қандай усулда баён қилганликларини ва мавзуга бўлган муносабатларини кўрсатади. Шунингдек, режа иншо мавзуи ва ғоясини

ёритишда муайян босқич бўлиши билан бирга, ифодалаш лозим бўлган фикрни, воқеа ва образни тасаввур этиш, у ҳақда маълум бир хулосага келиш учун восита вазифасини ҳам бажаради.

Режа — иншонинг тузилиши, қисмларга бўлиниши ва шу қисмларни изчиллик билан баён қилиш демакдир. Режа асосида ёзилган ишода иккинчи даражали эмас, балки асосий масалалар ёритилади.

Мақсадга мувофиқ режа туза билиш ўқувчилар онги ва нутқ малакаларини тараққий эттиришда ҳам муҳим восита сифатида хизмат қилади. Шу туфайли режа тузиш бўйича мунтазам суратда машқлар ўтказиб туриш керак бўлади ва бу машқлар ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш қобилиятини ўстириш билан боғлиқ ҳолда амалга оширилиши зарур.

Дарсда асар матни мазмунини қайта огзаки ҳикоя қилишда ҳам режа тузилади. Одатда, адабий мавзулардаги ишода уч қисмдан — кириш, асосий қисм, хулосадан иборат бўлган режа асосида ёзилади. Адабий ишолардан бошқа турдаги ишоларни ёзишда ҳам бу тартибга амал қилинади.

Тезис — ишода баён этиладиган асосий мазмун ёки муҳим фикрнинг ихчам шаклдаги ифодасидир. Тезис ишода матнининг бир қисми бўлиб, унда фикрни янада ривожлантириш, исботлаш зарурияти сезилиб туради.

Далил — асосий тезис ва унинг айрим қисмларида баён этилган фикрларни тасдиқлаш, мулоҳазаларнинг тўғрилигини асослаш ва исботлаш учун хизмат қилади.

Демак, тезис ва далил ёзиладиган ишода замин бўлиб хизмат қилади, ишода мазмуни ва унда ифодаланган ғоя ҳақида фикр юритишга имкон яратади.

Иншонинг мазмуни бўлиши унинг қай ҳолда қурилишига ҳам боғлиқ. Ишода ёзишдаги асосий вазифа эса адабий далилларни санаб ўтишдан иборат эмас, балки уларни чуқур таҳлил қилиш, фикрни мантиқий асослаш, тушуштириш, далиллар ёрдамида тегишли мустақил хулосалар чиқаришдан иборатдир. Ишода ифодаланган фикр аниқ маъна асосида ёритилиши, адабиётдан олинган мисоллар билан исботланиши керак. Мавзудан қатъи назар, ҳар бир ишода қурилиши жиҳатдан бир бутунликни ташкил этиши, қисмлар узвий бирликда, мантиқан бир-бирига боғлиқ бўлиши лозим.

Иншонинг кириш қисмида, одатда, воқеа юз берган давр, асарнинг яратилиши, мавзуи, ёзувчи ижодида тутган ўрни тўғрисида қисқача маълумот берилади. Иншонинг иккинчи, асосий қисмида мавзу бўйича тўп-ланган материаллар ифодаланади, образларга тўлиқ тавсиф берилади, асар ғояси, мавзуи ёритилади.

Иншонинг хулоса қисмида, қоида бўйича, асосий қисмида баён этилган, фикрлар умумлаштирилади, шахсий хулосалар баён этилади. Хулоса қисмининг мазмуни, иншо мазмунига қараб турлича бўлади. Масалан, агар иншо адабий характерда бўлса, хулоса қисмида образларнинг типиклиги, ёзувчи ижодининг аҳамияти, ёзувчининг адабиёт ривожигаги роли ҳақида сўз юритилади.

Ўқувчилар иншога эпиграф ҳам қўядилар. Эпиграф танлаш ўқувчининг мавзу ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиши ва маҳоратига боғлиқ, албатта. Иншонинг мавзуи ва ғоясини аниқ тасаввур этган ўқувчигина унга мос эпиграф танлай олади.

МАҚТАБ ИНШОСИ ТУРЛАРИ

Умумий ўрта мактаб ўқувчилари ёзадиган иншолар уч гуруҳга бўлинади: 1) адабий мавзудаги иншолар; 2) ўқувчилар ҳаёти билан боғлиқ бўлган иншолар; 3) тасвирий санъат асарлари асосидаги иншолар.

Биринчи гуруҳ иншолар учун бадий адабиёт, иккинчи гуруҳ иншолар учун ижтимоий ҳаёт, одамларнинг меҳнат фаолияти, учинчи гуруҳ иншолар учун тасвирий санъат асарлари (киши портрети, жойлар, табиат, одамлар, жумладан, болалар фаолияти тасвирланган расмлар), ҳайкалтарошлик асарлари асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Адабий мавзудаги иншолар адабий асарлар таҳлилидан иборат бўлади ва улар, ўз навбатида, икки турга бўлинади: 1) синфда ўрганиладиган асарлар асосида ёзиладиган иншолар; 2) мустақил ўқилган асарлар асосида ёзиладиган иншолар.

Ушбу иншоларнинг биринчи турига тасниф типидagi ишлар — якка образга, бир неча образларга, ёзувчининг ижодий фаолияти ва образларига қиёсий тавсиф берилган иншо бир бутун асар ёки унинг бир қисми таҳлил қилинган иншо, асардаги воқеа, лавҳа тасвирланган иншо, асарнинг ғоявий мазмуни

ёритилган иншолар киради. Ўқувчилар бу тур иншо-ларни изчилликда ёзиб бориш орқали иншо назария-си ҳақидаги билимини ҳам эгаллаб борадилар, шу-нингдек, бундай иншолар ўқувчиларнинг адабиёт ва она тили курси бўйича олган билимларини аниқлаб боришга ҳам ёрдам беради.

Мустақил ўқилган бадий асарлар асосидаги иншо турига синфдан ташқари ўқилган асарлар бўйича ёзилган ва ўқувчиларнинг ижодий тажрибаси ёритил-ган иншолар киради. Одатда, ўқувчилар бу тур иншо-ларда ўзлари танлаб олган асарни таҳлил қиладилар.

Иккинчи гуруҳ, яъни ҳаётни кузатиш асосида ёзил-ган иншоларга ўқувчиларнинг ижтимоий ҳаёт, меҳнат, кишилар фаолияти ҳақидаги шахсий кечинмалари ёри-тилган иншолар киради. Бу иншолар мақола, очерк, шеър, ҳикоя ва ривоя, яъни ижодий тажриба характе-рида бўлади.

Оғзаки ва ёзма иншолар: «Иншо» деганда биз мус-тақил суратда бажарилган ёзма ишларни кўз олди-мизга келтирамиз. Аммо айрим вақтда «иншо»— ту-шунчаси ўқувчиларнинг мустақил суратда оғзаки баён этган нутқиغا нисбатан ҳам қўлланади.

Мактабда оғзаки ва ёзма иншо ўтказиш учун бир хилда тайёргарлик кўрилади. Яъни мавзу, унинг ҳаж-ми ва мазмуни аниқланади, ўқувчилар мавзуга доир материал тўплайдилар, уни изчилликда ёритиш йўл-ларини белгилаб оладилар. Оғзаки ва ёзма иншо ўр-тасидаги фарқ шундаки, бирида фикр оғзаки, иккин-чисида ёзма суратда баён этилади.

Адабиёт дастурида адабий мавзуда оғзаки ва ёзма иншоларни ўтказишга алоҳида аҳамият берилади. Чунончи, V—VI синфларда адабий қаҳрамоннинг хат-ти-ҳаракати, хулқ-атвори ҳақида ёзма ва оғзаки қис-қача тавсиф, VII синфда режа асосида адабий қаҳра-монларга (бир қаҳрамонга ва икки қаҳрамонга) ёзма ва оғзаки тавсиф, VIII—IX ва X—XI синфларда эса, асар қаҳрамонларига ёзма равишда тавсиф бериш та-лаб этилади.

Мактабда ёзма ва оғзаки иншолар ўтказиб бориш орқали ўқувчиларнинг нутқ малакалари ўстирилади, уларни ўтказиш жараёнида ўқувчиларга иншо асосла-ри— иншо мавзун ва уни ёритиш йўллари, иншо ре-жаси ва уни тузиш йўллари, режанинг мавзуга ва маз-мунга мос бўлиши тушунтириб борилади.

Умуман, мактабда оғзаки ва ёзма иншолар бири-бирига боғлиқ ҳолда олиб борилади ва шу йўл билан ўқувчиларда нутқ малакаси ўстирилади. Нутқ малакасини эгаллаш эса, ҳар бир маданиятли киши, жумладан, ўқувчилар учун ҳаётини зарурият бўлиб, умумий ўрта мактаб таълимида алоҳида аҳамиятга эга.

V—IX синф иншолари

V—IX синфларда ўтказиладиган иншо турлари тавсиф ривоя, тасвир, мулоҳаза характеридаги иншолардан иборатдир. Бу синфларда шу турлар бўйича иншо учун мавзу танлашда ўқувчиларнинг истак ва хоҳиши ҳисобга олинади.

Асар қаҳрамонига тавсиф бериш, унинг ўзига хос характерли хусусиятларини аниқлаб олиш малакасини ўқувчилар V синфдан бошлаб эгаллайдилар. Масалан, V синфда ўқувчилар «Зумрад ва Қиммат» эртагини ўрганиш жараёнида Зумрад ва Қиммат ҳамда ўғай она образларига хос хусусиятларни аниқлайдилар.

Зумрад	Қиммат	Ўғай она
чиройли одобли мулоийм меҳнатсевар	ялқов беодоб урушқоқ дангаса	очкўз ичкиқора қоқбош (хасис) бахил

Ўқувчилар шу асосда Зумрад, Қиммат ва ўғай онага оғзаки тавсиф берадилар, тўғрироғи уларга хос хусусият ҳақида тасаввурга эга бўладилар, бу борада маълум кўникма орттирадилар. Бу кўникма кейинги синфларда мустаҳкамланади ва ривож топтиради.

Тавсиф қайта ҳикоялашдан фарқ қилади, албатта. Тавсифнинг асосий хусусияти ва мақсади қаҳрамон феъл-атвори ҳақида сўзлашдан иборатдир. Масалан, Ҳ. Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр» эртагидаги Ойгулнинг кўзгюлонда иштироки, отаси билан асир олиниши, отасининг хон томонидан ўлдирилиши, хоннинг Ойгулга кўнгли қўйиши, уни зиндонга ташлаши, Ойгулнинг қул Тарлон томонидан қутқазилиб, сандиққа солиб дарёга оқизиб юборилиши. Журжон

подшосининг қўлига тушиши ва ўзини дарёга ташлаши, Жайхун дарёсида уни балиқ ютиб юбориши ва Бахтиёр билан топишиши, халққа қилган меҳрибончиликлари, Жамбил подшосига қарши қўшин тортиши, зolim подшо устидан ғалаба қозониши, мамлакатда адолат ўрнатиши ҳақида батафсил сўзланса, бу асар мазмунини тўла қайта ҳикоялаш бўлади. Агар асарнинг маълум бир қисми ҳикоя қилинса, бунга қисқартиб ҳикоялаш дейилади.

Ойгул образига тавсиф беришда унга хос фазилатлар эртақдан далил мисоллар келтириш билан ҳикоя қилинади. Бунинг учун ўқувчилар Ойгул феъл-атвори ифодаланган сатрларни эртақдан ўқийдилар, мазмунини қайта ҳикоя қиладилар. Сўнг ўқувчилар билан ўтказиладиган суҳбат жараёнида саволлар воқитида Ойгулга хос тавсиф хусусиятлар аниқланади, ишшо мавзуи белгиланади ва режа тузилади.

Ўқувчиларга ёздириладиган адабий мавзудаги ишшо VI—IX синфларда бирмунча мураккаблашади, яъни бу синфларда бир қаҳрамонга тавсиф бериш билан бирга, бир асардаги икки қаҳрамон характери-нини қиёслашга ҳам ўтилади. Бу каби ишшони Алишер Навоийнинг «Меҳр ва Суҳайл» ҳикояти (VI синф), ёзувчи Ойбекнинг «Улуғ йўл» романидан олинган парча (VI синф) бўйича ўтказиш мумкин.

Х—ХI синфда ишшо

Х—ХI синфлар адабиёт дастури материаллари ўқувчиларда адабий мавзуда, ҳаётий тажрибалар ва тасвирий санъат асосида ишшолар ёзиш малакасини камол топтиришга имконият беради. Ўқувчиларда бадний асарга мустақил ёндашиш, уни мустақил баҳолай олиш, материалларни умумлаштириш, адабий ҳодисаларни тарихий жараён билан боғлаб ўрганиш қобилиятининг ўсиб бориши ҳам юқори синфларда турли мавзуларда ишшо ўтказиш учун имконият яратди.

Адабий мавзудаги ишшо

Х—ХI синфларда адабиёт курси материаллари асосида ўтказиладиган адабий ишшо мазмун ва ҳажм жиҳатидан IV—IX синфларда ўтказиладиган ишшоларга нисбатан мураккабдир. Бу синфларда ўқувчилар бадний асар, адабий қаҳрамон, таъқидий мақолалар ҳа-

қида мустақил мулоҳаза юрита бошлайдилар. Бу ишлар бадий адабиётни ўрганиш билан бевосита боғлиқ ҳолда олиб борилади. Шу орқали ўқувчилар янги кўникмалар доирасига олиб кирилади.

X—XI синфларда ўқувчилар «мавзу», «ғоя» тушунчаларини тўлиқ ўзлаштирадилар, яъни мавзу — танланган ва тасвирланадиган воқеа, иншода ёритиладиган ғоя — ҳикоя қилинган воқеалар тўғрисидаги етакчи фикр эканини англаб оладилар. Бу синфларда иншо мавзуини танлашга алоҳида эътибор берилади, иншо мазмуни ва ҳажми олдиндан белгиланади.

X—XI синфларда, юқорида айтиб ўтилган адабий мавзулардаги иншоларни, уларни таҳлил этиш турларини тахминан қуйидагича белгилаб олиш мумкин:

Таҳлил қилиш турлари	Иншо турлари
1. Битта образ таҳлили 2. Бир гуруҳ образлар таҳлили 3. Образларнинг қиссий таҳлили 4. Асардаги бирор воқеа ёки бирон қисм таҳлили 5. Икки ёки ундан ортиқ асар таҳлили 6. Ёзувчи ижодий фаолиятининг таҳлили 7. Асар гоаявий мазмуни таҳлили	Тавсиф (Фарҳод образини тавсифлаш). Бир неча образларга тавсиф («Қутлуғ қон» романидаги меҳнаткашлар сразига тавсиф). Қиссий тавсиф (Анвар ва Абдурахмон образларига қиссий тавсиф). Асардаги бирор воқеа ёки тасвири (Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романида табиат тасвири) таҳлил этиш Асарларнинг умумлашма таҳлили (Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» асарларида миллий анъаналарнинг ёритилиши). Ёзувчининг ижодий фаолиятига тавсиф (Чўлпон — атоқли шоир, Шайхзода — моҳир драматург). Асар гоаявий мазмунининг баёни (Ғ. Ғулломнинг «Сен стим эмассан» шеърининг гоаявий мазмуни.).

Тавсиф адабий қаҳрамон хусусиятларини санаб ўтиш ёки асослашдан иборат эмас, албатта. Тавсиф қаҳрамон характерини бир бутун, яхлит ҳолда ёритиш, тасаввур қилишдан иборат бўлиб, қаҳрамонга тавсиф беришда, асосан, қаҳрамон характеридаги асосий хусусиятлар ва бу хусусиятларни ижтимоий-

тарихий шароит, даврга боғлаб ёритиш, қаҳрамон характери тасвирлашда ёзувчи қўллаган бадий тасвир воситаларига эътибор бериш талаб қилинади. Бу талаблар режада ҳам ўз ифодасини топади, қаҳрамоннинг асосий хусусиятлари иккинчи қаҳрамон хусусиятлари билан таққосланади, характерларидаги ўхшаш томонлари ва фарқлар ёритилади. Масалан, Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» романидаги Анвар ва Султонали образларига тавсиф беришда улардаги ўхшаш ва фарқ қиладиган хусусиятлар очилади.

Умуман, қиёсий тавсиф устида олиб бориладиган ишлар ўқувчиларда фаоллик, мантиқий фикрлаш қобилиятини ўстиришда, атроф-муҳитга, одамларга зийраклик билан муносабатда бўлиш ҳиссини тарбиялашда муҳим роль ўйнайди, ўқувчиларни бадий асарлардаги маълум гуруҳ образларга тавсиф беришга тайёрлаш учун замин тайёрлаш вазифасини ўтайди.

Бир гуруҳ образларга бериладиган тавсифнинг асосий хусусияти шундаки, ўқувчи ёзувчининг асарда тасвирланган қаҳрамонлар образи ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини аниқлаб олиб, сўнгра уларни умумлаштирган ҳолда баён этади. Бу эса, ўқувчидан бадий асарни тўлиқ ўқиб чиқишни талаб этади. Бу тур иншонинг мураккаблиги ҳам ана шунда.

Ўқувчи бир гуруҳ образларга тавсиф беришда уларнинг ҳар бирига хос хусусиятлар ҳақида тўхталиб, ўхшаш хусусиятларини умумлаштирган ҳолда баён этади, режа ҳам шу асосда тузилади.

Умумлашма таҳлил хилидаги иншонинг муҳим хусусияти шундаки, унда бадий асарнинг гоявий мазмуни ва бадий хусусиятлари бир бутун ҳолда ёритилади. Масалан, X сифда «Синчалак» қиссасининг гоявий-бадий хусусияти мавзусида иншо ўтказиш мўлжалланса, Саидада юз берган руҳий кечималар, унинг инсоний юксак фазилатлари ҳаққоний тасвирланганлиги, ёзувчининг бу образ характери чизинидаги бадий маҳорати тўғрисида сўз юритилади.

Умумлашма иншо фақат бир асар юзасидан бўлмай, балки бир ёзувчининг, шунингдек, икки ва ундан ортиқ ёзувчиларнинг мавзу ва ғоя жиҳатдан бир-бирига яқин бир печ асари асосида ҳам ўтказилиши мумкин. Чунинчи, меҳнат мавзусидаги иншони бир печ ёзувчи — Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар»,

А. Қаҳҳорнинг «Синчалак», Санд Аҳмаднинг «Уфқ» асарлари асосида ўтказиш мумкин.

Агар умумлашма иншода асарнинг айрим қисмларини таҳлил қилиш мақсад қилиб қўйилган бўлса, бундай вақтда асарда акс эттирилган бирор воқеа танланади ва ўқувчи шу воқеа ривож, унда иштирок этган образлар, уларнинг портрети, шутқи, ёзувчининг воқеа ва образларни чизишдаги бадиий маҳорати ҳақида фикр билдиради.

Ёзувчининг ижодий фаолиятига доир иншолар, масалан, «Фурқат — лирик шоир», «Огаҳий — шоир ва таржимон», «Фитрат — адиб ва олим», «Одил Ёқубовнинг романчиликдаги фаолияти» каби мавзуларда бўлиши мумкин.

Адабий-ижодий иншо

Адабий-ижодий иншонинг муваффақиятли бўлиши ўқувчиларга адабий асарга нисбатан ҳавас, қизиқиш ҳиссини ўстиришга, асар устида мустақил ишлаш кўникмасини ҳосил қилишга, синфдан ташқари ўқиниш методик жиҳатдан тўғри уюштиришга боғлиқдир. Бу соҳада ўқитувчининг бадиий асарни ифодали ўқиш санъатини яхши эгаллаган бўлиши, асарни пухта ўрганиб чиқиши муҳим ва ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Ўқитувчи мустақил ўқиш учун тавсия этган асарларнинг гоёвий мазмунини ўқувчилар қанчалик чуқур ўзлаштирган, у ҳақда завқ билан сўзлаб бериш қобилиятига эга бўлган бўлса, уларда китобга шунчалик кучли ҳавас, китобхонликка қизиқиш ҳисси ортади. Агар ўқитувчининг ўзи етарли тайёргарликка эга бўлмаса, у ўқувчиларда китоб ўқишга ҳавасни тарбиялай олмайди.

Ўқувчиларда классик ва ўзбек адабиётининг энг яхши асарларини ўқишга ҳавас ҳиссини ўстириш тарбиявий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Бундай адабиёт намуналарини ўқиш билан ўқувчиларнинг кишилар, табиат, ижодий меҳнат, ахлоқ ва одоб, гўзаллик, ўзи яшаб турган жамият ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ривож топади, илмий дунёқараши шакллана боради.

Адабий-ижодий иншоларнинг муваффақиятли ёзилиши танланадиган мавзунинг қизиқарли бўлишига

ҳам боғлиқдир. Мавзу ўқувчилар истагига қараб белгиланса, улар мавзунини яхши, тўлиқ ёритиш учун адабиётшуносликка оид материалларни ҳам ўқишга ҳаракат қиладилар, иншо устида ўйлашга мажбур бўладилар.

Адабий-ижодий иншо ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш кўникмаларини ўстиришда муҳим роль ўйнайди. Шунини таъкидлаш жоизки, кўпчилик ўқувчилар адабиётшуносликка доир асарлар ичидан иншо мавзусига доир материални осонлик билан топа олмайдилар. Шу боис бу соҳада ҳам ўқитувчи керакли асарларни топишда уларга кўмаклашади ва ўқини лозим бўлган саҳифаларни кўрсатади.

Қуйида адабий-ижодий мавзуда ўқувчилар ёзган иншолардан намуналар келтирамиз. Масалан, «Ғафур Ғуломнинг «Турксиб йўлларида» шеъри ҳақида менинг мулоҳазаларим» мавзуси бўйича Тошкент шаҳар, 40-мактаб XI синф ўқувчиси Н. Тоирова ўз ишосини шундай бошлаган:

«Шоирнинг 30-йиллар ижодини ўрганар эканман, «Турксиб йўлларида» шеъри ҳақида узоқ ўйлашга тўғри келди. Ғафур Ғулом бу шеъри орқали ўтмишнинг аянчли воқеаларини китобхон кўзи олдида намойиш қилади. Шеърнинг дастлабки мисраларини ўқир эканман, кекса тарих кўз олдимда гавдаланади. Эрамиздан илгари IV асрда Урта Осиёга бостириб кириб келган Александр Македонский, XIII асрнинг бошида Урта Осиё халқларини шафқатсиз талаган мўғул босқинчилари, хуллас ўтмиш тарих кўз олдимдан бирмабир ўтади...».

Худди шу мавзуда иншо ёзган Ш. Нурмуҳамедова ўз ишосини шундай бошлаган.

«... Мен Ғафур Ғуломнинг асарларини севиб ўқийман. Шоирнинг «Турксиб йўлларида» шеърини ўқиб чиқдим. Бу шеър менда кучли таассурот қолдирди. Шунинг учун қайта-қайта ўқидим. Ғафур Ғулом бу шеърни Туркистон — Сибирь темир йўли қурилишига бағишлаган.

Бу шеърни ўқир эканман, кўз олдимдан кекса тарихнинг оғир жафоли манзаралари бирин-кетин ўтди. Қадим даврда қотил босқинчилар бизнинг мамлакатимизга бостириб кирганлар, улар халқимиз бошига оғир кулфатлар солганлар, хонавайрон қилганлар.

Шеърдаги сатрларни ўқир эканман, қотил босқинчиларга қарши ғазабим ортди...».

20-мактабнинг XI синф ўқувчилари С. Аҳмедова, М. Искандарова, Г. Файзиевларнинг «Анвар — мен севган қаҳрамон», «Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» поэмаси менда кучли таассурот қолдирди» мавзуларида ёзган ишларида ўқувчиларнинг мустақил ижодий мулоҳазалари кўзга яққол ташланиб туради. Масалан, X синф ўқувчиси Ш. Нурмухамедова «Саида — мен севган қаҳрамонлардан бири» деган мавзуда ёзган ишосини шундай яқунлайди:

«... Саида мен севган қаҳрамонлардан бири. Саидани тарбиялаб вояга етказган халқимизга бўлган муҳаббатим чексиздир. Мен кишилардаги инсонпарварлик хусусиятини энг яхши фазилат деб биламан. Саида образи ана шу фазилатларга эга. У йўлдан тойган, янглишган одамларга йўл-йўриқ кўрсатади. У кишиларга ҳурмат билан қарайди... Ёзувчи Саида образида илғор ўзбек аёлига хос бўлган характери, типик сифатларни умумлаштирди. Бизда Қаландаровга ўхшаган шахслар учраб туради. Бундай шахсларга инсбатан биз ҳам Саидага ўхшаб иш тутинимиз керак. Абдулла Қаҳҳор ўз асарида ҳаётини воқеаларни ихчам, маъноли, аниқ ва раво ифода қилган. Халқнинг ҳис-туйғуларини, истақ-орзуларини чуқур англаган ва ўзининг истеъдодини халқ фаровонлигига бағишлаган ёзувчигина бундай асарларни ярата олиши мумкин. Абдулла Қаҳҳор шундай санъаткорлардандир...».

Худди шу мавзуда иш ёзган Мўътабар исмли қиз ўз ишосини шундай яқунлайди:

«... Саида китобхоннинг диққатини жалб этувчи хислатларга, мулоҳазаларга эга бўлган образдир. Саида қаерда бўлмасин, қандай мансабда ишламасин, у биричи навбатда инсон деган улуг номин оқлашга, бу шарафли номга доғ туширмасликка ҳаракат қиладди. У котиб сифатида колхоз ҳаётига, колхоз кишиларининг тақдирига қизиқишни ўз бурчи деб биледи. Саида образининг бизни мафтун қилувчи яна бир фазилати унинг бениҳоя ўткир ақли, заковатидир. Унинг бу фазилатлари менда кучли таассурот қолдирди. «Синчалак» қиссаси эса менинг учун доимий ҳаёт дарслиги бўлиб қолди». Икки ўқувчидан келтирилган ишонинг яқуний қисми ҳам мутлақо бир-бирига ўхшамайди. Ҳар иккала ўқувчи ишни ўз мулоҳазалари,

оригинал фикрлари билан яқунлайди. Бу мавзуга мустақил, ижодий ёндашишнинг натижасидир.

Шахсий таассурот ва кузатишлар асосидаги иншо

Мактаб таълимининг ҳаёт билан, ўқувчининг меҳнат фаолияти, ижтимоий ҳаёт тажрибаси билан боғлашда ижодий тажриба характеридаги иншо алоҳида аҳамият касб этади, ўқувчиларни ғоявий жиҳатдан тарбиялашда муҳим восита ҳисобланади.

Мактабда кузатиш ва таассуротлар асосида ёзиладиган иншо ўқувчиларнинг фикрни баён этиш воситалари бўлган ривоя ва диалогни англаб олишларига, ўқувчиларда улардан фойдаланиш, фикрни изчил баён этиш, сўз ва гапни ўз ўрнида ишлатиш, раво услуб малакасини ҳосил қилиш ва ривожлантиришга ёрдам беради.

Маълумки, иншонинг барча тури ижодий характерга эга, албатта. Аммо ижодий тажриба характеридаги иншоларда ҳаётий воқеалар ҳақидаги шахсий мулоҳазалар ўз ифодасини топиши билан бирга, ўқувчиларнинг оригинал иш — асар яратишга интилишлари ҳам аста-секин ўсиб боради. Шунинг учун бу хил ёзма ишларга нисбатан «ижодий иншо» терминининг қўлланиши бежиз эмас.

Ижодий иншо ўқувчини ўзини ўраб олган атроф-муҳитни диққат билан кузатишга, одамлар характери ва хулқ-атвори ҳақида фикр юритишга мажбур этади, натижада улар ҳаётни ўрғападилар, халқимизнинг ҳаётни қайта қуриш йўлида олиб бораётган катта кураш ва меҳнати моҳиятини англаб оладилар.

Танланган мавзу ўқувчида ижод қилишга интилиш ҳиссини уйғотадиган бўлса, иншо бадий, мазмунан қизиқарли бўлади. Ижодий иншо учун мавзу танлашда мактаб тажрибасига суяниш ҳам унинг мазмуни бўлишида муҳим роль ўйнайди.

Шахсий кузатишлар, кечинмалар асосида ёзиладиган иншо ўқувчиларнинг ижтимоий ҳаёт, табиат, одамлар ва уларнинг меҳнат фаолияти ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, шахсий кечинмалари, таассуротлари акс эттирилган ёзма ишлардир. Бу тур иншо учун ижтимоий ҳаёт, табиат, одамларнинг меҳнат фаолияти, она-Ватан асосий манбадир. Бу тур иншо мақола, очерк, шеър, ҳикоя тарзида юзага келади.

Табийки, бу турдаги иншолар ҳам ўқувчилардан

атроф-муҳит, табиат, одамларнинг характери, хатти-ҳаракати, меҳнат фаолиятини ўрганишни, шунингдек, ижтимоий ҳаёт ва табиат ҳодисаларини кузатишни, улар ҳақида фикрлашни талаб этади. Кузатиш асосида ёзиладиган ишолар ўқувчиларда Ватанга, меҳнатга муҳаббат ҳиссини тарбиялашда, уларни нафосат оламига олиб киришда муҳим роль ўйнайди, таълимни ҳаёт билан боғлаш, ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма натижани ўстириш учун хизмат қилади.

Ўқувчиларда ишнинг бу тури бўйича билим ва кўникма ҳосил қилиш учун уларга материал танлаш, уни баён қилиш йўллари тушунтирилади, услубий машқлар уюштирилади.

Кузатишлар асосида ёзиладиган ишоларнинг ҳам муваффақиятли чиқиши мавзу танлашга боғлиқдир. Пухта, ижодий ишга ҳавас уйғотадиган мавзу ўқувчиларни ҳаётни, одамларни кузатишга мажбур этади. Шунга кўра, ўқитувчидан мавзу танлашга алоҳида эътибор бериш, мактаб шароити ва тажрибасига сўяниб иш кўриш талаб қилинади.

Тасвирий санъат асарлари асосидаги иш

Урта мактабда ўқувчиларнинг маънавий маданиятини ўстириш, уларда гўзалликка ҳавас, қизиқиш туйғусини уйғотишда тасвирий санъат асарлари, расмлар муҳим роль ўйнайди. Шу сабабли, мактабда санъатнинг ушбу намуналари асосида ҳам иш ўтказиш тавсия қилинади. Иш учун расм танлашда унинг сюжетли, ёрқин бўёқли, аниқ композицион қурилишига эга бўлишига аҳамият бериледи.

Танланган расмлар ўқувчилар учун тушунарли, ёш хусусиятларига мос бўлиши керак. Масалан, V—IX синф ўқувчилари учун мазмунини тушуниш осон расмлар, X—XI синф ўқувчилари учун эса, мазмунан мураккаб, психологик сюжетга эга бўлган расмлар танланади. Ўқитувчи ўқувчиларда расм юзасидан иш ёзиш малакасини камол топтириш учун, уларга расмга ҳам санъатнинг бир тури сифатида муносабатда бўлиш, ишода расмнинг маҳорати, у чизган портрет ва манзарани образли қилиб ёритиш лозимлигини тушунтиради, шу йўл билан уларда фикрлаш қобилиятини, адабий нутқ бойлигини ҳам ўстириб боради.

Ўқитувчи расм асосида иш ўтказиш ва бу тур ишнинг ёзиш малакасини ривожлантириш учун ўқув-

чиларга тасвирий санъатга доир термин ва бўёқларнинг номи ҳақида ҳам маълумот беради. Бу эса, расм мазмунининг тўғри ёритилишида, ўқувчилар нутқ бойлигини ўстиришда муҳим аҳамиятга эга. Рассом Урол Тансиқбоевнинг «Менинг қишлоғим», «Жонажон ўлка», «Қайроққум ГЭСи тонги», «Оқшом», «Баҳор», «Хирмонда» каби табиат манзаралари эпик тарзда тасвирланган асарлари ўқувчиларда ижодий малака ва нутқни ўстиришга ёрдам беради.

Ўқувчиларни иншо ёзишга тайёрлаш

Ўқувчиларни иншо ёзишга тайёрлаш иши синфда алоҳида дарслар уюштириш йўли билан амалга оширилади. Ўқувчилар бу дарсларда ўзлари мустақил амалга оширадиган ишларни ўртоқлари билан ҳамкорликда бажарадилар. Ишни бажаришда қийналсалар, ўқитувчи уларга кўмаклашади.

Синфда ташкил этиладиган тайёргарлик дарси аниқ ва қизиқарли мавзу асосида уюштирилади. Шундагина бу дарс ўқувчиларда иншо устида ишлаш кўникмасини шакллантиришга ёрдам беради. Ўқувчилар иншога нисбатан қўйиладиган талабларни билишлари керак.

Маълумки, мактабда ўтказиладиган иншоларда кўзга ташланадиган муҳим камчиликлар, асосан, мавзудан четга чиқиш, яъни унинг ҳаддан ташқари қисқа ёки, аксинча, ортиқ даражада кенг ҳажмда бўлишидир. Айрим ўқувчилар иншо мавзусига ҳам эътибор бермайдилар. Масалан, «Озодлик ҳаракатларида инсон маънавиятининг ривожланиши» (Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи бўйича) ёки «Йўлчининг ҳаёт йўли» мавзусида иншо ёзиладиган бўлса, кўпчилик ҳолларда ўқувчилар, гарчи бу мавзулар мазмунан бир-бирига яқин бўлса ҳам, иншода баён этиладиган фикрда фарқ бўлишига аҳамият бермайдилар. Яъни биринчи мавзу бўйича ёзиладиган иншода фақат Йўлчининг ҳаётини баён этмай, эзувчи синф (Мирзакаримбой, Ҳакимбойвачча, Салимбойвачча...) ва меҳнаткашлар вакиллари (Ўроз, Шокир ота, Шоқосим, Қоратой, Петров) ҳақида гапириш кераклигини унутадилар.

Ўқувчиларни биринчи синфдан бошлаб мавзу танлай билиш, унинг устида ишлаш, ёзиладиган иншода фикрни баён этишда ҳар бир сўз, ибора ҳақида ўйлашга ўргатиш керак. Чунки, мавзу устида фикр юритиш билан иншо устида ишлаш ҳам бошланади. Мавзулар-

нинг бир-биридан фарқини ҳис этиш уларни қиёслашга ёрдам беради. Бошланғич синфларда қиёслаш содда мавзуларни танлашдан бошланади. Бу малака V—IX синфларда ривожлантирилади.

X—XI синф ўқувчилари мавзу билан танишар эканлар, фақат унинг қандай ҳажмда бўлишини эмас, балки иншонинг жанри ва услубини ҳам, иншода эътибор бериш зарур бўлган асосий масалани кўрсатиш лозимлигини ҳам билиб олишлари керак.

Табийки, ўқувчилар мавзу танлаш, унинг хусусияти, иншо ҳажми, услубига нисбатан талабларни осонлик билан, тезда бажара олмайдилар. Ўқитувчи уларда бу кўникмани аста-секинлик билан шакллантириб боради.

X—XI синфларда иншо учун мавзу танлаш ўқувчиларнинг ўзларига ҳам топширилади. Шу йўл билан ҳам уларда иншо ёзиш малакаси ривожлантирилади.

Иншода маълум бир ғоя ифодаланиши керак. Бунинг учун ўқувчиларда ғоя — асосий фикр ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш зарур.

Маълумки, ғоя айрим иншонинг мавзусида ҳам ифодаланади. Масалан, Ғафур Ғуломнинг «Сеп етим эмасан» шеърида инсонпарварликнинг ифодаланиши» ёки «Алишер Навоий асарларида хотин-қизларнинг улуғланиши» («Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonлари бўйича) ва бошқалар. Бу мавзулар бўйича иншо ёзишда ўқувчининг ўзи асосий мақсадни белгилаб олади, ғояни ифодалаш учун эса, у, зарур материаллардан фойдаланишни, тегишли манбалардан материалларни ажратиб олишни билиши керак, яъни ўқувчи асарни таҳлил қилиш усуллари, атроф-муҳитни кўзатиш, воқеа-ҳодисаларнинг хусусияти ва моҳияти ҳақида тасаввурга эга бўлиши лозим.

Ўқувчи китоблардан ва ўзини ўраб олган муҳитдан, турмуш воқсаларидан материал ажратиб олишда қийинчиликларга дуч келиши табиийдир. Шунга кўра, ўрта мактаб адабиёт курсини ўтиш жараёнида ўқувчиларда материал танлаш, улардан фойдаланиш кўникмасини ҳосил қилиш ўқитувчидан эринмай меҳнат қилишни талаб этади.

Ўқувчиларни керакли адабиётлардан материал ажратиб олишни билишга ўргатиш бир неча усулда амалга оширилади: V—VII синфларда қисқа шаклда баён, иншо ёздирish, VIII—IX синфларда савол ва топши-

риқлар орқали манбалардан керакли материалларни топтириш, X—XI синфларда адабий-танқидий асарлардан парчалар кўчиртириш, тезис ва конспект олдириш йўллари билан амалга оширилади.

Ўқувчи манбалардан керакли материални ажратиш олгач, иншода изчиллик бўлиши учун уларни гуруҳларга ажратиши, уларни ўзаро узвий алоқада баён этиши лозим. Бу эса тўпланган материални пухта режалаштиришни тақозо этади. Шу сабабли, ўқувчиларда режалаштириш санъати, кўникмасини ривожлантириб бориш ҳам муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Иншо режасини тузиш, тузмаслик масаласи бир неча йилдан буён аниқ ҳал этилгани йўқ. Аммо, режа тузиш тарафдорлари кўпчиликни ташкил этади. Умуман олганда, режа тузиш масаласи иншо мавзуи ва мазмунига, олдинга қўйилган мақсад ва ўқувчининг қобилиятига боғлиқ бўлган масала бўлиб, режа тузилиши керак.

Мантиқий мулоҳаза шаклидаги иншоларни ёзишда режа муҳим роль ўйнайдн, ишнинг пухта тугалланишини таъминлайди.

Иншо режаси устида ишлаш ҳар бир ўқувчига алоҳида, нафосат туйғуси билан ёндашишни талаб этади.

Иншо режаси мавзуга мос, айтилиши зарур бўлган фикрни мантиқан изчилликда баён қилишга ёрдам берадиган ва услубий жиҳатдан аниқ бўлиши, иншо қисмлари бўйича баён этиладиган фикрлар эса маълум мутаносибликка эга бўлмоғи зарур. Мантиқий характердаги иншо учун уч қисм — кириш, асосий, хулосадан иборат бўлган режа тузишда ўқувчиларга кириш қисмининг баён характерида, қизиқарли тасвир билан бошланиши, худоса қисмининг ҳаяжонли, мантиқий яқун, тугалланган фикрдан иборат бўлиши лозимлигини тушуштириш муҳим аҳамиятга эга. Иншонинг асосий қисми, одатда, бир-бирига узвий боғланган майда қисмчаларга бўлинади, ҳар бир қисмча хат бошидан ёзилади.

Иншонинг қурилиши ҳақида маълумот ўқувчиларга фақат уни таҳлил қилишда эмас, балки дарслик ва танқидий асар, мақолалар қурилиши мисолида, улар

асосида дарс ўтиш жараёнида ҳам бериб борилади. Ўқитувчи дарсни, яъни маърузасини оғзаки иншо намунаси тарзида уюштириш билан ҳам ўқувчиларда иншонинг тузилиши ҳақида тасаввур ҳосил қилади.

Ўқитувчининг адабий жараён, бадний асар тўғрисидаги баёни, муҳим масала бўйича қиладиган маърузаси яхши иншо намунаси бўлади. Ўқувчилар ўқитувчининг маърузасидан кириш сўзни уюштиришни, кейин асосий қисмга ўтишни, асосий мақсадни баён этиш ва асарлардан мисоллар келтириш билан уни исботлашни, фикрни хулосалаш йўлларини билиб оладилар.

Иншони текшириш ва камчиликларни тузатиш

Ўқитувчи ўқувчиларга иншони текширишнинг бир неча усулини ўргатади. Бу ишда асосий эътибор иншо мазмунига, яъни мазмуннинг мавзуга мослигига, исбот учун келтирилган мисол-далилларнинг мақсадга мувофиқлигига, қисмларнинг ўзаро боғланиши ва мутаносиблигига қаратилади.

Иншони текширишдаги бу босқичда унга қўшимчалар киритилади, ортиқчалари чиқариб ташланади, айрим қисмларнинг ўрни алмаштирилади ва ҳоказо. Шундан кейин ўқувчи баён этган фикрнинг услубини такомиллаштиришга киришади. Бунда, у, ҳар бир сўз, гап, ифодани диққат билан қайта ўқийди, ўринсизларини қайта тузатади, шу асосда иншога таҳририй ўзгартишлар киритади.

Иншони тузатиш ўқувчиларнинг ёзма нутқини такомиллаштиришда муҳим роль ўйнайди. Ўқитувчининг мулоҳазаси, кўрсатмаси бўйича иншони қайта ишлаш билан ўқувчи фақат ўзи йўл қўйган хатоли тунунибгина қолмай, иншо устида жиддий ишлашга ҳам ўрганади. Ўқувчи иншони ёзиб бўлгач, ўқитувчидан албатта, ўз ишининг, ёзма нутқининг такомиллашувига ёрдам берадиган, ўзини ижод сарни йўллайдиган баҳони кутади. Шунинг учун ҳам, ўқувчилар иншосида йўл қўйилган хатолар ҳақида бир йўла фикр юритиш мумкин эмас. Иншо мазмунига қараб хатолар мазмунда ноаниқлик (мавзудан чекиниш, фикрнинг сабълиги, аниқлик — далилларнинг етишмаслиги ва бошқалар), режалаштиришда мантиқ сабълиги (қисмлардаги номутаносиблик, айрим қисмлар ўртасида алоқанинг бўлмаслиги ва бошқалар), услубий чалқашлик (сўз ва ибораларнинг потўғри ишлатилиши ва бошқалар) каби гуруҳларга бўлинади.

Дарсда эса иншо хатолари устида ишлашда барча ўқувчиларнинг ишлари учун характерли бўлган хатолар ҳақида фикр юритилади, айрим ўқувчиларнинг ин-

шосидаги ютуқлар қайд этилади, кўрсатилади. Ҳар бир ўқувчи ўзи йўл қўйган хатони ўқитувчининг тақризидан, дафтарининг ҳошияларига ёзиб қўйилган кўрсатма, белгилардан билиб олади.

Иншо таҳлилининг ижодий характерда бўлиши ўқувчиларни сўз санъатининг сирлари, унинг қонуниятлари ҳақидаги тасаввурларининг такомиллашувида муҳим аҳамият касб этади.

Иншо ўқувчилар нутқини ўстиришда энг самарали восита ҳисобланади. Нутқ маданиятини такомиллаштириш эса, иншо устида мустақил ишлашни талаб қиладиган вазифалардан биридир. Иншо ёзишга тайёрланиш ва уни яратиш жараёнида ўқувчи янги билим ва кўникмаларни — кузатиш, фикрлаш, адабий, ҳаётий ҳодисаларни баҳолаш, ўқиганлари ва ўзлаштирган билимларини маълум бир тартибга солиш маъласини эгаллайди.

АДАБИЁТ ДАРСЛАРИДА КЎРГАЗМАЛИЛИК

Бадний асарда тасвирланган воқеа-ҳодисаларни расмлар, образлар орқали жонлантириб, қайта эсга солиш — кўргазмалилик деб аталади. Адабий матини ўзлаштиришда тасвирий санъат, мусиқа, кино, телевидение каби воситалар ёрдам беради. Санъатнинг бу турлари ахборот манбаи бўлиб, ўқувчида эстетик туйғуни уйғотади, ёзувчи яратган образларни чуқур англаб олишга хизмат қилади. Адабиёт дарсларида санъатнинг бу турлари билан бирга, кўргазмали восита сифатида график материаллар (чизма, жадвал, расм ва бошқалар)дан ҳам фойдаланилади.

Ҳозирги вақтда кўрсаткичлар, телевизор, эпидиаскоп, фильмоскоп, магнитофон каби техник воситалар мактабларда бор, дарсни уларсиз тасаввур қилиш мумкин бўлмай қолди.

Кўргазмали қуроллар дарсда ва синфдан ташқари ишларда маълум мақсадда қўлланилади. Уқитувчи улардан факультатив, тўгарак ва бошқа машгулотларда ҳам фойдаланади. Уқитувчи ўз олдига тасвирий санъат, мусиқа асарлари билан, ўқув ёки кинофильм асосида ўқувчиларнинг санъат турлари ҳақида тасаввурини ўстиришни мақсад қилиб қўйса, улардан фойдаланиш асарни чуқур ўзлаштиришга, ўқувчиларнинг адабий ривожига кучли таъсир кўрсатади.

Дарсда кўргазмалиликнинг фойдаси ўқувчиларнинг адабий асарларни пухта ўзлаштиришларига ёрдам бериши билан белгиланади.

АДАБИЁТ ДАРСЛАРИДА КЎРГАЗМАЛИЛИКНИНГ ВАЗИФАСИ

Адабиёт дарсларида кўргазмалиликни мақсадга мувофиқ равишда амалга ошириш билан ўқувчиларнинг ёзувчи ижоди ва унинг бадиий асарларини, адабий-назарий билимларни англаб, билиб олишларига, адабий-маданий нутқларини ўстиришга эришиш ўқитувчининг олдида турган муҳим вазифалардир. Бу вазифалар турли ҳолат, вазиятда турли характерда амалга оширилади.

Кўргазмалилик амалга оширилган дарсда ўқувчиларда фаоллик ошиб бориши зарур. Агар уларда ана шу фаоллик бўлмаса, масалан, тасвирий санъат асарлари устида ўтказилган машғулотда ўқувчилар фаоллиги сезилмаса, бундай кўргазмалиликнинг аҳамияти ҳам бўлмайди.

Музыка дарс оҳангдорлигини кучайтиришнинг сигналга воситаларидан бири бўлиб, ундан айниқса, лирик асарларни ўрганish жараёнида фойдаланиш гоят самаралидир.

Ўқувчиларга таъсир этиш учун синфда эмоционал шароит яратиш, «кўриш кўргазмалилигини»ни ташкил этиш, синфни жиҳозлаш муҳим роль ўйнайди. Масалан, куз ҳақидаги шеър ўрганилганда синфни кўзги япроқлар, пишган мевалар билан жиҳозлаш лозим. Ўқувчиларни эртақ билан таништирганда синф хонасини илмий фантастик ва саргузашт адабиётлар билан жиҳозлаш, эртақлар хонасини ташкил қилиш, шунингдек, табиат тўғрисидаги асарларни ўрганишда дарс мактаб биносида эмас, табиат қўйнида ўтказилиши мақсадга мувофиқдир.

Ёзувчи асарни яратишдан олдин ҳаётни, ҳаётий шароитни, одамларни ўрганади, сўнгра ижодга киришади, асари орқали фикран китобхон билан суҳбатлашади, дардлашади. Лекин ҳозирги давр ўқувчилари ўтмиш ҳаёт, масалан, XIV—XIX асрлардаги ҳаёт ифодаланган асарларни ўқиганларида, у даврдаги молдий, маънавий ҳаёт ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлмайдилар. Уларда шундай тасаввур ҳосил қилишга дарс-

да ўтмиш маданий ёдгорликлар — мейморчилик, ҳай-калтарошлик асарларини, тасвирий санъат обидаларини намойиш этиш ёрдам беради.

Масалаи, X синфда XI—XIII, XIV—XVI, XVII—XIX асрлар адабиёти обзор мавзунини ўтишда шу даврлардаги маданий-адабий ҳаёт ҳақида маълумот берилаётганда, жаҳон илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган Мирзо Улуғбек фаолияти, ўзбек тили ва адабиётига асос солган буюк Алишер Навоийнинг ҳаёт ва ижод йўли кенг ҳикоя қилиниши, Бухоро, Самарқанд, Хива шаҳарларида бунёд этилган, ҳаминша навқирон мейморчилик ёдгорликлари халқимиз истеъдоди ва назик табиатининг маҳсули эканини таъсирчан сўзлаб бериш, бунинг учун мавжуд бўлган расмлардан, халқнинг миниатюра санъатига тегишли қадимий намуналаридан фойдаланиш гоят зарур. Бу, шубҳасиз, ўқувчиларда ҳақли равишда ўз халқи маданияти ва тарихи билан фахрланиш, миллий ғурур туйғусини уйғотишда гоят катта аҳамият касб этади.

Мирзо Улуғбек Бухоро, Самарқанд, Гиждувонда мадрасалар қурдилади. Бухоро мадрасасининг дарвозасига «Илмга интилиш бутун мусулмон эркак ва аёлларга фарздор» сўзларини ёздириб қўяди.

Самарқандда қурдирган мадрасасида машҳур олимлар — Муҳаммад Ҳавофий ва Қозизода Румийлар дарс берадилар. Мадраса йирик илмий марказга айланади, мадрасада Мирзо Улуғбек, Фиёсиддин Жамшид, Абдуали Биржандий, Мансур Қошқий каби олимлар билан бирга илм билан шуғулланади. 1424 йилда обсерватория қурдириб, осмон сайёралари сирини — 1018 юлдузнинг ҳолат ва ҳаракатини ўрганади.

Дарсада Мирзо Улуғбек қурдирган мадраса ва обсерватория биноси расмлари билан таништириш, ўқувчиларда фақат бу гўзаллик тимсоли бўлган обидаларга қизиқиш, улар билан фахрланиш туйғусининга эмас, балки улуг мутафаккир Мирзо Улуғбек шахсига нисбатан муҳаббат ҳиссини ҳам ўстиради.

Маълумки, Алишер Навоий бутун фаолияти ва ижодини инсониятнинг бахт-саодати, мамлакат ободончилиги учун курашга бағишлади. У ўзининг ўлмас асарлари билан ўзбек адабиётини, шу билан бирга, жаҳон адабиёти хазинасини бебаҳо дурдоналар билан бойитди.

Жумҳуриятимизда Улуғ шоирнинг хотирасини аба-

дийлаштириш учун Давлат кутубхонаси, Самарқанд Давлат дорилфунуни, Бухоро вилоятидаги янги кимёгарлар шаҳри Навоий номи билан аталади. Тошкентда 1947 йилда қуриб битказилган ўзбек халқи малаканининг ёрқин тимсоли бўлган ўзбек Давлат Академик театри биноси ҳам Алишер Навоий номи билан аталади.

Тошкентдаги шоҳқўчалардан бири Алишер Навоий номи билан аталади, унга шу кўчада жойлашган Адабиёт музейи қаршисида улкан ҳайкал ўрнатилган.

1991 йил эса, жумҳуриятимизда Навоий йили деб аталди. Улуғ шоир асарлари кўп нусхада қайта нашр қилинди, ҳаёти ва ижодига бағишланган йилгилик — кечалар ўтказилди. Навоийнинг 550 йиллиги фақат жумҳуриятда эмас, қардош жумҳуриятларнинг барчасида зўр тантана билан нишонланди.

Ўқитувчи булар ҳақида ҳикоя қилар экан, ўқувчиларга «Навоий» театри биноси тасвирланган расмни кўрсатади ва бинода ўзбек халқининг ганч ишлатишдаги ўймакорлик санъати ҳам ўз ифодасини топганини айтади, деворларга Чингиз Аҳмаров чизган расмлар ҳақида қисқача маълумот беради.

Бу кўرғазмалilik ўқувчиларнинг Алишер Навоий шахсияти, ижоди, халқимизнинг унга бўлган ҳурмати ва муҳаббатини англаб олишларига ёрдам беради.

Х синф дастурида Алишер Навоийнинг Абдурахмон Жомий билан бўлган ижодий ҳамкорликни ёритиш, шу орқали ўзбек ва тожик халқлари ўртасидаги дўстликни намойиш этиш талаб этилади.

Абдурахмон Жомий улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг замондоши, дўсти ва ҳамроҳи бўлган. Бу икки маданият арбобининг дўстлиги ва ҳамкорлиги ўзбек ва тожик халқлари дўстлиги ва ҳамкорлигининг ёрқин рамзидир.

Алишер Навоий Абдурахмон Жомийни устоз, буюк сўз санъаткори деб билди, унга бағишлаб «Хамсатул-мутахаййирин» («Беш ҳайрат») асарини яратди. Ўз навбатида Абдурахмон Жомий ҳам бир неча асарларини Алишер Навоийга бағишлади, Навоийни буюк сўз санъаткори сифатида тақдирлаб, унинг ижодига юксак баҳо берди.

Ўқитувчи дарсда бу икки улуғ инсон ўртасидаги дўстлик ҳақида ўқувчиларга юқоридаги мазмунда маълумот берганда ўқувчиларни Ҳ. Ҳусниддинхўжаев,

В. Лунаев, М. Булатов яратган ва 1970 йилда Самарқанд шаҳрида ўрнатилган «Навоий ва Жомий» ҳайкали акс эттирилган расм билан таништиради ва унда Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомий образлари орқали ўзбек ва тожик халқларининг тарихий дўстлигини ифодаланганини тушутиради.

Табийки, дарсда намойиш этилган ушбу ҳайкал расми ўқувчиларнинг икки халқ ўртасидаги дўстлик кўп асрлик тарихга эга эканлигини англаб олишларига ёрдам беради, ўқувчиларнинг ўзаро дўстлигини мустаҳкамлашда муҳим кўргазма воситаси бўлиб хизмат қилади.

Ўқитувчининг материални баён қилиш жараёнидаги ҳикояси — изоҳи ҳам кўргазмалилик ҳисобланади. Ҳикоялаш кўргазмалилигини қўллашда дарсда шундай вазиятни яратиш лозимки, ўқувчилар ҳам ўқитувчи суҳбатига қатнашиб, мустақил ишларни бажарсинлар. Шундагина кўргазмали воситалар ёрдами билан ўқувчилар адабий асардаги янгиликни пайқаб, билиб оладилар.

Ўқувчиларда фаолликни ошириш турли расомлар яратган асарларни бир-бири билан таққослашни талаб қилади. Бу тур машғулот ўқувчиларнинг ёзувчи ва улар яратган қаҳрамонлар тўғрисидаги тасаввурини бойитишда, асарда тасвирланган ҳаётни тушунишга, мавзудаги яқинликни билиб олишга ёрдам беради.

Масалан, X синфда Алишер Навоийнинг таржимаи ҳолини ўрганишда Урол Тансиқбосвнинг «Навоий портрети» асари билан Маҳмуд Музаҳҳабнинг чизган сурати ёки улуг адибга бағишланган бошқа расмларни бир-бири билан таққосланса, ўқувчиларда шоирнинг ижтимоий-сиёсий ва адабий-маданий ҳаётда тутган ўрни ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилинади.

Кўргазмалилик ёрдамида билимни мустаҳкамлаш ва умумлаштириш ўқувчилар фаоллигини оширишни талаб қилади. Бу ўринда, ўқувчиларни (масалан, шеърини) вазилар ҳақидаги билим такрорланганда чизмалар, адабий асарларни турларга, жанрларга бўлганда тасвирий кўргазмалар, жадваллар тузиш ишларига) жалб қилиш мумкин.

Умуман, кўргазмалиликнинг вазифаси хилма-хил бўлиб, у ўқувчиларда ҳис-ҳаяжон уйғотади, фаолликни оширишда, ўтмишдаги маданий-маиший ҳаёт тўғрисида олган билимларини тўлдиришда, ёзувчи ва унинг асар-

лари, қаҳрамонлари ҳақидаги тасаввурларини бойитишда, адабий-тарихий, адабий-назарий билимларини тартибга солишда муҳим роль ўйнайдн. Таълимда кўргазмалиликнинг муҳим аҳамият касб этиши учун ҳар бир дарсда унинг вазифаси аниқлаб олинishi керак.

КЎРГАЗМАЛИЛИК ТУРЛАРИ

Ҳозирги даврда ўқитувчилар ихтиёрида кўргазмалиликнинг хилма-хил турлари — бадний-расм ва график материаллар, радио эшиттириш ва грампластинка ёзувлари, кинофрагментлар, ўқув ва кинофильмлар, телефрагментлар, диафильмлар ва бошқалар мавжуд. Улар кўргазмалиликнинг экран, эшитув, синтетик турига киради.

Экран кўргазмалилиги: Бу кўргазмалилик адабиёт ўқитишда муҳим аҳамиятга эга. Дарсда ёзувчи портрети, асарларига ишланган расмлар, турли жанрдаги асарларга доир суратлар, ёзувчининг ҳаёти, яшаган жойларига доир фоторасмлар, асар қаҳрамонларининг макети ва ҳайкалини намойиш этишда экрандан фойдаланилади.

Дарсда расмлардан фойдаланишда расм ҳажмининг техника воситасига мос бўлишига эътибор берилади.

Одатда расм (откриткалар) тўплами тарқатма материал деб номланади. Бу номлаишда унинг қўлланиши ҳам ўз ифодасини топган: ўқитувчи ҳар бир ўқувчининг қизиқиши ва имкониятини ҳисобга олиб, уларга турли хилдаги откриткаларни тарқатади.

Кўргазмали альбом тасвирий материалларгина эмас, ҳужжатли материаллар — тақризлар, ёзувчи ёки унинг замондошлари билдирган фикрлар, ёзувчиларнинг ўзаро ёзишган мактубларидан иборат бўлади. Бу тасвирий ва ҳужжатли материаллардан дарсда ва синфдан ташқари машғулотларда, мустақил ишларда фойдаланилади.

Бадний расмлар — диафильм ва диапозитивларга яқин туради. Диафильмлар биографик-обзор характерида бўлиб, унда ёзувчининг расми, унга яқин бўлган кишилар расми, ҳужжатли материаллар, тарихий-маиший характердаги расмлар, шунингдек, асарларига

ишланган расмлар акс эттирилади. Масалан, Алишер Навоий, Ойбек, Фафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия ҳаёти ва асарларига доир диафильмлар шу характерда яратилган. Айрим асарлар бўйича ишланган диафильмларда асосий эътибор асар сюжетининг изчиллигига эътибор берилган. М. Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек», Фафур Гуломнинг «Шум бола», Ойбекнинг «Қутлуғ қон», Ҳамид Олимжоннинг «Зайнаб ва Омон» асарлари бўйича яратилган диафильмлар бунга мисол бўла олади.

График қўлланмаларга чизма, жадвал ва плакатлар киради. График кўргазмани ишлашда унинг эстетик талаблар даражасида бўлишига, илмий-методик жиҳатдан тўғри ва саводли, ўқувчиларнинг билими чуқур ўзлаштиришига ёрдам берадиган бўлишига эътибор берилади. Дарсда график кўргазмалилигидан фойдаланиш, ўз навбатида, ўқитувчидан моҳирлик билан иш кўришни талаб этади.

Мактабларда ёзувчининг ҳаёти ва ижоди, яшаган давридаги воқеалар кўрсатилган синхронологик жадваллар, ёзувчи яшаган ва бўлган жойлар (Алишер Навоий, Муқимий, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий) ифодаланган хариталар, ифода ва тасвирий воситалар, адабий тур ва жанрлар ифодаланган жадваллар бор. Ушбу график кўргазмалардан ўқитувчи адабий-назарий билими тартибга солиш, уларнинг асар қаҳрамонлари ва композицион хусусиятлари, тил воситаларини пухта ўзлаштиришларига эришиш мақсадида фойдаланади.

Товуш кўргазмалилиги: Товуш кўргазмаси ўқувчиларнинг асарни, айниқса, поэтик асарни чуқур идрок қилишларига ёрдам беради.

Ҳозирги вақтда мактабларда ўқитувчилар «Ёзувчи овози», «Ёзувчи ҳақида эсдаликлар», «Алишер Навоий» (Туғилган кунининг 525 ва 550 йиллигига бағишлаб чиқарилган пластинкалар туркуми), Муқимийнинг «Навбахор» ва «Толем», Фурқатнинг «Сайдинг қўябер, сайёд» ва «Баҳор айёмида», Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг «Яша, шўро!», «Берма эркингни қўлдан», «Ҳой, ишчилар!» ва бошқа шоирлар шеърлари ёзилган пластинкалардан дарсда фойдаланмоқдалар. Куйга солинган ушбу шеърларни магнитофон орқали эшиттириш адабиёт ўқитиш жараёнини қизиқарли ва мазмундор чиқиши учун шарт-шароит яратади, албатта. Бу ўринда

шуни унутмаслик керакки, ушбу ашулаларни эшиттириш пухта тайёргарлик кўрилган ҳолда амалга оширилиши керак.

Дарсда халқ бахшилари айтган эртак, дostonларни тинглаш ҳам товуш кўргазмалилигига кирди.

Дарсда ўқитувчи матнни ўзи ўқиганда, табиийки, ифодали ўқиш қондаларига риоя қилади, айрим мисралар мазмунини тушунтиради, баъзи сўз ва ибораларга изоҳ беради, ўқувчидан сўрайди. Бу ишларни у ўқувчиларни ифодали ўқишга ўргатиш ва уларда ижрочилик қобилиятини шакллантириш мақсадида амалга оширади. Бу иш, ўз навбатида ўқитувчидан товуш кўргазмалилигини пухта эгаллашни талаб этади.

Кўргазмалиликнинг синтактик воситалари

Кинофильм ва телевиденида экран ва товуш кўргазмалилиги мужассамлашган бўлиб, уларда воқеа кишилар образи орқали ифодаланади. Шу жиҳатдан ҳам кино ва телевидение таълим ва тарбияда муҳим аҳамиятга эгадир. Улардан дарсда самарали фойдаланиш ўқитувчининг техника воситаларини қанчалик яхши билиши ва уларни амалда қўллаш олишига боғлиқдир. Мактаблардаги мавжуд ўқув ва диафильмлар биографик ва обзор характерига эга бўлиб, уларда ёзувчиларнинг ҳаёти, асарларида ифодаланган воқеа ва образлар, ёзувчи замондошларининг расми, мактубларидан намуналар акс эттирилган. Кинофильмларда Алишер Навоий, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода Инёзний, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ҳаёти, ижтимоий-адабий фаолияти, «Қутлуг қон», «Ўтган кунлар», «Синчалак» асарларида тасвирланган воқеа ва образлар, уларнинг хатти-ҳаракати кўрсатилган. Ушбу экран кўргазмалари ўқувчиларда ҳаётини воқеа ва кишилар ҳақида катта таассурот уйғотади, ҳаётда ўз ўринларини белгилаб олишларига ёрдам беради.

Дарсда кўргазмали воситалардан фойдаланиш усули

Ўқитувчи кўргазмали воситалардан фойдаланишни режалаштирганда, аввало, дарс жараёнида, дарснинг ҳар бир босқичида унинг дидактик вазифасини белгилаб олиши керак.

Методик адабиётларда кўргазмали воситалардан ёзувчининг ҳаёти ва ижодини, бадий асарларни ўр-

ганишга бағишланган машғулотнинг якунловчи қисмида фойдаланиш тавсия этилади. Чулки, якуний машғулот адабий асарларни санъатнинг бошқа турлари билан таққослаш учун катта имкопият яратади, образларни қиёслаш эса, ўқувчиларга асарни пухта тушунишга, улар учун янгилик бўлган қирраларни баҳолашга ёрдам беради. Образларни қиёслашда кўргазма воситаларидан фойдаланишда дидактик масалага ҳам аҳамият берилади, албатта.

Дарсда бадний асарни ўрганишда кинофрагмент намойиш қилинар экан, ўқувчиларнинг матни териан идрок қилишларига эътибор берилади. Шундагина кинофрагмент асарда ифодаланган лавҳа ва образларни қиёслашда яхши натижа беради. Шунини ҳам унутмаслик керакки, қиёслашда ўқувчиларнинг диққат-эътибори образлар ҳаракати билан бир қаторда, кинофрагментда тил воситасида уларнинг ўзига хос тарзда ифодаланишига, ёзувчининг қаҳрамонлар хатти-ҳаракати ва воқеаларни тасвирлашдаги услубига ҳам жалб этилади. Шундай қилинган тақдирда кинофрагмент адабий матни ўрганишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Мактабларда ўтказилган тажрибаларда бадний асарни ўрганишнинг барча босқичларида ҳам кўргазмали воситалардан фойдаланиш яхши натижа берганини кўрсатди. Масалан, «Узум» шеърини ўрганишда, шу шеър асосида яратилган диафильмни намойиш этиш билан ўқитувчи синфда кўтаринки руҳ яратди, ўқувчиларни фикран поэтик оламга олиб кирди.

Материал танлаш: Кўргазмали материал танлаш дарс олдига қўйилган вазифа талабига кўра амалга оширилади. Материал танлашда ўқитувчи унинг сифатига эътибор беради, ундан фойдаланиш меъёри ва усулини белгилаб олади.

Дарсда ўтилаётган мавзу хусусиятига кўра, баъзан бир неча хилдаги кўргазма воситалардан фойдаланилади. Масалан, «Фурқатнинг ижоди» мавзун бўйича ташкил қилинган кириш машғулотида шоирга нисбатан муҳаббат уйғотиш мақсадида кинокадрлар тўлиқ кўрсатилади, пластинка орқали замондошларининг фикр ва хотиралари эшиттирилади. Алишер Навоий, ҳаёти ва ижоди ҳақида бериладиган маълумотда кинокадрни кўрсатиш, пластинкадан газалларини эшит-

тириш билан бирга, шоирнинг расми ҳам намойиш этилади.

Дарсда санъат турларининг ўзаро алоқадорлиги уларга ғоятда эҳтиёткорлик билан ёндашишни, уларнинг ҳар бирига хос хусусиятга эътибор беришни талаб қилади. Масалан, Фурқатнинг «Сайдинг қўябер, сайёд» шеъри ўрганилганда қўшиқчининг ижрочилик санъатига ва шеърга басталанган мусиқага, асардаги лирик қаҳрамон, сайёд ва сайд тасвирига эътибор берилади. Хонанданинг ёқимли овозини эшитган, мусиқанинг майинлиги, ёқимлилигини ҳис этган ўқувчилар асар қаҳрамонларининг руҳиятини, ҳолатини чуқур англаб оладилар.

Кўргазмали воситаларнинг моҳияти адабий мавзулар, бадий асарларда ифодаланган воқеа ва образларни англаб олишни таъминлаши билан белгиланади.

Масалан, дарсда Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи асосида яратилган кинофильм намойиш қилинганда ўқувчиларда, энди асарни ўқиш шарт эмас, деган тасаввур ҳосил бўлиши мумкин. Шунга қарамай, кинофильм мазмуни билан романдаги тасвири таққослаш учун асарни, албатта ўқиш зарурлиги ўқувчилар онгига етиб бориши зарур, чунки роман кунт билан ўқиб чиқилиб, таҳлил қилинса, образларнинг хатти-ҳаракати ва асардаги тасвирий воситаларнинг кинофильмдаги тасвирдан фарқланиш сабаблари ойдинлашади.

Умуман, адабиёт дарсида унга яқин санъат турларидан фойдаланиш ўқитувчидан эҳтиёткорликни, улардан фойдаланиш усулларини пухта эгаллаб олишни тақозо этади.

Кўргазмалиликда савол ва топшириқлардан фойдаланиш

Адабиёт дарсининг самарадорлигига тасвирий санъат, мусиқа, кинофильмлардан фойдаланиш усулларини эгаллаш орқали эришилади. Ўқувчиларнинг санъат турларининг адабиёт билан яқинлигини тушуниб олишлари учун, уларга ҳар бир санъат тури ҳақида тушунча бериш лозим. Шу билан бирга, ўқувчиларга санъаткорлар тўғрисида ҳам маълумот бериш керак.

Масалан, V—IX синфларда ёзувчининг расмини кўрсатганда, ўқитувчи уни ишлаган рассом, расмда ёзувчининг қайси даврдаги қиёфаси, ҳаёти акс этти-

рилгани тўғрисида маълумот беради, X—XI синфларда эса, расмии чизган рассомнинг ижоди, услуби ҳақида ҳам ҳикоя қилади.

Шундан сўнг, ўқувчилар билимини мустаҳкамлаш учун уларга топшириқлар беради, саволлар билан мурожаат қилади.

Масалан, X синфда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ўрганилаётганда ўқувчиларга шоирнинг Урол Тансиқбоев ишлаган расми кўрсатилган пайтда «Урол Тансиқбоев «Алишер Навоий» расмини қай тарзда яратган?», «Расмда Алишер Навоийнинг фикр-ўйлари, характери қандай ифодаланган?», «Бу расм мазмунини оғзаки баён қилинг» каби савол ва топшириқлар билан, Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва ижоди ўрганилаётганда В. И. Уфимцев ва В. Н. Размаховларнинг «Ҳамза» расми бўйича «Ушбу расмда янгилик билан эскилик тўқнашуви қандай кўрсатилган?», «Расмда Ҳамзанинг тасвири сизда қандай таассурот уйғотди?», «Ҳамза кимнинг вакили сифатида талқин этилган?» деган саволлар билан мурожаат этилади.

Бу ўринда шуни унутмаслик керакки, ўқувчиларга бериладиган савол ва топшириқлар расмда (муסיқада ҳам) ифодаланган мавзунини тушунишга ёрдам берадиган бўлиши керак.

V синфда «Уч ога-ини ботирлар» эртаги ўрганилаётганда унга ишланган расмлар намойиш қилинар экан, ўқитувчи ўқувчиларга матндан расм мазмунига мос мисраларни топишни топширади. «Ойгул билан Бахтиёр» эртагини ўтишда унга ишланган расмларни кўрсатиб, унда чизилган лавҳалар, расмда Ойгул расми асардаги тасвирга қанчалик ўхшашлиги ҳақида суҳбат ўтказиш мумкин. Бу, эртак мазмунини пухта ўзлаштириб олишга ёрдам беради.

V синфда Миртемирнинг «Ёз» шеъри ўрганилганда ўқувчилар шу фаслга доир расмлар билан таништирилади ва ўқитувчи уларга қарата: «Шеърни ўқиб шоирнинг ёз фаслини яхши кўришини, ёз фасли гўзал ифодаланганини билиб олдингиз. Расмларда Миртемир тасвирлаган ёз фасли, табиат қандай акс этирилган? — деб мурожаат қилади.

Ўқувчилар ёзувчи асарига ишланган, асар мазмунини ёритилган расмларга жиддий муносабатда бўлишлари, рассомнинг санъаткорлик маҳорати ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишлари лозим.

Мактабда кўргазма воситалардан фойдаланишда ўқувчиларга бериладиган тоншириқ баҳолаш характерида ҳам бўлади. Дарсликда асарларга ишланган расмлар ўқувчиларни эстетик жиҳатдан тарбиялайди, уларнинг тасвирий санъат асарларининг идрок этишлари ва уни баҳолашни ўрганишларида муҳим аҳамият касб этади. Расмларни таҳлил қилиш орқали ўқувчилар бадий асарни ғоявий-ахлоқий жиҳатдан тушуниб оладилар, уни баҳолаш кўникмасини, расмлар ишидаги ютуқ ва камчиликларни аниқлаш малакасини ҳам эгаллайдилар.

Мактабда, айниқса, юқори синфларда асар мазмунидан келиб чиқиб, кўргазмани қуроллар ясаш (расмлар, жадваллар чизиш, ўртоғининг ифодали ўқиганини магнитофонга ёзиб олиш, ёзувчи тўғрисида радиомонтаж ва диафильм тайёрлаш) ўқувчиларда ижодкорлик, ўзаро ҳамкорлик, ўрганилаётган ёзувчи ҳаёти ва унинг асарларига муҳаббат ҳиссини ошириб боради.

АДАБИЁТ БУЙИЧА СИНФДАН ВА МАКТАБДАН ТАШҚАРИ ИШЛАР

Мактабда синфдан ташқари ишларнинг оммавий турларидан бири тўғарак машғулотларидир. Адабиёт тўғараклари ўқувчиларда бадий ижодга қизиқиш уйғотишда, уларнинг фикрлаш қобилиятини камол топтириш ва дастур материалларини пухта ўзлаштиришларини таъминлашда муҳим роль ўйнайди.

Ўқувчиларда бадий адабиётга, ёзувчининг ижодига қизиқиш уйғотиш ва ўстириш, ижодкорлик қобилиятини тарбиялаш ва ривожлантириш тўғараклар олдида қўйилган асосий вазифадир. Тўғарак машғулотларида ўқувчиларнинг адабий ижодкорлик, бадий-ифодали ўқиш, адабий ўлкашунослик фаолиятларини ўстиришга эътибор берилди.

Мактабда ташқар этиладиган адабиёт тўғараклари ифодали ўқиш, адабий-ижодий ва драма тўғаракларидан иборат бўлади.

Ифодали ўқиш тўғаракига кўпроқ V—IX синф ўқувчилари жалб этилади ва уларга турли жанрдаги бадий асарларни ифодали ўқиш қондалари ўргатилади.

Адабий-ижодий тўғаракда ўқувчилар ижодидан намуналар — шеър, ҳикоя, мақола, иншо ва дастурда синфдан ташқари ўқишга тавсия этилган асарлар

ўқиб, таҳлил қилинади. Шу йўл билан ўқувчиларда ижодкорликка ҳавас уйғотилади, асарни таҳлил қилиш малакаси тарбияланади.

Драма тўғарагида ҳам дастурда синфдан ташқари ўқишга тавсия этилган драматик асарлар ўқилиб, таҳлил қилинади, шу орқали ўқувчиларда образ яратишга интилиш туйғуси, актёрлик фаолияти шакллантирилади.

Мактабларда ўтказиладиган адабий кеча адабиёт бўйича ўтказиладиган синфдан ташқари машғулотларнинг энг кўп тарқалган турларидандир. Яхши, пухта тайёргарлик билан ўтказилган адабий кечалар ўқувчиларнинг эстетик туйғуси ва бадий дидини тарбиялашда қудратли воситадир.

Тўғараклар мавзуи турлича бўлади ва режа ўқувчиларнинг фикр-ўйлари, истаклари, тажрибалари, мактаб имконияти ҳисобга олинган ҳолда тузилади.

Кейинги йилларда мактабларда «Китоб дўстлари» номида ҳам тўғараклар ташкил этила бошланди. Бу тўғараклар синфдан ташқари ўқишни ташвиқ этишда ўқитувчининг яқин кўмакчисига айланаётир.

«Китоб дўстлари» тўғараги қатнашчилари ўқиш керак бўлган асарлар рўйхатини тузадилар, янги китоблар кўргазмасини ташкил этадилар, китобхонлар конференциясини ўтказишда фаол қатнашадилар. «Китобхон овози», «Ёш ижодкорлар» номида деворий газета чиқарадилар, ўқувчилар севган асарлари бўйича мунозара уюштирадилар.

Тўғарак иштирокчилари ёзувчининг, масалан, Алишер Навоий, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир, Эркин Воҳидов, Одил Ёқубов, Саид Аҳмад, Абдулла Орипов, Ҳалима Худойбердиевалар ижодига бағишлаб адабий кечалар ўтказадилар.

Тўғарак дастури ёзувчилар эсдалигини ўрганиш, асарларига ишланган расмлар орқали ёзувчи билан танишиш, ҳаёти ва ижоди билан боғлиқ бўлган жойларга сиртдан саёҳат қилиш, музейлардан олган таассуротларини ўртоқлашиш каби мавзулардан ташкил топиши мумкин.

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ЎҚИШЛАРИГА РАҲБАРЛИК ҚИЛИШ

Синфдан ташқари ишнинг ҳамма турида ўқитувчи муҳим роль ўйнайди. Ўқитувчи ўқувчиларнинг ўзаро

ҳамкорлигига бошчилик қилади, таассуротларни яқинлайди, ўқувчиларнинг ижодий иш билан шуғулланишларига раҳбарлик қилади, эндигина ижодий ишга киришган ўқувчиларга ижод сирларини ўргатади, шу йўл билан уларда мустақил фикрлаш кўникмасини тараққий эттиради.

Тўғарак иштирокчилари ҳаётда кўрганларини, ҳаётини воқеа ва билган кишилари тўғрисида ишро, ҳикоя, очерк ёзишлари мумкин. Шундай вақтларда ўқитувчи уларда ижодга қизиқиш ҳиссини ўстириб бориш билан, уларни аста-секин бадиий сўз оламига олиб кирилади.

Тўғарак иштирокчилари фақат ижод этиш билан шуғулланмай, асарларда акс эттирилган воқеа, табиат тасвирлари асосида расмлар чизиб, улардан альбомлар ҳам тайёрлайдилар. Бу хилдаги альбом ёзувчиларнинг расми, ҳаёти акс эттирилган шаклда бўлиши мумкин.

Тўғаракларда ўқувчиларнинг маълум мавзу бўйича, масалан, «Шоирлар ижодида баҳор, куз фасли», «Табиат гўзаллиги — инсонга ором, секин бахш этади» каби мавзуларда маъруза қилишлари ҳам уюштирилади.

Тўғарак иштирокчиларининг ўзлари яшаб турган қишлоқ, ноҳия, шаҳарларда халқ мақоллари ва топишмоқлар, қўшиқлар, эртақларни ўрганиб, кейин тўплам ҳолга келтиришлари ҳам муҳим ишлардан бири ҳисобланади.

Шуни айтиш керакки, журнал ёки тўплам учун ўқувчилар тайёрлаган материаллар ўқитувчидан катта меҳнатни талаб қилади. Чунки, бу иш ўқувчилар тайёрлаган ишларга қўшимча ижодий ёндашувни талаб қилади.

Синфдан ташқари ишларда ўқитувчининг асосий вазифаси ўқувчиларни узлуксиз изланишга рағбатлантириш, улар билан жонли ва мустақкам алоқа ўрнатган ҳолда, дўстлик, ўзаро самимий муносабатни мустақкамлашдан иборатдир.

Синфдан ташқари ишларни юқори савияда ташкил этиш билан ўқитувчи ўқувчиларнинг адабий қобилиятини ўстиради, синфда берган билимларини пухта ўзлаштирилишига эришади, ўқувчиларда адабиётга ҳавас, қизиқишни ўстиради. Бу ишларни самарали амалга оширишда асосий омил ўқувчиларнинг ўз меҳнатлари самарасини, гўзаллигини кўришлари, ҳис қилиш-

ларидир. Бу — ўқувчиларни ўзбек халқининг маданий бойлигини ошириш, маданиятини юксалтиришга ўз ҳиссасини қўшиш руҳида тарбиялашда энг муҳим масаладир.

Ҳар бир тўгаракнинг яшаши ва ривожини ўқувчиларнинг ўз хоҳиши билан қилган ташаббускорлигига боғлиқ бўлиб, уларда ташаббускорликни камол топтиришда ўқитувчи муҳим роль ўйнайди. Чунки болаларнинг қизиқишлари беқарор бўлади, уларнинг диққатини асосий мақсадга қаратувчи шахс—ўқитувчидир.

Адабиёт бўйича синфдан ташқари ишлар икки шаклда — адабиёт байрамлари ва адабий уюшмалар шаклида ўтказилади.

Адабиёт байрамлари байрамларга бағишлаб ўтказиладиган адабий кечалар, учрашувлар, танловлар, олимпиадалар, ўйинлар, карнаваллардан иборат бўлади.

Адабиёт байрами доимий суратда ўтказиб борилади. Бу байрамларда китоб ҳафталиги, танқидчи ва ёзувчилар билан учрашувлар, китоб кўرғазмаси уюштириш мумкин.

Адабиёт байрамида адабиётшунослик, санъатшунослик, ўқувчиларнинг ижодий ишлари бўйича кўрғазма ташкил этилади, танлов ўтказилади. Танлов олимпиада, ишпо, ифодали ўқиш, ўқувчилар яратган ҳикоя, эртак, қўшиқ, шеърлар бўйича бўлади, меҳнат ва уруш фахриялари билан учрашадилар, турли байрамлар уюштирилади. Адабиёт байрамларида ижодий жамоа — мактаб клуби, тўгарак ва адабий уюшма иштирокчиларни атоқли арбоблар, улкан санъаткор ва ёзувчилар туғилган кунни нишонлайди. Фарҳод ва Ширий, Лайли ва Мажнун, Отабек ва Кумуш, Анвар ва Раъно, Йўлчи ва Гулнор, Гулсара, Нурхон каби сеvimли адабий қаҳрамонлар ҳақида суҳбат ташкил қилади.

Адабий байрамлар, танловлар маълум режа ва махсус тайёргарлик билан ўтказилади. Шундагина улар ижодий, тарбиявий хусусият касб этади, тингловчилар ва томошабинларда ёқимли кайфият уйғотади, байрам ва танлов иштирокчилари ўз меҳнатларидан завқланадилар, уларда ижодий ишга қизиқиш туйғуси ортади. Зотан, буларнинг барчаси ўқувчиларда ўз ишларидан қониқиш ҳиссини тарбиялашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Китоб кўрғазмаси: Китоб кўрғазмаси мактаб ку-

тубхона ходими, ўқитувчи ва ўқувчилар иштирокида ташкил этилади. Кўргазмадаги китоблар эҳтиётлик билан сақланади. Бунинг учун кўргазмага махсус киши маслаҳатчи қилиб тайинланади. Кўргазмадаги китоблардан ёзувчилар ижоди, обзор мавзулар ўрганилаётган жараёнда фойдаланилади.

Кўргазма янги, турли жанр ва мавзулардаги асарлар, халқ оғзаки ижоди намуналари билан бойитиб борилади.

Кўргазмалар мавзу жиҳатдан янгиланиб турилади. Масалан, «Абдулла Қодирий — машҳур, эл севган адиб», «Эркин Воҳидов — эл суйган шоир», «Абдулла Орипов — оташқалб шоир», «Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек адабиёти», «Ўзбек адабиётида халқлар дўстлигининг ифодаланиши», «Ёзувчилар ижодида меҳнат мавзусининг ёритилиши» ва бошқалар. Айрим вақтларда синфда кичик мавзуларда, масалан, «Алишер Навоий лирикаси», «Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоя ва қиссалари», «Одил Ёқубов асарларида диёнат, инсоф, камтарлик ғояларининг ифодаланиши» мавзуларида кўргазма ташкил этиб, дарсда ундаги китоблардан фойдаланилади.

Мустақил ўқишни ҳисобга олиш .

Таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларнинг асарларни мустақил ўқиши муҳим аҳамиятга эга. Бу ишнинг самарали бўлиши эса, кўп жиҳатдан ўқувчиларда китобхонлик кўникмасини ўстиришга, китоб ўқишга қизиқиш уйғотишга боғлиқ. Бунинг учун ўқиган китобларни бўйича кундалик юритиш, ўқиганларини унда қайд қилиб бориш ўқувчининг доимий вазифаси бўлиши керак. Шунда, у тутган кундалигидан дарс жараёнида ҳам, маъруза қилишда ҳам, турли мунозараларда ҳам бемалол фойдаланади.

Ўқувчиларнинг асарларни мустақил ўқиши устидан назорат қилиб бориш ўқитувчи зиммасидаги вазифадир. Бу, оддий назорат бўлмай, ўқувчиларнинг ўз ўртоқлари олдига сўзга чиқиши, ўқиган китобларида ифодаланган қизиқарли воқеалар ва образлар ҳақидаги ўз фикр-мулоҳазаларини гапириб беришига кўмаклашадиган, болаларни китоб ўқишга даъват қиладиган назоратдир. Ўқувчиларнинг қизиқарли маъруза, ҳикоялари айрим ҳолларда ўзига хос китобхонлар

конференциясига айланиб кетиши мумкин. Мана шунда ўқитувчи олиб борган назоратнинг самарали бўлганлиги ёрқин кўринади.

КУТУБХОНАДА УТКАЗИЛАДИГАН МАШҒУЛОТ

Ўқувчиларнинг мустақил ўқиш маданиятини эгаллашларидаги ақлий меҳнатлари кўрсаткичлар, варақалар, каталоглар, библиографиялар тузиш каби ишлардан иборат бўлади. Бу ишга ҳам ўқитувчи раҳбарлик қилади, ўқувчилар билан кутубхона ходимларининг ҳамкорлигини ўрнатади. Ўқувчилар барча ишларни аниқ режа ва жадвал асосида амалга оширадилар. Режа бир йилга мўлжаллаб тузилади.

Кутубхонада ўтказиладиган машғулотда, масалан, V синф ўқувчилари китобнинг ёзилиш тарихи, яратилиши, нашр қилиниши, жиҳозланиши билан танишиб, унинг жамият ва инсон ҳаётидаги аҳамияти, кутубхонада китоб танлаш йўллари ҳақида илк маълумот оладилар. VI синф ўқувчиларига библиография ва уни тузиш, кўрсаткичлар тайёрлаш тўғрисида тушунча берилади, шунингдек, болалар учун нашр этилган қобусномалардаги маълумот, маълумотномалардан фойдаланиш ҳам ўргатилади.

VII синф ўқувчилари каталог ва энциклопедик лугатлардан фойдаланишни билиб оладилар. VIII синф ўқувчиларида алфавит тартибдаги библиография каталоги асосида китобдан фойдаланиш малакаси ҳосил қилинади. IX синф ўқувчилари фақат болалар кутубхонасидагина эмас, балки ноҳия, шаҳар, жумҳурият кутубхоналарида кўрсаткич ва каталогларнинг асосий турлари билан, энциклопедия лугатлари билан, китобларга обзор берган газета материаллари билан ишлан кўникмасини эгаллайдилар.

Шу нарса муҳимки, X—XI синф ўқувчилари қуйи синфларда кутубхона машғулотлари юзасидан олган билимларини амалда қўллай бошлайдилар. Бу, уларнинг келгусида китоб билан ишлашларида, бутун ҳаётлари давомида муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолади. Шунга кўра, ўқитувчи кутубхона ходими билан биргаликда ўқувчиларга ёзувчилар тўғрисида библиографик маълумотлар тайёрлашни ўргатади, адабий-танқидий асарлар, таниқли кишилар, инқилоб ва Улуғ Ватан урушида жасорат кўрсатганлар ҳаёти ёритилган китоб-

ларни ўқиш, библиография тузиш, маъруза қилишга тайёрланишни топширади. Шу асосда у ўқувчиларнинг мунтазам суръатда китоб ўқишига, билим олишига эришади.

V—XI СИНФЛАРДА СИНФДАН ТАШҚАРИ ЎҚИШ ДАРСЛАРИ

Дастурда ўқувчиларнинг асарни мустақил ўқиш дарслари учун ҳар бир синфда соат ажратилган ва бунинг учун бадиий асарлар рўйхати тавсия қилинган. Шу билан бирга, ўқитувчига ўқувчиларнинг китобга бўлган қизиқишини ҳисобга олган ҳолда, ушбу рўйхатга қўшимча суратда асарлар танлаш имконияти ҳам берилган. Синфдан ташқари ўқиш дарслари ҳам, синф машғулоти каби режа асосида, синф машғулоти-нинг давоми сифатида ўтказилади. Масалан, V синфда ўқувчилар халқ оғзаки ижоди намуналаридан «Уч оғанини ботирлар», «Зумрад ва Қиммат» эртақларини ўрганадилар. Синфдан ташқари дарсда эса, «Чол билан кампир» эртагини ўқийдилар.

Синфдан ташқари ўқиш дарсини режалаштиришда асарларнинг жанр жиҳатдан бир-бирига мослигига эътибор берилади. Шу билан бирга, синфдан ташқари ўқишда ўқувчилар ёзувчининг ўзига хос услуби, асарнинг жанр хусусияти билан таништирилади.

Синфдан ташқари ўқишда синф машғулотидаги каби, ўқувчиларнинг маънавий-адабий ривожига эътибор берилади. Шунга кўра, ушбу машғулотда ҳам бадний асар ифодали ўқилади, образларнинг хатти-ҳаракати, руҳий ҳолати, ўзаро муносабати ёритилади. Шу йўл билан ўқувчиларда адабиётга ҳавас туйғуси тарбияланади.

Мактаблар тажрибасидан синфдан ташқари ўқиш дарслари турли шаклда ўтказилаётгани маълум. Айрим мактабларда бу хил машғулотлар библиографик, муҳокама, саҳналаштириш, инсценировка, адабий ўйинлар шаклида ўтказилмоқда.

Масалан, Тошкент вилояти Калинин ноҳиясидаги 36-мактабнинг VII синфида биринчи «Библиография дарси» кутубхонада ўтказилди. Бу дарсда ўқувчиларга кўрсаткич ва каталог, китобларни тоқчаларга жойлаштириш ҳақида тушунча берилди. «Болалар қобус-

номаси», билдиргич материаллар кўрсатилиб, улардан фойдаланиш йўллари тушунтирилади.

Иккинчи дарс «Ўзбекистон—она юртим...» деб аталди. Бу дарсда ўқувчилар шоир Абдулла Ориповнинг шеърлар тўпламини каталог орқали тониб, «Ўзбекистон», «Опажоним» шеърларини ифодали ўқидилар. А. Орипов шеърларига басталанган қўшиқларни пластинкадан эшитдилар.

«Саргузашт ишқибозлари» деб аталган учинчи дарсда Х. Тўхтабоевнинг «Сариқ девни мишиб» асари мунозара тарзида ўрганилди. Ўқувчилар «Болалар энциклопедияси» асосида ёзувчи ҳақида сўзладилар, асар мазмуни, қаҳрамоннинг саргузаштлари, асарда ифодаланган айрим лавҳалар, иккинчи даражали қаҳрамонлар тўғрисида гапириб бердилар. Машғулотда бадий-фантастик асарларда кўргазма ташкил қилинди.

Тўртинчи дарс «Шеърят оламига саёҳат» мавзусида бўлди. Бу дарсда ўқувчилар Алишер Навоийнинг рубойларидан Абдулла Ориповнинг сўнгги вақтларда эълон қилган тўртликларини, Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» шеърларини ўқидилар.

Синфда «Ўзбек болалари шеъряти» мавзусида кўргазма ташкил этилди.

Кўриниб турганидек, мактабларнинг V—IX синфларида синфдан ташқари ўқиш дарсларини юқоридаги тарзда ташкил этиш ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотмоқда ва ўз самарасини кўрсатмоқда.

X—XI синфларда ҳам V—IX синфлардаги каби адабий ўйин, асарларни саҳналаштириш, концерт, суҳбат сингари машғулотлар уюштирилади. Лекин бу машғулотларда суҳбат, мунозара, конференция, семинар, маслаҳат асосий ўринда туради. Тошкент шаҳридаги 84- мактабнинг X синфида ўзбек классик адабиёти бўйича суҳбат — дарс учун ажратилган соатда ўқувчилар ўзбек классик адабиётининг жаҳоншумул аҳамияти билан таништирилди. Ўқувчилар бу машғулотда ўзбек классик адабиётининг мавзу, жанр жиҳатдан бойлиги, ҳозирги давримиз учун аҳамияти ҳақида тасаввурга эга бўладилар.

X—XI синфларда синфдан ташқари ўтказиладиган машғулотларга, синф машғулотларидаги каби, бадий асарлардан ташқари, адабий-танқидий мақолаларни, қобусномаларни ўқиш асосида тайёргарлик кўрилади. Суҳбат, мунозара бир ёки 2—3 асар юзасидан бўлади,

машғулотлар олдидан ўқувчилар мавзу асосида кўргазма ташкил қиладилар.

X—XI синфларда синфдан ташқари ўқиш машғулотлари дарсларида ўтмиш классик ва замонавий ёзувчилар ижодида жонажон ўлка табияти, она днёрга муҳаббат туйғуларининг ёритилиши бу мавзуларнинг тасвирий санъатда акс эттирилиши хусусида ҳам бўлиши мумкин. Бундай машғулотларга ёзувчилар, адабиётшуносларнинг таклиф этилиши дарснинг қизиқарли ўтишида муҳим роль ўйнайди.

Машғулотни шу залда ташкил этиш, шубҳасиз, ўқувчиларда классикларга ҳурмат, муҳаббат туйғусини тарбиялашга, уларнинг бугунги кунимиз ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлишларига ёрдам беради.

АДАБИЁТ БЎЙИЧА ФАКУЛЬТАТИВ МАШЎУЛОТ

ФАКУЛЬТАТИВ МАШЎУЛОТНИНГ ВАЗИФАСИ ВА ХУСУСИЯТИ

Мактабда адабиёт бўйича факультатив машғулот VIII синфдан бошланади, унинг вазифаси ўқувчиларнинг қизиқиши, ақлий фаолиятига қараб белгиланади. Ўқувчилар машғулотга ихтиёрий суратда қатнашадилар.

Факультатив машғулот синфда ўтиладиган адабиёт дарслари билан боғлаб борилади, шу йўл билан ўрта мактаб адабиёт курсининг мазмуни тўлдирилади ва ривожлантирилади, адабий таълим даражаси оширилади, ўқувчиларнинг дарсда эгаллаган билимлари чуқурлаштирилади.

Факультатив курсларда адабиётни ўрганишда қўлланадиган усул ва ўқиш жараёнини ташкил этиш шакллари адабиёт дарсларида қўлланадиган усул ва иш шакллардан фарқ қилмайди.

Факультатив машғулотларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ўқувчилар унда ёзувчилар ижодини, адабий жараёни, назарий ва тарихий-адабий билимларни, адабий-бадиий ҳодисаларни баҳолаш, таҳлил қилиш малакаларини синфда ўтиладиган асосий курсга нисбатан чуқур эгаллайдилар.

Факультатив курс машғулотлари синфдаги асосий дарслар билан синфдан ташқари ишлар ўртасидаги бирликни сақлашга хизмат қилади.

Факультатив курс машгулоти синфдан ташқари олиб бориладиган ишларга нисбатан қатъий йўналишда бўлади, унда таълим системасини ривожлантириш асосий вазифа қилиб қўйилади. Бу вазифани амалга ошириш учун факультатив машгулотларда маъруза, суҳбат, мунозара, семинар ва амалий ишлар билан бирга, синфдан ташқари ишларнинг айрим шакллари, масалан, адабий ўйин, танлов, викторина, кўргазма, адабий композициялар ҳам уюштирилади. Агарда факультатив курс 10—15 ўқувчидан иборат бўлса, суҳбат усулидан фойдаланилади. Чунки барча ўқувчилар бу машгулотда иштирок этиш имкониятига эга бўладилар, улар билан ўқитувчи ўртасида кенг ҳамкорлик вужудга келади.

Факультатив машгулотларда ўқитувчи ўзининг кини ёки якушловчи маърузасида маълум мавзу бўйича берилган билимларни тартибга солади, умумлаштиради, ўқувчиларни илмий ва назарий билимлардан хабардор қилади.

Маъруза орқали бериладиган билим ўқувчилардан уни зўр диққат-эътибор билан тинглашни талаб қилади. Чунки улар маъруза режасини тузадилар, маърузанинг айрим ўринларини ёзиб борадилар.

Факультатив курсда ўқитувчи синфдагига нисбатан, ҳар бир ўқувчи билан кўпроқ муносабатда бўлади, ўқувчиларнинг ижодкорлик қобилиятини ҳисобга олган ҳолда, маъруза билан бирга, машгулотни тадқиқот усулида ҳам уюштиради. Тадқиқот усулининг қўлланиши уларда тадқиқотчилик кўникмасини ўстиради.

Факультатив машгулотларда уюштириладиган суҳбат, мунозара турли характерда бўлиши, баъзан маърузанинг узвий қисми сифатида ўтказилиши мумкин. Суҳбатда изланиш (эвристик) усулидан фойдаланиб, ўқувчиларга муаммоли топшириқлар бериш орқали уларнинг изланиш фаоллиги, билиш қобилияти ривожлантирилади ва шу йўл билан таълимнинг самарали бўлишига эришилади.

Факультатив машгулотлардаги амалий ишлар ўтганларни такрорлаш характерида бўлиб, ўқувчиларнинг олдин эгаллаган билимлари такрорланади, умумлаштирилади ва мустаҳкамланади. Машгулот давомида ўқувчилар кичик ҳажмдаги мустақил ишларни ҳам бажарадилар. Бу жараёнда улар бадий асарни таҳлил қилиш, бадий асар матни, танқидий мақола ва

илмий адабиётлар устида ишлайдилар, библиографиялар тузадилар. Бу эса, ўз навбатида, уларда бадний асар устида ишлаш, илмий адабиётлардан фойдаланиш усулларини эгаллаб боришларига ёрдам беради.

Факультатив машғулотларда амалий ишлар ўқувчилар гуруҳи ва якка ўқувчи билан амалга оширилади. Машғулотларда ҳар бир масала аниқ мақсад асосида ҳал қилинади.

Семинар машғулоти ўқувчиларда мустақил фикрлаш кўникмасини ўстиради, уларнинг ўзаро фикр алмашуви учун қулай шароит яратади. Семинар машғулотида ўқувчилар рефератлар ёзадилар, маъруза қиладилар, уни ўзаро муҳокама қиладилар, айрим муҳим муаммолар ҳақида суҳбатлашадилар, ўқитувчи кириш ёки якунловчи сўз сўзлайди. Маслаҳат, йўл-йўриқ шаклидаги семинар эса, масалани ҳал қилиш, англаб олиш, аниқса, маъруза қиладиган ўқувчиларга катта ёрдам беради.

Факультатив машғулотларда олиб бориладиган барча иш турларида, асосан, ўқувчиларнинг ишни мустақил бажаришлари ва мустақил фикрлашларига эътибор берилади. Бу эса, ўз навбатида, таълимнинг якка-якка тарзда ҳам бўлишини тақозо этади, ўқитувчининг раҳбарлик роли ва масъулият ҳиссини ҳам оширади, ўқувчилар бажарадиган мустақил ишнинг самарали бўлиши учун ўқитувчидан ҳар томонлама пухта тайёрларлик кўришни талаб қилади.

Ўқитувчи факультатив машғулотларда суҳбат ва мунозаралар уюштиришдан олдин уларнинг мавзусини белгилайди, режасини, ўқувчиларга берадиган савол ва топшириқларни тузади, бажариладиган амалий ишларни аниқлаб олади, суҳбат ва мунозара мавзусига доир адабиётларни кўрсатиб, уларни ўқишни тавсия қилади, шу билан бирга, ўқувчиларнинг илмий-танқидий манбалар билан мустақил ишлаш кўникмаларини эгаллашлари учун маслаҳат, йўл-йўриқ беради. Бу маслаҳатдан асосий мақсад — ўқувчиларга ўқиган китоб ва мақолаларининг библиографиясини тузиш, улардан кўчирмалар олиш қоидаларини, кутубхоналарда каталог, маълумотномалардан фойдаланиш, керакли китобларни танлаш, улардан конспект олиш, карточкалар тайёрлаш, маъруза матнларини ёзиш йўлларини тушунтиришдан иборат бўлади. Ўқувчилар тайёрлаган ишлар кўриб чиқилади, мақсадга мувофиқлари маъ-

қулланади, камчилиги бор бўлган иш эгаларига маслаҳат берилади. Шу йўл билан ўқувчиларда бу ишлар ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилинади, китоб билан ишлаш, ундан фойдаланиш кўникмаси ўстириб борилади.

Факультатив машғулотларда ҳам одатдаги дарслар каби асосий эътибор бадиий асарга, уни таҳлил қилишга, яратилиш тарихига, образлар системасига, тасвир воситаларига қаратилади, кўргазмали воситалардан фойдаланилади.

Факультатив машғулотга қатнашувчиларнинг билими синф машғулотидаги каби баҳоланмайди. Уларнинг билими, фаолиятига қўйиладиган баҳо, бу — ўқитувчи ва ўртоқларининг у тайёрлаган ва қилган маърузалари, мавзуларни ўрганишда, мунозара ва суҳбатларда фаол иштироки учун билдирган самимий қутловлари ва табрик сўзларидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1989 й.
2. Адабиёт назарияси. Икки томлик. I, II том. Тошкент, «Фан», 1978.
3. Аҳмад Алиев. Адабий мерос ва замонавийлик. Тошкент, Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
4. Аҳмад Алиев. Абдулла Қодирий. Тошкент, Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1967.
5. Бўрибой Аҳмедов. Мирзо Улугбек. Тарихий-биографик қисса. «Ешлик» журнали, 1990.
6. Акбар Алиев. Мактабда ёзувчи услубини ўрганиш. Тошкент, «Ўқитувчи», 1977.
7. Тўхта Бобоев. Адабиётшуносликка кириш курси бўйича ўқув-методик қўлланма. Тошкент, «Ўқитувчи», 1979.
8. Фазлиддин Бадриев. Юқори синфларда адабиётдан синфдан ташқари ишлар. Тошкент, «Ўқитувчи». 1969.
9. С. Долимов. Таълимий баён ва ишро. Тошкент, «Урта ва олий мактаб» нашриёти, 1964.
10. Ҳ. Еқубов. Адабий мақолалар. Тошкент, Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1970.
11. К. Жўраев. Мактабда Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Тошкент, «Ўқитувчи», 1974.
12. А. Зуннунов, А. Алиев. Адабиётни бошқа ижтимоий фанларга боғлаб ўрганиш. Тошкент, «Ўқитувчи», 1982.
13. А. Зуннунов, Ж. Эсонов. Мактабда адабиёт ўқитиш методикаси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1985.
14. А. Зуннунов, Н. Ҳотамов. Адабиёт назарияси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1982.
15. А. Зуннунов. Ўзбек адабиёти методикаси тарихидан очерклар. Тошкент, «Ўқитувчи», 1980.
16. А. Зуннунов. Бадий асар таҳлили методикаси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1989.
17. Ҳ. Зуннунов, Б. Турдиев. Баёнлар тўплами. Тошкент, «Ўқитувчи», 1978.
18. С. Исматов. Урта мактабларнинг юқори синфларида ишро. Тошкент, «Ўқитувчи», 1973.
19. С. Исматов. Мактабда Абдулла Қаҳҳорнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Тошкент, «Ўқитувчи», 1978.

20. П. И. Кудряшев. Взаимосвязи методов обучения на уроках литературы, М., «Просвещение», 1981.
21. А. Иброҳимов. 10-синфда Қомил Яшиннинг «Йўлчи юлдуз» драмасини ўрганиш. Тошкент, «Ўқитувчи», 1987.
22. Ф. Исҳоқов. Мактабда Гулханий адабий меросининг ўрганилиши. Тошкент, «Ўқитувчи», 1983.
23. Б. Имомов. Трагедия ва характер. Тошкент, Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.
24. В. Г. Маранцаи, Т. В. Чирковская. Проблемное изучение литературного произведения в школе. М., «Просвещение», 1977.
25. Методика преподавания литературы. Под редакцией профессора З. Я. Рез, М., «Просвещение», 1985.
26. Н. М. Маллаев. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент, Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.
27. Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, «Ўрта ва олий мактаб» нашриёти, 1963.
28. М. Мирфаёзов. 4—8-синф адабиёт дарсларида кўргазмалилик. «Ўқитувчи», 1986.
29. Т. Ипёзматова. Адабиёт дарсларида мустақил ишлаш. «Ўқитувчи», Тошкент, 1984.
30. Ш. Орифий. Мактабда лиро-эпик асарларни ўрганиш. Тошкент, «Ўқитувчи», 1981.
31. Қ. Орипов, М. Обидова. Ифодали ўқиш. Тошкент, «Ўқитувчи», 1982.
32. Педагогика. Тошкент, «Ўқитувчи», 1981.
33. А. Рустамов. Навоийнинг бадий маҳорати. Тошкент, Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1979.
34. А. Рашидов. Сўнмас юлдузлар. Тошкент, Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.
35. Қ. Д. Ушинский. Танланган педагогик асарлар. Тошкент, ЎзССР давлат ўқувпедагогика нашриёти, 1959.
36. А. Умаров, Чингиз Аҳмаров. Тошкент, Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.
37. Р. Усмонов. Юқори синфларда ёзувчи биографиясини ўрганиш. Тошкент, «Ўқитувчи», 1968.
38. Уроки литературы. Составители: Т. С. Зепалова, Н. Я. Мещерякова. М., «Просвещение», 1983.
39. Система проверки знаний, умений и навыков учащихся национальной школы по русскому языку и литературе. «Просвещение», 1984.
40. В. Р. Щербина. Проблемы литературного образования в средней школе. М., «Просвещение», 1982.

41. И. Ҳусанхўжаев. Алишер Навоий таълим-тарбия ҳақида. Тошкент, «Урта ва олий мактаб» нашриёти, 1963.
42. Озод Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор. Тошкент, «Еш гвардия» нашриёти, 1988.
43. М. Шайхзода. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. Тошкент, Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1973.
44. Мақсуд Шайхзода замондошлари хотирасида. Тошкент, Гафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.
45. Ж. Эсонов. Мактабда бадий асар тилини ўрганиш. Тошкент, «Ўқитувчи», 1973.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан	3
Кириш	4
Биринчи бўлим	7
Адабиёт мактабда ўқув фани сифатида	7
Адабиёт фанининг моҳияти ва вазифаси	9
Адабиёт ўқитиш усули фан сифатида	10
Адабиёт ўқитиш усулининг бошқа фанлар билан алоқа- дорлиги	12
Адабиётни бошқа ижтимоий фанлар билан боғлаб ўр- ганиш	13
Тадқиқот усуллари	22
Ўзбек адабиётини ўқитиш усулининг фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши	32
Иккинчи бўлим	
Мактаб адабий таълимининг мазмуни ва қурилиши	54
Адабиёт дастури	54
Ўқувчилар учун яратиладиган адабиёт дарсликлари ва қўлланмалар	59
Адабиёт ўқитиш усуллари, таълим жараёни. Билим ва билиш	63
Таълим усулини асослаш негизлари	64
Таълим усулларининг тартиби	65
Усулларининг ўзаро боғланиши	72
Адабиёт ўқитувчиси	74
Ўқувчи. Ўқувчиларнинг бадий асарни ўзлаштириш ху- сусияти	78
Ўқувчиларда адабий тушунчаларнинг ривожланиш бос- қичлари	78
Учинчи бўлим	
Бадий асарни ўрганиш — мактаб адабиёт курсининг асоси	83
Мактабда бадий асарни таҳлил қилиш йўллари	83
Адабиёт дарсида ўқувчиларни инсонпарварлик руҳида тарбиялаш	124
Адабиёт дарсида нафосат тарбияси	127

Бадий асар матни устида ишлаш босқичлари	133
Асарни бадий идрок этишга бағишланган кириш маи- фулоты	140
Бадий асар матнини ўрганиш	159
Мактабда бадий асарни таҳлил қилишдаги қийинчи- ликлар	159
Мактабда бадий асар таҳлилининг мазмуни	160
Таҳлил турлари	162
Таҳлилининг таълимий вазифаси	164
Адабий асар матни устида ишлашда яқунловчи машгу- лотлар	165
Мактабда бадий асарни таҳлил қилиш ижодий жара- ён сифатида	167
Ёзувчининг бадий асарда тутган ўрнини аниқлаш	167
Ўқувчилар ижодкорлигини ўстириш	174
Адабий асарни санъат асарларининг бошқа турлари билан қиёслаб ўрганиш	183
Бадий асарни тур хусусиятига кўра ўрганиш	184

Тўртинчи бўлим

Мактабда ёзувчининг таржимаи ҳолини ўрганиш	202
Обзор мавзуларни ўрганиш	204
Танқидий мақолалардан фойдаланиш	207
Мактабда адабиёт назариясини ўрганиш	210
X—XI синфларда адабий-назарий тушунчаларни ўрга- ниш	224
Тарихийлик юқори синф курсининг назарий асоси	224
Ўқувчиларда адабий йўналишлар ҳақидаги тушунча- ларни шакллантириш. Адабий усул ва услуб бирлиги	225
Ўқувчиларда халқчиллик тушунчасини шакллантириш.	237
Адабиёт дарси	242
Дарс ўқувчилар ўқув фаолиятини ташкил этишнинг шакли сифатида	242
Адабиёт дарсининг қурилиши	244
Адабиёт дарси турлари	244

Бешинчи бўлим

Адабиёт ўқитишни ташкил қилиш	253
Ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқ маданияти	267
Оғзаки ва ёзма нутқнинг ўзаро боғлиқлиги	269
Ўқувчиларнинг оғзаки нутқини ўстириш	270
Ўқувчиларнинг ёзма нутқини ўстириш. Ёзма нутқнинг моҳияти	275
Баён	275

Иншо. Иншо мавзуга нисбатан талаблар	286
Мактаб иншоси турлари	289
Адабиёт дарсларида кўргазмалилик	304
Адабиёт дарсларида кўргазмалиликнинг вазифаси	305
Кўргазмалилик турлари	309
Адабиёт бўйича синфдан ва мактабдан ташқари ишлар	315
Ўқувчиларнинг мустақил ўқишларига раҳбарлик қилиш	316
Кутубхонада ўтказиладиган машғулот	320
V—XI синфларда синфдан ташқари ўқиш дарслари	321
Адабиёт бўйича факультатив машғулот	323
Факультатив машғулотнинг вазифаси ва хусўсияти	323
Фойдаланилган адабиётлар	327

На узбекском языке

**ЗУННУНОВ АСҚАР, ЭСОНОВ ЖАББОР,
КОТАМОВ НАРИМАН, ИБРАГИМОВ АХМАДЖОН**

Методика преподавания литературы

Ташкент «Уқитувчи» 1992

Муҳаррир *Ҳ. Юсупова*
Кичик муҳаррир *М. Хошимова*
Бадлий муҳаррир *Ж. Одилов*
Техн. муҳаррир *П. Витникова*
Мусахҳиҳлар *Л. Мирзааҳмедова, А. Одилов*

ИБ № 5826

Теринга берилди 3.03.92. Босилга рухсат этилиди 01.07.92. Формати 84×108/32. Литературная гарнитураси. Кегли 10 шпониз. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. э. 17,64. Шартли вк-отг. 17,80. Намр. э. 14,72. Тиражи 6000. Буюртма 46.

«Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 700129, Павий кўчаси, 30. Партнома 13—192—91.

Ўзбекистон Матбуот давлат комитетининг Янгийўл ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44, 1992.

Линяюльская арендная книжная фабрика Госкомпечати Республики Узбекистан.

**«Ўқитувчи» нашриёти 1993 йилда қуйидаги китобларни
чоп этади:**

Шайхзода. Мирзо Улуғбек, 5 пардали драма, 12,0 б. т.
Худойназаров Ҳ. Шажараи турк ва унинг ўрганилиши,
8,0 б. т.

Қудратов Т. Ўзбек нутқи маданияти асослари, 10,0 б. т.
Лҳмедов И. ва бошқ. Болалар адабиёти (хрестоматия),
20,0 б. т.